

Трудівники моря

Віктор Гюго

Присвячую цю книжку гостинним і вільнолюбним скелям, закутневі древньої нормандської землі, в якому живе маленький і гордий приморський народ, суворому, але кожному моєму серцю острову Гернсей, теперішньому моєму притулкові, і, можливо, моїй майбутній могилі. В. Г.

До трьох фатальних сил, які пригнічують людину, прилучається внутрішня фатальна сила, верховне ананке — людське серце.

Отвіль-Гауз, березень 1866 р.

ЛА-МАНШСЬКИЙ АРХІПЕЛАГ

I Стихійні лиха минушини

Атлантичний океан підточує наші береги. Під натиском полярної течії спотворюється наше скелясте західне побережжя. Гранітна стіна, що звисає над морем від Сен-Валері-на-Соммі аж до Інгувіля підмита, додолу падають велетенські брили, вода перекочує гори валунів, наші порти затягуються піском і завалюються камінням, перегачуються гирла річок. Кожного дня відривається і зникає під водою шматок нормандської землі. Титанічна праця, тепер уже сповільнена, нещодавно викликала жах. Тільки велетенський хвилеріз — Фіністер стримував море. Про могутність північного припливу, про його руйнівний розмах можна судити з западини, що утворилася між Шербургом і Брестом.

Ла-Маншська затока утворилася за рахунок французької землі, і сталося це ще в доісторичні часи. Проте дата останнього рішучого напливу океану на наше узбережжя відома. В 709 році, за шістдесят років до того, як на престол зійшов Карл Великий, море одним ударом відколало від Франції Джерсей. Крім Джерсею, видніються скелясті береги земель, затоплених раніше. Вершини, що здіймаються над водою, — острови. Вони й становлять Нормандський архіпелаг.

На ньому оселився працелюбний людський мурашник. Слідом за роботою моря, яка витворила пустиню, почалася робота людини, і ця робота створила народ.

II

Гернсей Граніт на півдні, пісок на півночі; тут крутосхили, там — дюни.

Похила площа луків з хвилястою грядою горбів, здіблені угору скелі; торочки цього зеленого, зібраного в складки килима, — морська піна; то тут, то там вздовж берега осілий вал, на ньому декілька гармат, вежа з бійницями; внизу вздовж самісінької лінії берега — масивна фортечна стіна з амбразурами і сходами; стіну заносить піском, в неї вдаряє хвиля; тільки й цієї облоги тепер їй боятися; вітряки, безкрилені бурями; у Віллі, у Вільо-Руа, у порту Сен-П'єр поблизу Тортваля, крила деяких іще крутяться; у скелястих бухтах — якорні стоянки; в дюнах — отари овець; безперестану сновигають вівчарки та сторожові собаки погоничів худоби; по вибоїстих дорогах мчать, підстрибуючи, візки міських торгівців; нерідко побачиш чорні будівлі:

на західному узбережжі їх присмолують, щоб захистити від дощів; півні, кури, купи гною; скрізь циклопічні стіни, стояли вони раніше і в старовинній гавані, їх велетенські гранітні брили, могутні стовпи і важелезні ланцюги колись захоплювали зір; тепер все це, на жаль, поруйноване; ферми обрамлені височенними деревами; поля, обнесені кам'яними огорожами в пояс висотою, своїми обрисами начеб покреслили рівнину дивним шахматним візерунком; то тут, то там земляний вал у сусідстві з якимось будяком, хижі, складені з граніту, — справжні каземати, вони не розвалилися б під градом ядер; подекуди в щонайглухішій місцевості нова невеличка будівля з дзвоном на даху — то школа; два-три потоки в низині; дуби і в'язи; неймовірний витвір природи гернсейська лілія — таких не знайдеш ніде; під час весняної оранки — плуги, запряжені вісімкою коней; перед хатами широкі скирти сіна на кам'яних оденках, розміщених по колу; хащі дикого терну; іноді невеличкі парки в давньому французькому стилі — з підстриженими тисовими деревцями, з мереживними самшитами, примхливими вазами впереміш із фруктовими садами та городами; вишукані квіти за тинами селянських садиб; рододен-Сеп-П'єр — головне місто на острові Гернсей.

дрони поміж бадиллям картоплі; скрізь на траві сушаться побурілі водорості; на цвинтарях нема хрестів; в місячному сяйві кожний надгробний камінь здається привидом, білою дамою, що знялася на весь зріст; на обрії видніється близько десяти готичних дзвіниць; старі церкви — нові догмати; протестантські обряди уживаються з готичною архітектурою; в пісках і на мисах похмура кельтська загадка, втілена в різних формах: менгіри, пельвани, довгі камені, чарівні камені, камені, "які гойдаються, дзвенять, камінні галереї, кромлехи, дольмени, всілякі історичні пам'ятки; після друїдів — католицькі священики; після священиків — протестантські пресвітери; живі спогади про повернення з небес: як на одну з вершин, де стоїть замок архангела Михаїла, врізався Люципер, а на іншій вершині, на мисі Дикар — Ікар, квіти цвітуть майже так само взимку, як і влітку. Такий Гернсей.

III Гернсей.

Продовження Земля плодюча, масна, сповнена соків. Кращих пасовищ не знайти. Пшениця — найвищого гатунку, корови — породисті. Телиці з пасовищ Сен-П'єр-дю-Буа не гірші за премійованих овець з Конфоланського плоскогір'я. Сільськогосподарські товариства Франції та Англії відзначають преміями найвищі здобутки нив та лугів Гернсею. До послуг сільського господарства велика кількість доріг; густа сітка піляхів сполучення сповнює життям весь острів. Шляхи ж там чудові. На перехресті двох доріг лежить на землі плоский камінь, над ним височіє хрест. Найдавніший бал'ї Гернсею Готьє де ла Сальт, призначений на цю посаду 1284 року, перший в списку всіх наступних бал'ї, був повішений за несправедливий суд. На тому місці, де Готьє де ла Сальт востаннє став на коліна і де він востаннє помолився богу, стоїть хрест, який дістав назву "Хреста бал'ї". В бухтах і затоках, біля якорних стоянок море рябіє великими буями, схожими на розмальовані голови цукру; вони погойдуються на хвилях, і в очах мерехтять чорні та білі клітинки, чорні і жовті смуги, зелені, сині, жовтогарячі

цяточки і візерунки. Іноді звідтіля долинає монотонний спів матросів, які тягнуть судно вздовж берега на линвах.

Задоволений вигляд не тільки в рибалок: у землеробів та садівників також. Грунт, насичений пилом скельних пород, — життєдайний; природні добрива — намул та водорості — збагачують його солями; цим пояснюється його неймовірна родючість: все росте, як на дріжджах; скрізь магнолії, мирти, вовчі ягоди, олсандри, сині гортензії; фуксії як намальовані; аркадами зводиться трилисна вербена, стінами звисає герань; помаранчеві та лимонні дерева ростуть під відкритим небом; щоправда, виноград визріває в теплицях, зате він пречудовий; камелії — то справжні дерева; в садах можна побачити квітку алое, вищу від будівель. Нема на світі розкішнішої, нема казковішої рослинності від тієї, котра заступає і прикрашує фасади чепурних вілл і котеджів острова.

Чарівний з одного боку, Гернсей жадливий — із другого. Західна його частина, весь час перебуваючи під океанічними шквалами, спустошена. Там високий прибій, там шторми, обмілілі бухти, полатані човни, поля під паром, ланди, халупи, іноді хутірці з хиткими та вбогими хатками, отари худючих овець, низькоросла просолена трава — ось похмура картина безпросвітних злиднів.

Лі-У — пустельний острівець, що видніється вдалині; він доступний тільки під час відпливу. Він весь заріс чагарями, поточений норами. У кроликів острова Лі-У розвинуте почуття часу. Вони вилазять зі своїх схованок тільки в годину припливу. Вони знущаються з людини. Приятель-океан їх захищає. В таких великих братствах втілена сама природа. Якщо удатися до археологічних розкопок у Вазонській бухті, то там можна знайти дерева. Під таємничою товщею піску похований ліс.

Рибалки західної частини Гернсею, яку безперервно шмагають вітри, — люди норовливі на вдачу, але вправні лоцмани. Поблизу островів Ла-Маншу море незвичайне. Канкальська бухта, до якої подати рукою, — це той закуток земної кулі, де припливи досягають найбільшої висоти.

IV Трава

Трава на Гернсеї — звичайна собі трава, тільки вона трохи багатша, ніж в інших місцях; гернсейські пасовиська мало що не такі, як луки Ключа чи Жеменоса. Як і в будь-якому іншому місці, ви тут знайдете вівсик і метлицю, але тут більше костеря з веретеноподібними колосками, повзучого лютика, канаркової трави, польовиці, з якої виготовляється зелена фарба, оксамитника з волохатим стеблом, запашного жовтоквітника, тремтливого чорного пасльону, дощових нагідок, дикого часнику, листя якого ніжне-ніжне, а запах аж надто гострий, тимофіївки, лисохвосту, колос якого схожий на невеличку булаву, куги, зі стебел якої виплітають коші, вівсюги піщаної, здатної закріплювати сипучі піски. І це все? Ні. Тут зустрінеш і собачу траву — її квіти згортаються в клубочок, і дике просо, і, як вважають деякі місцеві агрономи, бородач. Скерди, схожі листям на кульбабу, показують час, а сибірська заяча капуста провіщає погоду. Трава як трава, та все ж такої трави не знайдете ніде, бо це трава архіпелагу; адже вона росте на граніті, а поливають її хвилі океану.

А тепер загляньте всередину і уявіть собі міради комах: одні з них — потворні, інші чарують око, вони повзають серед билинок і пурхають над ними: в траві — довгорогі, довговусі жуки-довгоносики, мурахи, які доять своїх годувальниць — трав'яних вошей, невгамовні коники-стрибунці, листоїди, або інакше — божі корівки, личинки жука-ковалика, який називається чортовою худібкою, на траві і в повітрі — бабки, наїзники, оси, жуки-бронзовики, бархатисті джмелі, мереживнокрилі мухи, оси з червоними черевцями, гудливі шершні, — уявіть собі все це, і перед вами постане казкова картина, яку споглядає на гребені гори поблизу Жебура чи Фермен Бея червненого дня опівдні мрійник-ентомолог і натуролог-поет.

Раптом ви запримітите на цій ніжно-зеленій травичці невеличку квадратну плиту з вирізьбленими на ній двома літерами: W. D., які означають War Department, тобто Військове відомство. Так і має бути. Цивілізація повинна себе показати. Інакше місцевість видавалася б справжньою глушиною. Поїдьте собі на рейнські береги, знайдіть такий же незайманий куточок; до певної міри краєвид вам здасться таким урочисто величним, ніби ви потрапили в храм, мимоволі спливає думка, що цю місцину особливо полюбив господь-бог; заглибтесь у нетрища, де гори навівають самотність, а ліс огортає вас своєю тишею, виберіть хоч би Андернах та його околиці, відвідайте темне й незрушне Лаахське озеро — про нього ми знаємо так мало, що воно здається майже легендарним; ніде не знайдете такої царственої тиші, буття всесвіту тут відбито у всій священній безтурботності; всюди панує повна незворушність, скрізь непохитний порядок великого безпорядку природи; ви йдете розчулений серед цього безлюддя, воно сповнене любовної млості, як весняна пора, воно сумне, як осінні днини; йдіть, куди дивляться очі, лишіть позад себе руїни монастиря, розчиніться в зворушливій безмовності переярків, у співах птахів і в шелестінні листя; пийте пригорщами джерельну воду, блукайте, думайте, піддайтесь забуттю; перед вашими очима постане хижка: вона стоїть край хутірця, що загубився між деревами; затишна хатина потопає в зелені, вона вся заплетена плющем та запашними квітами, в ній лунає дитячий сміх: ви підходите ближче і на замшілому камені старезної стіни, де ряхтіють сонячні виблиски впереміш із темними цятами тіні, під назвою хутора Лідеєрбрейціг, прочитаете: "2-га рота 22-го запасного батальйону". Ви гадаєте, що знаходитеся у селі, — а потрапили в полк. Така вже людина.

V

Вибрики моря

Оверфол — читай "страшне місце" — досить звичне явище на західному узбережжі Гернсею. Морські хвилі химерно повищерблювали цей берег. Кажуть, що на вершині зрадливих скель вночі з'являється надприродне сяйво, яке не раз бачили й існування якого підтверджують бувалі мореплавці: воно то застерігає, то збиває з дороги. Ці ж таки відважні та легковірні моряки розрізняють під водою легендарну голотурію — оцю кропиву, що росте на дні морському чи не в самому пеклі, доторк до якої обпалює руку полум'ям. Така місцева самоназва, як, наприклад, Тентаже (від галльського Тен-Тажель), вказує на те, що тут не обійшлося без нечистої сили. Есташ, він же Уейс,

натякає на неї в своїх старовинних віршах:

Підняв нечистий раптом шквал. За хвилию нахлинув вал. І небо хмара зла вкриває,
Ні тьмі кінця, ні морю краю.

Ла-Манш нині такий же непокірний, як і в часи Тюдріга, Умбрафеля, Чорного Амонду і рицаря Еміра Лідо, що переховувався на острові Груа, поблизу Кемперле. В тутешніх краях море іноді показує такі спектаклі, яких треба остерігатись. Приміром, ось які коники викидає роза вітрів поблизу ісландських узбереж: буря насувається з південного сходу; відтак настає затишшя, цілковите затишшя; ви полегшено зітхаєте; іноді це може тривати з годину; раптом — ураган, але вже не з південного заходу; то він налітає з корми, а тепер налітає з носа; буря мчить із протилежного боку. Якщо з вас не дуже досвідчений лоцман, якщо ви не виявитесь справжнім морським вовком і не скористаетесь із тимчасового затишшя та не переставите вітрил, поки міняється вітер, то ви пропали: судно розпадається і тоне.

Під час свого перебування на Гернсеї Рібероль, який скінчив свої дні в Бразилії, п'яте через десяте записував у свій особистий нотатник факти щоденного життя. Ось один із аркушів цього щоденника: "1 січня. Новорічний подарунок: буря. Корабель, який прибув із Портріє, вчора затонув прямо перед площею. 2 січня. Поблизу Рокена затонуло трищоглове судно. Воно йшло з Америки. Загинуло семеро душ. Двадцять одного чоловіка врятовано. 3 січня. Не повернулося поштове судно. 4 січня. Буря триває... 14 січня. Злива. Під час обвалу загинув один чоловік. 15 січня. Негода. "Фавну" не вдалося відчалити. 22 січня. Раптовий шторм. На західному березі п'ять нещасливих випадків. 24 січня. Буря не вщухає. Звідусіль повідомлення про загибель кораблів".

В цих місцях океан майже ніколи не затихає. Ось чому тривожний голос давнього поета Лі-Уар-Ена, цього Ієремії морів, доносить до нас через століття кигикання чайок, неугавний гуркіт шторму.

Але не буря найнебезпечніша для суден, що плавають поблизу архіпелагу; шторм гримить несамовито, і ця несамовитість попереджує. Судно заганняють у порт або пускають його дрейфувати; моряки намагаються якомога нижче опустити вітрила; якщо вітер дужчає, вітрила згортають, і з біди можна якось викрутитись. Найстрашніші небезпеки біля цих берегів — це небезпеки невидимі, вони чигають завжди, і чим краща погода, тим вони невідворотніші. Під час зустрічі з ними вдаються до особливого рятівного маневру. Моряки західного Гернсею чудово виконують цей маневр, який можна було б назвати застережним маневром. Ніхто не вивчив так, як вони, три найбільші небезпеки спокійного моря: "пастка", "пліш" і "водокрут". Пастка — це підводна течія, пліш (темне місце) — це мілина, водокрут (страховина) — це чорторий, западина, глибока яма в скелях під водою, колодязь на морському дні.

VI

Скелі

Узбережжя Ла-Маншського архіпелагу — майже суцільна пустеля. Його острови мальовничі, але їх береги похмурі й неприступні. Ла-Манш чимось схожий на

Середземно море: хвиля в ньому різка і несамовита, прибій — гуркотливий. Через це скелі в березі химерно подовбані, нижня його частина глибоко підмита. Пливеш вздовж острова, і перед тобою постають оманливі видива. Кожної миті скеля намагається тебе ошукати. Де знаходять гніздовище всі ці химери? В граніті. Нема нічого дивнішого. Велетенські кам'яні жаби повилізали з води, звісно ж, щоб ковтнути свіжого повітря; схилившись над обрієм, кудись квапляться гігантські черниці, і скам'янілі складки їхніх накидок мають на вітрі; королі в плутонічних коронах, сидячи на масивних престолах, які обливає шумовиння, поринули в роздуми; якісь істоти, врослі в скелю, простягають руки, видно їхні витягнені пальці. І все це — лише безформне громаддя берега. Припливеш ближче — і вже нема нічого. Каменю властиві такі перетворення. Ось перед тобою фортеця, ось руїни храму, ось нагромадження халуп і облуплених стін — справжні руїни вимерлого міста. Насправді ж нема ні міста, ні храму, ні фортеці: є тільки крутий берег. Залежно від того, підпливаєш ти ближче чи відпливаєш далі, відносить тебе течією чи ти огинаєш сушу, скелі міняють вигляд; навіть у калейдоскопі так швидко не розсипається візерунок; одні образи розвіюються, з'являються нові, перспектива робить свою справу. Ось ця брила — тринога; ба ні — вона вже лев, та де — не лев, вона — ангел, він розпростер свої крила: ще мить — і замість ангела — людська постать: хтось сидить, читає книгу. Ніщо так швидко не міняє своїх обрисів, як хмари, та кам'яні брили мінливіші за них.

Форми їхні вражають величчю, але не красою. Від краси вони досить далекі. Іноді вони бувають хворобливі й відразливі. Скелі вкриті наростами, пухлинами, наривами, синцями, ґулями, бородавками. Гори — це горби на тілі землі. Мадам де Сталь, почувши, як Шатобріан, що був сутулий, лаяв Альпи, сказала: "В ньому озвалася заздрість горбаня". Величні лінії і велична незворушність природи, морська гладінь, обриси гір, тінявість лісів, небесна синява — все поєднується з якимось нестримним розпадом, невід'ємним від гармонії. Краса має свої лінії, потворність свої. Одним властива усмішка, іншим — оширені зуби. Постійний процес розпаду робить зі скелями те саме, що й з хмарами. Форма хмар, які плывуть по небу, розпливчата; форма скелі, яка стоїть незрушно, непостійна. Жах первісного хаосу залишив свій слід на витворах природи. Величаві творіння пошрамовані рубцями. Потворне, навіть приголомшливе, долучається до найпрекраснішого і цим ніби повстає проти існуючого порядку речей. Буває, що й хмару спотворює гримаса. Буває, що й небо вдає з себе блазня. Всі лінії морських хвиль, листя, скель — ламані, і не знати які образи-карикатури можуть привидітись у них. Там панує безформність. Ніде не знайдеш чіткого контуру. Велич там є, та немає чіткості малюнка. Пригляньтесь до хмар: яких тільки облич ви в них не побачите, з чим тільки не знайдете в них подібності, яких тільки постатей не впізнаєте. Але спробуйте знайти серед них грецький профіль. Ви знайдете там Калібана, тільки не Венеру. І ніколи не побачите Парфенопа. Зате іноді, як ніч западає, велетенська тінь плитою спускається на хмарні стовпи і, оточена брилами туману, темніє на блідому, сутінковому небі гігантським потворним кромлехом.

І узбережжя і океан

Хутори на Гернсеї монументальні. Трапляється не раз, що біля дороги, неначе декорація, зводиться стіна, в якій пробиті проїзні ворота і хвіртка для пішоходів. Час видовбав у наличниках і в склепінні глибокі розколини, де пускають паростки спори польового моху і де нерідко сполохаєш сонного кажана. Сховані в тіні дерев висілки — старезні, але живучі. Халупи виглядають такими ж древніми, як і собори. В стіні камінної хижки по дорозі в Убі — ніша, в ній обрубок колони з датою: 1405 рік. На фасаді іншої, ближче до Бальморалю, вирізьблений з каменю герб, як на селянських будинках Ернані та Астригари. Хоч куди глянеш — побачиш на фермах вікна в косу решітку, невисокі вежі зі сходами і ліплені склепіння часів Відродження. Біля кожних дверей — гранітний приступець, з якого вершники сідали на коней.

В неродючих парафіях західного Гернсею, серед необроблених полів, звичайна криниця з білим кам'яним дашком нагадує гробницю арабського святого. Замість воріт в огорожі, якою обнесено поле, просвердлюють колоду на кам'яному стрижні; за певними прикметами пізнають лісу, на котру ночами сідають верхи гноми і морські духи.

Схили ярів то тут, то там поросли папороттю, берізкою, гостролистом з багряними ягодами, рожевою шипшиною, шипшиною білою, шотландською бузиною, бирючиною і рослиною з довгим гофрованим листям, яке називають комірцями Генріха IV. Серед усього оцього зела буйно розростається кипрей — улюблена їжа ослів, яку в ботаніці вишукано і делікатно називають "онагровим кипреєм". Скрізь хащі, зарості грабини, "зеленогрива діброва", в зеленій гущавині щебече цілий світ крилатих, якого підстерігає світ повзучий; дрозди, коноплянки, малинівки, сойки, стрімголов пролітають арденські іволги, кружляють зграї шпаків; тут зеленушка, і щиголь, і пікардійська галка, і червонолапа ворона. Трапляються вужі.

Маленькі водоспади, відведені в жолоби із напівзігнилого дерева, крізь які просочуються краплі, приводять у рух млини, тарахкання яких долинає крізь гущу дерев. Посередині дворів деяких ферм ще й досі можна побачити стару давильню для виготовлення сидру і видовбаний кам'яний круг, на якому крутилося жорно, мнучи яблука. Худоба п'є воду з корит, подібних до саркофагів. Можливо, хтось із кельтських королів зігнів у такій ось гранітній скрині, а тепер із неї мирно цмультить воду волоока корова. Повзики і трясихвістки залюбки грабують зерно, насипане курям.

Все узбережжя поруділо. Вітер дотріпує вицвілу на сонці траву. На окремих церквах — ряса з плюща до самої дзвіниці. В деяких місцях на пустелях, порослих вересом, височенна скеля вивершується халупою. В зв'язку з тим, що пристаней нема, судна витягають на сушу, величезні камені правлять їм за підпорки. Вітрила кораблів, що видніють на горизонті, видаються скоріше яскраво-рудими, як охра, чи жовтуваторожевими, як сьомга, але не білими. З північного боку, звідки дмуть вітри і хльоскають дощі, дерева опушені лишайником; здається, навіть каміння таке завбачливе, що обгорнуло себе шкурою з густого і кущистого моху. Шурхотіння, подуви вітру, шелест листя, раптовий злет морського птаха зі срібlistою рибкою в дзьобі, тьма-тьмуца

комах, колір яких міняється відповідно до пори року; гучне різноголосся серед гомінких скель. Пущені пустопаш, скачуть полем коні. Вони то качаються в траві, то стрибають, то стають як укопані і вдивляються в морську далечінь, звідки набігають на берег все нові й нові хвилі. В травні старенькі будівлі селян та рибалок аж облипають розквітлі левкої, а в червні стіною зводиться бузок.

У дюнах руйнуються батареї. Гармати без ужитку, і з цього користаються селяни. На жерлах сохнуть рибальські сіті; в чотирьох стінах розваленого блокауза пасеться заблуканий осел, припнута до кілка коза скубе іспанський газон і синій чортополох. Сміються напівголі діти. На стежинах намальовані клітки — тут діти граються в "казана".

Надвечір, коли призахідне сонце низько простеляє своє багряне проміння, вибоїстими дорогами неквапом повертаються з паші корови. Вони намагаються то зліва, то справа скубнути жмут живоплоту, за що на них гавкають собаки. Пустельні миси західного узбережжя хвилястим пасмом врізаються в море; де-не-де на них погойдуються тамариндові деревця. Коли западають сутінки, циклопічні стіни скель, крізь виломи у кам'яних брилах яких просочується сяйво, на вершинах горбів закінчуються довжелезними гребенями, їхні зубці скидаються на чорне мереживо. Посвист вітру, такий лункий у цьому безлюдді, створює враження якоїсь незвичайної далини.

VIII

Порт Сен-П'єр

Порт Сен-П'єр, головне місто Гернсею, колись був забудований дерев'яними різьбленими будинками, вивезеними з Сен-Мало. На Великій вулиці і до цього часу красується кам'яний будинок XVI століття.

Сен-П'єр — вільний порт. Місто в чарівному безладді спадає ярусами по горбах та долинах, котрі збігаються навколо старої Гавані, ніби затиснуті в кулаці велетня. Виярки стали вулицями; поперечні сходи скорочують відстані. По цих крутих вулицях чвалом мчать униз і піднімаються вгору сильні англо-нормандські запряжки. На центральній площі, просто неба, прямо на бруківці сидять перекупки, їх поливають зимові зливи; тут же, за кілька кроків, височіє бронзова статуя якогось принца. За рік у Джерсеї випадає дванадцять дюймів атмосферних опадів, а на Гернсеї — десять з половиною дюймів. Рибалки тут у більшій пошані, ніж городники; в рибному ринку — величезній критій залі — стоять мармурові столи, на них красується улов, а він у Гернсеї часто буває величезний, напрочуд багатий.

На публічну бібліотеку нема й натяку. Є, щоправда, технічне й літературне товариство. Є колег. Церкви тут ростуть, як гриби після дощу. Як тільки якусь церкву побудують, її зразу ж висувають на затвердження "панамі членами ради". Нерідко на вулиці можна побачити воза, вантаженого стрільчатими, з доброго дерева віконними рамами — дарунок якогось столяра якійсь церкві.

Є суд. Судді в бузкових мантиях гучно виголошують вирoki. В минулому столітті жоден різник не міг продати бодай фунта яловичини чи баранини, щоб судові чини не

взяли свої частини.

Тьма-тьмуца сектантських богомілень протистоїть офіційній церкві. Зайдіть у першу-ліпшу з них, і ви почуете, як простий дядько пояснює своїм одновірцям, що таке не-сторіанство, тобто розповідає про невлوفиму різницю між матір'ю Христовою і божою матір'ю, або ж повчає, що бог-отець — всемогутній, а син його — тільки подоба всемогутності; все це дуже нагадує Абеляріву ересь. Тут аж кишить від католиків-ірландців, які такі нетерпимі в справах віри, що їхні теологічні суперечки нерідко кінчаються ударом воістину християнського кулака. Нічого не робити в неділю — закон. Все дозволяється в неділю, не можна тільки випити склянку пива. Якщо б "у святий день суботній" вас замучила спрага, то високоповажний Амоса Шіка із Гай-стріт, який має ліцензію на торгівлю елем і сидром, був би широко обурений. Закон недільного дня: співай, але не пий. Тільки на молитві вимовляють "господи". А так кажуть "милосердний". God чи ножиці, що впали на землю, вигукнула: "Господи!" — і її вигнали за те, що вона "всує згадала ім'я боже". Тут ще віє духом Біблії, а не Євангелія.

В місті є театр. На глухій вулиці є хвіртка, через неї входиш в якийсь коридор — це під'їзд. За своєю архітектурою театр скидається на клуню, в яку звалюють сіно.

Сатана тут не в пошані, тож вистачить йому й такого помешкання. Якраз навпроти в'язниці — ще одне житло того самого пана.

На північному узвишші в Касл Карей (помилка: треба було б казати Карей Касл) зібрано дорогоцінну колекцію картин, переважно пензля іспанських майстрів. Якби вона належала громаді, там би був справжній музей. В деяких аристократичних домах збереглися цікаві зразки голландського розмальованого плиткового отинькування, яке свого часу прикрашувало камін царя Петра в Саардамі, і рідкісне фаянсове обличкування стін, яке називається по-пор-тугальськи azulejos; ці вишукані фаянсові вироби — твори старовинного мистецтва, нині відновленого і набагато вдосконаленого завдяки ініціаторам, подібним до доктора Лас-саля, фабрикам на зразок Прем'єр і художникам по кераміці — майстрам Дейку та Деверсу.

Шосе д'Антен Джерсею називається Червонобулон-ською вулицею; Сен-Жерменське передмістя Гернсею називається Рое. Тут багато гарних прямих вулиць, садів, будинки тонуть у зелені. В порту Сен-П'єр стільки ж дерев, скільки дахів, більше гнізд, ніж домів, і більше пташиного щебету, ніж вуличного шуму. Передмістя Рое таке ж імпозантне, як аристократичні квартали Лондона; все тут біле і чисте. Перетніть яр, пройдіться вулицею Міль-стріт, заверніть у прохід-ущелину між двома високими будинками, підніміться довгими вузькими покрученими сходами з хисткими приступцями — і ви опинитесь у справжньому бедуїнському селищі; старенькі халупи, немощені, вибоїсті вулички, обсмалені горища, повалені стіни, порожні приміщення без вікон і дверей, в яких уже пробивається трава, балки, що загороджують вулицю, руїни, які постають поперек дороги; то тут, то там сяка-така заселена людом хижка, гола дітвора, бліді жінки; можна подумати, що ви потрапили в Заачу.

В порту Сен-П'єр нема годинників, є zeggerмайстри; нема оціночників на ярмарках, є аукціонери, нема малярів, є художники, нема мулярів, є ліпники, нема

мозольних операторів, є педикюристи, нема кухарів, є кулінари, у двері не стукають, а "вдаряють". Якесь пані Песко називає себе "митним агентом і корабельною постачальницею". Один ци-рульпик повідомив у своїй голярні про смерть Веллінгтона такими словами: "Начальник солдатні переставився".

Жінки ходять від оселі до оселі, перепродуючи всілякий дріб'язок, куплений на ринках і ярмарках; це ремесло називається тут "коробейництвом". Коробейниці дуже бідні, за день вони насилу вторговують кілька дублів. Наведемо слова однієї з них:

"Та й пощастило ж мені: я відклала за тиждень про чорний день сім су". Мій приятель якось подарував такій коробейниці п'ять франків; вона сказала: "Щиро дякую вам, пане, тепер я зможу закупити товар оптом".

В травні місяці в порту з'являються яхти, рейд кишить від прогулянкових суден, майже всі вони оснащені, як шхуни, але на деяких є вже парові машини. Дехто з власників витрачає на утримання яхти до ста тисяч франків на місяць.

Крикет процвітає, а бокс геть занепав. Широко розповсюджені товариства тверезості, і, як по правді, не без добрих наслідків. Члени цих товариств влаштовують процесії, вони несуть свої прапори з майже масонською урочистістю, чим зворушують навіть корчмарів. Можна почути, як власниці таверн дорікають п'янюгам: "Нічого жлуктити цілу пляшку. Випийте скляночку і досить з вас".

Народ тут здоровий, гарний і доброзичливий. Міська в'язниця часто стоїть пустою.

На святвечір тюремний наглядач, якщо тільки є в'язні, частує їх по-сімейному вечерею.

Місцеві архітектурні смаки — непорушні; місто Сен-П'єр вірне своїй королеві, Біблії і опускним вікнам; чоловіки влітку купаються голими, купатися в спідніх непристойно, прилипаючи, вони підкреслюють наготу.

Тутешні матері чудово вдягають дітей: які милі ці розмаїті, ошатні дитячі костюмчики! Діти ходять вулицями самі — зворушлива і приємна довірливість.

Старшенькі ведуть за ручку малюків.

У модах Гернсей наслідує Париж. Щоправда, не в усьому. Іноді замилювання яскравочервоним і яскраво-синім кольорами виявляє спорідненість з Англією. І все ж нам довелося підслухати, як одна місцева кравчиха, ненависниця індиго та яскравочервоного кольору, повчаючи гернсейську модницю, зробила дуже тонке зауваження: "Ось колір братків я вважаю цілком пристойним і цілком дамським кольором". Гернсейське корабельне ремесло має гучну славу; доки захаращені вітрильниками, які підлягають ремонту. Кораблі витягають на сушу під звуки флейти. "Від флейтиста, — кажуть майстри-теслярі, — більше користі, ніж від кількох робітників". У порту Сен-П'єр, як і в Д'єпі, є свій Полле і, як у Лондоні, — свій Стренд. Світська людина не покажеться на вулиці з папкою чи портфелем під пахвою, зате щосуботи йде на ринок з кошиком у руках. Якось порт Сен-П'єр проїздом відвідала коронована особа — і після цього в ньому збудували вежу. Людей ховають в межах міста. Обабіч Шкільної вулиці лежать два кладовища. Надгробок, поставлений у лютому 1610 року, став частиною огорожі.

Іврез, сквер зі смарагдовими газонами і купами дерев, не гірший за наймальовничіші куточки Єлисейських полів у Парижі, але тут є ще й море. На красиво оформлених вітринах "Аркади" читаєш хоч би такий рекламний напис: "Тут продаються парфуми, схвалені 6-м артилерійським полком".

Містом сновигають візки, навантажені бочками з пивом і мішками з кам'яним вугіллям. Перехожий то тут, то там може побачити такі оголошення: "Тут, як і раніше, дають у тимчасове користування племінного бугая"; "Тут по найвищій ціні скуповують ганчір'я, свинець, скло, кістки"; "Тут продають на вибір молоду, круглу картоплю"; "Продаються підпорки для гороху, декілька тонн вівсяної соломи на січку, повний комплект аглицьких дверних приладів для вітальні, а також вгодована свиня. Звертатись: ферма "Моя утіха" Сен-Жак"; "Продається свіжий м'якуш, жовта морква на сотні і справна французька клістирна трубка. Звертатися до млина, що поблизу сходів Сент-Андре"; "Тут забороняється чистити рибу і звальювати покидьки"; "Продається дійна ослиця" і тощо, і тощо.

IX

Джерсей, Орін'ї, Серк

Острови Ла-Манш — це шматки Франції, які впали в море і які підбрала Англія. Ось чому так важко визначити національну приналежність їхніх мешканців. Джерсейці і гернсейці стали англійцями, звісно, не без власної волі, але вони, самі того не знаючи, — французи. Зрештою, якби й знали, то постаралися б забути. Частковим свідченням цього є хоч би та французька мова, якою вони розмовляють. Архіпелаг складається з чотирьох островів: двох великих — Джерсею і Гернсею та двох малих — Орін'ї і Серку, не рахуючи Ортаху, Каске, Ерма, Жет-У та інших дрібних острівців. Населення цієї древньої Галії залюбки наділяє назви острівців та рифів звуком "у". Поблизу Орін'ї — Бюр-У, поблизу Серка — Брек-У, поблизу Гернсею — Лі-У і Жет-У, поблизу Джерсею — Ерке-У, поблизу Гранвіллю — Пір-У. Є також мис Уг, затока Уг, Яблуневий Уг та Уме. Є острів Шузей, підводний камінь Шаус і т. д. Ноу — цей визначний корінь давньої мови — зустрічається скрізь: *houe* — хвиля, *hueue* — гикання, *hure* — свиняча голова, *hourque* — голландське вітрильне судно, *houre* — стародавня назва ешафота, *houx* — терен, *houperon* — акула, *hurlemet* — гарчання, *hulotte*, *chouette* — сова, сич (звідси слово *chouan* — шуан) і т. ін.; звучить він у двох словах, які виражають безконечність — *unda* і *unde*. Він відчувається в двох словах, які виражають сумнів, — *ou* та *ой*. Площа Серку становить половину Орін'ї; Орін'ї — чверть Гернсею, Гернсей — дві треті Джерсею. А сам острів Джерсей такий самий завбільшки як Лондон. Потрібно було б скласти дві тисячі сімсот Джерсеїв, щоб вийшла площа Франції. Згідно з підрахунками Шарансона, надзвичайно обізнаного агронома-практика, якби ґрунти у Франції оброблялися так, як на Джерсеї, то вона могла б прогодувати двісті сімдесят мільйонів чоловік, всю Європу. Найменший із чотирьох островів — Серк — найкрасивіший; найбільший — Джерсей — найпривабливіший, а суворий і мальовничий Гернсей поєднує в собі риси обох. На Серку є копальня срібла, але роботи на ній не ведуться — видобуток незначний. На Джерсеї п'ятдесят тисяч мешканців, на Гернсеї — тридцять тисяч; на Орін'ї — чотири

тисячі п'ятсот; на Лі-У. — одна людина. З острова на острів, з Орінї на Гернсей — всього лише один крок, якщо ступати в семимильних чоботях. Протока між Гернсеєм і Ермом називається "Малою вулицею", а між Ермом і Серком — "Великою вулицею". Найближчою точкою французького материка є мис Фламанвіль. В Гернсеї чути, як стріляють гармати в Шер-бурзі, а в Шербурзі чути, як гримить у Гернсеї. Як ми вже казали, грози на Ла-Маншському архіпелазі — жахливі. Архіпелаги — царство вітрів. Кожна протока між островами — це своєрідна продувна труба. Закон, добрий для тих, хто на суші, поганий для тих, хто на морі.

Вітер відносить міазми і спричинює катастрофи суден. Закон цей діє і на Нормандських островах, і у інших архіпелагах. Холера тільки злегка лизнула Джерсей і Гернсей. Зате в середньовіччя на Гернсеї лютувала така страшна чума, що один балїї спалив усі архіви, аби спинити пошесть.

У Франції ці острови залюбки називають "англійськими", а в Англії "нормандськими островами". Ла-Маншські острови карбують свою монету, щоправда, тільки мідну. Ще збереглася римська дорога, яка вела з Кутанса на Джерсей.

В 709 році, як ми вже казали, океан відшматував Джерсей від Франції. Море поглинуло дванадцять парафій. Дворянські родини, які живуть нині в Нормандії, — все ще сеньйори цих парафій; але власність, на яку вони мають "священне право", канула у воду; зі священними правами таке трапляється часто.

Х

Історія. Перекази. Релігія

Всі шість первісних гернсейських парафій належали одному сеньйорові — віконту Котантенському Неелю, який зазнав поразки в битві при Дюнах в 1047 році. Тоді, як пише Дюмарсе, на островах Ла-Маншу був вулкан. Дата появи дванадцяти парафій на Джерсеї записана в Чорній книзі кутанського кафедрального собору. Сеньйор Брибека носив титул гернсейського барона. Орінї був ленним володінням Генріха Майстра.

Джерсей пережив панування двох розбійників — Цезаря і Роллона.

Викрик "аро" — звертання до герцога (Ах, Роллон!), якщо тільки він не походить від саксонського *haran* — "кричати". Викрик "аро" повторюють тричі, ставши на коліна на проїжджій дорозі. Всі, хто його почує, кидають роботу до того часу, поки справедливість не буде встановлена.

До Роллона, герцога нормандців, на архіпелазі володарював Саломон, король бретонців. Ось чому на Джерсеї так багато всього нормандського, а на Гернсеї — бретонського. Природа там відображає історію: на Джерсеї — більше лугів, на Гернсеї більше скель; Джерсей — зелепіший, Гернсей — суворіший.

Дворянство захищало острови. На Орінї від володінь графа Ессекського залишилися руїни — Ессекський замок. На Джерсеї зберігся замок Монторгейль, а на Гернсеї — замок Корне. Замок Корне був побудований на скелі Гольм, тобто Шолом. Подібна метафоричність виявляється в назві островів Каске — Каски. Замок Корне був обложений пікар-дійським піратом Еташем, а Монторгейль — Дюгескленом. Фортеці, так само, як і жінки, хваляться тими, хто хотів їх здобути, якщо тільки нападники —

знамениті люди.

Один із них у XV столітті оголосив Джерсей і Гернсей нейтральними островами.

Однак він мав на увазі війну, а не схизму. Кальвінізм, який на Джерсеї проповідував П'єр Моріс, а на Гернсеї Нікола Бодуен, проник на Нормандський архіпелаг в 1563 році. Він там процвітав так само, як і лютеранське вчення, але тепер і кальвінізм і лютеранство утискуються методистською церквою, цим наростом на протестантизмі, якому належить майбутнє Англії.

Гідна уваги деталь: церков на архіпелазі, як зірок на небі, святині тут на кожному кроці. Нехай сховаються зі своєю побожністю католики; в першому-ліпшому закутку джерсейської чи гернсейської землі каплиць набагато більше, ніж в однаковому за величиною шматку землі іспанської чи італійської. Каплиці власне методистів, методистів-догматиків, об'єднаних методистів незалежних, баптистів, пресвітеріанців, мелленарів, квакерів, біблійських християн (плімутських братів), вільно віруючих і т. д. Додайте до цього англіканську єпископальну церкву і римо-католицьку. На Джерсеї є навіть мормонська каплиця. Ортодоксальні біблії пізнають з того, що ім'я Сатани пишеться в них з малої букви: сатана. Так йому і треба.

До речі, про Сатану: тут ненавидять Вольтера. Ймення Вольтера, очевидно, стало синонімом Сатани. Досить завести мову про Вольтера, як усі чвари припиняються, мормон знаходить спільну мову з англіканином, гнів приводить до згоди, і всі секти починають дихати однією й тією ж ненавистю. Анафема Вольтерові — точка перетину всіх різновидів протестантизму. Знаменно, що католики ненавидять Вольтера, а протестанти ним гидують. Женева перевершила Рим. Лихослів'я має своє кресендо. Ні Калас, ні Сірвен, ні красномовні сторінки, написані Вольтером супроти драгонів, ролі не грають. Вольтер заперечував догми, і цього досить. Він узяв під захист протестантів, але образив протестантизм. Протестанти віддячують йому ортодоксальною невдячністю. Одного разу хтось у Сент-Ельє задумав виступити публічно з закликом зібрати пожертвування, він був попереджений, що офіра зірветься, якщо тільки в його промові буде спом'януте ім'я Вольтера. Доки не затихнуть голоси минулого, Вольтера будуть паплюжити. Що тільки про нього не кажуть: заперечують його геніальність, талант і розум. Його ображали в похилому віці, над ним глумилися після його смерті. Довкола нього повсякчас точаться суперечки. І в цьому його слава. Та хіба можна говорити про Вольтера спокійно і неупереджено? Коли людина стоїть понад своїми сучасниками і коли вона втілює в собі прогрес людства, їй доводиться мати справу не з критикою, а з ненавистю.

XI

Розбійні кублиця і святі давніх часів

Цикладські острови утворюють коло; острови Ла-Маншського архіпелагу — трикутник. Коли дивишся на карту Нормандських островів, — а на карті зображене те, що людина бачить з висоти пташиного лету, — на ній між трьома крайніми точками вимальовується трикутна частка моря, її вершини: Оріньї, що становить північний кут трикутника, Гернсей — західний і Джерсей — південний. Довкола кожного з цих

великих островів — купи менших острівців. Поблизу Орінї — Бюр-У, Ортах і Каске; поблизу Гернсею — Ерм, Жет-У і Лі-У; Джерсей розвернувся в бік Франції дугою Сент-Обенської бухти, а до неї, ніби два рої бджіл до вулика, в синяві вод, що зливається з голубінню неба, ринуть дві розкидані, але чіткі групи острівців — Греле і Менк'є. В центрі архіпелагу — Серк, до якого прилягають Бек-У та Козиний острови, — являє собою своєрідну з'єднувальну ланку між Гернсеєм і Джерсеєм. Порівняння Цикладських островів з Нормандськими, безперечно, заскочило б послідовників містико-міфологічного вчення часів Реставрації, котрі, йдучи за Екштейном, стали прихильниками де Местра, вони знайшли б тут якийсь символічний зміст: круглий Еллінський архіпелаг — *ore rotundo*, архіпелаг Ла-Маншський — загострений, наїжачений, підступний, кутастий; там — в усьому гармонія, тут — усе насторожує; не дурно ж там Греція, а тут Нормандія.

Колись, у прадавні часи, Ла-Маншські острови були островами-хижаками. Першими острів'янами були, найімовірніше, примітивні люди з недорозвинутими нижніми щелепами, тип яких знаходить поблизу Мулен-Гіньйона. Половину року вони харчувалися рибою та скойками, другу половину — тим, що давало їм море після корабельних катастроф. Вони грабували рідні береги, і це було для них додатковим засобом існування. Вони визнавали тільки дві пори року — "пору вилової риби" і "пору корабельних катастроф"; подібно до них гренландці називають літо "порою полювання на оленів", а зиму — "порою полювання на тюленів". Всі ці острови, що пізніше стали нормандськими, були порослі реп'яхами, колючим чагарником, пориті звірячими норами та піратськими лігвами. Один із давніх місцевих літописців дав їм аж надто красномовне визначення: "Царство щурів і розбійників". Коли сюди прийшли римляни, то майже нічого не зробили, щоб тут процвітала чесність: вони розпинали піратів і в той же час відзначали "Фуріналії", тобто свято злодіїв. Це свято і до цього часу справляють у нас у деяких селах 25 липня, а в містах — цілий рік. Джерсей, Серк і Гернсей колись називалися Ант, Сарж і Бісарж. Орінї іменувався Редане, а може, навіть і Тане. Переказ стверджує, що на острові Щурів, *insula rattorum* внаслідок схрещення самців-кроликів з самицями-щурами на світ з'явилися морські свинки — *Turkey cony*. Якщо вірити Фюрет'єрові, абату з Шалівуа, який дорікав Лафонтену за те, що він не відрізняв колоди від зрубаного дерева, Франція довго не помічала Орінї біля свого узбережжя. Орінї і справді займає в історії Франції дуже незначне місце. Все ж Рабле, наприклад, знав Нормандський архіпелаг, бо ж він згадує Ерм і Серк, іменуючи останній островом Сер. Він пише: "Запевняю вас, що землі тутешні подібні до островів Сер та Ерм, що між Бретанню та Англією споглядав я в давніші часи..." (видання 1558 року, Ліон, стор. 423).

Острови Каске — фатальне місце корабельних катастроф. Років із двісті тому англійці витягали там із морського дна гармати. Одна з них, обліплена устрицями та черепашками, зберігається у Валонському музеї.

Ерм — це егетос, пустинь. Святий Тугдуаль, друг святого Сансона, проводив там свої дні в молитвах, так само, як святий Маглуар на острові Серк. Легенда про

подвижників, які жили на цих скелястих островах, вкрила архіпелаг священним ореолом. Ельє молився на Джерсеї, а Маркуф серед скель Кальвадоса. В ті часи пустельник Епархій, здійснюючи своє подвижництво в апгулемських печерах, став уже святим Сібардом, а анахорет Кресцентій, який жив у непролазних хащах Тревських лісів, поверг у прах храм Діани, невідступно дивлячись на нього протягом п'яти років. На Серку знаходилася храмина святого Маглуара, його *jonad naomk*, там він скомпонував псалом на День усіх святих, який згодом переробив Сантейль: *Coelo quos eadem gloria consecrat*. Звідти ж він закидав камінням саксів, коли поява їх розбійницьких кораблів завадила його молитовному екстазу. Вносив тривогу в життя архіпелагу під ту пору і казик кельтської колонії, амваридур. Іноді Маглуар пускався плавом на Гернсей побалакати з гернсейським мак-тієрном Ніву, який мав славу пророка. Одного разу Маглуар, звершивши чудо, дав обітницю не їсти риби. До того ж, щоб зберегти добropорядні звичаї навіть серед собак і не наводити на гріховні думки ченців, він вигнав з острова Серк усіх сук; закон про їх вигнання існує до цього часу. Святий Маглуар виявив архіпелагу ще чимало послуг. Він поїхав на Джерсей напоумити місцевих жителів, які мали погану звичку на святвечір переминятися у всіляких звірів на честь Мітри. Святий Маглуар викоренив це неподобство. Його останки були вкрадені ченцями монастиря Леон-де-Дінан в часи володарювання Номіное, васала Карла Лисого. Всі ці факти документально підтвердили болландисти в "Житті святого Маркульфа" і в історії церкви абата Тригана та інших джерелах. У Віктриса Руанського, друга Мартіна Турського, був на Серку свій грот; цьому острову в одинадцятому столітті належало Монтебургське абатство. В наші дні Серк — фео́д, який став нерухомою власністю сорока колишніх державців.

XII

Місцеві особливості

Кожен острів має свою монету, свою говірку, своє врядування і свої передсуди. Джерсейці бояться французів-землевласників. А що як їм заманеться купити весь острів! На Джерсеї заборонено продавати землю іноземцям; на Гернсеї навпаки — купи собі на здоров'я. Зате на острові Джерсей не так строго шанують релігійні обряди, як на другому з цих островів, отим-то в неділю джерсейці почувають себе багато вільніше, ніж гернсейці. Біблійних приписів у порту Сен-П'єр дотримуються більше, ніж у Сент-Ельє. Купівля землі на Гернсеї досить ускладнена справа і ховає в собі певну небезпеку, зокрема для необізнаних чужаків: адже продавець на протязі двадцяти років відповідає придбаним майном за те ділове і фінансове становище продавця, яким воно було в час купівлі землі.

Ще більшу плутанину вносить різниця в грошовій системі і в системі ваги та міри. Шилінг — наш давній французький аскален або шелеп — коштує двадцять п'ять су в Англії, двадцять шість су — на Джерсеї і двадцять чотири су на Гернсеї. "Палата мір і ваги королеви" також не без примх: гернсейський фунт відрізняється від джерсейського, а джерсейський — від англійського. На Гернсеї поля вимірюються кроковками, а відстань між кроковками прутом. На Джерсеї інші засоби вимірювання.

На Гернсеї в обігу тільки французькі гроші, але назви їм дають англійські. Так, франк називають "десятипенсовиком". Невідповідність у всьому доходить до того, що на архіпелазі жінок більше, ніж чоловіків: на п'ять чоловіків припадає шість жінок. У Гернсею багато назв, деякі з них — археологічної давності; для вчених він "Гранозія", для вірнопідданих — "Мала Англія". Він і справді нагадує Англію своєю геометричною формою; Серк можна вважати Ірландією, але Ірландією зі східного боку. У прибережних водах Гернсею налічується близько двохсот видів панцерних і близько сорока видів губок. Колись римляни присвятили Гернсей Сатурнові, а кельти — божеству Гвінові; від цієї заміни остров нічого не виграв, бо Гвін, як Сатури, — пожирач дітей. На острові діє старий французький звід законів, датований 1331 роком; називається він Судова грамота. Зі свого боку Джерсей також володіє трьома або чотирма скрижалями нормандського законодавства, котрі регламентують судочинство в справах успадкування; в його компетенцію входить нерухоме майно; є на острові кримінальний суд під назвою "Катель", борговий суд — він же торговельний трибунал і, нарешті, "суботній суд" — суд виправної поліції. Гернсей експортує оцет, худобу і фрукти, але особливо жваво продає він самого себе, адже головне джерело його прибутків — гіпс і граніт. На Гернсеї налічується триста п'ять незаселених будинків. У чому річ? Відповідь на те, чому стоять пустою хоч декотрі з них, ви, напевно, знайдете в одному з заголовків цієї книги. Росіяни, побувавши на Джерсеї на початку нашого століття, залишили по собі добру пам'ять; джерсейський кінь — чудова помісь нормандського і козацького коня; він прекрасний скакун і витривалий у запряжці. Він міг би нести Танкреда і мчати на собі Мазепу.

У XVII столітті спалахнула громадянська війна між Гернсеєм і замком Корне: замок Корне був на боці Стюартів, а Гернсей підтримував Кромвеля. Уявіть собі, що острів Сен-Луї в Парижі раптом оголосив війну Ормській набережній. На Джерсеї існують дві партії: партія Троянди і партія Лавра — віги і торі в мініатюрі. Соціальні перегородки, відокремленість, кастовий дух, ієрархія — все це дуже до вподоби мешканцям архіпелагу, якого хтось влучно назвав Невідомою Нормандією. А гернсейці зокрема такі завзяті прихильники островів, що вони натворили острівців і серед власного населення; на вершині цієї невеличкої соціальної драбини — шістдесят сімей, sixty, ці шістдесят живуть своїм особливим життям; трохи нижче — сорок родин, forty, вони становлять собою другу групу, так само відгороджену від усіх і вся; довкола них — народ. Що ж до службової ієрархії, яка водночас є місцевою й англійською, то вона така: десятьма парафіями керують десять священнослужителів, є на Гернсеї двадцять констеблів, сто шістдесят десятицьких, королівський суд із прокурором та контрольною палатою, парламент, якого називають "штатами", дванадцять суддів, яких іменують "підсудками", балї, якого кличуть "балїф", — *balnivus et coronator*, кажучи мовою стародавніх хартій. Законом служить звичаєве нормандське право. Прокурора настановляють королівським велінням, а балї — грамотою; істотна різниця з точки зору англійців. Крім балї, який відає світськими справами, є ще декан, який вирішує справи духовні, і губернатор, який керує військовим відомством. Детальніша

інформація про інші службові посади вказана в "Списку найвищих чинів на острові".

XIII

Здобутки цивілізації на архіпелазі

Джерсей — сьомий за обсягом перевезень порт Англії. В 1845 році на Ламаншському архіпелазі налічувалося чотириста сорок кораблів водотоннажністю в сорок дві тисячі тонн; щороку тисяча двісті шістдесят п'ять кораблів різних країн, і в їх числі сто сорок два пароплави, ввозили шістдесят тисяч тонн і вивозили п'ятдесят чотири тисячі тонн вантажів. За останні двадцять років ці цифри збільшилися втричі, як не більше.

Паперові гроші перебувають на островах у широкому вжитку, і це дає чудові результати. На Джерсеї хто хоче, той випускає банкові білети, і якщо ці білети без затримки оплачуються готівкою, то відкривається новий банк. Банковий білет на архіпелазі незмінно оцінюється в один фунт стерлінгів. У той день, коли англо-нормандці осмислять вигідність процентного банкового білета, він без будь-якого сумніву увійде в їх обіг, тож цікаво буде спостерігати, як на Нормандських островах перетвориться в життя те, що в Європі — утопія. В цьому закутку землі тоді відбудеться фінансовий переворот у мініатюрі.

Здоровий глузд, жвавість, кмітливість, спритність у судженнях характеризують джерсейців, котрі, якби схотіли, могли б стати чудовими французами. Гернсейці теж тямущі та кмітливі, але вони важчі на підйом.

Це життєздатний і мужній народ, більш освічений, ніж прийнято про нього думати; немало в ньому відкривається такого, що викликає подив. Острів'яни видають чимало газет — та ще яких; друкують і англійською, і французькою мовами; шість газет виходить на Джерсеї, чотири — на Гернсеї, всі вони — великого формату. Така вже владна й нестримна природа англійця. Уявіть собі безлюдний острів. Потрапивши туди, Робінзон другого ж дня стане видавцем газети, а П'ятниця — її передплатником.

І нарешті — оголошення. Оголошень там без ліку, їх розклеюють де завгодно. Просто неба — афіші всіх кольорів і розмірів, великі літери, віньетки, написи і малюнки. На стінах чи не всіх гернсейських будинків висить зображення здоровила на шість футів висотою з дзвоном у руках; він б'є на сполох, привертаючи увагу публіки до оголошення. Зараз на Гернсеї рекламних оголошень більше, ніж у всій Франції. Оця публічність визначає спосіб життя, життя розумового. Друковане слово іноді призводить до несподіваних наслідків: звичка читати розумово вирівнює людей, надає гідності їх манері триматися. Подеколи, мандруючи в Сент-Ельє чи порт Сен-П'єр, ви заведете розмову з таким собі бездоганим супутником; на ньому чорний костюм, всі гудзики акуратно застебнуті, сорочка сліпучо-біла; він починає розмову про Джона Брауна, перепитує про Гарі-бальді. Хто ж він такий? Священик? Аж ніяк — волопас. Один сучасний письменник приїжджає на Джерсей, заходить в бакалійну крамницю і в чудово обставленій вітальні, що прилягає до крамниці, бачить на полицях великої і місткої книжкової шафи, увінчаної бюстом Гомера, повне зібрання своїх творів у твердій оправі.

Жителі різних островів живуть між собою як брати, щоправда, люблять злегка й покепкувати один із одного. Острів Оріньї підпорядкований Гернсею; іноді він злоститься від цього: йому хотілося б переманити балї до себе, щоб Гернсей став його підопічним. Гернсей же, анітрохи не гніваючись, дає йому відсіч ось цією глузливою народною пісенькою:

Тікай, Жан, тікай, П'єр! Всипле вам Гернсей тепер.

Остров'яни — діти моря, їх жарти бувають інколи солоні, але необразливі; той, хто приписує їм брутальність, не знає їх. Ми нітрохи не ймемо віри, що між Гернсеєм і Джер-сеєм нібито мала відбутися ось ця оклепана людськими язиками розмова: "Ти просто осел". Відповідь: "А ти жаба". Нормандський архіпелаг нездатен на такі люб'язності. Ми не допускаємо, щоб Вадій і Тріссотен могли втілитись в океанські острови.

Зрештою, і Оріньї має своє відносне значення. Для островів Каско — Оріньї це Лондон. Дочка сторожа з Угорського маяка, яка народилася на островах Каске, в двадцять років поїхала на Оріньї. Вона була вкрай спантеличена міською метушнею і стала проситися, щоб її відвезли назад — в рідні скелі. Їй ніколи не доводилося бачити биків. А побачивши коня, вона вигукнула: "Ну й здоровенний собака!"

На Нормандських островах люди замолоду старіють — старі вони не насправді, а за встановленим у краї звичаєм. Ось уривок розмови двох, які зустрілися на вулиці: "Чолов'яга, який проходив тут щодня, віддав богу душу". — "Скільки ж йому було років?" — "Та вже либонь тридцять шість минуло".

Жінки в острівній Нормандії, в докір чи на похвалу хай це буде сказано, не вельми згідливі служниці. Двом їм в одній господі годі ужитися. Вони не поступляться одна перед одною. Тому в господарстві все йде шкереберть, від їхньої служби одні клопоти та непорозуміння. Служниці не потурбуються про господаря, хоч проти нього нічого не мають. Він повинен виплутуватися із халепи, як може. В 1852 році одна французька родина, змушена поселитися на Джерсеї внаслідок відомих політичних подій, найняла куховарку родом з Сен-Брелада і покоївку родом з Булей-Бея. Якось у грудні, прокинувшись рано-вранці, господар побачив, що двері, які виходять на проїжджу дорогу, відчинені на дві половини, а служниць — слід прочах. Обидві жінки перегризлися, а тоді зібрали вночі свої пожитки і, певно, не без підстав вважаючи, що їхні труди оплачено, дременули кожна в свій бік, залишивши за собою відчинені двері, за якими спокійно спали їхні господарі. Одна сказала другій: "Не буду жити з п'яничкою", — а та їй відповіла: "Не буду жити зі злодійкою". "Завжди дивися обома на їх десять", — так мовиться в стародавній місцевій приказці. Що вона означає? А те, що, найнявши служника чи служницю, ви ніколи не повинні спускати очей з їхніх десяти пальців. Це порада господаря-жмикрута, вона обумовлена споконвічним недовір'ям, яке протистоїть споконвічним лінощам. Дідро розповідає, що якимось, — він жив тоді в Голландії, — до нього прийшло п'ятеро робітників вставляти розбиту віконну шибку,

один із них ніс скло, другий замазку, третій — відро з водою, четвертий лопатку, п'ятий ганчірку. За два дні вони вп'ятьох устали шибку.

Таке недбальство є наслідком середньовіччя, воно породжене кріпацтвом, так само як байдужість креолів породжена їх колишнім становищем рабів; цей гандж, спільний для всіх народів, в наш час під впливом прогресу зникає повсюди, в тім числі і на Ла-Маншському архіпелазі, — а можливо, тут скоріше, ніж деінде. Ініціативність, яка пов'язана з бездоганною чесністю, все більше і більше стає невід'ємною прикметою праці в цих заповзятливих острівних общинах.

На архіпелазі ще досить помітні деякі пережитки давніх часів. Ось для прикладу: "Протокол засідання ленного суду, який мав місце в Сент-Уенській парафії, в домі пана Мальзара, в понеділок 22 травня 1854 року, дванадцята година дня. Головував сенешал, по праву руку його сидів прево, по ліву — судовий пристав. На засіданні був присутній благородний кавалер, сеньйор Морвіля, від якого перебуває в ленній залежності частина парафії. Сенешал зажадав від прево скласти присягу, зміст якої подається нижче: "Клянїться вашою вірою у всемогутнього бога, що будете чесно і неухильно виконувати покладені на вас обов'язки прево ленного суду у Морвільських володіннях і достерігатимете прав сеньйора". І вищерчений прево, звівши вгору руку й віддавши сеньйорові Морвіля уклін, мовив: "Клянемось у цьому". На Нормандському архіпелазі говорять по французьки, але дуже своєрідно, як побачимо далі. Слово "парафія" вимовляється "парахвия". Кажуть: "Хворінь у ногу вступила". Запитаєш: "Як вам живеться?" Відповідають: "Поганецько", "середина на половину", "як у бога за пазухою", а не "погано", "так собі", "добре"; замість "сумувати" — "гризтися душею", "смердіти" — "тхором тхнути", "завдати збитків" — "нагосподарювати", "замітати в кімнаті підлогу", "мити посуд" тощо — "вичищатися". Мідниця, часто повна помий, — "ваза". Про п'яного кажуть, що він "збражничав". "Промокнути" — "відсиріти". "Впасти в тугу" — "спускатися на дно". "Дівчина" — "витівниця". "Фартух" — "напередник", "скатертина" — "настільник", "сукня" — "одівок", "кишеня" — "торбинка", "скриня" — "складниця", "капустина" — "головешка", "шафа" — "одежниця", "труна" — "мерцева скриня", "новорічні подарунки" — "коляда", "шосе" — "шоса", "маска" — "личина", "пілюлі" — "балабушки". Замість "незабаром" кажуть — "хутко". Якщо ринок небагатий, підвозу мало, кажуть: "риба й городина в дорозі". "Судитись", "будуватись", "подорожувати", "жити на широку ногу", "приймати гостей", "давати бали" — "пускати за вітром гроші" (в Бельгії та французькій Голландії — "тринькати"). "Шляхетний" — один з найпоширеніших слів місцевої французької говірки. Куховарка приносить з ринку "шляхетну четвертину телятини". Відгодована качка — "шляхетна качечка", жирна гуска — "шляхетна гусачиха". Загальноприйнятий судочинський та канцелярський лексикон має свій нормандський присмак. Судова справа — "супліка", законопроекти "вилуплюються в канцелярії". Батько, віддаючи дочку заміж, звільняє себе від будь-яких зобов'язань щодо неї, "бо її тепер покриває чоловік".

За нормандськими звичаями, вагітна, але незаміжня дівчина привселюдно оголошує ім'я батька своєї дитини. Трапляється, що вона мудрує і вибирає батька трохи

вигіднішого. Отже, цей звичай має деякі незручності.

Старожили архіпелагу, мабуть, не зовсім винні в тому, що їхня французька мова не найкраща.

Ми вже згадували про те, що років п'ятнадцять тому на Джерсеї поселилося чимало французів. Мимохідь зазначимо, що тут ніхто не міг зрозуміти, чому вони покинули свою батьківщину. Дехто з місцевих людей називає їх "збунтованими панами". Одного з цих емігрантів відвідав старий учитель французької мови, ельзасець, що, за його словами, вже багато років прожив у цих краях. Він прийшов у гості з дружиною. Він не дуже похвально відгукувався про нормандсько-французьку говірку. Увійшов з такими словами на устах:

— Туше вашко нагучити їх тут по-хранцузьки. Вони ховорять ховіркою.

— Як ховіркою?

— Атош, ховіркою.

— А! Говіркою.

— Ехе ш, ехе ш, ховіркою.

Вчитель далі скаржився на місцеву нормандську "ховір-ку". Дружина зробила йому якесь зауваження. Він обернувся до неї і сказав:

— Не флаштовуй мені тут шлюпна сцена.

XV

Старовина і уламки старовини. Обряди, закони, звичаї

Слід сказати, що в наші дні на кожному нормандському острові є свій колеж і численні школи, серед викладачів — чимало знавців своєї справи, поміж них французи, а також гернсейці і джерсейці.

Щодо місцевої говірки, на яку так нападав учитель ельзасець, то це справжня мова, ставлення до якої зовсім не таке вже й презирливе. Ця говірка дуже повноцінна, багата й своєрідна. Вона проливає світло на витоки французької мови. Над вивченням цього діалекту працює чимало вчених-фахівців, наприклад, перекладач біблії на гернсейську мову Метів'є, він зробив для вивчення кельтсько-нормандської мови стільки ж, як абат Елісагарей — для вивчення іспано-баскської.

На острові Гернсей збереглася каплиця VIII століття з кам'яною покрівлею, а біля входу на цвинтар — галльська статуя VI століття. Пам'ятки, очевидно, по-своєму унікальні. Є й ще щось єдине в своєму роді — це нащадок герцога Роллона, дуже поважний джентльмен і мирний обиватель архіпелагу. Він ласкаво зволить називати королеву Вікторію кузиною.

Його походження від Роллона, кажуть, доведене, і тут нема чогось незбагненого.

На островах дорожать своїми родовими гербами. Нам довелося чути, як певна дама, пані М., засипала докорами членів роду пані Д.: "Вони присвоїли наші герби, щоб прикрасити ними свої гробниці".

Один селянин сказав: "Мої предки".

На островах дуже багато лілей. Англійці охоче підбирають те, що вийшло з моди у Франції. Мало хто з міщан, маючи біля дому невеличку грядочку, не відгородиться від

вулиці живоплотом з розквітлих лілей.

До нерівних шлюбів тут ставлення особливе. Не знаю тільки, на якому острові, здається, на Орінії, спадкоємець давнього роду торгівців узяв нерівню — дочку якогось безрідного шапкаря. Обуренню не було меж. Весь острів проклинав негідного сина, а одна вельми поважна дама вигукнула: "Яку ж гірку чашу випили до дна його батьки!" Перед цим блідне трагічне обурення пфальцської принцеси, коли вона дорікала своїй кузині — та вийшла заміж за принца Тенгрі, — що вона "опустилася до якогось там Монмо-рансі".

Пройтися з жінкою під руку — на Гернсеї рівнозначно заручинам. Молода протягом тижня після весілля виходить з дому тільки в церкву. Отаке нетривале ув'язнення — непогана присмака для медового місяця. Зрештою, певна сором'язливість тут цілком доречна. Одруження вимагає так мало формальностей, що іноді про нього ніхто й не знає. Каень чув на острові Джерсей таку розмову між старою матінкою і сорокарічною дочкою:

— Чому ти не виходиш за Стівенса?

— Вам, матінко, певно, хочеться, щоб я одружилася з ним удруге?

— Як так?

— Та вже чотири місяці, як ми повінчані.

У жовтні 1863 року гернсейський суд засудив одну дівчину на шість тижнів ув'язнення "за непослух батькові".

XVI

Продовження переліку особливостей

На островах Ла-Маншу є поки що тільки дві статуї: на Гернсеї статуя "принца — чоловіка королеви", а на Джерсеї статуя "Золотого короля". Так називають її всі, не знаючи, якого діяча вона представляє, яку постать збезсмертила. Статуя стоїть посеред Центральної площі в Сент-Ельє. Хоч вона і безіменна, але все-таки статуя, це тішить самолюбство обивателя: а що як її й справді поставлено на честь якоїсь знаменитості? Ніщо так повільно не виходить з-під землі, як статуя, а буває, ніщо не виростає так швидко. Якщо це не дуб, то гриб. Шекспір ще й досі чекає на свою статую в Англії, Беккарія чекає її в Італії, зате Дюпен, здається, незабаром діждеться своєї у Франції. Народ дуже любить почесні, що їх віддають людям, які уславляють свою вітчизну. В Лондоні, наприклад, хвилювання, захоплення, жаль юрби зростали раз по раз на трьох похоронах: Веллінгтона, Пальмерстона, боксера Тома Сайерса.

На Джерсеї є "Гора шибеників", чого нема на Гернсеї. Шістдесят років тому в Джерсеї було повішено чоловіка за те, що він украв із шухляди дванадцять су; правда й те, що в Англії тоді повісили тринадцятирічного хлопця за те, що вкрав тістечко, а у Франції відрубали голову Лезюркові зовсім безвинному. Ось вона, смертна кара, у всій своїй красі.

Тепер Джерсей — передовіший від Лондона, він не потерпить шибениці. Смертну кару там негласно скасовано.

В тюрмах учинений найсуворіший нагляд за тим, що читають в'язні. Тепер їм

дозволено читати тільки Біблію. В 1830 році якомусь Беасу, засудженому до страти через повішення французів, дозволили читати трагедії Вольтера. Сьогодні не потерпіли б такого безчинства. Названий Беас — передостанній повішений на Гернсеї. Останній — Тапнер, і, сподіваємось, він так і залишиться останнім. Аж до 1825 року гернсейські балі одержували ті ж турецькі тридцять ліврів, які йому виплачували ще з часів Едуарда III, тобто близько п'ятдесяти франків. На Джерсеї королівський суд називають "гамарнею". Жінка, учасниця процесу, називається "актрисою". На Гернсеї винних ще й досі карають батогами; на Джерсеї засудженого садовлять у залізну клітку. Висміюють мощі святих, зате обожнюють чоботи Карла II. їх шанобливо зберігають у Сент-Уен-ському замку. Залишається в силі збирання десятини. Блукаєш по місту і натрапляєш на склади збирачів десятинного податку. Данину шинкам, здається, відмінено, але побори курми здійснюються неухильно. Автор цих рядків щороку віддає англійській королеві дві курки.

Розмір податків визначається трохи незвично: він знімається з усього капіталу платників — справжнього і передбачуваного. Це має ту незручність, що такий спосіб оподаткування відганяє від острова людей багатих. Приміром, якби Ротшільд поселився на Гернсеї в гарненькому котеджику, купленому тисяч за двадцять франків, то щороку платив би півтора мільйона франків податку. Додамо, що якби він жив на острові всього лише п'ять місяців на рік, то не платив би нічого. Тільки проживання на шостому місяці примусило б його потрусити кишеню.

Клімат тут чудовий. Весні ні кінця ні краю. Буває, щоправда, й зима, буває й літо, але дуже помірні; ніколи тут не буває ні сенегальської спеки, ні сибірських морозів. Ла-Маншські острови замінюють Англії острови Ієрські. Сюди посилають на лікування слабогрудих синів Альбіону. Врешті гернсейські парафії, такі, наприклад, як Сен-Мертенська, втішаються славою "Малої Ніцци". Та ні Тампе, ні Жемнос, ні Валь Сюзон не перевершують долину Бо на Джерсеї і долину Тальбо на Гернсеї. Побуваєш на південних схилах островів, і починає здаватися, що нема на світі краю зеленішого, теплішого й мальовничішого, ніж Нормандський архіпелаг. Тут усе наче створено для вишуканого товариства. На цих маленьких острівцях є свій "великий світ". Як ми вже згадували, тут дзвенить французька мова; у вишуканому товаристві можна, наприклад, почути таку фразу: — У неї на брилику ружа.

А взагалі отаке базікання — справжній чар.

Джерсей захоплюється генералом Доном, а Гернсей захоплений генералом Дойлем. Обидва вони були командувачами на островах на початку цього століття. На Джерсеї є Дон-стріт, а на Гернсеї — Дойль-род. Крім того, гернсейці воздвигнули на честь свого генерала височенний обеліск над морем, і його видно навіть з островів Каске, а джерсейці подарували своєму кромлех. Цей кромлех стояв на горі поблизу Сент-Ельє, там, де зараз знаходиться форт Регент. Генерал Дон зволив прийняти кромлех; він наказав його розібрати по каменю, відправити на берег, повантажити на фрегати й вивезти. А між тим цей пам'ятник був справжнім дивом Ла-Маншу — єдиним на всьому архіпелазі круглим кромлехом: він бачив кімерійців, які зберегли спогади

про Тубал-Каїна, подібно до того, як ескімоси бережуть пам'ять про Пробишера; бачив він кельтів, вага мозку яких порівняно з вагою мозку сучасної людини співвідноситься як тринадцять до вісімнадцяти; бачив він чудернацькі дерев'яні вежі, каркаси яких трапляються під час археологічних розкопок і примушують нас вагатися між етимологією слова domjio, за дю Канжем, і domi-jun-ctae, за Барлейкуром, бачив він крем'яні палиці та сокири друїдів; бачив він гігантські зображення Тетатеса, сплетені з лози; він стояв раніше, ніж були побудовані римські стіни, він умістив у собі чотири тисячоліття історії; вночі при місячному сяйві моряки помічали цей велетенський кам'яний вінок на високому скелястому березі Джерсею. А нині він перетворився на купу каміння, яке лежить десь у куті якогось там Йоркширу.

XVII

Сумісність протилежностей

На архіпелазі ще збереглося право першородства, не втратило чинності право десятинного податку, залишається в силі поділ на парафії, право сеньйора; є сеньйор — володар лену і сеньйор — володар замку; досі в силі вигук "аро": після звичайної молитви, якою відкривається судове засідання, в присутності панів присяжних і відбувся розгляд справи між дворянином Ніколем і мелешським сеньйором Годфреєм з приводу вигуку "аро" (Джерсей, 1804 рік). Досі перебуває в обігу лівр, зберігається вступ у володіння за правом успадкування і вивід із володіння; існує право відчуження лену і ленна залежність, і право викупу родового маєтку; живе сама давнина. Збереглася стародавня формула взаємного величання: "мій володарю". Є балї, є сенешали, соцькі, двадцятники, десяцькі. В Сент-Совері збереглася двадцятина, в Сент-Уені — побори з урожаю садовини. Щороку конетаблі об'їздять віддалені місцевості і намічають лінії для прокладання путівців. На чолі їх стоїть віконт "з королівським жезлом у руці". Різдво, Великдень, Водохреща, Михайла — офіційні дні сплати податків. Нерухоме майно не продають, а вручають. В залі судового засідання можна почути таку розмову: "Суддя! Чи це той день і та година, чи тут визначене місце розгляду справ, про які повідомляли ленний і маєтковий суди?" — "Так". — "Амінь". — "Амінь". Закон передбачає випадок, "коли селянинові спало на думку заперечувати, що даний йому наділ входить у родові володіння сеньйора". Існує "право сеньйора на випадкові прибутки, на привласнення знайдених скарбів, на побори з молодого та молодої і так далі". Існує право, "за яким сеньйор розпоряджається чужим майном у ролі охоронця його, доки не виявиться справжній власник". Існує виклик у суд для підтверджувального свідчення, допитування свідка і подвійного допитування свідка, тяжби, вводу у володіння леном або незайнятим маєтком, королівське право на прибутки з вакантних єпископств.

Справжнє середньовіччя, скажете ви. Ні, справжня свобода. Приїжджайте, живіть, існують. Ідіть, куди вам схочеться, робіть, що вам хочеться, будьте тим, ким вам хочеться бути. Ніхто не має права дізнаватися про ваше прізвище. Є у вас своя віра? Проповідуйте її. Є у вас прапор своїх переконань? Підніміть його. Де? Та посеред вулиці. Він білий? Хай буде так. Синій? Дуже добре. Червоний? Червоний — непоганий

колір. Ви маєте охоту виступити проти уряду? Підніміться на першу-ліпшу вуличну тумбу і шкварте. Хочете відкрито організувати громадське товариство? Організуйте. Хочете таємне? Хай буде й таємне. Скільки членів хочете залучити? Залучайте, скільки завгодно. Які обмеження це на вас накладає? Та ніяких! У вас є бажання зібрати народ? Збирайте. Де? На міській площі. А якщо я почну нападати на королівську владу? Нас це нітрохи не обходить. А що як я надумав розклеїти оголошення? Клейте, говоріть, пишіть, друкуйте, виголошуйте промови — все, що тільки самі схочете.

Все слухати і все читати — це значить, що все можна говорити і писати. Звідси випливає абсолютна свобода слова і свобода друку. Якщо хочете, будьте видавцем; якщо хочете, будьте апостолом; а хто може, хай буде верховним жерцем. Ви запросто можете стати й папою. Для цього тільки треба створити віровизнання. Придумайте нового бога і ставайте його пророком. Нікого ви цим не здивуєте. В разі потреби полісмени вам посприяють. Нема ніяких перешкод. Свобода у всьому — грандіозна картина! Люди обговорюють рішення суду. Картають священиків і судять суддів. У газетах друкують: "Вчора суд виніс несправедливий вирок". До можливої судейської помилки, хоч як це дивно, нема ніякого співчуття. Людське правосуддя тут підлягає запереченню так само, як і божеське одкровення. Важко уявити собі більшу незалежність особистості. Кожен сам собі пан — не за законом, а у відповідності зі звичаями краю. І це право бути самим собі господарем настільки непорушне і настільки увійшло в життя, що його, так би мовити, вже й не помічають. Воно стало необхідним, мов повітря, яким дихають, стало придатним для дихання. Як і повітря, воно безбарвне і непримітне. В той же час всі тут "лояльні". Обивателі тут із марнославства намагаються бути вірнопідданими. А взагалі тут панує і править ХІХ століття. Воно вривається у всі вікна цього вцілілого середньовіччя. Старовинний нормандський легітимізм то тут, то там пронизали промені свободи; його старезна халупа осяяна новим світлом. Важно знайти край, де б пережитки старого були такими хисткими. Від історії — старозавітність архіпелагу; розвиток просвіти і промисловості робить його сучасним. Здорове дихання народу звільняє його від застою. Однак це нітрохи не заважає процвітати якомусь сеньйорові з Мелеша. На папері — феодальний лад, насправді ж — республіка. Ось у чому феномен Ла-Маншського архіпелагу.

Одна вада є в цій свободі, тільки одна, і про неї ми вже говорили. В Англії існує тиран. У цього англійського тирана таке ж саме ймення, як у кредитора Дон Жуана — Неділя. Англійці — народ, який створив прислів'я: Time is money, тиран Неділя скорочує діловий тиждень до шести днів, тобто забирає в англійців сьому частину їхнього капіталу. І протидіяти цьому нема жодних можливостей. Неділя панує силою звичаїв, а це деспот сильніший за всі закони. Неділя — то король Англії, його наслідний принц — сплін. Право Неділі — наводити нудьгу. Вона замикає майстерні, лабораторії, бібліотеки, музеї, театри і мало що не парки та ліси. Зрештою — наголосимо на цьому, — англійська неділя менше пригнічує Джерсей, ніж Гернсей. Якщо у Гернсеї шинкарка-французка налле в неділю якомусь захожому кухоль нива, то дістане за це два тижні тюремного ув'язнення. Коли політичний вигнанець, щоб прогледувати дітей і

дружину, чоботарюватиме й надумає попрацювати в неділю, то мусить зачиняти віконниці, щоб не почули стукоту його молотка: якщо почують, накладуть штраф. Якось у неділю художник, що тільки-но приїхав з Парижа, став на дорозі, щоб намалювати дерево. Сотенний гримнув на нього, звелів припинити неподобство і тільки з милосердя не посадив його туди, де козам роги правлять. Один саут-гемптонський перукар поголив у неділю клієнта і заплатив за це в державну скарбницю три фунти стерлінгів. Все пояснюється дуже просто: сам господь бог відпочивав по трудах сьомого дня.

І все ж щасливий народ, який вільний шість днів на тиждень! Якщо вважати, що неділя — це синонім рабства, то ми знаємо народи, у яких сім неділь на тижні. Рано чи пізно ці останні кайдани спадуть. Безперечно, судова справа, затіяна, наприклад, супроти єпископа Коленсо — вагомий доказ цього. Однак поміркуйте над тим, який шлях до свободи пройшла Англія з тих пір, як Еліот був притягнений до судової відповідальності, наважившись сказати, що на Сонці є життя. І для забобонів настає осінь. Тоді вони осипаються. Це час занепаду монархій. Час цей настав.

Цивілізація Нормандського архіпелагу йде вперед, і її не зупинити. Це цивілізація самобутня, що аж ніяк не заважає їй виявляти гостинність і національну терпимість. У XVII столітті на ній відбилась англійська революція, а в XIX — французька. Двічі її глибоко стрясло віяння незалежності.

Зрештою, всі архіпелаги — вільні краї. В цьому виявляється таємнича дія моря і вітру.

XVIII

Притулок

Нормандські острови, колись страхітливі, стали дуже приємною місцевістю. Рифи, колись небезпечні, стали місцем притулку. Край поневірянь перетворився на берег порятунку. Сюди пристають ті, хто вибрався з небезпеки. Сюди збігаються всі, хто зазнав катастрофи, чи то від бурі на морі, чи внаслідок революційної діяльності. Цих людей, мореплавця і політичного вигнанця, обдавало піною різних морів, але сушаться вони разом і відігріваються в променях тутешнього лагідного сонця. Молодий Шатобріан, бідний, нікому не відомий, позбавлений батьківщини, якось сидів на камені старовинної гернсейської набережної. Добра літня жінка запитала його: "Чи не допомогти вам чимось, мій друже?" Яку глибоку душевну втіху, який дивний спокій відчув француз-вигнанець, зачувши на Нормандських островах мову своєї батьківщини. Для нього вона — втілення самої цивілізації, в ній він відчув голос рідних провінцій, вигуки в наших портах, пісеньки наших вулиць і полів. *Reminiscitur Argos*. Людовік XIV не без користі влив у цю давню нормандську народність чималий контингент справжніх французів, які бездоганно говорили рідною мовою; відміна Нантського едикту відродила французьку мову на островах Ла-Маншського архіпелагу. Опинившись поза межами Франції, французи воліють доживати віку на цих островах, тут посеред скель вони дають волю своїм мріям і маренням, чекають кращих днів; вибір саме цієї місцевості пояснюється ще й тим, що їх вабить сюди чар зустрічі з рідною мовою.

Маркіз де Рів'єр, той самий, якому Карл X одного разу сказав: "До речі, я забув тебе повідомити, що я призначив тобі титул герцога", плакав від зворушення, дивлячись на джерсейські яблуні, і надавав перевагу П'єр-роуду в Сент-Ельє перед Оксфорд-стріт у Лондоні. В цьому ж таки П'єр-роуді мешкав герцог Анвільський, він же Роган і Ларош-фуко. Одного разу герцог Анвільський, у якого була стара мисливська такса, запросив лікаря з Сент-Ельє, щоб проконсультуватися з ним про своє здоров'я, а заодно перевірити стан здоров'я собаки. Він попросив лікаря виписати для такси рецепт. Собака був цілком здоровий — вельможа просто бавився. Лікар виписав рецепт. Другого дня герцог одержав від нього такий рахунок: "За дві консультації:

1. Панові герцогу — один луїдор.
2. Його собаці — десять луїдорів".

Сама доля визначила Нормандським островам стати місцем притулку. Які тільки люди, гнані нещасною долею, не знаходили тут пристановища — від Карла II, коли йому довелося тікати від Кромвеля, до герцога Беррійського, якому доля судила зустрітися з Лувелем! Близько двох тисяч років тому сюди ввірвався Цезар, рокований на загибель від руки Брута. Починаючи з XVII століття, ці острови побраталися з усім світом, перед яким уславилися своєю гостинністю, їм властива безсторонність, ява позначає усі краї, що дають захисток зайшлим людям. Острів'яни, дарма що вони роялісти, не цураються поверженої республіки; вони гугеноти, але визнають емігрантів-католиків. Навіть більше, настільки люб'язні щодо них, що, як ми вже казали, так само, як і вони, ненавидять Вольтера. Коли ж, на думку багатьох, в тім числі й на думку державної церкви, ненавидіти ваших ворогів — найкращий спосіб любити нас, то католики, очевидно, вважають, що їх дуже люблять на Ла-маншських островах.

Прибулець, який уникнув загибелі в корабельній катастрофі і знайшов тут тимчасовий сховок, не знаючи, що йому готує доля, трапляється, відчуває глибоку пригніченість, бо навіть повітря в цих пустельних місцях сповнене відчаю; та раптом він вловлює на собі лагідний, легковійний подув вітру й оживає. Що це за подув? Відлуння, слово чи, може, зітхання? Ні, то щось невловиме. Але того "чогось" досить. Хто з нас на цьому світі не відчув могутності цього "щось"!

Років десять-дванадцять тому француз, що недавно поселився на Гернсеї, блукав по одній з піщаних дюн західного узбережжя; йому було тоскно, самотньо; він думав про втрачену батьківщину. По Парижу прогулюються, а на Гернсеї — блукають. Острів видавався йому лиховісним. Весь обрій застеляв туман, хвилі били в берег, море шпурляло на скелі громаддя спінених валів, небо було чорне й зловісне. Одначе була весна, але весна на морі має своє страшне ім'я — "рівнодення". Це пора ураганів, а не зефірів, і можна пригадати травневий день, коли під ударами вітру морська піна злітала на двадцять стіп вище від вершка сигнальної щогли на найвищому майданчику замку Корне. У француза було таке відчуття, ніби він в Англії: він не знав по-англійськи жодного слова; старий розірваний вітром англійський прапор лопотів над напівзруйнованою вежею край оголеного мису; поблизу тулилися дві або три халупи, а

вдалині, скільки сягало око, тяглися сипучі піски, чагарники, зарослі вересу і колючого терну — одне слово, ланди; подекуди виднілися вуглуваті обриси приземкуватих батарей з широкими амбразурами; кам'яні брили, обтесані людською рукою, навівали такий же сум, як і скелі, позалізовані морськими хвилями; француз відчув, що його охоплює глибока душевна скорбота, з якої починається ностальгія — туга за батьківщиною; він слухав, він дивився — ніде ніякого просвітку; баклани в пошуках здобичі, хмари, що тікають удалину; весь обрій наче засланий важким свинцем; неосяжне блідаво-сіре полотнище спадає з zenіту, привид спліну в савані бур; нічого такого, що подавало б хоч якусь надію, що б нагадувало батьківщину: француз замислився, і ще більше спохмурніла його душа, але ось він підвів голову — із напіввідчинених дверей халупи до нього долинув дзвінкий, чистий, ніжний голос; то був голос дитини, яка співала французьку пісеньку: Скоріш в поля, скоріш в ліси, Скоріш назустріч милій!

XIX

Не все, що на архіпелазі нагадує Францію, однаково гарне.

Один добродій розповідав нам, як, прогулюючись в неділю по чарівному острову Серк, він почув куплет старовинного гімну французьких гугенотів — його аж надто піднесено і по кальвіністськи строго виспівував сповнений глибокого релігійного чуття хор віруючих на подвір'ї якоїсь ферми:

Все довкола нас смердить Трупом — здохлим звіром, Лиш один Ісус пахтить Найсолодшим миром.

Сумно і навіть боляче думати, що під ці слова люди в Севеннах ішли на смерть. В цьому куплеті стільки комічного, що він мимоволі викликає посмішку, але ж пісня врешті-решт трагічна. З неї сміються — а над нею треба плакати. Слухаючи цей куплет, Боссюе, один із сорока французьких академіків, кричав: "Убий! Убий!" А втім, для релігійного фанатизму, потворного, коли він переслідувач, зворушливого та величного, коли він сам гнаний, форма гімну нічого не важить. Фанатики прислухаються до іншого, прихованого й темного, але могутнього гімну, який таємниче звучить у їх душах, незважаючи на ніякі слова. Релігійний фанатизм проймає високістю навіть смішне, і хоч би яка була поезія та проза його поборників, він перетворює і цю прозу, і цю поезію могутньою і таємною гармонією своєї віри. Він надолужує потворність слів і виразів величчю взятих на себе випробувань і зазнаних мук. Брак поетичності він компенсує високим злетом сумління. Хай розповіді про мучеництво й плоскі, але що з того, коли мученик сповнений благородства?

XX

Номо едах

Час спливає, і обриси острова змінюються. Острів — твориво океану. Вічна матерія, а не її форма. Смерть постійно перетворює все суще, навіть пам'ятники, створені самою природою, навіть граніт. Все міняє форму, навіть безформне. Споруди, які звело море, руйнуються, як і все інше. Море їх вибудовує, море їх руйнує.

Протягом останніх півтори тисячі років тільки між гирлом Ельби та Рейну із

двадцяти трьох островів зникли під водою сім. Спробуйте знайти їх тепер в глибинах моря. В XIII столітті море створило Зюдерзее, в XV столітті воно затопило двадцять два села і вирило бухту Б'єр-Бош, в XVI столітті, проковтнувши Торум, воно несподівано утворило Долартську затоку. Сто років тому перед новим Бурдо, який нині тулиться на кручі нормандського узбережжя, ще можна було розрізнити під водою дзвіницю старого Бурдо, залитого морем. Кажуть люди, що в Ерк-У під час відпливу іноді видно дерева підводного друїдського лісу, затопленого у VIII столітті. Колись Гернсей належав до Ерму, Ерм — до Серку, Серк — до Джерсею, а Джерсей — до Франції. Через протоку між Францією і Джерсеєм могла б перестрибнути й дитина. Коли єпископ Контуанський відправлявся на Джерсей, у протоку кидали оберемок хмизу, щоб він не промочив ніг. Море будує й руйнує, людина ж допомагає морю — тільки не будувати, а руйнувати. Без упину розкришують усе зуби часу, але найневтомніший серед них — кайло людини. Людина — то гризун. Вона все переробляє, все змінює — то на краще, то на гірше. Тут вона спотворює, там перетворює. Легенда про Роландову печеру не така вже й фантастична, як здається на перший погляд; на обличчі природи — шрами від ран, завданих їй людиною. Рубець, спричинений людською працею, видніється на господньому твориві. Так, наче людина прагне завершити те, чого не починала... Вона пристосовує світобудову до своїх потреб. У цьому основний сенс її діяльності. В неї для цього вистачає зухвалості, можна навіть сказати — безбожжя. Участь її в такій роботі іноді образлива. Людина — жива істота, якій призначений короткий вік, життя якої — постійне вмирання, — замахується на безконечність. Людина намагається загнзудати мінливу природу у всіх її проявах — припливах і відпливах: і стихію, котра прагне зімкнутись з іншою стихією, і безмежні сили морських чорто-риїв, і глибокі надра землі. Вона каже їм своє: "Ні кроку далі!" Вона ставить свої умови, і всесвіт змушений їх приймати. Хіба не вона — володар всесвіту? Вона розпоряджається в ньому, як тільки їй заманеться. Всесвіт — первісна матерія. Світ, боже твориво — канва для людини.

Зусебіч перед людиною постають перепони, але її нічого не зупиняє. Вона долає рубежі, переступаючи їх. Неможливе — це кордон, який постійно відступає перед нею. Геологічна формація, основа якої — скам'янілий намул всесвітнього потоку, а вершина — вічні сніги, для людини — звичайна стіна; вона пробиває цю стіну і йде далі. Вона розрубє перешийок, свердлить вулкан, обточує скелю, видовбує потрібні їй поклади в надрах землі, розбиває на дрібні шматки високий мис. Колись вона робила все це для якогось там Ксеркса, сьогодні вона не така дурна — працює на себе. Людина порозумнішала, і це називається прогресом. Людина працює в своєму домі, а її дім — земля. Вона пересуває, переміщує, усуває, зносить, відкидає, зриває, рие, копає, ламає, висаджує в повітря, крушить, розпилює, стирає з лиця землі одне, знищує інше і, руйнуючи, створює нове. Ні перед чим вона не зупиниться: ні перед товщею землі, ні перед гірським хребтом, ні перед будь-яким нагромадженням перепон, ні перед саяливою силою матері, ні перед незбагненною величчю природи. Коли громаддя світобудови потрапляє в межі її досяжності, вона в них прорубує вилом. Людина спокушається можливістю винищити частину божого творива, з молотком у руках вона

йде на приступ неосяжного. Можливо, майбутнє побачить Альпи, зрівняні з землею. Підкорися, куле земна, своїй мурашці! Дитина, ламаючи іграшку, здається, шукає в ній душу. Так і людина начебто шукає душу землі.

Проте не варто перебільшувати нашої могутності: хоч би що робила людина, загальні риси світобудови — непохитні; головна її маса від людини не залежить. Людина може змінити щось у деталях, але не цілість. І це добре. Бо весь всесвіт у руках провидіння. Він керується законами, які людині непідвладні. Те, що робимо ми, не виходить далеко поза межі земної поверхні. Людина одягає або роздягає землю, вирубуючи ліси, вона ніби здирає з неї одяг. Але сповільнити обертання земної кулі довкола своєї осі, прискорити рух земної кулі по своїй орбіті, додати або відняти хоч одну туазу із семисот вісімнадцяти тисяч миль шляху, які щоденно долає Земля, рухаючись довкола Сонця, змінити час рівнодення, не дати впасти краплині дощу — не можна! Що вище нас, те вище нас. Людина може змінити клімат, але не пору року.

Спробуйте примусити Місяць рухатись не по екліптиці!

Мрійники — а серед них були визначні люди — мріяли про встановлення на землі вічної весни. Протилежні пори року — літо й зима — постали внаслідок похилого положення осі Землі щодо площини екліптики, про яку ми оце казали. Щоб ліквідувати ці протилежні пори року, треба всього лише випростати земну вісь. Нема нічого простішого! Вбийте на полюсі кілок аж до самого центру земної кулі, прив'яжіть до нього ланцюг, підшукайте десь подалі від нашої Землі точку опору, вирядіть туди десять мільярдів запряжок по десять мільярдів коней у кожній; вони натягнуть ланцюг, вісь Землі випростається — ось вам і жадана весна. Як бачите, суцця дрібничка.

Але пошукаємо раю десь-інде. Весна — це добре, але свобода і справедливість кращі, ніж вона. Рай — субстанція духовна, а не матеріальна.

Бути вільним і справедливим — це залежить від пас.

Душевний спокій ми знаходимо у нас самих. Тільки там, у нас самих, наша вічна весна.

XXI

Могутність каменярів

Гернсей — трикутник. Королева островів-трикутників — Сіцілія. Сіцілія належала Нептунові і кожен з трьох її кутів був присвячений одному вістрю Нептунового тризубця. На кожному з трьох її мисів стояло по храму на честь правого зубця — Декстри, середнього — Дубії і лівого — Синістри. Декотра був символом річок, Синістра — морів, Дубія — дощів. Хоч би там що казав фараон Псаметих, погрожуючи Тразідею, цареві Агрігента, "зробити Сіцілію круглою, як диск", ці острови-трикутники не підвладні силі людської руки, вони збережуть три свої скелястих миси, поки потоп, що їх створив, сам їх не поруйнує.

Сіцілія назавжди збереже свій мис Пелор, націлений кутом на Італію, мис Пахінум — на Грецію і мис Лілібе — на Африку. Так само і в Гернсеї Анкреський виступ вічно тягтиметься на північ, Пленмонський — на південний захід, а Жербурський — на південний схід.

І все ж острів Гернсей неухильно руйнується. Гернсейський граніт — прекрасний, купуйте, хто хоче! Прибрежні скали спускаються на торгах. Мешканці продають острів уроздріб. Химерну Чортову скелю недавно зіпхнули за кілька фунтів стерлінгів. Коли вичерпається велетенський кар'єр Віль-Бюдо, розробки почнуться в іншому місці.

Вся Англія побивається за гернсейським каменем. Тільки для будівництва греблі на Темзі його буде використано двісті тисяч тонн. Вірнопіддані, турбуючись про довговічність королівських пам'ятників, дуже шкодують, що п'єдестал бронзової статуї принца Альберта зроблений з чізерінгського граніту, а не з добрячого гернсейського каменю. Хай там як, а береги Гернсейського острова осипаються під ударами кайла. За якісь чотири роки в порту Сен-П'єр на очах мешканців вулиці Фалю зникла ціла гора.

В Америці відбувається те ж саме, що і в Європі. Під цю пору Вальпараїсо має намір продати з молотка підприємцям свою красу і славу — мальовничі горби, величності яких він завдячує своєю другою гучною назвою — Райська долина. Старожили-гернсейці не впізнають свого острова. Вони мають усі підстави сказати: "Мої рідні місця підмінили". Так говорив Велінгтон про Ватерлоо — свою другу батьківщину. Додайте до цього, що Гернсей, який раніше говорив по-французьки, тепер говорить по-англійськи, а це — ще одна руйнація.

До 1805 року Гернсей ділився на два острови. Морська протока перетинала його з кіпця в кінець, від східного Кре-вельського пасма до західного. Цей морський рукав вливався в море на заході якраз навпроти Фрек'є і двох Со-Рок'є; утворені ним бухти досить глибоко врізалися в сушу — одна з них сягала навіть Сальтерна, і цей морський рукав називався Бре-дю-Валль. У Сен-Сансоні в минулому столітті по обох боках океанської вулиці ще стояли на причалах кораблі. Вулиця була в'юнкою, неширокою. Так само, як голландці, котрі осушили Гарлемську затоку, перетворили її в потворну рівнину, гернсейці засипали Бре-дю-Валль, і ця місцина стала лугом. З Океанської вулиці вони зробили тупик; оцей тупик і є порт Сен-Сансон.

XXII

Добросердя острів'ян

Хто побачив Нормандський архіпелаг, той полюбив його, хто пожив там хоч трохи — пройнявся повагою.

Шляхетний острівний народ невеликий числом, зате великий духом, його душа — душа моря. Мешканці Ла-Манш-ських островів — люди своєрідні. Вони дивляться на "велику землю" із неабиякою зверхністю, зокрема спогорда ставляться до англійців, які й собі завжди готові обдати презирством "оті три-чотири горщики з квітами посеред калюжі солоної води". Джерсейці та гернсейці не залишаються в боргу: "Ми — норманни, і це ми завоювали Англію". Можна посміхнутися, але зачудуватися також.

Настане день, коли Париж введе в моду поїздки на Ла-Маншські острови і збагатить їх; вони на це заслуговують. Як тільки вони стануть широковідомими, до них прийде процвітання, що зростатиме з кожним днем. їх незвичайна принадність — у поєднанні клімату, створеного для неробства, з населенням, створеним для праці. Це — ідилія, втілена в корабельні. Нормандський архіпелаг не такий сонячний, як Циклади,

але він зеленіший; він зелений, як Оркади, але сонячніший. Тут нема Астипалейського храму, зате є кромлехи, нема Фінгалового грота, зате є Серк.

Млин Уе не поступається перед Трепором, Азетське узбережжя нічим не гірше від Трувільського, а Пленмон — від Етрета. Край чудовий, народ лагідний, його історія знаменита. Дикі береги вражають своєю величністю. На архіпелазі є свій апостол — Ельє, свій поет — Роберт Уейс, свій герой — Пірсон. Багато видатних англійських генералів та адміралів народилися на архіпелазі. Ці бідні рибалки в разі потреби бувають надзвичайно щедрими: під час підписки пожертвувань на допомогу потерпілим від повені ліонцям та голодаючим манчестерцям Джерсей і Гернсей більше офірували, ніж Франція та Англія, звичайно, пропорційно до кількості населення.

Мешканці островів, колись контрабандисти, зберегли від свого давнього життя спокійне ставлення до ризику і зневагу до всіляких небезпек. Вони роз'їжджаються по всьому світу і скрізь рояться, як бджоли. Нині Нормандський архіпелаг створює колонії, як у давнину архіпелаг грецький. І він цим пишається. Джерсейців та гернсейців зустрінеш в Австралії, в Каліфорнії, на Цейлоні. В Північній Америці завелися новий Джерсей та новий Гернсей — останній в Огайо. Хоч ці англонорманни дещо паралізовані своєю сектантською обмеженістю, їм властиво непоборне прагнення до прогресу. Хоч вони й забобонні, але ж і не позбавлені здорового глузду. А хіба англійці не були колись людоджерами? А французи — розбишаками? Будьмо скромні і пригадаймо наших татуйованих пращурів.

Там, де процвітало розбійництво, панує торгівля. Чудове перетворення! Звісно, це наслідки роботи часу впродовж століть, але людини також. Мікроскопічний архіпелаг подає могутній приклад. Ці маленькі народності підтверджують успіхи цивілізації. Віддаймо ж їм любов і шану! Потрібні мікросвіти відбивають у зменшеному вигляді, але у всіх фазах розвиток великої людської культури. Джерсей, Гернсей, Оріньї — колись розбійницькі гнізда, тепер — майстерні. Там, де були колись підводні рифи, тепер гавані.

Для спостерігача ряду перетворень, які ми називаємо історією, нема більш захопливого видовища, ніж простежувати за повільним, поступовим зростанням і прямуванням колись темного приморського народу до сонячних вершин цивілізації. Людина пітьми повернулася обличчям до ранкової зорі і пішла назустріч їй. Нема нічого більш величного, нема нічого більш зворушливого! Вчорашній грабіжник став трудівником; дикун перетворився на громадянина; вовк став людиною. Може, він тепер не такий відважний, як був раніше? Аж ніяк. Тільки тепер відвага веде його до світла. Яка разюча відмінність між теперішнім прибережним та річковим торговельним судноплавством, чесним і товариським, і колишнім повзанням незграбних піратських дромонів, девізом яких було: *Nomo homini monstrum!*. Перепона стала мостом. Те, що було на заваді, обернулося допомогою. Люди, які займалися тут морським розбоем, стали лоцманами. І ці люди зараз заповзятливіші та відважніші, ніж будь-коли. Край так і залишився краєм небезпечних пригод, але водночас він став носієм бездоганної чесності. Що нікчемніший він був на початку шляху, то вражальніше його піднесення

вгору. Послід, що пристав до шкаралупи яйця, не заважає нам любитися з широкого розмаху пташиних крил. Тепер ми вже з меншою мірою осуду ставимося до розбійницького минулого Нормандського архіпелагу. Дивишся на величні, погідливі вітрила, які тішать око, на світло електричних маяків і ліхтарів з опуклими фарами, які врочисто вказують шлях крізь лабіринти підводних скель і хвиль, і з почуттям душевного заспокоєння, що його завжди навівають успіхи цивілізації, думаєш про минуле, про лютих розбійників, котрі потай, без компаса пливли у вутлих суденцях по чорних валах океану, поблизу високих круч, тьмяно освітлених старовинними жаровнями, бліде тремтливе полум'я яких миготіло в залізних клітках від подувів могутнього вітру безмежних просторів.

ЧАСТИНА ПЕРША

СЬЕР КЛЮВЕН

КНИГА ПЕРША

ЯК СТВОРЮЄТЬСЯ ПОГАНА СЛАВА

I

Слово, написане на білій сторінці

Різдво 182... року на Гернсеї було незвичайне. В той день падав сніг. На островах Ла-Маншу зима з лютими морозами надовго лишається в пам'яті людей, а снігова габа на землі — ціла подія.

Того різдвяного ранку дорога, яка йде понад морем від порту Сен-П'єр до Валля, вся біліла сніжним покривом. Сніг сипав від півночі до самого ранку. Близько дев'ятої години, незабаром після того, як зійшло сонце, але було що зарано англіканам іти в сен-сансонську церкву, а методистам — в ельдадську каплицю, дорога була майже безлюдна. На всьому шляху від однієї вежі до другої виднілося тільки троє перехожих: хлопчик, чоловік і жінка. Всі троє просувалися віддалік одне від одного, і, мабуть, їх нічого не зв'язувало. Хлопчик, на вигляд років восьми, зупинився і з цікавістю став придивлятися до снігу. Чоловік ішов позаду, кроків за сто від жінки. Так само, як і вона, ішов у бік Сен-Сансона. Чоловік, ще зовсім молодий, скидався на робітника чи на матроса. Одягнений він був у буденну одежу — коричневу куртку із грубого сукна та в парусинові штани з просмоленими холошами, з чого можна було зробити висновок, що, незважаючи на свято, до церкви він по збирався. Подошви його незграбних черевиків з грубої негнучкої шкіри, підбиті великими цвяхами, залишали на снігу сліди, які скоріше нагадували тюремний замок, ніж людську стопу. Що ж до жінки — вона причепурилася, як то личить, коли йдеш до церкви: на ній була широка тепла накидка з чорного фламандського шовку, з-під накидки виднілася гарненька сукенка з ірландського попліну в рожеву і білу смужку; якби не червоні панчохи, жінку можна було б прийняти за парижанку. Вона йшла жвавим, вільним і легким кроком, і з цієї ходи можна було здогадатися, що йде молоденька дівчина, яка ще не зазнала злигоднів життя. Таким легким і граційним кроком ходять дівчата в пору найневловнішого з усіх переходів — у пору ранньої юності, цього злиття вечорових і передранішніх сутінків, коли в дівчині пробуджується жінка і конає дитина.

Чоловік її не помічав.

Поблизу дубового зеленого гайка, біля коноплища, в тому місці, яке має назву "Нижні будинки", дівчина раптом озирнулася, і цей рух спонукав чоловіка подивитися на неї. Вона зупинилася з таким виглядом, ніби якусь мить розглядала його, відтак нахилилась, і хлопцеві здалося, що вона щось написала пальцем на снігу. Потім вона випросталась і пішла далі, пришвидшивши крок, знову озирнулася, цим разом сміючись, і зникла, збочивши ліворуч, на стежку, обгороджену з обох боків, яка вела до Льерського замку. Коли дівчина озирнулася вдруге, подорожній упізнав у пій Дерюшетту, одну з найчарівніших дівчат на острові.

Він не відчував найменшої потреби поспішати, отож опинився біля дубового гайка за рогом коноплища лиш через кілька хвилин. Він уже й забув думати про дівчину, яка втікла, і цілком імовірно, якби в ту хвилину в морі сплеснувся дельфін або з куща випурхнула вільшанка, він і далі йшов би своєю дорогою, втупивши очі в дельфіна чи вільшанку. Але трапилось так, що очі його були опущені додолу і погляд мимоволі впав на місце, де перед тим зупинилася дівчина. На снігу видніли сліди її ніжок, а поруч — слово, яке вона написала: "Жільят".

То було його ім'я.

Він називався Жільятом.

Довго стояв він, не зворухнувшись, довго дивився на своє ім'я, на сліди ніжок, на сніг. Потім рушив далі, сповнений глибокої задуми.

II

"Будинок на Пустирищі"

Жільят жив у сен-сансонській парафії. Його там не любили. На це були свої причини.

По-перше, він жив у домі, до якого навідувалась "нечиста сила". На островах Джерсей і Гернсей трапляється не раз таке, що де б ви не проходили — чи то пустельним закутком, чи людною вулицею — ви побачите будинок, вхід до якого забитий: дикий терен перегороджує вхід, до вікон першого поверху поприбивані цвяхами напівзгнилі обрізки дощок, вікна верхніх поверхів водночас позамикані і відчинені: рами замкнені на засуви, але шиби вибиті. Городець і двір, якщо вони є, заросли бур'яном, загорожа валилась; якщо є сад, його заглушила кропива, ожина та болиголов; не раз там побачиш диковинних комах, комини потріскалися, покрівля позападалася; з вулиці видно, що в кімнатах суцільний розгартіяш: дерево погнило, камінь поріс мохом. Шпалери попідклеювались і висять клаптями; є там і вимальовані шпалери, що були модні в давні часи, і графи Імперії, і матерчата, заткана півмісяцями оббивка часів Директорії, і поруччя та напівколони часів Людовика XVI. Густе павутиння, в якому позастрявали юрмища мух, вказує на те, що павуки тут розкошують. Подекуди на полиці можна побачити розбитий горщик. Отак виглядає дім, що його вподобала "нечиста сила". Чортяка навідується сюди вночі.

Будинок, як і людина, може стати трупом. Його вбивають забобони. Тоді він навіює жах. Таких будинків-мерців чимало на островах Ла-Маншу.

Мешканці сіл та приморських узбереж втрачають спокій, як тільки заведеш з ними мову про диявола. Населення Ла-Маншу, англійського архіпелагу і французького примор'я має про нього щонайточніші відомості. У диявола є свої намісники по всій землі. Напевно відомо, що Бельфагор — посол від пекла у Франції, Уджін — в Італії, Беліал — в Туреччині, Тамуз — в Іспанії, Мартіне — в Швейцарії, Маммон — в Англії. Сатана такий же імператор, як і всі інші. Мало того, він — Цезар. Його палац вражає пишнотою і розмахом: Дагон — головний розпорядник по хлібу, Сукар Бенот — начальник над євнухами, Асмодей — банківник у картярській грі, Кобал — директор театру, Верделе — головний розпорядник церемоній, а Нібасс — блазень. Пан В'єрус — вчений муж, знавець вампіризму і дуже обізнаний де-монограф, називає Ніббаса "великим майстром пародії".

Нормандські рибалки, відпливши в море, змушені вдаватися до всіляких заходів остороги, щоб знешкодити можливі диявольські витівки. Довгий час вірили, що на високій квадратній скелі Ортах, яка стоїть у відкритому морі між Орінї і Каске, живе святий Маклу; багато бувалих моряків раніше стверджували, що бачили його дуже здаля, як він возсідав і читав книжку. І звісно ж, вони падали навколішки, пропливаючи повз скелю Ортах, поки легенда не розвіялася і не поступилася місцем чистій правді. Було встановлено, і тепер це вже всім відомо, хто саме обжився на скелі Ортах: не святий, а диявол. Той самий диявол, на ймення Жохмус, мерзенний лукавець; кілька століть він видавав себе за святого Маклу. Зрештою, сама церква іноді пошивається в дурні. Дияволи Рагюель, Орібель та Тобіель зарахувалися до лику святих аж до 745 року, поки папа Захарій не пронюхав, що вони за одні, та не вигнав їх геть. Такі заходи по чистці особового складу святих корисні, але щоб їх застосовувати, треба добро знатися на всілякій чортівні. Старожили краю розповідають — щоправда, ці факти дуже давні, — що католицьке населення Нормандського архіпелагу мимо власної волі було колись ще в більш тісних зв'язках із дияволом, ніж гугенотське. Чому? Не знаємо. Одно певно: диявол дуже дошкуляє цій нечисленній купці віруючих. Він пройнявся до католиків ніжністю і занадився до них ходити надто часто, з чого можна зробити висновок, що диявол скоріше всього католик, ніж протестант. Чи не найбільш нестерпним були його нічні товариські витівки: він узяв за звичку навідуватись до подружнього ложа католицьких пар і саме в той момент, коли чоловік спав міцним сном, а жінка дрімала. З цього виникали різні катавасії. Патульє вважав, що Вольтера було зачато саме в такий спосіб. У цьому нема нічого неправдоподібного. Аналогічні випадки, зрештою, дуже добре відомі і записані в книгах заклинань бісів під рубрикою: *De erroribus nocturnis et de semine diabolorum*. Диявол особливо розходився в Сент-Ельє в кінці минулого століття — слід думати, що цю кару було наслано за гріхи революції. Наслідки революційних потрясінь непередбачувані. Хай там як, але думка, що диявол може з'явитися, коли темно, посеред ночі, коли спиш, дуже турбувала багатьох благочесних жінок. Не дуже приємно пустити на світ якого-небудь Вольтера. Одна з них, добре налякана, вирішила порадитися з своїм проповідником, як у подібному делікатному випадку виплутатися з халепи. Сповідник порадив їй: "Щоб упевнитись, з

ким маєте справу — з дияволом чи з чоловіком, — помацайте його лоба; якщо намацаєте роги, то будьте певні..." — "В чому?" — запитала жінка.

Нечиста сила відвідувала дім Жільята раніше, а тепер цього за нею не помічалось. Від цього підозріння тільки посилювалися. Хто ж бо не знає, що досить чаклунові поселитися в господі, обжитій нечистю, як диявол, вирішивши, що житло попало в надійні руки, ввічливо звільняє його, з'являючись до чаклуна лиш на поклик, коли треба когось полікувати.

Дім називався "Будинок на Пустирищі". Він стояв на самому кінці мису, точніше скелястої коси, яка утворює невеличку якірну стоянку в бухті Уме-Параді. Там дуже глибоко. Будинок самотньо стояв на самому краю коси, здавалося, ніби він побудований поза межами острова; землі біля нього було рівно стільки, що вистачало для невеликого городця. Під час високих припливів городець іноді затоплювало. Між портом Сен-Сансоном і бухтою Уме-Параді височів великий горб, на якому бовваніло громаддя веж, обвитих плющем, — то був замок Валль, або Архангела, котрий заступив "Будинок на Пустирищі" з боку Сен-Сансона.

Чаклунів на Гернсеї досить-таки рясно. Вони вправляються в своєму ремеслі у багатьох парафіях, і XIX століття анітрохи не стоїть їм на заваді. Отож вони вільно займаються своїм злочинним промислом. Варять золото, опівночі збирають траву, насилають порчу на людську худобу. Коли питають у них поради, вони просять принести "води хворих" у пляшечках і пошепки проказують: "Вода, либонь, засумувала". Якось у березні 1856 року один із них знайшов у такій "воді" сім чортів. Чаклунів бояться, а вони й справді небезпечні. Нещодавно один із них зачарував пекаря "разом із його піччю". Другий — ото пройда! — "заклеював і старанно запечатував конверти, в яких, власне кажучи, нічого й не було". Третій дійшов до того, що тримав у себе дома три пляшки з наклейками, а на них — літера "Б". Ці огидні факти встановлені точно. Деякі з чаклунів послужливі і за дві-три гінеї беруть на себе всі ваші хвороби. Тоді вони качаються по постелі і репетують. Поки вони там корчаться, ви дивуетесь: "Чи ж ба, а з мене вся хвороба вийшла". Інші обмотають вас хусткою і вилікують від будь-якої хвороби. Спосіб такий простий, що дивом дивуєшся, як до нього досі піхто не додумався. В минулому столітті велінням гернсейського королівського суду чаклунів живцем кидали у вогнище з хмизу й спалювали. А в наш час їх засуджують до двох місяців тюремного ув'язнення — один місяць на хлібі і воді, а другий, для різноманітності, в камері-одиночці. *Amant alterna catenae.*

Востаннє спалювали на Гернсеї чаклунів у 1747 році. Під місце страти відвели площу на перехресті Бордаж. З 1565 по 1700 рік на цьому перехресті було спалено одинадцять чаклунів. Назагал лиходії визнавали себе винними. Звісно, після тортур. Перехрестя Бордаж виявило чимало інших послуг суспільству та релігії. Там спалювали еретиків. За часів Марії Тюдор тут поміж інших спалили гугенотів — матір і двох дочок. Старша жінка називалася Перотіна Масі. Одна з її дочок була вагітна. Вона народила дитинча в полум'ї багаття. Хроніка з цього приводу повідомляє: "її черево луснуло. З черева випала жива дитина; немовля викотилося з кострища; якийсь

громадянин на ймення Гуз підібрав його. Балї Ельє Гослен, правовірний католик, звелів кинути дитину назад у вогонь".

III "Твоїй дружині, коли ти оженишся" Повернімося до Жільята.

У тутешніх краях розповідають, що в кінці революції на Гернсеї поселилася жінка з дитиною. Важко сказати, чи була вона англійка, чи французка. Гернсейська вимова та сільський правопис переробили її прізвище на Жільят. Жила вона вдвох із хлопчиком, який, на думку одних, був їй сином; інші казали, що він її небіж, ще інші — що внук, а дехто вважав, що хлопчик не приходився їй ніким. В неї було трохи грошей, на які вона якось наполовину з бідой жила. В Сержанте вона купила шматок ґрунту; в Рок-Кrespель, що поблизу Рокена, — орної землі.

В "Будинку на Пустирищі" орудувала нечиста сила. Вже більше тридцяти років у ньому ніхто не жив, і він розвалювався. В сад надто часто набігала морська хвиля, тож він не давав ніяких плодів. Багато страшнішим за нічні шуми й мандрівні вогники в будинку було те, що, залишивши в ньому звечора на каміні моток пряжі зі спицями і поставивши тарілку супу, другого дня вранці ви бачили, що тарілка порожня, а замість пряжі — пара виплєтених рукавиць. Халупа ця продавалася разом з дияволом на додачу за якихось кілька фунтів стерлінгів. Жінка купила її, певно, за напученням нечистого. А може, спокусилася дешевою ціною.

Отож вона його купила й поселилася там разом із хлопчиком. І з цієї хвилини все там заспокоїлося. "Який ліхтар, така й свіча", — казали люди. Нечистої сили не стало. Перед світанком звідти вже не долинали виття. І не було ніяких вогнів, крім полум'я лойової свічки, що її запалювала господиня. Але свічка чаклунки — те ж саме, що й смолоскип диявола. Довколишні мешканці вдовольнилися таким поясненням. Хазяйка мала сякий-такий прибуток від своїх клаптів землі. В неї була добряча корова, масло від якої жовте, мов віск. Жінка вирощувала білу квасолю і картоплю "золота краплина". Вона продавала, як і всі, "пастернак — бочками, цибулю — на сотні, і біб — мірками". Сама вона не ходила на ринок, а здавала свій урожай Гільберу Фалью в торгових рядах Сен-Сансона. Записник Фалью повідомляє, що одного разу він продав дванадцять дюжин мірок її картоплі-скороспілки, так званої "тримісячної". Будинок підремонтували, в ньому тепер можна було жити. Дах протікав тільки під час великої зливи. Будинок одноповерховий з горищем. Внизу було три кімнати — дві спальні та їдальня. На горище вели вузькі сходи. Жінка займалася домашнім господарством і вчила грамоти хлопця. До церкви не ходила, тому, і так і сяк поміркувавши, люди дійшли висновку, що вона французка. "Не знати ніякої божниці" — справа дуже серйозна.

Одним словом, то були люди нікому не відомі.

Вона, напевно, і була французкою. Вулкани викидають каміння, а революція — людей. Цілі сім'ї розлітаються далеко одна від одної; вони позбуваються батьківщини, зв'язки розриваються, спільнота розпорошується, люди спадають з неба, хто в Німеччині, хто в Англії, а хто в Америці. Вони викликають зачудування корінних мешканців. Звідки беруться ці невідомі? їх вивергнув Везувій, що димує десь удалині. Ці

аероліти, ці викидні, загублені, гнані долею істоти, одержують різні прозвиська. Їх називають емігрантами, втікачами, шукачами пригод. Якщо вони приживаються, їх терплять, якщо від'їжджають — ніхто цим не журиться. Іноді це зовсім невинні люди, дуже далекі — принаймні жінки — від подій, які вигнали їх із батьківщини; нема в них пі злоби, ні ненависті; їх занесло сюди мимоволі, вони — наче силою пущені снаряди, і самі дуже з цього здивовані. Вони пускають коріння, як удасться. Вони нікому не вчинили зла і не можуть зрозуміти, що з ними сталося. Я бачив, як вибухом міни жбурнуло в повітря жалюгідний жмут трави. Французька революція до більшої міри, ніж будь-який вибух, стрімголов накидала скрізь подібних жмутів.

Одним із таких кинутих сторчма жмутів і була, очевидно, жінка, що її прозвали на Гернсеї Жільят.

Жінка старіла, хлопчик ріс. Вони жили самотньо, їх уникали. Вони цим не турбувалися — їм досить було спілкуватися одне з одним. "Хай собі лижуться вовчиця з вовчням", — ця фраза була доказом доброзичливого ставлення оточуючих. Хлопчик виріс на юнака, підліток став мужчиною, і тоді мати померла, бо ж стара кора життя повинна осипатись прахом. Вона залишила йому лужок в Сержанте, шматок ріллі в Рок-Кресполе, "Будинок на Пустиріщі" і, як мовить офіційний запис, "сто гіней золотом за халавою", себто в панчосі. Будинок досить пристойно умебльований: дві дубові скрині, два ліжка, стіл з шістьма стільцями. Був там найнеобхідніший посуд, на полиці стояло кілька книжок, а в кутку — звичайнісінька скринька — її відкрили, щоб зробити інвентарний опис. В цій скриньці, оббитій поруділою шкірою і вицяцькованій мідними цвяшками та олов'яними зірочками, лежало повне і нове віно для нареченої: сорочки, спідниці з чудового дюнкеркського полотна, відрізи шовкової матерії на сукні і листок паперу, на якому рукою покійної було написано: "Твоїй дружині, коли ти оженишся". Ця смерть лягла на живого гнітючим тягарем. Він був відлюдком, тепер здичавів. Світ став для нього пустелею. Усамітнення перейшло в самотність. Коли нас двоє — життя терпиме, коли залишається один, воно здається нестерпним. В людини опускаються руки. Це початок відчаю. Згодом починаєш розуміти, що обов'язок — це ряд поступок. Пізнаєш життя, пізнаєш смерть і примирюєшся. Але це примирення кривавить.

Жільят був молодий, і його рана загоїлася. В такому віці серцева плоть відновлюється. Його печаль, поступово згладжуючись, злилася з природою і набула якогось особливого чару; вона віддаляла його від людей і притягувала до навкружного предметного світу, і вона чимраз більше сповнювала його душу самотністю.

IV

Неприятнь

Як уже мовилося, у парафії Жільята не любили. І ця неприємність була цілком природна. Приводів для неї було скільки завгодно. Передовсім — це ми вже теж тільки що з'ясували, — дім, у якому він жив; далі — його походження. Хто вона була — та покійна жінка? Ким доводився їй хлопчик? Місцеві люди не люблять загадковості у чужаків. Та й одягався він, як роботяга, хоч, не буди багатим, мав із чого жити, не працюючи. Відтак — город, який він обробляв і збирав непогані врожаї картоплі попри

набіги моря в штормові дні рівнодення. Додаймо до цього читання грубесних книжок, які стояли на полиці. Були й інші причини.

Чому він жив самотою? "Будинок на Пустирищі" був чимось на взірець карантинного барака; тож люди, природно, дивувалися з його самотності й складали на нього вину за ту порожнечу, які самі створили довкола нього.

Він ніколи не бував у церкві. Часто виходив з дому посеред ночі. Вів бесіди з чаклунами. Бачили, як він сидів на траві з ошелешеним виглядом. Він блукав поблизу дольмена в Акресі й довкола зачарованих каменів, розкиданих по околиці. Запевняли, що він ввічливо розкланювався перед Співучою скелею. Він скуповував усіх пташок, яких йому приносили, і випускав їх на волю. Він був дуже чемним з обивателями Сен-Сансона, але охоче звертав убік, щоб не попадатись їм на очі. Він часто виїжджав і завжди повертався з уловом. Працював на городі в неділю. Якось у шотландських солдатів, що проходили через Гернсей, він купив волинку і вигравав на ній на смерку, примостившись десь на скелі біля самого моря. Його рухи нагадували помах руки сіяча. То як, на вашу думку, люди в околиці мають ставитися до такої людини? Книжки, які залишила покійниця і які він читав, вселяли тривогу. Превелебний Жакмен Ерод, священик сен-сан-сонської парафії, вступивши в дім перед похороном старої, прочитав на спинках книжок ось ці назви: Словник садівника, Кандід Вольтера, Що треба знати народові про своє здоров'я Тіссо. Один такий французький дворянин, емігрант, що поселився в Сен-Сансоні, сказав: "Безперечно, це той Тіссо, який ніс голову принцеси Ламбаль".

Превелебний отець звернув увагу на заголовок однієї з книг, по-справжньому страхітливий і загрозливий: *De rhubarfaro*. Однак зазначимо, що ця праця, як видно із заголовка, написана латиною, тож навряд чи Жільят, який не знав латинської мови, читав її.

Але саме за ті книги, яких людина не читає, вона підлягає найжорстокішому звинуваченню. Іспанська інквізиція обмірковувала це питання і не залишила щодо нього жодного сумніву. Зрештою, то було всього тільки дослідження доктора Тіленжіуса про ревень, надруковане в Німеччині 1679 року.

Ніхто не міг би сказати напевне, що Жільят не займається ворожбитством та виготовленням "приворот-зілля". Адже у нього була тьма-тьмуца пляшок і пляшечок. Навіщо вечорами, іноді аж до півночі, йому вештатись поміж прибережних скель? Мабуть, щоб вести розмови з лихими людьми, які блукають посеред ночі в тумані на березі моря.

Якось він допоміг відьмі із Тортваля витягти візок, що застряв у багнюці. Стару прозивали Дурепою Гаї.

Коли на острові йшов перепис населення, його спитали про професію. "Рибалка, коли риба ловиться", — відповів він. Кому б то сподобалася така відповідь? Бідність і багатство — речі відносні. У Жільята були земля і будинок; в порівнянні з тими, хто не має нічого, він не був бідним.

Якось, щоб випробувати Жільята, а скорше з кокетства, — бо є жінки, які

поберуться і з чортом, аби тільки він був багатий, — одна дівчина спитала його: "Коли ж ви нарешті оженитесь?" Він відповів: "Я женюся тоді, коли Співуча скеля вийде заміж". Співуча скеля — то величезна брила посеред коноплища, що поблизу маєтку пана Лемезюр'є де Фрі. За цією брилою треба дивитись пильно. Хтозна, що вона може накоїти. Іноді з неї чути півняче кукурікання, а самого півня не видно. Не на добро це все. До того ж, кажуть, що цю скелю притягли на коноплище саргузети, себто вовкулаки. Якщо вночі, коли гримить грім і гуде вітер, ви побачите в сполохах блискавок людей, Що літають серед хмар, то знайте: це і є вовкулаки. Жінка, яка живе поблизу Великої дюни, знається з ними. Якось увечері, коли вовкулаки зішлись на роздоріжжі, ця жінка гукнула до візника, що не знав, на яку дорогу звернути: "Запитайте дороги в цих добрих людей. Вони охочі погомоніти". Ясна річ, жінка ця — відьма.

Справедливий і вчений король Яків накаже, було, живцем зварити таку жінку, попробує навару і скаже: "Оця була відьма". А про іншу: "Ця ось не була". Жаль, що в нинішніх королів нема подібних талантів: адже вони доводять корисність королівської влади.

Жільята не без підстав вважали чаклуном. Однієї буряної ночі він підплив човном до Сонної скелі, і люди чули, як він спитав:

— Чи можна сюдою проїхати?

У відповідь пролунав зі скелі голос:

— Чеши! Не бійся!

З ким же він говорив, якби не було кому відповідати? Хай там як, а це доказ. Другого разу, теж уночі, теж у бурю, коли було темно, хоч у око стрель, поблизу Катіо-Рок, — подвійного пасма скель, де щоп'ятниці витанцьовують відьми, цапи та всілякі духи, люди розпізнали голос Жільята в такій жаскій розмові:

— Як ся має Везен Бровар? (Йдеться про муляра, який недавно впав із даху).

— Вилизався.

— От чортяка! Але ж він упав із більшої висоти, ніж оце стовпище. Дивно, що кісток не потрошив.

— Минулого тижня була добра погодонька Для збору водоростей, та й на риболовлю.

— Краща, ніж сьогодні.

— Ще б пак! На ринку хоч би тобі риб'ячий хвіст.

— Дуже сильний вітер.

— Не можна поставити сіті.

— А як почуває себе Катерина?

— Чудово.

Звичайно ж, що та Катерина з вовкулацького кодла.

З усього було видно, що Жільят був нічних справ майстром, тобто вовкулакою. В усякому разі ніхто в цьому не сумнівався.

Кілька разів бачили, як він поливав із кухля водою землю. Ну а коли так вихлюпуєш

воду, на землі з'являються обриси диявола.

По дорозі на Сен-Сансон якраз навпроти вежі номер один лежать покладені приступцями три камені. Тепер на верхній приступці немає нічого, а раніше там стояв хрест, можливо, й шибениця. Паскудні вони, ці камені.

Люди статечні, яким можна довіряти, стверджують, що біля цих каменів Жільят розмовляв із жабою. А проте на Гернсеї жаби не водяться, на Гернсеї повно вужів, тимчасом як Джерсей кишить жабами. Жаба, з якою розмовляв Жільят, дісталася на Гернсей уплав. Розмовляли вони подружньому.

Всі ці факти повністю засвідчені, і доказом їх є те, що три камені лежать там і досі. Маловіри можуть їх оглянути. Навіть більше: неподалік од каменів є навіть будинок із такою вивіскою: "Продаю і купую худобу, живу і різану, старі снасті, бляху, кістки, ганчір'я, плачу готівкою і готовий до послуг покупців".

Тільки несумлінна людина зважиться заперечувати наявність цих каменів і будинку.

Всі ці обставини завдавали шкоди Жільятові.

Самі лиш невігласи не знають, що найбезпечніше диво Ла-Маншу — Король морських духів. Це найстрахотливіший виплодок моря. Хто його раз побачить, неодмінно зазнає катастрофи між першим і другим днем святого Михаїла. Він — малий тому, що він карлик, він глухий тому, що він король. Йому відомі імена всіх, хто загинув у морі, і місця, де вони спочивають. Він знає океанське кладовище до найглибших глибин. Широкі шелепи, вузький лоб, оземкуватий тулуб, потворний обвислий живіт, весь у гудзях череп, ноги куці, руки довгі, замість стіп — плавники, замість кистей рук — пазурі, широка зелена пика. Ось який цей король. На лапах у нього перетинки, а на плавниках нарости. Уявіть собі рибу-привид з людським обличчям.

Щоб покінчити з ним, треба його або закласти, або виловити з морської хвилі. А тим часом чекай від нього лиха. Зустріч із ним не віщує нічого доброго. Над збриженою поверхнею моря, над збуруненими валами крізь густий серпанок туману прогляне тінь, і це жива постать: низьколоба, кирпата, з приплюсну-тими вухами, з неймовірно широкою пащекою, у якій бракує зубів сіро-зеленого кольору, гострокутними, як крокви, бровами й задьористими очима. При кволому спалаху блискавки він здасться багряним, при яскравому — мертвотно блідим. У нього мокра і жорстка, як щетина, прямокутна борода-лопата, обгорнута, ніби пелериною, якоюсь тонкою слизовою плівкою з чотирнадцятьма скойками — сім спереду і сім ззаду. Ці скойки незвичайні — це ясно кожному, хто на них знається. Короля морських духів можна побачити тільки в розбурханому морі. Він — лиховісний блазень бурі. Його постать вимальовується в тумані, шквалі, дощі. Гидко дивитися на його черево з запалим пупом. Панцир із луски спадає на його боки. Він погойдується на гребені розкотистих валів, а вони закипають під натиском вітру і зриваються в корчах, ніби стружки під гембелем столяра. Він стоїть у бризках піни, і якщо на обрії з'явиться потопаюче судно, його обличчя — бліда пляма в пільмі — розпливається в облудливій посмішці, набуває божевільного та жахливого виразу. Король духів пускається в танок. Зустріч — гіршої не може бути. В ті

часи, коли Жільят привертав до себе увагу жителів Сен-Сансона, деякі з них — ті, хто останніми бачили Короля духів, — запевняли, що на його пелерині залишилося тільки тринадцять скойок. Тринадцять!

Він став ще небезпечніший. Але де поділася чотирнадцята скойка? Чи не подарував він її комусь? Ніхто не міг сказати це напевне, доводилось задовольнятися здогадами. Однак пан Люпен-Маб'є із Годена, людина маєтна, землевласник, який сплачує податок з вісімдесяти четвертин землі, ладен заприсягтися, що бачив на власні очі, як Жільят тримав у руці якусь чудернацьку скойку. Часто можна було почути таку розмову між двома селянами:

- Ну як, сусіде, гарний у мене бичок?
- Здається, затовстий.
- А воно, мабуть, твоя правда.
- Краще пустити його на лій, ніж на м'ясо.
- Шкода!
- А чи, бува, не наворожив тут Жільят?

Траплялося, що Жільят зупинявся в полі перед хліборобом чи поблизу саду перед садівником і промовляв такі загадкові слова:

— Цвітуть чортові вудила — пора жати озимину. (До речі, чортові вудила — це скабіоза).

- Ясен розпускається — заморозків не бійся.
- Літнє сонцестояння — будяк цвіте.
- Якщо в червні нема дощу, на хліб нападе іржа. Бережись — уколю.
- Дика вишня наливається — бережись повного місяця.

— Якщо погода на шостий день така сама, як на четвертий чи на п'ятий день, то вона буде такою весь місяць: дев'ять разів із дванадцяти в першому випадку і одинадцять разів із дванадцяти — в другому.

— Не спускай ока з сусіда, якщо він тебе позиває. Остерігайся каверзи: напоять свиню гарячим молоком — вона й лусне, натруть корові зуби бузиною — її від їжі відверне.

- Корюшка нереститься — бережись пропасниці.
- Жаба прокинулася — сій дині.
- Зацвів лишайник — сій ячмінь.
- Липа цвіте — коси траву на сіно.
- Зацвіла срібляста тополя — відкривай теплиці.
- Цвіте тютюн — закривай оранжереї.

І — жахлива річ! — тим, хто слухав його порад, усе вдавалося.

Червневої ночі, коли Жільят грав на волинці, вийшовши на плоский піщаний берег поблизу Демі-де-Фонтенель, рибалкам у морі не пощастило із ловлею макрелі.

Якось увечері, під час відпливу, на березі біля "Будинку на Пустирищі" в когось перекинувся віз, навантажений водоростями. Очевидно, Жільят боявся правосуддя, бо надто вже він заповзявся, допомагаючи підняти воза, і сам його знову навантажив.

В сусідської дівчинки завелися воші. Тож він пішов у порт Сен-П'єр, дістав там масті й намастив дівчинці голову. Воші пропали — а це доказ того, що Жільят сам же їх і напустив.

Усі знають, що ворожбою можна напустити воші на кого завгодно.

Жільят мав звичку заглядати до чужих криниць, а це при лихому оці дуже небезпечно.

І справді, відомо, що якось в Аркюлоні, поблизу порту Сен-Сансон, в одному колодязі засмерділася вода. Господиня криниці, простягаючи Жільятові повну склянку, сказала:

— Подивіться-но на цю воду.

— Вода каламутна, — кивнув головою Жільят.

Добра жіночка, яка мала щодо нього деякі підозріння, попросила:

— Вилікуйте мені її.

Жільят почав допитуватися, чи є у неї на обійсті хлів, чи а хліва йде стік і чи не витікає з нього гноївка десь поблизу криниці. Жінка на все відповіла ствердно.

Жільят увійшов у хлів, прочистив стік, відвів рівчачок у інший бік, і незабаром вода в криниці стала чиста. Сусіди судили-рядили, та що тут скажеш? Справді-бо вода в криниці ні сіло ні впало засмерділася і раптом — маєш! — ураз очистилася.

Ніхто не повірив, що це лихо з водою сталося само собою. Та й як не дійти тут висновку, що Жільят сам наслав причину на воду?

Якось Жільят подався на Джерсей, і дехто запримітив, що він зупинився на вулиці Аллер в передмісті Сен-Кле-ман. Аллер — це прибулець з того світу.

По селах збирають відомості про людину: ці відомості зіставляють. Наслідок цих зіставлень — громадська думка.

Побачили раз люди, що в Жільята юшить з носа кров. Значить, неспроста. Якийсь судновласник, бувалий шкіпер, який об'їздив мало не весь білий світ, стверджував, що в тунгуських шаманів завжди юшить носом кров. Коли в людини юшить з носа кров, знай, діло нечисте. Щоправда, люди помірковані зауважили, що прикмета, властива тунгуським шаманам, не конче має свідчити про приналежність до кола чаклунів, коли йдеться про гернсейця. Незадовго до Михайла люди бачили, як Жільят зупинився на лужку поблизу коноплиц Урію, що тягнуться вздовж битого шляху на Відклен. Він свиснув, і за мить прилетіла ворона, а слідом за нею — сорока. Цей випадок був засвідчений особою вельми шановною, яка потім увійшла в дванадцятку присяжних і яку зобов'язали скласти новий Опис королівських земельних володінь.

В Амелі знайшлися старенькі жінки, котрі присягалися, що тижнів за три до Чистого четверга вони чули, як ластівки на зорі кликали Жільята. Треба додати, що добрим він не був.

Одного разу якийсь чоловік бив осла. Той не хотів зрушити з місця. Бідолаха господар садонув його кілька разів у живіт носакон, і осел упав. Жільят Кинувся піднімати його, але осел уже здох. І Жільят ні за що пі про що надавав бідному чоловікові ляпасів.

Якось він побачив, що хлопчак злізає з дерева і тримає, виводок недавно вилуплених, безперих галченят. Жільят забрав у хлопчика виводок і розлютився до того, що висадив їх знову в гніздо.

Перехожі стали дорікати йому, а він мовчки показав на пернатих батька-матір, які з криком кружляли над деревом, повернувшись до гнізда. Птахів він любив особливо. За цією прикметою завжди точно вгадаєш чорнокнижника.

Улюблена забава хлопчаків — руйнувати гнізда чайок і співучих дроздів на прибережних скелях. Вони приносять силу-силенну синіх, жовтих, зелених яєць, зі шкаралупи яких виготовляють розетки для прикрашування каміна. А що скелі дуже стрімкі, діти іноді оступаються, падають і розбиваються на смерть. Але нема ж нічого красивішого, ніж ширма, розцяцькована візерунками із шкаралупи яєць. Жільят тільки й думав про те, як учинити комусь зло. Ризикуючи власним життям, він видряпувався прямовисними крутосхилами вгору і чіпляв там віхті соломи з надітими на них старими капелюхами та всілякі інші опудала, щоб птахи не звивали на верхах своїх гнізд, а отже, щоб і не лазили туди малюки.

Ось чому місцеві люди так ненавиділи Жільята. А проте ненависті можна заслужити й за менші провини.

V

Інші підозрілі риси Жільята

Про Жільята не було складено цілком певної думки.

Взагалі-то його вважали міченим, дехто доходив до того, що бачив у ньому відьмака. Відьмак — це син жінки, народжений нею від диявола.

Коли жінка приведе на світ одного по одному сім хлопчиків, сьомий з них буде мічений. Хіба що якесь непрохане дівчатко зіпсує цей хлоп'ячий ряд. У міченого на будь-якій частині тіла є родима пляма у вигляді лілії, отим-то він зцілює від золотухи несогірше, ніж французькі королі. Мічені трапляються по всій Франції, але особливо багато їх в Орлеані. В кожному сільці провінції Гатіне є свій мічений. Міченому досить дмухнути на рани недужого або примусити його доторкнутися до лілії — і недужий одужує. Найкраще це виходить у ніч проти Страсної п'ятниці. Років десять тому в провінції Гатіне, в Ормі, один чолов'яга на прозвисько Мічений Красень зціляв золотуху. Вся провінція Босс ходила до нього на пораду; був він бондарем, називався Фулоном, мав коня та по-возку. Щоб покласти край чудесам, які він творив, довелося звернутися до поліції. Лілія у нього була під лівим соском. А в інших вона буває де завгодно.

Мічені зустрічаються на Джерсеї, на Оріньї і на Гернсеї. Це, безперечно, вказує на права Франції щодо Нормандського герцогства. Інакше де б тут узятися лілії? На островах Ла-Маншу також поширена золотуха, завдяки якій мічені стають необхідними.

Дехто з людей, яким доводилося бачити, як Жільят купається в морі, запевняли, ніби в нього на тілі є лілія. Коли його про це запитали, він замість відповіді розсміявся: як і всі люди, він іноді сміявся. Відтоді ніхто не бачив, як він купається; він став

плавати в найнебезпечніших і пайпус-тельніших місцях. І то, мабуть, уночі, при місячному сяйві. Хіба ж це не підозріло? Люди, які вперто твердили, що Жільят — відьмак, тобто син диявола, звісно, помилялися. Їм слід би було знати, що відьмаки є тільки в Німеччині. Але в Валле і Сен-Сан-соні півстоліття тому напувала цілковита темнота.

Допустити, що на Гернсеї живе син диявола, було б, безперечно, перебільшенням.

З Жільятом радилися саме тому, що він навіював страх. Селяни з тривогою йшли до нього поговорити про свої недуги. В такому страхі ховається довір'я; на селі ж бо чим підозрілішим видається лікар, тим надійніше його лікування. У Жільята були ліки, які залишилися йому в спадок від померлої старої жінки; він охоче давав їх усім, хто звертався до нього, і не хотів брати грошей. Примочками з трав він виліковував панариції, питво із однієї з його пляшечок одразу знімало пропасницю. "Хімік" із Сен-Сансона, якого ми у Франції називали б фармацевтом, допускав, що це, найімовірніше, відвар хінної кори. Навіть недоброзичливці погоджувалися, що Жільят привітний до хворих, коли йшлося про його звичні ліки; проте коли від нього ждали, щоб він подав допомогу як мічений, він і слухати про це не хотів. Бувало, золотушний попросить Жільята доторкнутися до нього своєю лілією, а він замість відповіді грюкне перед недужим дверима. Він уперто відмовлявся творити чудеса, що в його становищі ворожбита просто смішно. Не будь ворожбитом, а коли вже став ним, то роби своє діло.

В цій загальній неприязні до Жільята були один чи два винятки. Сьєр Ландуа із Кло-Ландеса служив актуаріусом у парафії порту Сен-П'єр, тобто вів і зберігав книги реєстрації народжень, шлюбів та смертей. Актуаріус Ландуа хвалився, що він нащадок скарбника Бретані П'єра Ланде, повішеного 1785 року. Одного разу сьєр Ландуа, купаючись, заплив надто далеко в море і почав тонути. Жільят кинувся за ним у воду, сам мало не потонув, але врятував Ландуа. З того дня Ландуа не говорив про Жільята нічого поганого. Людям, які дивувалися з цього, він казав: "Хай там що, але я не можу зневажати людину, яка не завдала мені ніякого зла, а навпаки, зробила добро". Актуаріус був не від того, щоб навіть потоваришувати з Жільятом. Сьєр Ландуа був далекий від забобонів. У чаклунів він не вірив і підсміювався з тих, хто боявся привидів. У нього був човен, у вільні від роботи години він рибалив задля власної втіхи й ніколи не бачив нічого надприродного, хіба що якось жінку в білому, котра стрибала по водах у місячному сяйві, та й то, либонь, йому привиділось. Дурепа Гаї, чаклунка із Тортваля, дала йому ладанку, яку чіпляють на шию, щоб відганяти нечисту силу. Він кпив з приводу цієї торбинки і навіть не знав, що в ній зашито, а все ж він її носив і почував себе в більшій безпеці, коли вона висіла під сорочкою.

Знайшлися сміливці, які за прикладом сьєра Ландуа зважувалися підтвердити деякі пом'якшуючі обставини, деякі явні достоїнства Жільята: адже він не пив і не курив.

Часом вони навіть вихваляли його, кажучи, що він не курить, не заглядає в чарку, не жує й не нюхає табаки. Але стриманість щодо спиртного і байдужість до куріння цінні тільки при наявності інших чеснот.

Загальна громадська думка була проти Жільята.

Так чи інак, але раз він мічений, то мусив би робити людям послуги. Одного разу, в Страсну п'ятницю, опівночі саме того дня й години, коли мічені зціляють найкраще, золотушні з усього острова чи то за якимось напученням, чи, може, домовившись між собою, зійшлися юрбою до "Будинку на Пустирищі" і, благально простягаючи руки в жахливих гнійних ранах, стали просити й молити Жільята, щоб той зцілив їх. Він відмовився навідріз. Яка бездушність!

VI

Голландський бот Отакий був Жільят.

Дівчата вважали його негарним.

Негарним він не був. Його можна було б навіть назвати вродливим. В його профілі було щось від варвара античних часів. Коли він спав, то мав вигляд дакійця з колони Траяна. Його маленькі витончені вуха не відстовбурчувалися, як у декого, вони мали напрочуд акустичну форму. Поміж бровами в нього була горда вертикальна складка, властива людям відважним і наполегливим. Кутики його уст були опущені, і відчувалося в цьому щось болісне; лінії його опуклого лоба були чисті й благородні; ясні очі дивилися твердо і пильно, хоч він і жмурився, як усі рибалки, що звикли дивитися на ряхтіння хвиль. Він сміявся чарівним хлоп'ячим сміхом, і зуби його були білі, як слонова кість. Але він так засмаг на сухих вітрах, що став чорний, як негр. Виходить, не можна безкарно віддавати себе океанові, бурям і темряві ночі: в тридцять років він показував на сорокап'ятирічного. Вітер і море надягли на нього похмуру маску. Його прозвали Жільят Лукавий. В одній індійській притчі мовиться: "Брама якось запитав у Сили: "Що дужче за тебе?" І Сила відповіла: "Спритність". Є китайська приказка: "Чого б тільки не зробив лев, якби він був мавпою!" Жільят не був ні левом, ні мавпою, але його вчинки підтверджували індійську притчу та китайську приказку. Середнього зросту і середньої сили, він виявляв таку вигадливу і небачену вправність, що піднімав тягарі, які здатен піднімати тільки велетень, і творив чудеса, на які здатен тільки атлет.

Він був справжнім гімнастом: лівою рукою володів так само спритно, як і правою. Жільят не був мисливцем, але полюбляв рибалити. Щадив птахів, але не щадив риб. Горе німонародженим! Він чудово плавав.

Самотність робить людей або талановитими, або бевзями. Жільят зазнав на собі цих обох її впливів. Часом на нього находило якесь оторопіння, про що ми вже говорили, і тоді він здавався справжнім тупаком. Іншим разом погляд його ставав навдивовижу проникливим. Такі люди були в стародавній Халдеї: траплялося, морок, що застилав розум пастуха, розсіювався — пастух обертався на мага. А взагалі Жільят був простий собі чоловік, який умів читати й писати. Цілком можливо, він стояв на межі, що розрізняє мрійника і мислителя; мислитель дерзає, мрійник страждає. Душевний світ простих людей, звиклих до самотності, часто буває вельми складний. Самі того по знаючи, вони проймаються священним трепетом. Морок, який окутував розум Жільята, містив у собі два начала, такі само темні, але дуже різні: в самому Жільяті — невігластво, безсилля; поза ним — таїна, безмежність. Видряпуючись по скелях,

піднімаючись по високих крутосхилах, шастаючи по всіх кутках архіпелагу, керуючи першим-ліпшим судном, раз у раз наражаючись на небезпеку у найнепрохідніших протоках, Жільят став чудовим моряком — без якоїсь вигоди для себе, так собі, задля втіхи, задля примхи.

Він був уродженим лоцманом. Справжній лоцман — це той моряк, який веде судно ніби по дну морському, а не поверхнею води. Хвиля — перепона зовнішня, але вона постійно ускладнюється підводним рельєфом тих місць, поверх яких долає шлях судно. Коли Жільят мчав між рифами та мілинами Нормандського архіпелагу, можна було подумати, що в його голові накреслена карта морського дна. Він знав усе, і йому було море по коліна.

Він вивчив бакани краще, ніж баклани, що на них відпочивають. Він ясно розрізняв, навіть у тумані, майже непомітні прикмети чотирьох найбільших стовповидних баканів — Кре, Аліганди, Треми, Сардретти. Він ураз розпізнавав стовп із заокругленим верхом в Анфре, і тризубець в Руссі, і білу кулю в Коберті, і чорну кулю в Лонг-П'єрі; можна було не боятись, що він сплутає хрест поблизу Губо зі шпагою, втягнутою вістрям у землю, — баканом Платти, а бакан-молот біля Барбе з ластів'ячим хвостом — баканом, що поруч з Муліне.

Його рідкісне знання морської справи особливо яскраво виявилось в день, коли на Гернсеї були влаштовані морські змагання, звані регатою. Завдання полягало ось у чому: сам на сам, без будь-чєї допомоги загнати чотиривітрильник з Сен-Сансона на острів Ерм, що на відстані однієї милі від Сен-Сансона. Впоратися самому з чотиривітрильним судном може чи не кожен рибалка, особливих труднощів у цьому нема. Однак справу ускладнювали дві обставини. По-перше, сама посудина — стародавня широкодонна й боката, міцно збита на роттердамський манір шлюпка, яку моряки минулого століття називали голландським ботом. Ще й нині подекуди можна побачити в морі отакі взірці давнього голландського суднобудування — широкі плоскодонки з двома дерев'яними крилами на правому й лівому бортах, які, залежно від вітру, по черзі опускаються, замінюючи собою кіль. По-друге, повернення з Ерму. Воно ускладнювалося добрячим вантажем — камінням. Туди пливли в порожні, назад слід було плисти з вантажем. Призом за перемогу в змаганнях був сам бот. Він призначався переможцеві. Цей бот належав до так званих лоцманських суден; лоцман, який плавав на ньому років двадцять, був найвитривалішим моряком Ла-Маншу. Після його смерті не найшлося нікого, хто б міг справно керувати ботом; отож і було вирішено зробити з нього приз переможцеві регати. Бот, хоч і безпалубний, мав свої переваги і міг спокусити бувалого моряка. Щогла в нього була спереду, що збільшувало силу вітрил. І крім того, щогла не заважала вантажити судно. То була міцна шкаралупа, важка, але містка, надійна у відкритому морі — одне слово, зваблива штука. Варто було за неї поборотись, змагання були важкі, зате приз звабливий.

Виборювати його прийшло сім чи вісім найславетніших на острові рибалок. Кожен по черзі спробував щастя. Жодному не вдалося допливти до Ерму. Останнім вступив у битву рибалка, відомий тим, що в шквальну бурю прорвався на веслах через страшну

морську бистрінь між Серком і Брек-У. А тут він привів бокату посудину і мовив: "Це неможливо". Тоді в бот стрибнув Жільят. Він схопив весло, відтак грота-шкот і помчав у відкрите море. Потім, не закріплюючи шкота, — це було б необережно, — не випускаючи його з рук, що дозволило йому керувати гротом, він, не даючи суденцю дрейфувати, залишив шкот травитися через строп волею вітру і схопив лівою рукою румпель. Через сорок п'ять хвилин він був на Ермі. А через три години, хоч з півдня зірвався різкий бічний вітер, Жільят, завантаживши бот камінням, привів його в Сен-Сансон. Крім цього вантажу, він прихопив з собою ще й невеличку бронзову гармату, з якої щороку п'ятого листопада палили острів'яни, святкуючи день смерті Гая Фокса.

Гай Фокс — відзначимо мимохідь — помер двісті шістдесят років тому; ось як довго може тривати тріумф.

Жільят, перевантажений і перевтомлений, оскільки в човні була зайва вага — гармата Гая Фокса, а вітрила надимав південний вітер, ледве привів, точніше, дотяг бот у Сен-Сансон.

Побачивши це, мес Лет'єрі вигукнув: "Оце так справжній моряк!" І подав Жільятові руку.

Про меса Лет'єрі ми ще поговоримо.

Жільят дістав бот у нагороду.

Та все одно після цієї пригоди його прозивали Жільят Лукавий.

Дехто заявив, що дивуватися тут нема з чого: адже Жільят сховав у човні галузку дикої ірги. Але як це доведеш?

Відтоді Жільят не розлучався з ботом. На цій важкій посудині він вирушав на риболовлю. Він пришвартовував її біля самої стіни "Будинку на Пустирішці", в дуже зручній бухточці, яка належала тільки йому. Тільки-но западала ніч, він закидав на плече сіті, перетинав городець і, перелізши через низьку кам'яну огорожу, збігав униз, на берег, стрибав у бот і плів у відкрите море.

Він ловив багато риби, і люди казали, що гілка ірги завжди була прив'язана до його бота. Ірга — це те ж саме, що мушмула. Ніхто цієї гілки не бачив, але всі в неї вірили.

Зайву рибу він не продавав, а роздавав.

Бідняки рибу брали, але дивилися на Жільята скося: їх непокоїла та ж таки гілка мушмули. Бо так не робиться. Шахраювати з морем не годиться. Він був рибалкою, але не тільки. З природної охоти, а то й задля розваги він вивчив іще кілька ремесел. Він був теслею, ковалем, стельмахом, конопатником і навіть трохи механіком. Ніхто не міг так полагодити колесо, як він. Він сам і на свій лад та манір виготовляв риболовецькі снасті. В кутку "Будинку на Пустирішці" у нього було горно і ковадло, а що на боті був тільки один якір, то він сам викував собі ще один. Чудовий якір: кільце мало належний запас міцності, і Жільят, хоч ніхто йому не підказував, підібрав такий розмір штока, що якір не перекидався. Він набрався терпіння і замінив усі цвяхи обшивки бота легкими нагельми, щоб іржа не роз'їдала дерево і не утворювала дірки.

Отже, він набагато поліпшив мореплавні якості бота. Тепер він час від часу запливав на якийсь самотній острівець, скажімо, Шузей чи Каске, і залишався там

місяць чи й два. Тоді люди казали: "Диви! Десь запропастився Жільят". І ніхто цим не засмучувався.

VII

У житлі духів — житель-духовидець

Жільят був мрійником. Тому-то він був такий відважний, тому-то він був такий боязкий. Він мав свої уявлення про світ.

Можливо, у Жільята була схильність до галюцинацій та ясновидіння. Галюцинації переслідують якого-небудь селянина, допустимо Мартіна, так само, як, скажімо, короля Генріха IV. Незбагненне іноді вносить в людський розум сум'яття. Несподівано розсунеться завіса мороку, покажеться невидиме, відтак тьма змикається знову. Іноді видіння змінюють людину: погонич верблюдів стає Магоме Генріх IV (1553 — 1610) — французький король (1594 — 1610), перший з династії Бурбонів, голова гугенотів, 1593 р. перейшов на католицизм.

том, козопаска — Жанною д'Арк. Самотність породжує ціле сонмище піднесених оман. То дим неопалимої купини. Звідси йде таємничий спалах творчої думки, який перетворює лікаря в ясновидця, а поета — в пророка; звідси — Хорив, Кедрон, Обнос і запаморочливий дух порізаного кастальського лавра, і одкровення місяця Бузіона, звідси — Пелейя в Додоні, Фемоноя в Дельфах, Трофоній в Лебадеї, Іезекііль на Кебарі, їєронім у Фіваїді. Найчастіше стан ясновидіння пригнічує людину, ошелешує її. Існує священне отупіння. Видіння — тягар для факіра так само, як зоб — для кретина. Лютер, який розмовляв з чортами на піддашші у Віттенберзі, Паскаль, який ховався від пекла за ширмою в своєму кабінеті, негритянський чаклун, який розмовляв з білолицим богом Бассумом — це один і той же феномен, що по-різному переломлюється в свідомості людини залежно від широти і сили її думки. Лютер та Паскаль були і залишаються великими; чаклун — тупак. Жільят не був ні таким великим, ані таким малим. От і все. Його погляд на природу був трохи незвичайний.

Йому часто доводилось бачити в чистій, ідеально прозорій воді незвичайних, великих, різноманітних за формою тварин із породи медуз, які, коли їх вийняти з води, скидалися на м'який кришталь, а коли знову кинути в воду, ставали подібні до неї своєю безплотністю і кольором, зовсім непомітні в своєму середовищі, майже зникали, тож він дійшов висновку, що раз прозорі живі істоти населяють воду, то інші прозорі живі істоти можуть населяти повітря. Птахи не є насельниками повітря. Вони в ньому такі ж, як земноводні у воді. Жільят не припускав думки, що в повітрі нема живих істот. Він говорив: "Якщо море сповнене життя, то чому ж має бути пустельною атмосфера? Живі істоти кольору повітря, напевно, зливаються зі світлом і тому щезають з наших очей. Хто доведе, що їх зовсім нема? Якщо порівняти повітря з водою, то можна твердити, що в ньому повинні бути свої риби, так само, як у морі — свої. Ці повітряні риби прозорі; це передбачив творець за для нашого і їхнього блага: пропускаючи крізь себе світло і не залишаючи ніякої тіні, вони не залишають у наших очах ніяких обрисів, тому ми нічого про них не знаємо і нам не вдасться їх спіймати". Жільят був певен, що якби вдалося вицідити атмосферу і ловити в ній так, як ловлять у спущеному ставку, то

можна було б виявити тьму-тьмущу найдивовижніших істот. "І, — додавав він замислено, — тоді багато дечого з'ясувалося б".

Замріяність — а вона є думкою в стані туманності — межує зі сном і тяжіє до нього, як до своєї межі. Повітря, населене прозорими істотами, було б початком невідомого, але за ним відкриваються широкі ворота в царину можливого. Там інші істоти, там інші явища. Нічого надприродного, тільки таємне продовження безкінечної природи. Жільят у своєму діяльному неробстві, яке заповнювало його життя, був незвичайним спостерігачем. Він доходив до того, що його спостереження поширились навіть на сон. Сон — це осягання неможливого, яке ми називаємо також неправдоподібним. Світ сновидінь — воістину цілий світ. Ніч сама собою всесвіт. Фізична субстанція людини, яка перебуває під тягарем атмосферного стовпа п'ятнадцять лье заввишки, під вечір виснажується; людина падає від втоми, вона засинає, відпочиває, очі її заплющені; і перед її напівсонним мозком, далеко не таким бездіяльним, як заведено думати, відкривається нове бачення, перед людиною з'являється Невідоме. Темні марева невідомого світу постають перед людиною зовсім близько, осягально, — чи тому, що справді зв'язані з нею, Чи тому, що примарна глибина безодні ніби насувається на неї, і здається, що незримі насельники безмежжя приходять, щоб подивитися на нас, що вони цікавляться нами, мешканцями землі: якісь тіні чи то піднімаються, чи то опускаються, пропливаючи повз нас у сутінках; ми спостерігаємо потойбічне, і перед нами постає нове життя, воно виникає і розсіюється, в ньому діємо ми і ще якісь сили; і ось перед людиною, що спить, перебуваючи на межі осягального і позасвідомого, проходять небачені тварюки, нечувані рослини, грізні або усміхнені безплотні істоти — всі оті духи, личини, вовкулаки, гідри, привиди та інша потороча, місячне сяйво в безмісячному небі, вся ця таємна різноманітність нічного чуда, всі ці з'яви і зникнення серед скаламученої темені, видава, які пролітають у мороці, — все те загадкове, що ми називаємо сновидінням і що є не чим іншим, як нашим наближенням до невидимої дійсності. Сон — це акваріум ночі. Саме так міркував Жільят.

VIII

Крісло Гільд-Гольм-Ур

Даремно було б шукати сьогодні в затоці Уме будинок Жільята, його город і маленьку бухточку, де він тримав свій бот. "Будинок на Пустирищі" більше не існує. Півострівець, на якому він стояв, розвалився під ударами кирки руйначів узбережжя, його повантажили віз за возом на судна торговців гранітом та скупників скель. Він перетворився в столичну набережну, церкву, палац. Гребінь підводного гірського пасма давно вже став частиною Лондона.

Вивітрені, забулені скелі, які спадають у море, — гірські пасма в мініатюрі; вони справляють на нас таке враження, яке могли б справити Кордільєри на велета. Помісцевому вони називаються банками. Їх обриси — найрізноманітніші. Одні з них схожі на спинний хребет, де кожна скеля — хребець; інші подібні до кістяка риби; треті схожі на крокодила, що припав до води.

В кінці тієї коси, де стояв "Будинок на Пустирищі", зводилась увись скеля, яку

рибалки з Уме називали Воловим рогом. Ця скеля своєрідної пірамідальної форми нагадувала вершину Джерсею, хоч була меншою. Під час припливу морські хвилі відділяли її від коси, і тоді Ріг був відрізаний від суші. Коли ж море відпливало, до нього можна було добратися по скелястому, але прохідному перешийку. Цікавою диковиною Волового рогу було своєрідне крісло, з боку моря видовбане хвилями та відшліфоване зливами. То було зрадницьке крісло. Ви й незчуєтеся, як вас заведе до нього краса морських просторів; ви зупинитесь там "з любові до краєвидів", як то кажуть у Гернсеї, щось вас затримує; в широкій долині ховається невимовний чар. Крісло розкривало перед вами свої обійми. Воно було ніби ніша, вдовбана в фасадну стіну скелястого шпиля, дістатися до цієї ніші було легко, море, яке витесало його в камені, поставило під ним ніби для зручності своєрідні сходи з плоских каменів, які лежали один на одному; безодня буває послужливою; остерігайтеся її люб'язності; крісло спокушало: людина піднімалась до нього, зручно всідалася; у ньому було так затишно; за сидіння правив обточений і відшліфований хвилею камінь; за підлокітники — два зігнуті виступи, начеб зроблені навмисно; за бильце — вся височенна прямовисна стіна скелі, на яку з таким захопленням дивилися знизу, геть забувши про те, що в разі потреби на неї не вилізеш; забути в цьому кріслі — найпростіша річ; перед вами відкривалося море у всьому своєму безмір'ї; в неосяжних далях було видно, як наближалися кораблі, а інші, навпаки, відпливали в безвість, можна було простежити поглядом за вітрилами, аж поки вони, обігнувши острів Каске, западали за опуклістю океану. Люди дивилися, захоплювалися, насолоджувались, відчували на собі лагідне дихання вітру і хвилі. В Каєнні водиться підступний кажан, він заколихує вас у темряві тихим зрадливим віянням крил; вітер — це і є та невидима летюча миша: він або губить, або засипляє. Вдивляючись у море, вслухаючись у пошуми вітру, ви відчуваєте, як вас охоплює блаженне забуття. Коли очі перенасичені несказанною красою і яскравим світлом, то, зажмуривши повіки, відчуваєш насолоду. Раптом ви прокидаєтесь. Але вже надто пізно. Приплив більшає. Вода оточує скелю. Ви пропали. Облога моря, що наступає, — небезпечна.

Спочатку приплив підповзає непомітно, а потім піднімається навально. Ось він досяг скелі, на нього нападає лютя, він закипає піною. Не завжди вдається пропливти в бурунах. Біля Волового рогу, що поблизу "Будинка на Пустиріщі", топилися найкращі плавці.

Дивитися на море в певних місцях і в певен час — все одно, що пити отруту: так само, як іноді дивитися на жінку.

Найдавніші мешканці Гернсею називали колись нішу, вибиту хвилею в скелі, кріслом Гільд-Гольм-Ур, або Кідормюр. Слово, кажуть, кельтське, але той, хто знає кельтську мову, не розуміє його, а той, хто знає французьку, — розуміє. *Qut-dort-meurt* — хто спить, помре. Так трактують його селяни.

Кожному вільно вибрати між перекладом "заснеш — помреш" та інтерпретацією, надрукованою 1819 року, якщо не помиляюсь, у журналі Арморікен паном Атенасом. На думку славетного кельтолога, Гільд-Гольм-Ур означає "Привал пташиних зграй". На

острові Орінії є таке саме крісло, називається воно Кріслом ченця. Хвиля вилизала його так гладенько, виступ скелі прилягає до нього так зручно, що складається враження, ніби море потурбувалося поставити вам під ноги ослінчика.

Коли приплив досягав свого найвищого рівня, крісла Гільд-Гольм-Ур побачити вже неможливо. Воно цілком зникло під водою.

Крісло Гільд-Гольм-Ур стояло зовсім близько від "Будинку на Пустирищі". Жільят знав про нього і просиджував у ньому подовгу. Навідувався він туди досить часто. Що він там робив? Розмірковував? Ні. Ми вже казали, що він мріяв. Але припливу не вдавалося захопити його зненацька.

КНИГА ДРУГА МЕС ЛЕТЬЕРІ

I

Бурхливе життя і спокійне сумління Мес Летьері, визначна особа в Сен-Сансоні, моряк, якого пошукати. Був юнгою, вітрильним майстром, марсовим, стерничим, боцманматом, боцманом, лоцманом, шкіпером. Тепер він став судновласником. Ніхто не знав так моря, як він. Він був безстрашний, рятував людей у корабельних катастрофах. У негоду він любив походжати піщаним берегом і вдивлятися в обрій.

— Що це там удаліні? Чи не трапилось з ким-небудь лиха? — бурмотів він.

Хай то буде рибальський човен із Беймута, хай то буде вітрильник з Орінії, бот із Курселя чи яхта лорда, хай то буде француз чи англієць, бідний чи багатий, хай то буде сам диявол, — він на це не зважав: одразу стрибав у баркас, покликавши двох хоробрих хлопців, а то обходився й без них і вирушав у путь сам. Відв'язував причальну линву, хапався за весла і плів у відкрите море. Баркас краяв носом розбурхані хвилі, злітав на їх гребені, сповзав униз, і знову здіймався над розвихреною безоднею, і мчав назустріч небезпеці. Мес Летьері стояв на баркасі під шквальним вітром, під дощем, освітлюваний блискавками, — лев із гривною з морського шумовиння. Нерідко він проводив цілі дні у морі під дощем та вітром, на волосину від смерті, причалюючи до суден, що зазнали катастрофи, рятуючи людей, виловлюючи вантаж, кидаючи виклик бурі.

Увечері, повернувшись додому, він плів панчохи.

Так він жив п'ятдесят років — од десяти до шістдесяти, поки чувся на силі. В шістдесят років він помітив, що вже не може підняти однією рукою ковадла в кузні Барклена — ковадло важило триста фунтів. І раптом його скував ревматизм. Довелося відмовитися від моря. Отож мес Летьері перейшов із віку героїчного у вік патріархальний. Став звичайнісінькою літньою людиною.

Разом з ревматизмом до нього прийшла заможність. Ці плоди праці охоче доповнюють одне одного. Заледве встигнеш розбагатіти, а вже тебе скрутило. Такий вінець життя.

А людина сподівається: "О, тепер-то поживу на славу".

На таких островах, як Гернсей, населення складається з тих, хто протягом усього життя топтав вздовж і впоперек свою нивку і протягом усього життя їздив вздовж і впоперек по світу. Це, сказати б, два типи орачів: одні орють своє поле, другі борознять

океани. Мес Летєрі належав до других. Одначе любив він і землю.

Трудився він усе своє життя. Об'їхав материк. Якийсь час він теслярував на корабельнях у Рошфорі, а потім у Сеті. По Франції Летєрі подорожував як тесляр-підмайстер. Йому доводилося працювати на черпалках у солеварнях Франш-Конте. Цей скромняга прожив життя шукача пригод. У Франції він навчився читати, думати, бажати. Йому довелося докласти рук до всього, і хоч би до чого він їх докладав, все робив з винятковою чесністю. В глибині душі він був моряком. Вода — його стихія. Він казав: "У мене багато риби". По суті все його життя, не рахуючи двох-трьох років, було віддане океанові — "кинуте у воду", як казав він. Мес Летєрі плавав у великих морях, в Атлантичному і Тихому океанах, але з-поміж усіх надавав перевагу Ла-Маншеві. "Саме тут буває непереливки!" — з ніжністю вигукував він. Там він народився, там він хотів і померти. Об'їхавши разів зо два довкола світу, він набрався розуму, а повернувшись на Гернсей, осів там на стало. Тепер він подорожував тільки в Гранвіль та в Сен-Мало.

Мес Летєрі був гернсейцем, тобто нормандцем, тобто англійцем, тобто французом. У нього було начеб чотири батьківщини, але всіх їх затопила, поглинула його найбільша вітчизна — океан. Все своє життя і скрізь він був вірним звичаям нормандських рибалок.

Це йому не заважало при нагоді проглянути книжку, почитати досхочу, знати імена філософів та поетів і побалакати, спотикаючись, на всіх мовах.

II Його уподобання

Жільєт був дикуном. Летєрі теж далеко від нього не відійшов.

Але ці дикуни мали по-своєму витончені смаки.

Летєрі був вибагливий щодо жіночих ручок.

Замолоду, мало не з дитинства, будши ще напівюнгою, напівматросом, він почув фразу балії Сюффрена: "Гарненька дівчина, але які в біса червоні в неї ручиська!" Слово адмірала за будь-яких обставин — команда. Вище реченої істини стоїть начальницький припис. Вигук балії Сюффрена сприяв вихованню в Летєрі смаку, він став небайдужим до білих жіночих ручок. Його ж рука — широченна лопата кольору червоного дерева — була легкою, як довбня, і ніжною, як кліщі. Ударом кулака він розколював цеглину. Він ніколи не був одружений — не хотів шукати чи не знайшов пари. Мабуть, цей моряк мріяв про ручку герцогині. Але серед рибачок Порбайля знайти таку ручку було неможливо.

Щоправда, люди подекували, ніби він колись давно знайшов собі у Рошфорі, в Шаранті, дівчину, яка відповідала його ідеалу: у тієї кралі були гарненькі ручки. Вона повсякчас лаялася, кпила й дряпалася. До неї годі було й підступатись, її пещені нігтики, які вмить могли перетворитися на кігтики, не знали ні докору, ні страху. Ці чарівні нігтики спочатку захопили Летєрі, але потім він стурбувався і, побоюючись, що одного чудового дня перестане бути володарем володарки його серця, не наважився донести своє кохання до дверей мерії.

Іншого разу він уподобав дівчину з Оріньї. Вже ладен був і одружитися, аж коли один місцевий добродій йому сказав: "Щиро вітаю, гарна у вас буде кізячниця". Він

попросив пояснити, що означає ця похвала. Виявилось, що існує такий звичай: беруть коров'ячий гній і кидають ним об стіну. Кидати треба спеціальним способом. Коли гній сохне, він одвалюється, і ним топлять вогнища й грубки. Отакі сухі "коржі" називають кізяком. Якщо з дівки погана кізячниця, парубки не беруть її заміж. Удатність нареченої так налякала Летєрі, що він дременує від неї. Зрештою, до кохання і любовних пригод Летєрі ставився з грубуватою селянською філософією, з мудрістю матроса, завжди закоханого і завжди вільного; він похвалявся, що замолоду не міг устояти перед "криноліном". Те, що тепер називається "спідницею", колись називалося "криноліном". А це й означало жінку. Неотесані моряки Нормандського архіпелагу — люди не без кебети. Майже всі вони вміють читати і читають. Часто в неділю можна побачити восьмирічного юнгу, що сидить на скрутні мотузки із книжкою в руках. За всіх часів нормандські моряки мали славу пересмішників і, як тепер кажуть, були гострі на язик. Один із них, відважний лоцман Керіпель, пустив крилату фразу про Монтгомері, який переховувався на Джерсеї, ненароком заколовши списом короля Генріха II: "Дурна макітра розбила порожню макітру". А ще один — капітан Тузо із Сен-Брелада — склав філософський каламбур, неправильно приписаний єпископові Камюсу: "Після смерті папи перетворюються на папуг, а цезарі — на цесарок".

III

Давня морська мова

Моряки Нормандського архіпелагу — справжні давні галли. Острови, які нині швидко англізуються, довго зберігали свою самотність. Серкський селянин говорить мовою Людовіка XIV.

Ще сорок років тому джерсейські та оріньїнські матроси розмовляли класичним морським діалектом. Можна було подумати, що перебуваєш серед мореплавців XVII століття. Фахівцю з історії мови варто було б приїхати сюди, щоб вивчити старовинне морське аргі корабельної і бойової служби, котре колись гриміло у рупорі Жана Бара, наганяючи страх на адмірала Хідда. Морський словник наших предків, майже повністю замінений у наш час, був у широкому вжитку до двадцятих років. Судно, яке добре йшло під вітром ("бейдевінд"), називалося тоді "гарним булінні-ком". Судно, яке майже саме поверталось до вітру, незалежно від передніх вітрил і керма, називалося "гарячим судном". Замість "розпочати плавбу" казали "взяти повітря". "Одягнути плащ" — "оплащитися". "Закріпити кінець вільного такелажа" — "приспати"; "взяти верхній вітер" — "робити дзвінницю", "добре триматися троса" — "робити щит"; "па борту брудно" — "жалоба". Тепер уже так не кажуть. Тоді казали: "реїти", а тепер кажуть: "лавірувати". Кажуть: "пливти", тоді казали: "плисти"; кажуть: "повертати вітер вперед", казали: "давати вітер перед..."; кажуть: "іти від переду", казали: "обрізувати від переду"; кажуть: "тягти дружно", казали: "наддавати дружно"; кажуть: "звільняти від ґрунту якір", казали: "пересаджувати"; кажуть: "з'єднувати", казали: "сполучати"; кажуть: "клин", казали: "біттенг"; кажуть: "різець", казали: "зубило"; кажуть: "топенат", казали: "валенсин"; кажуть: "правий борт", казали: "правий бік"; кажуть: "чергові по лівому борту", казали: "чергові нижнього борту". Турвіль писав Оленкурові: "Ми,

пливучи, сигналували". "Ураган" тоді вимовляли "гураган". Замість "бейфут" казали "буйфут", замість "триматись крутіше" казали "робити крутішу ходу", замість "пливти вздовж", казали "плисти уздовжки", замість "сильний бриз" казали "посилення вітру", замість "шток" — "штир", замість "трюм" — "рів" — такою була ще на початку нинішнього століття мова морських узбереж на островах Ла-Манш-ського архіпелагу. Слухаючи голос джерсейського лоцмана, Анго розчулився б. Якщо скрізь вітрила "полоскали", то на островах Ла-Маншу їх "заполіскували". Поривчастий вітер там називали "дурним вітром". На Нормандському архіпелазі за давньою звичкою застосовували тільки два способи кріплення — плоский найтов і найтов з крижем. Тільки там іще можна було почути команди на старовинний лад: "Клади стерно бакборт!", "Клади стерно штирборт!" замість: "Вліво стерно!", "Вправо стерно!" Гранвільський матрос уже казав: "кип блока", а матрос сент-обенський чи сенсансонський все ще продовжував стверджувати "шківний наз". Те, що в Сен-Мало називалося "топтімберсом", в Сент-Ельє було "ослячим вухом". Мес Летєрі абсолютно так само, як і герцог Вівонський, увігнуту лінію палуби називав "погином", а молоток конопатника "кулаком". Саме на цьому діалекті розмовляв Дюке, який розгромив Рюїтера, Дюге-Труен, який розгромив Васнера, і Турвіль, який у 1681 році серед білого дня поставив на якір першу галеру, що обстріляла Алжир. Тепер це мертва мова. Морське арго наших днів — зовсім інше. Дюпере не врозумік би Сюффра.

Значно змінилася й мова морських сигналів; далеко чотирьом ліхтарям — червоному, білому, синьому і жовтому — часів Лабурдоне до сьогоднішніх вісімнадцяти сигнальних прапорів, котрі, злинувши попарно, по три, по чотири, дають можливість кораблям далекого плавання обмінюватись сигнальними знаками в семидесяти тисячах комбінацій, ніколи не підводять і, так би мовити, передбачують непередбачене.

IV

Людина уразлива на те, що вона любить

У меса Летєрі серце було, як на долоні; широка долоня, велике серце. Його вадою була чудова людська якість — довірливість. Він мав свій спосіб брати на себе зобов'язання; казав урочисто: — Даю слово честі перед господом богом.

І, поклявшись, неодмінно доводив справу до кінця. Він вірив у господа бога — тільки й усього. Коли й заглядав часом до церкви, то хіба що з ввічливості.

У морі він був забобонним. Однак він ніколи не відступав перед негодою — адже він не любив, щоб хтось ставав йому наперекір. І з океаном він рахувався не більше, ніж з будь-чим. Він вимагав підкорення, і якщо море чинило йому опір, то тим гірше для моря — воно повинно було змиритися. Летєрі не йшов на поступки. Ні велетенській морській хвилі, пі тим паче сусідові, якому заманулося б перемогти його в суперечці. Зупинити його їм було б незмога. Його слово було законом, а намір — ділом. Він не згинався ні перед якими запереченнями, ні перед натиском найстрашнішої бурі. Слова "ні" для нього не існувало — і в устах людини, і в гуркотінні грому. Він завжди домагався свого. Звідси його наполегливість у житті, його безстрашність перед обличчям океану.

Він вельми охоче сам собі варив рибальську юшку, знав, скільки треба покласти перцю, солі, зелені, і насолоджувався готуванням не менше ніж їжею. Уявіть собі людину, незграбну в сюртуці, невпізнавану в матроській куртці і зюйдвестці, бо простоволосий він був схожий на Жана Бара, надто коли його чуприну розвівав вітер, а в круглому капелюсі — на Жокріса, моряка, недоладного в місті, зате грізного й піднесеного в морі; уявіть собі силача-вантажника — і жодного лайливого слова навіть у нечасті хвилини гніву, приємний співучий голос, громовий у рупорі; уявіть собі селянина, який читає енциклопедію, гернсейця — очевидця революції, невігласа, обізнаного в дуже багатьох питаннях, людину без будь-якого святенництва, але вкрай забобонну, теофіла, що більше вірить у Білу даму, ніж у Пречисту діву; уявіть силу Поліфема, волю Христофора Колумба, логіку Флюгера; у всій подобі є щось від бика і щось від дитини. Кирпатий ніс, м'ясисті щоки, повний зубів рот, зморшкувате обличчя, яке протягом сорока років обмивали морські хвилі і обвівали всі вітри, лоб у відблисках гроз, шкіру кольору прибережних скель — а відтак уявіть, що суворі риси цього обличчя осяяні доброзичливим поглядом, — і перед вами постане мес Лет'єрі.

У Лет'єрі були дві задушевні пристрасті — Дюранда і Дерюшетта.

КНИГА ТРЕТЯ ДЮРАНДА І ДЕРЮШЕТТА

I

Щебетання і дим Людське тіло — то хіба тільки видимість, під якою ховається наша суть. Воно заступає наше внутрішнє світло чи пільму. Справжньою суттю є душа. Кажучи строго, наше обличчя — то лишень маска. Справжня людина — це те, що приховане в людині. Якби виявилася справжня людина, що притаїлася, заховалася за химерою, ім'я якій плоть, було б немало несподіванок. Загальнолюдська помилка і полягає в тому, що зовнішній вигляд людини приймають за її справжню суть. Наприклад, деяка дівчина, якби ми побачили її таємну суть, видалася б нам пташкою.

Пташка в образі дівчини — нема нічого чудовішого! Уявіть собі, що вона живе у вашій хаті. Це і буде Дерюшетта. Яке чарівне створіння! Так і хочеться сказати: "Привіт тобі, лебідонько!" Крилець не видно, але чути щебетання. Іноді вона заливається пісенькою. Коли вона лепече, відчуваєш свою перевагу над нею, коли ж співає, то відчуваєш, як вона піднімається над тобою. Щось таємниче зву-чить у її співі; дівчина — це ангел у людській подобі. Коли вона стає жінкою, ангел відлітає, але згодом він повертається, щоб принести душу її маленькій дитині. Та, що одного чудового дня стане матір'ю, поки не вступить у життя, цілі роки — дитина; в дівчині продовжується дівчинка, і це вільшанка. Побачиш її і мимоволі подумаєш: "Як добре, що вона не відлітає від нас!" Сумирна ручна пташечка стрибає залюбки в нашому домі, пурхає з гілки на гілку, тобто з кімнати в кімнату, то ввійде, то вийде, то наблизиться, то віддалиться, то пригладить пір'ячко — причеше волосся, чується ніжний шурхіт, і шелест її одежі, і голос, який нашіптує щось невимовне. Вона питає, ви їй відповідаєте; питаєте її — у відповідь воркування. З нею не розмовляєш, а сокочеш, а це відпочинок від розмови. Щось неземне є у цьому створінні. Воно — голуба думка, яка зливається з вашими чорними думками. Вас захоплює легкість рухів, мінливість, невловимість, і ви

дякуєте, що вона по своїй доброті не перетворилася на невидимку, хоч, здається, досить їй захотіти, і вона стане неосягальною. Краса на нашій землі — життєва необхідність. Навряд чи існує на землі більший обов'язок, як бути чарівливою. Ліс упав би у розпачі без колібрі.

Випромінювати радість, розсівати щастя, яскрити сяйвом посеред мороку, бути позолотою долі, бути самою гармонією, самою грацією, самою миловидністю — значить виявляти вам благодіяння. Прекрасне впливає на мене благодійно саме тому, що воно прекрасне. Красуня володіє таємничою силою чарування, неподоланною для оточуючих; іноді вона сама цього не знає, і тоді її чар ще могутніший; її присутність озорує, її приближення зігріває; вона проходить повз вас, і ви задоволені; вона зупиняється, і ви щасливі: бачити її — значить жити; вона — ранкова зоря у людській подобі; її покликання — існувати, і цього досить, вона перетворює ваш дім в Едем; райську благодать випромінюють всі її клітини, вона дарує високу радість усім і всьому, не завдаючи собі ніякого труду, хіба що дихаючи з вами одним і тим же повітрям. В її усмішці, котра не знати від чого полегшує той величезний важкий ланцюг, який спільно тягнуть усі смертні; в цьому, хочу вам сказати, є щось божественне. Такою усмішкою обдаровувала світ і Дерюшетта. Навіть більше: сама Дерюшетта була усмішкою. Є щось таке, що розкриває нашу душу більше, ніж наше обличчя, — це його вираз; є щось таке, що розкриває її більше, ніж сам вираз обличчя, — це наша усмішка. Коли Дерюшетта усміхалася, вона була справжньою Дерюшеттою.

Хист заворожувати серця — в крові гернсейок та джерсейок. Жінки, особливо дівчата, наділені квітучою, непідробною красою. Білість саксонок поєднується в них зі свіжістю нормандок. Рожеві щічки, бездонні погляди синіх очей. Цим поглядам бракує озореності. Їх пригашує англійське виховання. Ці ясні очі стануть чарівними, коли в них з'явиться глибина парижанок. На щастя, Париж ще не ввійшов у душу англійок. Дерюшетта не була парижанкою, але не була вона і гернсейкою. Вона народилася в порту Сен-П'єр, а виховав її мес Лет'єрі. Він поставив собі за мету виростити її чарівливою істотою, і йому це вдалося.

Безпечний погляд Дерюшетти був мимовільно задерикуватий. Вона, можливо, й не знала, що означає слово "кохання", і закохувала в себе без будь-якого намислу. Про одруження вона і не думала. Якийсь статечний добродій з емігрантів, що пустив коріння в Сен-Сансоні, сказав про неї: "Ця ляля вміє пускати бісики". У Дерюшетти були пайгарніші на світі ручки і такі ж ніжки — "чотири мушині лапки", як казав про них мес Лет'єрі. Вся її постать дихала добротою і ніжністю; замість родини і багатства в неї був дядько — мес Лет'єрі, замість праці — дозвільне життя, замість таланту — декілька пісеньок, замість освіти — краса, замість розуму — невинність, замість серця — незнання; вона була то чарівливо зманіже-на, як креолка, то пустотлива і жвава, то по-дитячому весела і задерикувата, то замріяна і сумна; одягалася вона в дусі гернсейських модниць, красиво, але строкато, протягом усього року носила капелюшки з квітами; у неї були каштанові коси, нічим не охмарений лоб, гнучка, спокуслива шийка, біла, влітку де-не-де поцяткована веснянками шкіра, повні, свіжі уста, а на

устах заманлива і небезпечна сяйлива усмішка. Така була Дерюшетта.

Іноді увечері, після заходу сонця, тієї миті, коли ніч спадає на море, коли темрява надає хвилям жахного вигляду, можна було побачити, як у вузьку горловину сен-сансонської гавані на гребенях лиховісних бурунів вповзала, свистячи і відпливаючись, якась безформна махина, якийсь потворний обрис, страховище, яке гарчало, як звір, і курилося, як вулкан; було воно схоже на гідру, що, пускаючи піняву слину і з тріскотом б'ючи плавниками об воду, кинулася, роззявивши вогнедишну пащеку, на місто, тягнучи за собою хвіст диму. То була Дюранда.

II

Споконвічна історія утопії

Парове судно у водах Ла-Маншу 182... року вважалося не тільки нововведенням, а й дивом. Все нормандське узбережжя довго не могло оговтатись від страху. Зараз ніхто й оком не скине на десять-дванадцять пароплавів, які сновигають на обрії туди-сюди; хіба тільки що на хвилину вони привернуть увагу знавця, який за кольором диму визначить, що в топці он того судна спалюється уельське вугілля, а цього — ньюкасльське. Хай собі пливуть на здоров'я. Пристануть — ласкаво просимо. А відчальять — щасливої дороги.

В першій чверті нинішнього століття люди не так спокійно ставилися до подібних вигадок; особливо косо дивилися на всі ці машинерії і клуби диму, що тяглися за ними, острів'яни Ла-Маншу. На цьому пуританському архіпелазі, де була піддана різкому осудові англійська королева за те, що порушила біблійні заповіді, народивши дитину під хлороформом, пароплав зразу ж був охрещений "Чортовою посудиною". Простодушним морякам тих років, колись католикам, відтак кальвіністам і в усі часи святенникам, пароплав повинен був здаватися плавучим пеклом. Один місцевий проповідник просторікував з цього приводу: "Чи маємо ми право примушувати воду працювати спільно з вогнем, якщо їх розділив сам господь бог? І хіба не нагадує цей залізний вогнедишний звір Левіафана? Чи не є це, якщо виходити із загальнолюдських вимірів, відродженням хаосу?" Не вперше успіхи прогресу сприймалися як повернення до хаосу. "Божевільна ідея, груба помилка, безглуздя", — такий присуд на початку століття винесла академія наук на запит Наполеона про парове судно: сен-сансонським рибалкам можна пробачити, що в науці вони виявились на одному рівні з паризькими вченими, а в релігії такому невеликому острівцю, як Гернсей, не конче треба бути більш освіченим, ніж такому величезному континенту, як Америка. В 1807 році перший пароплав Фултона з машиною Уатта, що її прислали з Англії, маючи на борту, крім екіпажа, двох пасажирів, — француза Андре Мішо і ще там когось, здійснив перший рейс з Нью-Йорка до Албані під командою Лівінгстона, і це волею випадку сталося сімнадцятого серпня. З цього приводу загаласували методисти, у всіх протестанських кірхах проповідники прокляли парову машину, оголошуючи, що число "сімнадцять" дорівнює сумі десяти щупальців і семи голів апокаліптичного звіра. В Америці порівнювали з пароплавом звіра із Апокаліпсиса, а в Європі — звіра з книги Буття. В цьому і вся різниця. Вчені відкинули ідею пароплава, як щось неможливе; священнослужителі й собі відкинули її, як щось нечестиве. Наука відхилила, церква

проклинала. Фултона вважали мало не за Люципера. Прості люди — селяни і моряки — приєдналися до хулителів, бо від нововведення їм було не по собі. Ось точка зору церковників з приводу пароплава: "Вода і вогонь розділені. Їх розподіл диктується божою волею. Ніхто не має права роз'єднувати те, що з'єднав господь бог; ніхто не повинен з'єднувати те, що він роз'єднав".

А прості люди казали: "Страшно дивитися на таке".

Треба було бути месом Летєрі, щоб у ті далекі часи зважитись на нечуване діло — завести пароплав, що курсує між Гернсеєм і Сен-Мало. Тільки він, вільнодумець, міг піти на це, тільки він, відважний моряк, міг здійснити свій задум. Француз, який сидів у ньому, подав ідею, англієць же, який був другою частиною його ества, втілив її.

За яких же обставин? Про це й піде мова.

III

Рантен

Років за сорок до того, як відбулися ці події, про які ми тут розповідаємо, в одному з паризьких передмість, поблизу міського муру, між Вовчим ровом і Могилою Іссуар, удалині від людських осель стояла підозріла халупа. При нагоді вона правила за прихисток злодіям. Там мешкав з дружиною і сином один обиватель — як на те пішло, теж злодій, колишній прокурорський клерк в Шатле, а тепер справжній грабіжник. Скінчив він лавою підсудних.

Він був із родини Рантенів.

В халупі на комоді з червоного дерева стояли дві розмальовані порцелянові чашки.

На одній було написано золотом: "Пам'ять про дружбу", на другій — "Данина пошани".

Хлопчик ріс у цьому вертепі, щодня стикаючись зі злочинами. Батько та мати, вихідці з напівбуржуазних кіл, вчили його грамоти, так би мовити, виховували.

Виснажена, одягнена мало не в лахміття, мати "давала освіту" малюкові, примушуючи його читати по складах, і часто кидала й ці заняття, щоб допомогти чоловікові у його злодійських справах або продатися першому-ліпшому мужчині. А тим часом "Хрест Господен", розкритий на тій сторінці, де було припинене читання, лежав на столі, а поруч із ним, замріявшись, сидів хлопчик.

Схоплені на місці злочину, батько та мати зникли в темряві в'язниці. Десь дівся й хлопчик.

Якось під час своїх блукань Летєрі зустрівся з таким же любителем пригод, як сам, вибавив його з халеви, допоміг йому, вселивши у нього вдячність, прихилився до нього можна сказати, підібрав його, привіз на Гернсей, виявив у ньому охоту й хист до каботажного плавання і зробив його своїм компаньйоном. То був колишній малий Рантен.

У Рантена, як і в Летєрі, була товста шия, широкі й міцні плечі, ніби навмисне створені для того, щоб носити великі вантажі, стегна Геркулеса Фарнезького. Однакова хода, однакова статура були в Рантена та в Летєрі, тільки Рантен був вищий. Хто бачив їх зі спини, говорив: "Ось двоє братів". Але якщо подивитися на них спереду... У Летєрі

все як на долоні, у Рантена все неначе під замком. Рантен був обачний. Він чудово фехтував, грав на гармонії, з двадцяти кроків знімав кулею зі свічки нагар, чудово бився навкулачки, декламував вірші з Генріади, відгадував сни. Він знав напам'ять Гробницю Сен-Дені Тренеїля. Хвалився дружбою з калькуттським султаном, "якого португальці називають заморином". Якщо б вам удалось погортати записник, який він носив при собі, то поміж інших нотаток ви здибали б і таку: "В стіні камери ліонської тюрми Сен-Жозеф в шпарині захований терпуг". Рантен говорив з мудрою повільністю, називав себе сином кавалера ордена святого Людовіка. Його білизна була розпарована, мітки на ній — щонайрізноманітніші. Важко було б пошукати чоловіка, більш уразливого в справах честі, ніж він. Рантен брав участь у поєдинках і вбивав. Його погляд чимось нагадував погляд старої звідниці. Хитрощі під оболонкою сили — в цьому весь Рантен.

Майстерний удар його кулака по *sabeza de mogo* десь на ярмарку скорив колись серце Летєрі.

В Сен-Сансоні ніхто й не підозрював про пригоди Рантена. А були вони найрізноманітніші. Якби у долі була своя костюмерна, то доля Рантена, певно, одяглася б арлекіном. Він знав людей і багато бачив на віку. Не раз брав участь у кругосвітніх подорожах. Був майстром на всі руки. На Мадагаскарі він був кухарем, на Суматрі — птахівником, на Гонолулу — генералом, на Галапагоських островах — співробітником релігійного журналу, на Оомравуті — поетом, на Гаїті — франкмасоном. В цій останній ролі він виголосив у Великій Гоаві похоронну промову, уривок з якої був увіковчений місцевими газетами: "Прощай, прекрасна душе! Під голубим небесним склепінням, куди ти спрямувала зараз твій лет, ти, безперечно, зустрінешся з добрим абатом Леандром Крамо з Малої Гоави. Скажи йому, що десять років ти провела в трудах праведних і закінчила спорудження церкви в Телячій бухті! Прощай, трансцендентальний духу, взірцевий масоне!" Як бачимо, його франкмасонська маска не заважала йому носити наклеєний католицький ніс. Перша здобувала йому прихильників серед людей прогресу, другий — серед прибічників "порядку". Рантен заявляв, що він — чистокровний білий, і ненавидів чорних, все ж він, напевно, був би в захваті від Сулука. В Бордо в 1815 році на його руці красувалася зелена пов'язка. Під цю пору фіміам його роялізму виходив з його лоба у вигляді величезного білого султана, який стримів на його капелюсі. Все життя він відзначався тим, що то зникав, то появлявся, то пропадав, як у воду пірнав, то знову виринав. Це був негідник найгіршого гатунку. Він умів базікати по-турецьки; замість "гільйотинований" казав "посаджений на палю". У Тріполі він був невільниким одного талеба і навчився турецької мови з-під канчуків; в його обов'язки входило іти ввечері від мечеті до мечеті і біля їх дверей читати правовірним уголос висловлювання з Корану, виписані на дерев'яних дощечках або на кістках з верблюжих лопаток. Не виключено, що він і сам тоді побусурманився. Він був здатний на все, до того ж на все наймерзенніше.

Він реготав і в той же час супив брови. Він прорікав: "У політиці я поважаю людей, котрі не піддаються стороннім впливам". І далі: "Я стою за порядність". Казав і таке:

"Треба поставити піраміду на свою основу".

Його мали за щирю душу, за славного хлопця. Лінія його рота суперечила змісту його слів. Його ніздрі скидалися на кінські. В куточках його очей сходилися зморшки, і на їх перехресті призначали один одному побачення темні думки. Саме тут розгадувалася таємниця його фізіономії. Гусячі лапки оберталися кігтями яструба. Череп у нього був приплюснутий, лоб ширший вниз, біля скронь, ніж зверху. Потворне вухо, густо заросле кущистою шерстю, ніби попереджувало: "В цьому барлозі заліг звір. Не говоріть із ним".

Одного чудового дня Рантен зіслиз, і ніхто на Гернсеї не знав, де він подівся. Компаньйон Летєрі чкурнув, згрібши касу компанії.

Звичайно, в касі зберігалися й Рантенові гроші, але він прихопив з собою ще й п'ятдесят тисяч франків Летєрі.

Займаючись каботажним плаванням і кораблебудуванням, Летєрі за сорок років чесної праці нажив сто тисяч франків. Рантен поцупив у нього половину. У напіврозороного Летєрі не опустились руки, він став думати, як поправити справи. У людей з твердим характером можна відібрати статок, але не можна позбавити їх мужності. Тоді тільки почали говорити про пароплави. І ось у Летєрі виникла думка спробувати щастя, освоївши Фултонову машину, яка викликала стільки суперечок. Він вирішив за допомогою вогнедишного судна зв'язати Нормандський архіпелаг із Францією. Він поставив усе на карту задля здійснення цієї мети. Він уклав у нове діло все, що в нього лишилося. Через шість місяців після втечі Рантена із ошелешеного сенсансонського порту вийшло судно, оповите димом. Складалося таке враження, ніби хтось підпалив море. То був перший пароплав, який борознив води "Ла-Маншу".

Було оповіщено, що пароплав, якому з огульної ненависті та зневаги тут же дали глузливу кличку "Шаланда Летєрі", регулярно курсуватиме між Гернсеєм і Сен-Мало.

IV

Продовження історії з утопією

Почин Летєрі — що, зрештою, цілком зрозуміло — спочатку прийняли в штики. Всі власники суден, котрі плавали від острова Гернсей до берегів Франції, зчинили галас. Вони заявили, що це замір на святу Біблію і на їх монополію. В деяких каплицях пароплав викляли. Один високоповажний отець на ймення Еліу проголосив, що пароплав — це боговідступництво. Вітрильник же був визнаний судом праведним. На головах биків, яких привозив і вивантажував пароплав, розгледіли роги диявола. Обурювалися довго. Однак мало-помалу стали помічати, що перевезення пароплавом не так їх виснажує, що їх легше збувати, бо м'ясо з них краще; виявилось, що і для людей пливти морем стало безпечніше; що мандрівка пароплавом дешевше обходиться, вона надійніша і менше забирає часу; що судно відчалює і прибуває у визначений термін, а риба, менше часу пробувши в дорозі, набагато свіжіша, тож можна збувати на французьких ринках надлишки іноді надто багатих гернсейських уловів; що масло від прекрасних гернсейських корів, переправлене на "Чортовій посудині" швидше, ніж на вітрильниках, ніскілечки не псується, а тому на нього попит у Дінані, попит у Сен-

Брієку і навіть у Ренні; що завдяки цій самій "Шаланді Летєрі" подорожі стали безпечними, сполучення своєчасним; що тепер легше обернутися в обидва кінці; що збільшилась кількість рейсів, розширився ринок збуту, розрослася торгівля; одне слово, треба змиритися з "Чортовою посудивою", яка поглумилася над святим письмом і збагатила острів. Дехто з людей сильних духом зважився навіть висловити схвалення. Сьєр Ландуа, актуаріус, заявив про своє повне визнання пароплава. З його боку це було цілком безстороннє судження, бо Летєрі він недолюблював. Перш за все тому, що Летєрі був мес, а Ландуа тільки сьєр. По-друге, хоч Ландуа і був актуаріусом у порту Сен-П'єр, але все ж він вважався парафіянином Сен-Сансона. Таким чином в одній парафії виявилось аж двоє людей, позбавлених забобонів, — він та Летєрі. Цього було цілком досить, щоб зненавидіти один одного. Однакові переконання часто бувають причиною обопільного відчуження. І все ж сьєр Ландуа, будучи порядною людиною, не міг не схвалити пароплава. До нього приєдналися інші. Так непомітно зростає значення факту; факти подібні до припливу — з бігом часу, в міру неухильного збільшення успіху, в міру осмислення безперечної користі пароплава, піднесення завдяки йому загального добробуту, настала нараз така днина, що всі, за винятком хіба кількох тупоголових розумників, почали захоплюватися "Шаландою Летєрі".

В наші дні захоплювалися б менше. Сорокарічної давності пароплав викликав би усмішку наших сучасних конструкторів. Це диво було потворне, це чудо було немічне. Нинішні велетенські трансатлантичні пароплави настільки випередили парове колісне судно, яке Дені Папен спустив на Фульду в 1707 році, наскільки трипалубний корабель "Монтебелло" двісті футів завдовжки, п'ятдесят — завширшки, з грот-реєм в сто п'ятнадцять футів, водотоннажністю в три тисячі тонн, який брав на борт тисячу сто чоловік, сто двадцять гармат, десять тисяч ядер, сто шістдесят картечних зарядів, вивергав при кожному пострілі в бою по три тисячі триста фунтів заліза і розпускав на ходу за вітром п'ять тисяч шістсот квадратних метрів парусини, — випередив датську лодію II століття, знайдену в морському намулі Вестер-Сатрупа, навантажену луками, кам'яними сокирами та палицями і тепер виставлену в ратуші міста Фленсбурга.

Рівно сто років (1707 — 1807) відділяють перше судно Папена від першого судна Фултона. "Шаланда Летєрі", звісно, була прогресивною появою у порівнянні з цими двома попередніми начерками пароплава, хоч і сама вона була тільки чорновим начерком. Це не заважало їй бути своєрідним шедевром. Всякий зародок в науці можна розглядати з двох точок зору: це або потворність, як ембріон, або диво, як росток.

На "Шаланду Летєрі" поставили щогли, не розрахувавши центру вітрильності, але не в цьому була вада, бо це один із законів суднобудування; зрештою, для судна з паровим двигуном вітрила — тільки доповнення. Додамо, що колісне судно майже не реагує на вітрила, які на ньому ставлять. Шаланда була незграбна — надто коротка і кругла. Виглядала вона надто опецькуватою через надмірну опуклість її носової та кормової частин. В її будівничого не вистачило сміливості зробити її трохи легшою. "Шаланді" були властиві деякі незручності, але й деякі цінні якості голландського бота. Її добряче хитало з боку на бік, зате вона була непідвладна поздовжній хитавиці. Надто

високими були надколісні щити. Надто великий бімс не був скорегований з довжиною судна. Громіздка машина захарашувала пароплав, і, щоб збільшити його вантажність, потрібно було дуже високо підняти борти, а це спричинялося до недоліку, властивого зокрема сімдесятичотирьохгарматним височенним суднам, у бортах яких доводиться робити вирізи, щоб легше було стріляти з гармат і щоб поліпшити морехідні якості корабля. На короткому судні легше маневрувати: адже час, витрачений на те, щоб повернути судно, залежить від довжини корабля, однак незграбність позбавляла його тієї переваги, яку давала йому незначна довжина. Воно було надто широке, це сповільнювало хід, бо опір води пропорційний площі найбільшого перетину підводної частини корабля і квадратові його швидкості. Форштевень був вертикальний, що не вважалося б за помилку в наші дні, але за тих часів його неодмінно нахиляли під кутом сорок п'ять градусів. Згини корпусу були гарно підігнані, але вони були надто короткі через круглість форми судна, отже, непаралельні до сторін призми води, яку витісняє корабель і яку він повинен рівномірно відкидати на два боки. Під час бурі пароплав надто заривався в воду то носом, то кормою, що вказувало на неправильне положення центра ваги. З огляду на вагу машини вантаж клали не туди, де йому належало бути, а здебільшого позаду грот-щогли, і тоді треба було важити тільки на силу двигуна, не довіряючи гротові. Інакше судно спускалося б під вітер замість приводитися до вітру. Єдине, що залишалося робити, йдучи круто бейдевінд, — це травити грот-шкот; винісши галс в носову частину, можна було розмістити грот таким способом, щоб він не діяв як кормове вітрило. Такий маневр був не з легких.

Стерно було стародавнім поворотним механізмом, воно приводилося в рух не штурвалом, як на сучасних суднах, а румпелем, тобто поверталось на гачках, вкручених в ахтерштевень, завдяки горизонтальному бруску, що проходив над транцем. На шлюп-балках висіли дві шлюпки типу яликів. На пароплаві було чотири якорі: великий якір, робочий і два верпи. Всі чотири спускалися в воду на ланцюгах; в залежності від випадку, щоб опустити їх, маневрували великим шпилем у кільовій частині та малим у носовій. В ті часи рашпіль з коромислом ще не витіснив ручних шпилів, що працюють нерівномірно. Маючи тільки два верпи — на правому і лівому бортах, судно не могло ставати на три якорі, це частково обеззброювало його, коли вітер міняв напрям. Проте в такому разі можна було вдатися до другого якоря. Поплавки якорів були відповідного об'єму, їх розраховано так, щоб вони витримували вагу буйрепів, залишаючись на поверхні води. На пароплаві був ще досить місткий баркас, який міг стати в пригоді у важку хвилину, — він був такий міцний, що з нього можна було піднімати головного якоря. Нововведенням на кораблі було те, що деякі линви такелажу були замінені ланцюгами. Однак це не зменшувало рухомості біжучого і натяжки стоячого такелажу. Рангоут, хоч він не мав великого значення, був бездоганний; штаг-краги були так чудово закріплені і так чудово натягнуті, що їх майже не було видно. Набір корпусу "Шаланди Летєрі" був мідний, але грубої роботи; при паровому двигуні не потрібно було б такої тонкої зачистки дерева, як при вітрилах. Пароплав розвивав швидкість у два льє на годину. В дрейфі він тримався дуже добре. А

втім, "Шаланда Летєрі" трималася на воді добре, але її тупий ніс краяв хвилю, і не можна сказати, щоб її обриси відзначалися красою. Відчувалося, що попади вона в небезпеку — в рифи чи бурю, — керувати нею буде важко. Вона тріщала, як усяка незграбна споруда. Коливаючись на хвилях, вона рипіла, як нова підосва.

Пароплав був призначений для перевезення вантажів і, як усякий корабель, оснащений скоріше для торговельних, ніж для військових цілей, був придатний тільки для всілякої кладі. Пасажирів він майже не брав. Перевезення худоби створювало великі труднощі при завантаженні і потребувало особливих пристроїв. Тоді биків заганяли в трюм, що було зовсім не просто. Тепер їх ставлять безпосередньо на верхню палубу. Накладні щити коліс "Чортової посудини" були пофарбовані білою фарбою, корпус до ватерлінії — вогнисто-червоною, а всі інші частини — чорною: така потворність стала модною у нашому столітті.

Порожній пароплав занурювався у воду на сім футів, а навантажений — на чотирнадцять.

Машина у нього була потужна: на три тонни припадала одна кінська сила, а це означає, що потужність "Чортової посудини" наближалася до потужності буксирного судна. Добре були розміщені колеса: їх винесено трохи вперед від центру ваги корабля. Максимальний тиск у машині сягав двох атмосфер. Машина потребувала багато вугілля, дарма що була оснащена холодильником і працювала з відсічкою пари. Маховика в неї не було через нестійкість точки опору, але цей недолік усувався, як це робиться і тепер, за допомогою здвоєного пристрою, який примушує почергово змінювати позицію двох молоточків, прикріплених до протилежних кінців обертового вала таким чином, що коли один із них проходить через мертву точку, другий розвиває найбільшу потужність. Вся машина встановлена на суцільній чугунній плиті таким чином, що при вкрай загрозливому становищі найнесамовитіші хвилі не змогли б і зрушити її рівноваги, а пошкодження корпусу не призвело б до пошкодження механізмів. Для більшої надійності головний шатун був розміщений поряд з циліндром, у зв'язку з чим центр коливання балансира перенісся з середини на край.

Потім були винайдені рухомі циліндри, які дозволяють обходитись без шатунів, але в той час шатун поряд з циліндром вважався останнім словом техніки. Казан був поділений усередині перегородками і оснащений помпою для загрівання морської води. Колеса були дуже великі, що зменшувало втрати енергії, труба — висока, чим збільшувалася тяга в топці. Але розмір коліс ставав на заваді, коли море було неспокійним, а висота труби — у вітряну погоду. Дерев'яні лопати, залізне кріплення, чавунні втулки — ось що становили собою колеса. Вони були зроблені на славу і до того ж були розбірні, а це вже гідне подиву. У воду одночасно були занурені три лопаті. Швидкість руху їхніх центрів тільки на одну шосту перевищувала швидкість руху корабля, власне, у цьому й полягав недолік коліс. Крім того, плече молотків було надто довгим, і золотник, що розподіляв пару в циліндрі, розвивав надто велике тертя. Але як на ті часи, машина здавалася, та й була насправді, вершиною досконалості.

Машину побудували у Франції, на великому заводі металевих виробів у Берсі. До

певної міри її сконструював сам Летєрі, а механік, який виконав її за проектом Летєрі, помер. Таким чином, машина виявилась в одному — незамінному примірнику. Залишився кресляр, але конструктора вже не було. На машину було витрачено сорок тисяч франків.

Летєрі власноручно вибудував шаланду у великому елінзі, що стоїть біля першої сторожової вежі між портом Сен-П'єр і Сен-Сансоном. Дерево він заповував у Бремени. При спорудженні "Чортової посудини" він показав усе своє вміння корабельного теслі й особливо проявив мистецтво обшивки пароплава: вузькі рівненькі пази він замастив сарангусті — індійською мастикою, кращою від смоли. Обшивка під ватерлінією була оббита цвяхами. Підводну частину Летєрі обмазав особливою сумішшю. Щоб надмірна заокругленість обводів менше впливала на хід судна, Летєрі продовжив бушприт утлегарем, і таким чином до блінда було додано бом-бліндбовен. Коли пароплав спустили на воду, Летєрі вигукнув: "Ну ось, тепер я на воді!" Та й справді, "Шаланда" вдалася на славу, всі це бачили. Випадково чи, може, й навмисно її спустили чотирнадцятого липня. Того дня, вийшовши на палубу і ставши між колісними щитами, він пильно подивився на море і виголосив: "Настала й твоя черга! Парижани взяли Бастілію, а ми тепер здолаємо тебе".

"Шаланда Летєрі" курсувала між Гернсеєм і Сен-Мало один раз на тиждень. Вона відчалювала у вівторок вранці, а поверталась у п'ятницю ввечері, напередодні суботнього ярмарку. Вона була найпотужнішим з усіх дерев'яних каботажних суден архіпелагу, і оскільки її вантажопідйомність відповідала розмірам, то кожен її рейс в обидва кінці давав більше прибутку, ніж чотири рейси звичайного вітрильника. Звідси — значні прибутки. Репутація судна залежить від того, як на нього організовано завантаження, а Летєрі був зразковим майстром цієї справи. Коли він сам уже не міг працювати на пароплаві, він навчив одного матроса, який і замінив його при вантаженні судна.

Не минуло й двох років, як пароплав став давати сімсот п'ятдесят фунтів стерлінгів чистого прибутку щорічно, тобто вісімнадцять тисяч франків. Гернсейський фунт стерлінгів коштує двадцять чотири франки, англійський — двадцять п'ять, а джерсейський — двадцять шість. У цій плутанині менше безглуздя, ніж здається на перший погляд: банки мають на тому неабиякий зиск.

VI

До Летєрі приходить слава

"Шаланда" процвітала. Мес Летєрі вже передбачав мить, коли він стане "паном" Летєрі. На Гернсеї стати "паном" не так і просто. Щоб піднятися простому смертному до "панського", шабля, треба подолати цілу ієрархічну драбину: на першому шаблі його називають тільки на ймення — ну, скажімо, П'єром, на другому шаблі — він уже сусід П'єр, на третьому — дядько П'єр, на четвертому — сьєр П'єр, на п'ятому — мес П'єр і тільки на самому верхньому шаблі він уже пан П'єр.

Ця драбина, яка виходить з-під землі, губиться в небесній синяві. Вся аристократична Англія впирається в цю драбину, розмістивши на тій все вищі й вищі

яруси. Ось її найславетніші ступені у висхідному порядку: поверх пана (джентльмена) стоїть есквайр (дворянин), вище від есквайра — шевальє (сер пожиттєвий), ще на щабель вище — баронет (сер спадкоємний), відтак — лорд (у Шотландії — "лерд"), далі — барон, далі — віконт, ще далі — граф ("ерл" в Англії, "йорл" в Норвегії), потім маркіз, потім герцог, потім пер Англії, потім принц королівської крові і, нарешті, сам король. Драбина веде від простолюдю до буржуазії, від буржуазії до баронства, від баронства до перства, від перства до королівського сану.

Завдяки доброму помислові, що здійснився, завдяки парі, завдяки машині, завдяки "Чортовій посудині", мес Летєрі став значного особою. Щоб побудувати "Шаланду", йому довелося напозичатися, він заборгував у Бремені, заборгував у Сен-Мало, але борг сплачував щороку.

Мало того, він купив у кредит біля самого входу в сен-сансонську бухту гарний цегляний будинок, зовсім новий, з написом на стіні "Оселя безстрашних". Дім був розташований між морем і садом. "Оселя безстрашних" ніби вросла в огорожу набережної і була примітна тим, що два ряди її вікон виходили один на північ — в городець, зарослий квітами, а другий на південь — просто в океан. Отож виходило, що в будинку було два фасади: один споглядав бурі, другий — троянди. Ці фасади наче навмисно були створені для меса Летєрі і Дерюшетти. "Оселя відважних" була в Сен-Сансоні дуже популярна. Бо ж і мес Летєрі врешті-решт став дуже популярним. Цю популярність він завдячував трохи своїй доброті, самовідданості та сміливості, трохи людям, яких врятував від смерті, а найбільше — своєму успіхові, а також тому, що надав перевагу порту Сен-Сансон, звідки пароплав відчалював і куди повертався назад. Переконавшись, що "Чортова посудина" — добре діло, столиця Гернсею порт Сен-П'єр запросила меса Летєрі до себе на проживання, але він залишився вірним Сен-Сансонові. Це було його рідне місце. "Звідси я вирушив у море", — говорив він. Це й спричинилося до його широкої популярності серед земляків. Звання домовласника, людини, яка платить податки, зробило його, як кажуть на Гернсеї, "корінним громадянином". Його наставили десятником. Бідний матрос досяг п'ятого щабля шестищабле-вої соціальної драбини гернсейців — він став месом. Він майже добрався до "пана", і хто знає, чи не судилося йому переплюнути навіть і через цей титул? Хто знає, може, одного чудового дня люди прочитають у гернсейському альманасі під рубрикою "Дворянство і знать" такий нечуваний, сповнений величі запис: "Летєрі, есквайр"? Але мес Летєрі зневажав чи, точніше, нехтував ті сторони життя, які були зв'язані з марнославством. Він відчував себе корисною людиною, і в цьому полягала його радість. Бути відомим для нього важило менше, ніж бути корисним. У нього були, як уже згадувалося, два уподобання, отже, дві честолюбні мрії — Дюранда і Дерюшетта. Та хай там як, він спробував щастя в лотереї моря і виграв. Виграшем була Дюранда, яка мчала по морських хвилях.

VII

Той самий хрещений батько і та сама свята

Створивши пароплав, Летєрі охрестив його. Він назвав його "Дюрандою". Тож хай

нам теж буде віднині дозволено називати його Дюрандою і, незважаючи на вимоги правопису, не ставити лапок при написанні власної назви, рахуючись з думкою Летєрі, для якого Дюранда була майже живою істотою.

Дюранда і Дерюшетта — одне ім'я. Дерюшетта — зменшене ім'я від Дюранда. Воно дуже поширене на заході Франції.

Мешканці сіл часто дають своїм святим усілякі зменшувальні та збільшувані імена. Можна було б подумати, що йдеться про багатьох осіб, а насправді тільки про одну. Тотожність святих мужів і дів, що фігурують під різними іменами — не рідкість. Ліз, Лізетта, Ліза, Еліза, Ізабелла, Ліза-бет, Бетсі, — весь цей вінок імен по суті означає одне ім'я — Єлизавета. Цілком можливо, що й Магу, Маклу, Мало і Маглуар — один і той же святий. Зрештою, ми на цьому не наполягаємо. Свята Дюранда — покровителька Ангулема і Шаранти. Чи вона справжня свята? Хай скажуть про це своє слово боландисти. Справжня вона чи не справжня, але в її честь було зведено каплицю. В далекій молодості, побувавши в Рошфорі, юний матрос Летєрі зайшов у знайомство з цією святою, яка, напевно, знайшла втілення в гарненькій шарантонці, можливо, в дівчині з красивими нігтиками. Запам'яталась вона йому так добряче, що її іменем він назвав аж двох, кого любив. Дюрандою — шхуну, Дерюшеттою — дівчину.

Для одної він був батьком, для другої — дядьком.

Дерюшетта була донькою його покійного брата. Залишилась вона без батька-матері.

Дядько замінив їй і батька, і матір.

Але Дерюшетта була для Летєрі не тільки небогою, а й хрещеницею. Він тримав її до хреста. Він сам обирав їй заступницю — святу Дюранду — і дав їй імення Дерюшетта.

Як ми вже сказали, Дерюшетта побачила світ в порту Сен-П'єр. Запис про це внесено під відповідною датою в парафіяльну метричну книгу.

Поки небога була дівчинкою, а дядько — бідною людиною, ніхто не звертав уваги на ім'я Дерюшетта, але коли дівчинка виросла на панну, а матрос став джентльменом, ім'я "Дерюшетта" стало ображати слух. Воно дивувало. Дехто питав у Летєрі: "Що воно за ім'я — Дерюшетта?" — "Ім'я як ім'я", — відповідав він. Багато разів його вмовляли дати дівчині інше ім'я, але він не погоджувався. Якось одна гарна дама з великосвітського сен-сансонського товариства, жінка багатого коваля, який пішов па спочинок, "поважна матрона", як сказали б на Гернсеї, мовила до Летєрі: "Віднині я називатиму вашу доньку Нансі". На це він відповів: "А чому не Лон-ле-Соньє?" Але красуня не відступала і на другий день прийшла з новою пропозицією: "Ми рішуче не бажаємо ніяких Дерюшетт. Я підбрала для вашої донечки чудове ім'я — Луїза. "Що правда, то правда, — погодився Летєрі, — ім'я чудове, але якби люди не стали дражнити, що женихи, мовляв, бігають не за Луїзою, а за її луї золотими". І Дерюшетта залишилася Дерюшеттою.

Ви помилилися б, якби на підставі сказаного вище дійшли б висновку, що Летєрі не хотів видати племінницю заміж. Він охоче видав би її заміж, але відповідно до своїх

уподобань. Сподівався, що чоловік у неї буде трудяга, як він, а сама вона житиме, нічого не роблячи. Він хотів би, щоб у чоловіка руки були чорні від праці, а жінка щоб була білоручка. Щоб Дерюшетта не покаляла своїх гарних ручок, Летєрі виховував її панночкою. Він найняв для неї вчителя музики, дістав піаніно, накупив книг, і, звісно ж, був у неї робочий кошик з мотком ниток та голками. Але вона любила читати більше, ніж шити. А ще більше любила музику: цього хотів сам мес Летєрі. Бути чарівною — тільки цього він вимагав від неї. Вій ростив її скоріше так, як вирощують квітку, а не так, як виховують жінку. Для того, хто вивчав звичаї моряків, це не дивина. У кого душа груба, тому ніжність люба. Щоб здійснився дядьків ідеал, потрібно було, щоб небога стала багатою. Для цієї мети і працювала в морі його велетенська машина. Він примусив Дюранду готувати посаг для Дерюшетти.

VIII

Пісенька "Славний Данді"

Дерюшетта мешкала в найкрасивішій кімнаті "Оселі відважних", з меблями червоного дерева, з ліжком, застеленим зелено-білим картатим покривалом. Два вікна виходили в сад, звідки відслонявся гарний краєвид: горб із замком на вершині. На протилежному схилі горба стояв "Будинок на Пустирищі".

В кімнаті Дерюшетти було піаніно, на ньому лежали ноти. Вона пригравала собі, співаючи свою улюблену пісеньку, сумовиту шотландську мелодію "Славний Данді"; печаль надвечір'я звучала в цьому наспіві, радість світанку бриніла в голосі дівчини, і все це вражало надзвичайно ніжним і зворушливим контрастом. Люди казали: "Міс Дерюшетта грає на піаніно", — а перехожі, які йшли підніжжям горба, не раз зупинялися біля мурованої огорожі, якою був обнесений сад "Оселі відважних", і з насолодою слухали її свіжий голосок та сумну пісеньку.

Пурхаючи по кімнатах, Дерюшетта мовби випромінювала радість. Вона створювала в домі вічну весну. Вона була красива, точніше, гарненька, а ще точніше — чарівлива.

Старим лоцманам, добрим приятелям меса Летєрі, вона нагадувала принцесу із солдатської та матроської пісеньки, принцесу, яка така мила, що "славилась цим на весь полк". Мес Летєрі казав іноді: "Коси у неї з добру линву".

Вона була приваблива ще дівчинкою. Тривалий час побоювались за її ніс, проте мала, очевидно, поставивши собі за мету стати гарною, вийшла зі скрути: перехідний вік не викинув їй ніякої каверзи, ніс у неї був як ніс — ні задовгий, ні закороткий. Отож, подорослішавши, вона залишилася чарівною. Свого дядька Дерюшетта звала тільки батьком.

Він дивився поблажливо на деяку її схильність до садівництва і навіть до хатнього господарства. Вона сама поливала грядочки з мальвами, пурпуровим оманом, яскравими флоксами, багряними квітами гровілату. Вона вирощувала рожевий барбарис і рожеву кислицю. Вона брала все, що міг дати благодатний острівний клімат Гернсею, дуже сприятливий для квітів. Як і у всіх, алое в неї росли просто неба, і, що набагато важче, їй вдалося вивести наперстянку тибетську, її маленький городець був у зразковому порядку; слідом за редискою визрівав шпинат, а за шпинатом — горошок;

вона знала, коли треба сіяти голландську цвітну капусту і брюссельську капусту, яку пересаджують у червні, ріпа в неї достигала в серпні, виткий цикорій — у вересні, круглий пастернак — восени, а рапункул — під зиму. Мес Лет'єрі дозволив їй займатися садочком і городцем, аби тільки вона не надто ревно орудувала лопатою і граблями, і особливо, щоб вона, боронь боже, сама не угноювала землю. Він найняв для неї двох служниць із суто гернсейськими іменами: Дус і Грас. Обидві вони працювали в будинку та в садочку, і їм не заборонялося мати червоні руки. У самого ж мяса Лет'єрі була кімнатка, чи, скоріше, комірчина з виглядом на бухту, суміжна з великою залою першого поверху, куди вели парадні двері і де починалися всі сходи будинку. Підвісна койка, хронометр та люлька — ось обстановка цієї комірчини. Щоправда, були в ній ще стіл та стілець. Стеля на дерев'яних балках і всі чотири стіни були побілені вапном. Праворуч від дверей була прибита чудова карта Ла-Маншського архіпелагу з підписом: "В. Феден, 5. Чарінг-Кросс, картограф її величності", а ліворуч на стіні висіла пістрява бавовняна хустка, на якій були зображені різнокольорові морські сигнали всіх країн світу, до того ж на кожному ріжку красувався прапор однієї з чотирьох морських держав — Франції, Росії, Іспанії та Сполучених Штатів Америки, а посередині — прапор Англії. Дус і Грас були звичайнісінькі дівчата — в найкращому розумінні цього слова. Дус не була лиха, а Грас не була потворна. Підступні імена прийшлися їм до речі. У незаміжньої Дус був "коханий". На Ла-Маншських островах це слово поширене, і слово не розходиться з ділом. Дівчата працювали, як то кажуть, по-креольськи, з властивою служницям Нормандського архіпелагу вайлуватістю. Кокетлива і гарненька Грас покотячому насторожено вдивлялася в обрій. Це було викликано тим, що, як і Дус, вона теж мала "коханого", але, крім того, казали, в неї був чоловік-матрос, повернення якого вона боялась. Але це нас не стосується. Різниця між Грас і Дус полягала в тому, що якби вони жили не в такому високоморальному домі, Дус так і лишилася б служницею, а Грас стала б субреткою. Вгадувані таланти Грас гинули поблизу такої чистої дівчини, як Дерюшетта. Зрештою, любовні пригоди Дус і Грас — це була їхня таємниця. Нічого не доходило до вух Лет'єрі й нічого не відбивалося на Дерюшетті.

Нижня зала — просторе приміщення з каміном, обставлене столами й лавами, — в минулому сторіччі була місцем таємних зборищ французьких протестантів, вигнаних із батьківщини. На голій кам'яній стіні замість прикраси висів шматок пергаменту в рамці чорного дерева. Він сповіщав про героїчні подвиги Беніня Боссюе, єпископа в Мо. Нещасні парафіяни цього орла-могильника, переслідувані ним після відміни Нантського едикту, сховавшись на Гернсеї, повісили пергамент як свідоцтво про його діяння. Якби вдалося прочитати цю базгранину, написану вицвілим чорнилом, то можна було б дізнатися про мало кому відомі події: "29 жовтня 1685 року були зруйновані храми в Морсефі та Нантейлі, на що єпископ у Мо попросив у короля дозволу". "2 квітня 1686 року батько й син Кошари були кинуті у в'язницю за свою віру на прохання єпископа в Мо. 3-під варти звільнені, бо Кошари зреклися своєї віри". "28 жовтня 1699 року єпископ у Мо вніс клопотання перед паном де Поншартрен про те, щоб запроторити реформісток-дівиць із роду Шаланд і Невіль у монастир ордену Нових

католичок у Парижі". "7 липня 1703 року було виконано наказ, добутий від короля єпископом у Мо, про ув'язнення в шпиталь Бодуена з Флюблена та його дружини — кепських католиків". Поруч з кімнатою мяса Летєрі на підвищенні з дощок, котре правило гугенотам за кафедрою, за віконцем з ґратами тепер розмістилося пароплавне бюро, тобто контора Дюранди. Завідував нею сам Летєрі. На старовинному дубовому пюпітрі замість Біблії лежала розгорнена книга з заголовками на сторінках: дебет і кредит.

ІХ

Людина, яка розгадала Рантена

Поки мес Летєрі чувся на силі, він керував Дюрандою сам, йому не потрібен був пілоцман, ні капітан — він сам управлявся за всіх. Але настав час, як ми казали, коли месові Летєрі довелося підшукати собі заміну. Він вибрав сєра Клюбена, мовчакуватого тортвальця. На всьому узбережжі сєра Клюбена знали як бездоганно чесну людину. Він був alter ego і заступник мяса Летєрі.

Хоч сєр Клубен скидався скоріше на нотаріуса, ніж на матроса, він усе ж таки був напрочуд умілим мореплавцем. Він володів хистом діяти відповідно до небезпечної, завжди мінливої ситуації. Був витривалим вантажником, обачним марсовим, стараним і досвідченим боцманом, невтомним керманичем і сміливим капітаном. Він був обережним, таким обережним, що саме тому не раз зважувався на відчайдушні рішення, а це для моряка — неабияка позитивна риса. Вгадуючи інстинктом можливе, він менше боявся ймовірного. Він був одним із тих моряків, для котрих небезпека має те значення, якого вони їй надають. З будь-якого становища вони вміють скористатися. У нього була та певність себе, яка виховується тільки морем. Крім цього, сєр Клубен славився як чудовий плавець. Належав він до породи людей, загартованих у єдиноборстві з хвилею, і міг протриматись на воді, скільки йому заманеться. Він міг пливти з Гавр-де-Па на Джерсеї, обійти Коллет і, обігнувши "пустинь" та замок Єлизавети, через дві години повернутися назад. Родом він був із Тортваля. Люди подекували, що він частенько вплав долав небезпечну відстань від рифу Гануа до мису Пленмона.

Сєр Клубен, дізнавшись, хто такий Рантен, не раз попереджав мяса Летєрі про те, що Рантен — пройдисвіт: "Він вас обкраде", — передрікав сєр Клубен. Так і сталося, тож Клубен остаточно завоював довір'я мяса Летєрі. Не один раз, щоправда, на дрібницях, Летєрі випробовував чесність Клюбена і, впевнившись у тому, що чесність його бездоганна, передав тортвальцю справи. "Сумлінність виростає на довір'ї", — казав мес Летєрі.

Х

Розповіді про далекі плавання

Мес Летєрі завжди носив моряцьку одягу, частіше матроську, ніж лоцманську куртку, інакше він почував би себе незручно. Дерюшетта невдоволено морщила носик. Чи може бути щось гарніше, ніж розгніване личко красуні! Вона бурчала напівжартома, напівсердито водночас: "Фе, татусику, як від вас тхне дьогтем!" І

поплескувала його по могутньому плечі.

Цей добросердий літній чоловік, герой морських мандрів, привіз зі своїх подорожей найдивовижніші спогади. На Мадагаскарі йому доводилося бачити такі пташині пера, що трьох їх вистачило б, аби покрити будинок. В Індії він бачив щавлеве бадилля дев'ять футів заввишки. В Новій Голландії він бачив, як стадо індиків та гусей паслося під наглядом чи то собаки, чи то птаха, якого називали "агами". Він бачив кладовища слонів. В Африці він бачив горил та якихось людинотигрів ростом на сім футів. Він знався на звичках і поведінці геть усіх мавп, починаючи від диких макак, яких він називав "макака-зухвалець", і кінчаючи макаками "ревунами", яких він називав "макака-бородань". У Чілі він бачив, як мавпа-самиця розчулила серця мисливців, показавши їм на свого малюка. У Каліфорнії йому доводилось бачити звалене дерево, в дуплі якого міг уміститися вершник на коні й прогалопувати там сто п'ятдесят кроків. У Марокко він бачив, як мозабіти і біскри періщили один одного дубцями і залізними прутами — біскри за те, що мозабіти обзивали їх "кельбами", тобто собаками, а мозабіти за те, що біскри обзивали їх "хамсами", тобто людьми п'ятої секти. В Китаї на його очах посікли на шматки пірата Чан-дунь-кан-лар-Куа за те, що він убив "апа" з якогось там села. В Ту-дан-мо він на власні очі бачив, як лев схопив серед білого дня на базарі стару бабу і поніс її у зубах.

Він був на церемонії зустрічі великої гадюки, яка повзла з Кантона в Сайгон в чоленську пагоду на свято в честь богині мореплавців Кван-нам. Він споглядав великого Кван-сю, відвідавши плем'я Мої. В Ріо-де-Жанейро він милувався на бразильських дам, котрі вечорами прикрашували волосся серпанковими кульками, в які були вкладені вогнесайні фосфоричні мушки: дами були начеб закосичені зорями. В Уругваї він воював із мурахами, а в Парагваї — з волохатими птахопавуками завбільшки з дитячу голову — відстань від лапи до лапи по діаметру в них дорівнює чверті ліктя, а коли вони нападають на людину, то їх ворсинки, наче стріли, встромляються в тіло і викликають нариви. На річці Аріно, притоці Токантену, в незайманих лісах північної Діаментини, він упевнився в існуванні жахливого племені людей-нетопирів, *murcielagos*, людей, які народжуються з білим волоссям і червоними очима, живуть у тіняві лісів, сплять удень, встають уночі, ловлять рибу й полюють звіра в суцільній темряві, краще бачачи, коли нема місяця. Недалеко від Бейрута, куди мес Лет'єрі потрапив з експедицією, з намету було вкрадено дощомір. Тоді чаклун, — на ньому було декілька смужок зі шкіри, і він скидався на людину, якій заманулося вирядитись у самі тільки шлейки, — став так люто трясти дзвіночком, підвішеним до рога, що з'явилася гієна і принесла дощомір. Отож вона і була злодійкою. Ці невігадані історії так скидалися на казки, що Дерюшетта невимовно тішилася ними.

Дівчину зв'язувала з Дюрандою лялька. На Нормандських островах так називається фігура, сяк-так витесана з дерева і встановлена на носі корабля. Звідси походить вираз "бути між кормою і лялькою", що в цих краях означає "плавати на судні". Лялька Дюранди була особливо люба месові Лет'єрі. Тесля, виконуючи волю меса Лет'єрі, намагався надати їй схожості з Дерюшеттою. Та сокира є сокира — ніяк не витесати

нею дівчину. Поліно залишилося поліном, але йому хотілося здаватися гарненькою дівчиною.

Цей безформний цурпалок вводив меса Летєрі в оману. Він дивився на нього побожно, як віруючий. Ставився до нього цілком серйозно. Він упізнавав у цурпалку Дерюшетту. Так догма уподібнюється до істини, а ідол стає богом.

Двічі на тиждень у меса Летєрі була велика радість: один раз — у вівторок, другий — у п'ятницю. У вівторок він радів, дивлячись, як Дюранда відчалює в море, а в п'ятницю — дивлячись, як вона повертається. Він спирався ліктями на підвіконня, уважно вдивлявся в своє дітище, і в душі його розливалася хвиля щастя. Щось подібне можна знайти в Мойсеевій книзі Буття: *Et vidit quod esset bonum*. Поява меса Летєрі у вікні щоп'ятниці була сигналом. Коли люди помічали його там із люлькою в зубах, то вигукували: "Агов! Пароплав уже на обрії". Димок люльки сповіщав про дим пароплава.

Зайшовши в порт, Дюранда пришвартовувалась під вікном меса Летєрі до величезного залізного кільця, вкопаного в підмурок "Оселі відважних". А вночі Летєрі солодко засипав на підвісній койці, знаючи, що за одною стіною спить Дерюшетта, а за другою стоїть на припоні Дюранда.

Місце стоянки Дюранди було поруч із портовим дзвоном. Своїм кінцем набережна впиралася просто в двері "Оселі відважних".

Набережної, "Оселі відважних", саду, провулків, обсаджених живоплотом, майже всіх сусідніх будинків уже нема. Розробка гернсейського граніту призвела до розпродажу всіх цих земельних ділянок. Тепер там — робочі майданчики каменярів.

XI

Кілька слів про можливих женихів

Дерюшетта виросла на панночку, але не виходила заміж.

Мес Летєрі, виростивши її білоручкою, зробив її перебірливою. Таке виховання обертається проти вихователя.

Зрештою, сам вихователь був ще перебірливішим. Він мріяв про такого чоловіка для Дерюшетти, який частково став би чоловіком Дюранди. Йому хотілося б за одним махом прилаштувати двох своїх дочок. Він хотів би, щоб керманич однієї був лоцманом для другої. Що таке чоловік? Це капітан у плаванні. То чому ж не підшукати одного шкіпера для дівчини і для пароплава? Сім'я теж підлягає законам припливу й відпливу. Хто справиться з баркою, той справиться й з жінкою. Обидві вони підвладні вітрові й сонцю. Сьєр Клюбен, молодший від меса Летєрі всього тільки на п'ятнадцять років, міг бути лиш тимчасовим керманичем Дюранди. Потрібно було підшукати молодого лоцмана, постійного керманича, справжнього спадкоємця її, винахідника, фундатора, творця. Постійний керманич Дюранди і мав би стати зятем меса Летєрі. Чому б не поєднати двох зятів в одній особі? Мес Летєрі впливався цією мрією. Він також у снах бачив майбутнього нареченого. Дебелий, обвітрений, збронзовілий марсовий, моряк-атлет — таким був його ідеал. Та зовсім іншим був ідеал Дерюшетти. Її мрії були рожевіші.

Хай там як, але дядько та племінниця сходилися на одному — вони не поспішали.

Коли в околиці дізналися, що Дерюшетта багата спадкоємниця, від сватів не було відбою. Такі настирливі женихання не завжди щонайвищого гатунку. Мес Летєрі дуже добре це відчував. "Дівчина — золото, але женихи — одні мідяки", — бурчав він і спроваджував зальотників. Він вичікував. Вона теж.

Як не дивно, але він не дуже тягся до аристократів. Під цим кутом зору Летєрі не був справжнім англійцем. Важко повірити, але мес Летєрі дійшов до того, що відмовився віддати Дерюшетту за Гандюеля з Джерсею і Бюньє-Ніко-лена з острова Серк. Дехто наважується стверджувати, але ми сумніваємося, чи так могло бути, — що нібито він не прийняв шлюбної пропозиції від аристократичної сім'ї з острова Орінї і що нібито він відмовив сватам одного з членів роду Еду, хоч цей рід, безперечно, веде початок від самого Едуарда Сповідника.

XII Особливості характеру Летєрі У мяса Летєрі був один ґандж, і то великий: він ненавидів не когось, а щось — духівництво. Одного разу у Воль-тера він вичитав (читати він любив, особливо ж Вольтера): "Попи — це коти". Відклавши книжку, він тихо пробурмотів: "У такому разі я — собака".

Треба згадати, що священники лютеранської, кальвіністської так само, як католицької, церкви люто ополчилися проти нього за "Чортову посудину" й тихцем наставляли на нього всілякі пастки. Зробити переворот у судноплавстві, спробувати поєднати Нормандський архіпелаг із прогресом, зробити гернсейський острівець колискою нового винаходу, — куди правду діти! — хіба це не зухвальство, гідне найсуворішого осуду? Не треба забувати, що йдеться тут про колишнє духівництво, відмінне від теперішнього, котре майже в усіх місцевих церквах виявляє ліберальне ставлення до прогресу. Церковники вдавалися до найвишуканіших засобів, аби тільки стати месові Летєрі поперек дороги; все, чим тільки можна було зашкодити йому, пускалося в хід під час проповідей та повчань. Зненавиджений церковниками, він сам їх ненавидів. Їхня ненависть була обставиною, яка виправдовувала його власну ненависть.

Але, правду кажучи, огида до священників була у нього в крові. Для того щоб ненавидіти їх, зовсім не було потрібно, щоб вони ненавиділи його. За його ж словами, він був "собакою на пострах цим котам". Мес Летєрі йшов проти них не тільки з переконання, а й інстинктивно, це було сильніше від нього. Він відчував на собі їх потаємні пазурі і скалив зуби. Щоправда, огризався він іноді безпідставно і не завжди до речі. Не розрізняти, що і як, — це значить допускатися помилок. Неприязнь до всіх гамузом ні до чого путнього не приведе. Він міг би бути нещадним і до савойського вікарія. Для мяса Летєрі на світі, певно, не було ні одного путнього священника. Як і всякому філософові, йому трішечки не вистачало здорового глузду. Досить часто терпимі люди виявляють нетерпимість, а витримані спалахують несамовитістю. Мес Летєрі був такий лагідний, що по-справжньому й не міг ненавидіти. Він скоріше відбивався, ніж нападав. Він тримав служителів церкви на відстані. Вони робили йому зло, він же обмежувався тим, що не бажав їм добра. Відмінність полягала в тому, що вони ставилися до нього зловороже, тимчасом як він намагався триматися від них

якогого далі.

Хоч і який малий острівцеь Гернсей, але на ньому вистачає місця для двох віровизнань — католицького і протестантського. Звернімо увагу на те, що два віровизнання тут не уживаються в одній церкві. Кожне з них має свою церкву або хоч каплицю. А от у Німеччині, в Гейдельберзі, з чимось подібним не зустрінетесь. Церкву тут ділять надвое: одна половина відводиться святому Петрові, а друга — Каль-вінові; посередині — перегородки, щоб уникнути бійок; усе поділено на дві рівні частини: три вівтарі гугенотам — і католикам три; а що служба божа в обох половинах починається в один і той же час, то дзвін воднораз скликає на два богослужіння. Він скликає одночасно і до бога, і до диявола. Просто й зручно. Флегматичним німцям таке сусідство байдуже, але на Гернсеї кожне віровизнання повинно мати свій власний кут. Є парафія ортодоксальна, але є також і єретична. Вибирай, яку хочеш. Мес Летьері не вибрав ні однієї, ні другої.

Матрос, ремісник, філософ, везучий трудівник, простак із вигляду, він був зовсім не простий. Йому був властивий дух суперечностей і твердість переконань. У своєму ставленні до церковників він був непохитним. У цій справі він утер носа самому Монолозьє. Він дозволяв собі досить недоречні жарти. У нього були якісь кумедні, але не позбавлені сенсу слова. Замість "іти на сповідь" він казав "прилизати совість". Мес Летьері не був дуже великим грамотієм, йому доводилося читати абиде, між двома шквалами, до того ж писав він з орфографічними помилками. Були у нього свої вади у вимові, іноді не без певного намислу. Коли після битви під Ватерлоо був підписаний мир між Францією Людовіка XVIII і веллінгтонівською Англією, мес Летьері сказав: "Бурмон був зв'язковим зрадником між двома таборами, продаючи одних і других". Одного разу замість "папство" він написав — "бабство".

Його антипапські настрої не забезпечували йому прихильності серед англіканців. Протестантські пастори любили його ще менше, ніж католицькі ксьондзи. Коли мова заходила про найважливіші церковні догмати, свою невіру в них він виражав анітрохи не криючись. Якось випадково він потрапив на проповідь превелебного Жакмена Ерода про огняне озеро. Проповідь була незрівнянна, від початку до кінця начинена уривками зі Святого письма, у яких трактується про пекельні муки, тортури, катування, осудження, кари безжалісні, присмалювання вогнем незгасним, прокляття нестримні, гнів невгамовний, відплату божеську — про всі ці істини незаперечні, і, виходячи після цієї проповіді з церкви, мес Летьері шепнув на вухо якомусь благовірному: "А ви знаєте, що думав до цього часу я, старий дурило? Я уявляв собі господа бога милосердним". Оця бацила атеїзму попала йому в кров, коли він проживав у Франції.

Хоч мес Летьері був гернсейцем, навіть чистокровним гернсейцем, на острові його називали "французом" за його "нечестивий" спосіб мислення. Та й сам він не приховував, що в його голові рояться згубні думки. Доказом цього було завзяття, з яким він будував пароплав, свою "Чортову посудину". Він казав: "Я випоений молоком вісімдесят дев'ятого року". На Гернсеї це молоко вважалося не надто якісним. Траплялося все ж, що мес Летьері йшов проти здорового глузду. Важко бути

послідовним у маленькій країні. Щоб мати спокійне життя, у Франції слід "дотримуватися правил пристойності", в Англії — "бути респектабельним". Скільки всіляких умовностей обтяжує життя респектабельної людини, починаючи від виконання того, що личить робити по неділях, і кінчаючи бездоганно зав'язаною краваткою. "Не треба допускати, щоб на тебе показували пальцем", — ось іще один невблаганний закон. Коли на тебе показують пальцем — це майже все одно, що піддають анафемі. Маленькі містечка — болото пліток, де мистецтво злісних пересудів досягає небувалої витонченості; то справжнє прокляття, тільки в зменшеному вигляді, ніби побачене з другого кінця лорнета. Найстійкіші люди бояться цього лиха. Можна не відступати перед картечкою, не відступати перед ураганом, але перед пані Пащекухою утриматися годі. Мес Лет'єрі був скоріше впертий, ніж послідовний. Але під гнітом пліток згиналась навіть його впертість. Він "розбавляв вино водою" — це місцевий вираз, який позначає таємні поступки, іноді навіть ганебні. Він тримався осторонь служителів культу, але не закривав наглухо перед ними дверей. В офіційних випадках, зокрема в дні, призначені для пастирського відвідування, він досить люб'язно приймав і лютеранського пастора, і католицького капелана. Час від часу йому спадало на думку провести Дерюшетту в англіканську церкву, куди вона, як ми вже говорили, заходила тільки чотири рази на рік — у великі свята.

Кінець кінцем ці поступки, які дорого коштували Лет'єрі, анітрохи не схиляли його в бік представників духовництва, вони тільки дратували його, посилювали душевно сум'яття. І він винагороджував себе тим, що починав висміювати церковників ще більше. Людина незламна, Лет'єрі був уїдлигим тільки щодо священнослужителів. І змінити його ставлення до них хоч на децицію було неможливо.

Безперечно, тут виявлявся його темперамент, і треба було миритися з ним таким, який він уже є.

Мес Лет'єрі не міг терпіти духовництва, всякого духовництва. В його нешанобливості проскакувало щось революційне. Всі віровизнання були для нього шиті на один копил. Він не віддавав навіть належного сектантству, яке не визнавало церковних святощів, присутності у них самого творця. У своїй короткозорості він не бачив різниці між пастором і абатом. Він плутав преподобного доктора з преподобним панотцем. Казав: "Веслей не кращий за Лойолу". Побачивши пастора з дружиною, він відвертався. "Одружений піп!" — вигукував він, підкреслюючи ці два слова, поєднання яких для француза тієї епохи здавалося безглуздом. Лет'єрі розповідав, що під час свого останнього перебування в Англії він бачив "лондонську єпископиху". Його обурення супроти подібних одружень доходило до несамовитості. "Спідниця не може побратися зі спідницею!" — викрикував він. Він охочіше сказав би: "Не чоловік, не жінка, а піп". Він осипав представників англіканського та католицького кліру одними й тими ж грубими та зневажливими епітетами, обзивав довгополих обох церков одними й тими ж лайливими виразами і не завдавав собі труда розрізняти, хто з них католик, а хто лютеранин, заодно припечатував їх міцними простомовними висловами, які тільки були в ті часи. Дерюшетті він казав: "Виходь за кого хочеш, тільки не за довгополого".

XIII

Де краса, там безтурботність

Всяке почуте слово глибоко вкарбовувалося в пам'ять меса Лет'єрі, всяке почуте слово влітало Дерюшетті в одне вухо, а вилітало з другого. В цьому і виявлялася відмінність між дядьком та небогою.

Як ми вже мали можливість дізнатися, Дерюшетта була вихована так, що чи не змалку звикла до безвідповідальності. Легковажне непродумане виховання — наполягаємо на цьому — несе в собі чимало таємних і небезпечних несподіванок. Намагання створити своїй дитині безхмарне життя уже з пелюшок, мабуть, не цілком виправдане.

Дерюшетта уявляла, що раз вона задоволена, значить, усе добре. Зрештою, вона відчувала, як тішитися дядько з того, що їй весело. Вона майже у всьому погоджувалася з месом Лет'єрі. Її побожності вистачало тільки на те, щоб чотири рази на рік побувати в церкві. Ми бачили, як вона вирядилася на Різдво. Життя вона не знала зовсім. В неї було все для того, щоб одного чудового дня закохатися по самі вуха. І, чекаючи своєї миті, вона була безтурботна.

Вона співала що попало, жила моментом, зронювала слівце й тікала, щось починала робити й кидала, одне слово, була чарівною. Додайте до цього англійську свободу звичаїв. В Англії діти гуляють самостійно, дівчата — самі собі пані, на підлітків ніхто не накидає нашийників. Такі там звичаї. Трохи згодом ці вільні дівчата стають жінками-рабинями. Ми вживаємо ці два слова в їх найкращому розумінні: вільні — поки ростуть, рабині обов'язку — як вийдуть заміж.

Прокидаючись вранці, Дерюшетта ніколи не пам'ятала, що вона робила вчора. Вона б розгубилася, якби ви її спитали, чим вона була зайнята минулого тижня. І все ж наставляли хвилини, коли душу її облягала безпричинна туга, якась неосмислена недуга, так, ніби похмура тінь життя спадала на її квітучу, радісну юність. І на блакитні небеса набігають хмарини. Але хмарини швидко щезають. Напад туги закінчувався вибухом сміху, і Дерюшетта сама не знала, чому їй було сумно і чому знову стало весело. Для неї все було грою. Перехожим перепало від її пустощів. Вона дражнилася з хлопцями. Якби їй попався на дорозі сам диявол, вона б його не обминала, неодмінно викинула б якогось коника. Вона була чарівливою і в своїй невинності зловживала цим. Граючись, вона ранила посмішкою, як кошеня кігтками. Вам боляче — тим гірше для вас. Вона про це й не думає. Для неї не існувало вчорашнього дня, вона жила в повняві сьогодення. Ось до чого доводить надмір щастя. Спогади Дерюшетти танули, як роса на сонці.

КНИГА ЧЕТВЕРТА ВОЛИНКА

І Перші відблиски зорі чи пожежі Жільят ніколи не розмовляв з Дерюшеттою. Він бачив її тільки здалеку, як бачать ранкову зорю.

В день, коли Дерюшетта, зустрівшись з Жільятом по дорозі з порта Сен-П'єр у Валле, здивувала його тим, що написала його ім'я, їй виповнилося шістнадцять років. Якраз напередодні мес Лет'єрі докоряв їй: "Кидай свої дитячі вибрики. Ти вже доросла

дівчина".

Імення "Жільят", написане дівчиною-дитиною на снігу, запало в незвідані глибини. Як ставився Жільят до жінок? Він і сам не зміг би цього сказати. Зустріне, бувало, жінку, злякається і налякає її. З жінкою він заговорював тільки в разі доконечної потреби. Йому ніколи не доводилось бути "милим" якоїсь сільської красуні. Не раз, ідучи самотньо дорогою і перестрівши жінку, він перестрибував через огорожу в якийсь садок або стрімголов кидався в зарослі й тікав світ за очі. Він уникав зустрічі навіть зі старими жінками. Раз на віку йому довелося побачити парижанку. Парижанка проїздом на Гернсеї — у ті далекі часи подія незвичайна. Жільят слухав, як вона розповідала про свої біди буквально такими словами:

"От нещастя, мій капелюшок попав під дощ, а жовтогарячий колір дуже не любить дощу". Знайшовши якомсь у книжці старовинний малюнок мод із зображенням "дами з Шосе д'Антен" у пишній бальній сукні, він приклеїв її до стіни на пам'ять про це коротке видиво. Літніми вечорами, заховавшись за скелями бухти Уме-Параді, він приглядався до жінок, які купалися в морі, не скидаючи сорочок. Одного разу він став під живоплотом і роздивлявся, як тортвальська чаклунка поправляла підв'язку. Очевидно, він іще не знав жінок.

Того різдвяного ранку, коли Жільят зустрів Дерюшетту і вона, сміючись, написала на снігу його ім'я, він повернувся додому, не пам'ятаючи, чому виходив. Запала ніч, а він ніяк не міг заснути. Чого тільки він не передумав! І що непогано було б посіяти на городі чорну редьку, і що виставка вдалася на славу, і що він не помітив, чи пройшло судно з острова Серк, — бува, не трапилося з ним якогось лиха, — і що він бачив розквітлу заячу капусту, явище небувале в таку пору року. Він ніколи не знав достеменно, ким доводилася йому стара покійна жінка, він чомусь вирішив, що вона, певно, була його мамою, — і він став думати про неї з глибокою ніжністю. Відтак згадав про дівочий посаг, який зберігався в оббитій шкірою валізі. Він почав думати про те, що превелебного Жакмена Ерода з дня на день буде наставлено деканом порту Сен-П'єр, намісником єпископа, і тоді місце парафіяльного священника у Сен-Сансоні звільниться. Він подумав, що на другий день Різдва буде двадцять сьомий день місяця, отже, повний приплив почнеться о третій годині двадцять одній хвилині, напіввідплив — о сьомій годині п'ятнадцять хвилин, повний відплив — о дев'ятій годині тридцять три хвилини, а напівприплив — на тридцять дев'ятій хвилині першої години. Він пригадав до найменших подробиць убрання шотландця, який продав йому волинку, його шапочку, прикрашену квіткою будяка, його меч, коротку куртку в обтяжку з чотирикутними лапами, спідничку, тайстру з козячої шкіри вовною наверх, табакерку з рогу, застібку з шотландського каменю, два пояси — шкіряний і матерчатий, шпагу, кинджал і гострий ніж із чорною колодкою, прикрашеною двома червоними квіточками, голі солдатіві коліна, його панчохи, картаті гетри й черевики з пряжками. Весь цей обладунок невідступно стояв в очах Жільята; його кидало то в жар, то в холод; нарешті він заснув. Прокинувся пізнього ранку — і перша думка його була про Дерюшетту.

Наступної ночі він спав добре, але шотландський солдат снівся йому весь час.

Крізь сон Жільят говорив собі, що початок післяріздвяної судової сесії припадає на двадцять перше січня. Йому примарився також старий пастор Жакмен Ерод. Прокинувшись, він почав думати про Дерюшетту і раптом спалахнув до неї гнівом; йому стало шкода, що він уже не малий і йому тепер не випадає побити камінням у її вікнах шибки.

Потім подумав, що якби він був малий, то в нього була б мама, і заплакав.

Він вирішив поїхати місяців на три на Шузей чи Менк'є, але так і не поїхав.

Відтоді його нога не ступала на дорогу, котра веде з порту Сен-П'єр до Валль.

Йому здавалося, що ім'я "Жільят" вкарбувалося в землю і що всі перехожі дивляться на нього.

II

Крок за кроком у невідоме

Зате він щодня бачив "Оселю відважних". Відтепер кожного дня Жільят проходив повз неї, хоч робив це ненавмисне. Так виходило, що куди б він не йшов, його шлях завжди пролягав стежкою, що вела вздовж муру Дерюшеттиного городу.

Одного ранку, коли він ішов цією стежкою, якась перекупка, виходячи з "Оселі відважних", озвалася до своєї приятельки такими словами: "Міс Лет'єрі охоча до брокколі".

Жільят скопав грядку під брокколі у своєму городі. Брокколі — різновид капусти, що смаком схожа на спаржу.

Огорожа довкола "Оселі відважних" була невисокою, перестрибнути через неї було неважко. Але навіть думка про це вжахнула б Жільята. Та нікому, в тім числі і йому, не заборонено слухати, проходячи повз оселю, як у кімнатах чи на городі розмовляють люди. Жільят не прислухався, але чув. Одного разу він почув, як дві служниці — Дус і Грас — сварилися між собою. Вони розпашекувались на весь дім. Але їхня сварка звучала в Жільятових вухах, як чарівна музика.

Іншого разу йому причувся голосок, не подібний до всіх інших, і він подумав, що то голосок Дерюшетти. Жільят пустився навтьоки.

Слова, вимовлені цим голоском, назавжди вкарбувалися в його нам'ять. Він повторював їх щохвилини. Ось вони: "Подайте мені, будь ласка, мітлу".

З бігом часу Жільят сміливішав. Тепер він наважувався зупинитися біля огорожі. Трапилось так, що Дерюшетта, не видна з вулиці, незважаючи на відчинене вікно спальні, співала, граючи на фортепіано. Співала вона свою улюблену пісеньку Славний Данді.

Жільят зблід, але опанував себе й дослухав до кінця.

Настала весна, і ось перед Жільятом відкрилися небесні ворота: він марив наяву.

Він побачив Дерюшетту, коли вона поливала латук.

Тепер він уже не просто зупинявся. Вивчав її звички, знав, коли вона виходить прогулюватись, і чекав на неї.

Намагався робити так, щоб його не помітили.

Мало-помалу в міру того, як кущі зацвітали трояндами та метеликами, він

призвичаївся дивитися на Дерюшетту, як вона пурхала по садочку. Причаївшись під муром, затамувавши подих, залякнувши й зацікавивши, він простоював так цілими годинами. До отрути теж звикають.

Зі своєї схованки Жільят часто чув, як Дерюшетта розмовляла з месом Летьєрі, котрий сидів на лавочці під густим склепінням гіллястої грабини, що розрослася обабіч алеї. До нього виразно долинали слова.

Як далеко він зайшов! Дожився до того, що став підстерігати і підслуховувати. Гайгай! Людське серце — старий вивідник.

Була ще одна лавочка, вона стояла в кінці алеї, зовсім близько, на виду. Там іноді відпочивала Дерюшетта.

За квітами, котрі Дерюшетта зривала й нюхала, Жільят угадував її улюблені запахи. Більш за все їй подобався запах в'юнка, відтак гвоздики, потім козолисту, потім жасмину. Троянда була на п'ятому місці. На лілеї вона дивилася, але не нюхала їх. Із сукупності запахів цих квітів Жільят складав уявлення про Дерюшетту. З кожним із них він пов'язував те чи те її достоїнство.

Волосся йому ставало сторч на саму лиш думку про можливість заговорити з нею. Добросердна бабуса, мандрівна крамарка, непосидюче ремесло якої іноді заводило її на вуличку, що прилягала до огорожі "Оселі відважних", врешті запримітила святоблिवе ставлення Жільята до цієї стіни і його прив'язаність до цього пустельного закутка. Чи дійшло до неї, що хлопця притягає до цієї стіни жінка, яка живе за нею? Чи розгадала вона цю невидиму нитку, котра в'язала їх? Чи в душі старої, немічної жебрачки ще жевріли спогади молодості і не погасли відблиски її золотих днів, чи не забула ще вона посеред ночі й зими свого теперішнього животіння ясної зорі світанку життя? Ми цього не знаємо, але одного разу, проходячи повз Жільята, який "ніс свою службу", вона обдарувала його наймилішою усмішкою, на яку була ще здатна, і беззубими яснами прошамкотіла: "Що, приспічило?"

Зачувши це слово, Жільят до краю здивувався і прошепотів, начеб питаючи самого себе: "Приспічило?" Що хотіла сказати цим баба? Цілий день він подумки повторював це слово, так і не зрозумівши, що воно означає.

Якось увечері, коли Жільят сидів край вікна у "Будинку на Пустирищі", п'ять чи шість анкреньських дівчат прийшли купатися в бухту Уме. Вони, не ховаючись, хлюпались у воді кроків за сто від нього. Він спересердя грюкнув дверима. Відчув, що гола жінка викликає в нього огиду.

III

Пісенька "Славний Данді" знаходить відгомін за горбом

Так позаду садової огорожі "Оселі відважних", в кутку, порослому кропивою, за виступом стіни, обвитої плющем і гостролистом, там, де цвіла дика деревоподібна мальва, а між гранітних брил виднілося стебло коров'яка, — в оцьому закуті сплигло майже все літо. Він був весь у якійсь невимовній задумі. Ящірки, звикнувши до нього, грілися разом із ним на одному камені. Літо було сонячне й лагідне. Над головою Жільята пропливали легкі хмаринки. Він сидів на камені, у траві. Все довкола було

сповнене пташиним щебетом.

Він охоплював чоло двома руками і питав себе: "Навіщо ж вона написала моє ім'я на снігу?"

Дужі подуви вітру пролітали над морськими просторами. Час від часу здаля розлягався поривний голос труби, попереджаючи перехожих, що незабаром в каменярі в Бодю вибухне міна і що треба матися на бачності. Сен-сансонського порту не було видно, але з-над дерев бовваніли верхівки щогл. Зрідка пролітали чайки. Жільят чув од матері, що жінки можуть закохуватися в чоловіків, таке іноді буває. І він казав собі: "Авжеж, розумію, Дерюшетта закохалася в мене". Його охоплювала глибока печаль. "Але ж вона так само, так само думає про мене, такий уже світ", — міркував він далі. Йому пригадувалося, що Дерюшетта — багачка, а він — бідняк. Розмірковував про те, що пароплав — препоганий винахід. Він ніяк не міг пригадати, яке нині число. Дивився неуважно, як великі чорні джмелі із золотими спинками й короткими крильцями гули, залазячи в шпари стіни. Одного вечора, перед тим, як лягти спати, Дерюшетта зачиняла вікно. Ніч була темна, хоч в око стрель. Раптом Дерюшетта нашорошила вуха. В непроникній темряві вона почула музику. На схилі горба, чи біля підніжжя замку Валль, а можливо, ще далі хтось грав на якомусь інструменті. Дерюшетта пізнала звук волинки і свою улюблену мелодію Славний Данді, але нічого не зрозуміла.

З того вечора час від часу в одну й ту ж пору, особливо коли ночі були темні, ця музика повторювалася. Дерюшетті це не дуже подобалося.

IV

Для дядька-мовчуна вечірня серенада — І спати не дає, й не втіха, а завада.

Із ненадрукованої комедії

Минуло чотири роки.

Дерюшетті виповнилося двадцять один, а вона все ще не вийшла заміж. Хтось, десь, колись написав: "Невідчепна ідея — як свердло: щороку вона вгвинчується в голову на один оберт. Якщо ми хочемо вирвати її першого року, то доводиться виривати з волоссям, на другий рік — розірвавши шкіру, на третій — проломивши череп, на четвертий — витягнувши мозок".

Для Жільята настав цей четвертий рік.

Він іще й досі не обізвався до Дерюшетти жодним словом. Він здаля думав про цю чарівну дівчину. От і все.

Якось, випадково потрапивши в Сен-Сансон і побачивши Дерюшетту, котра про щось щебетала з месом Лет'єрі біля порога "Оселі відважних" навпроти дверей, що виходили на набережну, Жільят наважився підійти до них зовсім близько. Він був майже впевнений, що вона посміхнулася йому, коли він проходив поруч. У цьому не було нічого неможливого.

Дерюшетта й досі час від часу чула звуки волинки.

Чув цю волинку і мес Лет'єрі. Кінець кінцем він звернув увагу на настирливу музику під вікнами Дерюшетти. Гра була ніжна, і ця обставина обтяжувала вину.

Нічний залицяльник був йому прикрий. Він збирався видати Дерюшетту заміж у свій час, коли їй захочеться і коли захочеться йому, просто і ясно: без усяких там романів і без музики. Терпець йому урвався, він став пристежувати, і йому здалося, що він запримітив Жільята. Вій запустив пальці в бакенбарди — явна ознака гніву — й почав виявляти своє невдоволення вголос: "І чого він там мекає, той бевзь! Закохався в Дерюшетту, зрозуміло. Та марно збавляєш час. Хочеш мати Дерюшетту — звертайся до мене, тільки без дудки".

Важлива подія, про яку вже говорили давненько, нарешті сталася. Було оповіщено, що превелебного Жакмена Ерода настановлено намісником єпископа Вінчестерського, деканом острова Гернсею і священником порту Сен-П'єр, що він залишить Сен-Сансон і перебереться в Сен-П'єр, як тільки з'явиться його наступник.

Нового пресвітера чекали з дня на день. Цей пастор, дворянин, родом з Нормандії, називався Жое-Ебенезер Кодре, в англійській вимові — Коудрі. Про майбутнього священика ходили різні чутки — добрі й погані. Говорили, що він бідний і молодий, але його молодість компенсувалася знаннями, а бідність — надіями на майбутнє. На спеціальній мові, створеній для багатців і їхніх спадкоємців, чужа смерть називається надією. Він був племінником та спадкоємцем старого і дуже маєтного декана із Сен-Азафа. Помре священик, і його племінник розбагатіє. Пан Ебенезер Кодре походив зі знатного роду, він майже мав право на високий титул. Що ж до його переконань, то міркували по-різному. Він належав до англіканської церкви, але, за словами єпископа Тілотсона, був "неприборканий", тобто дуже нетерпимий. Він виступав проти фарисейства — і скоріше схилявся до пресвітеріанської, ніж до єпископальної церкви. Він мріяв про первісну церкву, коли Адам мав право вибирати Єву, а Фрументан, єпископ Іераполіський, викравши дівчину, щоб узяти собі за дружину, сказав її батькам: "Так хоче вона, й так хочу я, ви більше їй не батько, а ви — не мати. Я ангел Іераполіса, а вона — моя дружина. Наш отець — бог". Якщо вірити людським обмовам, пан Ебенезер Кодре відводив заповіді: "Шануй батька і матір своїх" друге місце, а на першому місці ставив іншу набагато важливішу, на його думку, заповідь: "Чоловік і жінка — — одне тіло. Хай жінка покине батька і матір своїх і хай іде за чоловіком". Зрештою, прагнення обмежувати батьківську владу й заохочувати за допомогою релігії всі види подружніх зв'язків властиве протестантизму скрізь, особливо в Англії, а ще більше — в Америці.

V

Заслужений успіх завжди ненависний

Ось який мав вигляд під цю пору баланс меса Лет'єрі. Дюранда виправдала всі надії, які на неї покладалися. Мес Лет'єрі сплатив свої борги, позалатував усі діри, розквитався зі своїми бременськими кредиторами, в належний термін ліквідував заборгованість у Сен-Мало. Він виплатив позику по закладній, яка тяжіла над "Оселею відважних", і вніс усі місцеві побори, нараховані на будинок. Він був власником великого активного капіталу — Дюранди. Вона давала тепер тисячу фунтів стерлінгів щорічного прибутку, і ця сума зростала. Власне кажучи, Дюранда була усім його

багатством. Вона була також багатством краю. Перевезення биків стало однією з найбільших джерел прибутку господаря судна, тож довелося зняти шлюпбалки і обидва човни, щоб полегшити та прискорити навантаження і вивантаження худоби. Зроблено це було, мабуть, непередбачливо. На Дюранді не залишилося ніяких інших засобів порятунку, крім баркаса. Щоправда, баркас був чудовий. З того часу, як Рантен обікрав мяса Летєрі, минуло десять років. В історії процвітання Дюранди було одне вразливе місце: піхто не виявляв до неї довір'я, успіх її вважали випадковістю. На удачу мяса Летєрі дивилися, як на виняток із правила. Казали, що старому просто пощастило в його безглуздій затії. Хтось там у Кауесі на острові Уайт узяв його за приклад і зазнав краху. Ця спроба призвела до того, що акціонери прогоріли. Летєрі говорив з цього приводу: "Вони зробили погану машину — тільки й того". Але люди похитували головами. З нововведеннями трапляється якраз те, чого хочуть від них люди: одна-єдина похибка — і винахід скомпрометовано. Коли в одного з комерційних оракулів Нормандського архіпелагу, банкіра Шота з Парижа, запитали, чи варто вкладати кошти в пароплаводбудування, той, нібито повернувшись спиною, сердито відповів: "Ви пропонуєте провести обмін валюти? Хочете обміняти гроші на дим?" І навпаки, власники вітрильних кораблів не мали відбою від бажаючих вступити в пай. Люди при грошах заповзялися супроти парового казана, рішуче зайнявши сторону вітрила.

Дюранда була фактом, але пара на Гернсеї не дістала визнання. Так, невігластво скаженіє перед обличчям прогресу. Про Летєрі казали: "Справи в нього йдуть добре, але він не захотів би починати все з початку". Замість того, щоб підбадьорювати, його приклад відстрашував. Ніхто не смів наважитись побудувати другу Дюранду.

VI

Корабельні розбитки щасливим випадком зустрічаються з вітрильником

Рівнодення в Ла-Манші дає про себе знати заздалегідь. Море тут нешироке, вітрові тут тісно, і це його бісить. З лютого починають віяти західні вітри, вони розганяють хвилі в різні боки. Навігація під цю пору стає небезпечною; на березі люди не спускають ока з сигнальної щогли; всі турбуються про судна, котрі, можливо, попали в біду. Море видається якоюсь пасткою; невидимі фанфари сповіщають про невідомо яку битву; чиєсь гнівне могутнє дихання схитнуло небозвід; знімається несамовитий вітер. Віє і віє тьма. В хмарних глибинах чорнолика буря надуває щокі.

Вітер — це небезпека; туман — друга небезпека.

Споконвіку мореплавці жахалися туманів. Трапляється, що в тумані в розпорошеному вигляді наявні кристалики льоду, яким Маріотт приписує утворення гало і парелій — світляних кілець довкола сонця і місяця та фальшивих сонць і місяців. Склад грозових туманів змішаний: різні пари неоднакової питомої ваги з'єднуються в них з водяними випарами, розміщуються шарами один над одним на зразок пластів якоїсь геологічної формації; внизу — йод, над йодом — сірка, над сіркою — бром, над бромом — фосфор. Все це певною мірою, особливо ж коли взяти до уваги електричну та магнетичну напругу, пояснює деякі явища — вогні святого Ельма, підмічені Колумбом і Магелланом, літаючі зорі над кораблями, про які згадував Сенека, два вогненних

стовпи на вершку щогли — Кастор і Поллукс, про які розповідав Плутарх, палаючі списи римських легіонерів, які так здивували Цезаря, шпиль замку Дюїно у Фріулі, що розсипав яскраві іскри, коли дозорець доторкався до нього наконечником списа і, можливо, зірничі внизу, які в античних знавців називалися "земним відблиском Сатурна". По лінії екватора постійний туман ніби оперізує всю земну кулю — це "Клауд-рінг", хмарне кільце. Функція Клауд-рінгу полягає в тому, щоб охолоджувати тропіки, так само, як функція Гольфстріму — нагрівати полюс. Туман у межах Клауд-рінгу — суцільна погибель. Там "кінські широти", Horse latitude, там мореплавці давніх часів викидали в море своїх коней під час бурі — щоб зменшити вагу судна, в затишну погоду — щоб скоротити вживання прісної води. Колумб сказав: Nube abaxo es muerte — "Низька хмара — смерть". В етрусків, які в галузі метеорології відіграли таку ж роль, як халдеї в галузі астрономії, було два жрецьких звання: жрець грому і жрець хмари; "фульгуратори" ведуть спостереження над блискавками, "аквілеги" — над туманами. Рада жерців-авгурів у Тарквінії наділяла своїми передбаченнями погоди жителів Тіра, фінікійців, пеластів та інших первісних мореплавців, котрі ходили по давньому Середньому морю. Вже тоді стали яснішими причини виникнення бурі, вони тісно пов'язані з причинами виникнення туману; це, власне кажучи, явища одного і того ж ряду. На океані існує три регіони туманів — один на екваторі і два на полюсах; у моряків для них одна назва: "Відьомська ступа".

Тумани під час рівнодення небезпечні на всіх водах, а в Ла-Манші особливо. Вони несподівано заволокують море густим, непроникним мороком. Однією з найнебезпечніших загроз туману є те, що він заважає розпізнавати зміни глибини морського дна за змінами в забарвленні води, внаслідок чого виникає щось на зразок страхітливої запони, яка закриває підводні скелі і мілини. Часто судно підходить до самого рифу, і ніхто його не застерігає. Іноді кораблю, що попав у туман, нічого не лишається, як залягти в дрейф або стати на якір. В тумані кораблі гинуть не рідше, ніж коли знімається буря.

Однак трапилося так, що після скаженого шквалу, який прийшов на зміну цілоденному туману, поштове судно "Кашмір" щасливо повернулося з Англії. Воно ввійшло в порт Сен-П'єр з першими променями нового дня, що з'явилися над морською гладінню у ту мить, коли із замку Корне гарматним пострілом вітали схід сонця. Небо прояснилося.

"Кашміра" чекали, бо на ньому мав прибути новий священик сен-сансонської парафії.

Коли судно прибуло, по місту відразу поширилася чутка, що вночі до "Кашміре" у відкритому морі причалила шлюпка з командою затонулого судна.

VII

Любитель прогулянок, на щастя, зустрічається з рибалкою

Тієї ночі, тільки-но вщух вітер, Жільєт виїхав у море ловити рибу, але зупинив свій бот недалеко від берега.

На зворотному шляху, під час припливу, близько двох годин пополудні, коли

сліпуче сяло сонце, він плив повз Воловий ріг, заходячи в бухту "Будинку на Пустирищі", і йому здавалося, що в контурах крісла Гільд-Гольм-Ур, відбитих на поверхні води, з'явилася тінь, яку не могла відкидати сама тільки скеля. Він спрямував бот у той бік і побачив, що в кріслі сидить людина. Море піднялося вже дуже високо, скеля стояла в оточенні розбурханих хвиль, шлях на берег був уже відрізаний. Жільят став махати людині рукою. Вона й не поворухнулася. Жільят підплив ближче. Людина спала.

Невідомий був одягнутий в чорне. "Схожий на священика", — подумав Жільят.

Він підплив ще ближче і побачив обличчя юнака. Обличчя було йому незнайоме.

На щастя, скеля була прямовисна, і вода біля неї була глибока, Жільят розвернувся і повів човен вздовж гранітної стіни скелі. Приплив підняв судно аж так, що Жільят, підвівшись на борту, міг дотягнутись до ніг прибульця. Він випростався, підняв руки. Якби він у цей мент впав у воду, то навряд чи зміг би спливати на поверхню. Хвиля сильно вдаряла об камінь. Якби він опинився між скелею і ботом, його неодмінно розчавило б.

Жільят смикнув юнака, що спав, за ногу.

— Гей, що ви тут робите? Молодик проснувся.

— Дивлюся, — відповів він. Він зовсім прочуняв і вів далі:

— Я тільки-но приїхав на острів, забрів сюди, прогулюючись, — звідси такий чудовий вид! Всю ніч я провів на кораблі, натомився, тому й заснув.

— Через десять хвилин вас затопило б, — мовив Жільят.

— Невже?

— Стрибайте в баркас.

Жільят притримав човна ногою, одною рукою вчепився за скелю, другу ж простягнув незнайомому, і той легко стрибнув у баркас. Юнак був напрочуд гарний.

Жільят змахнув веслами, через дві хвилини бот увійшов у бухту "Будинку на Пустирищі".

На голові в юнака був круглий капелюх, шия пов'язана білою краваткою. Довгополий сюртук був застібнутий на всі ґудзики. Білясте волосся ореолом облямовувало по-жіночому ніжне обличчя, очі були ясні, весь вигляд серйозний.

Тим часом бот причалив до берега. Жільят просунув трос у кільце причалу, відтак обернувся і побачив в простягненій випещеній руці незнайомого золотий соверен. Жільят ледь помітним рухом відсторонив руку. Запала мовчанка. Першим озвався юнак:

— Ви врятували мені життя.

— Можливо, — відповів Жільят.

Трос був закріплений. Вони зішли на берег. Юнак повторив:

— Я вам зобов'язаний життям, пане.

— Ну й що ж?

Знов запала мовчанка.

— Ви з цієї парафії? — за якусь хвилину спитав юнак.

— Ні, — відповів Жільят.

— Аз якої?

Жільят підвів праву руку й, показавши на небо, промовив:

— З цієї.

Юнак попрощався і пішов собі. Ступивши декілька кроків, він зупинився, сягнув у кишеню, витяг книжку, підійшов до Жільята знову і, простягнувши йому том, сказав:

— Дозвольте мені вручити вам ось це. Жільят узяв книжку.

То була Біблія.

За мить Жільят уже стояв на ганку і, спершись ліктями на поруччя, дивився на юнака, аж поки той не зник за поворотом стежки, яка вела в Сен-Сансон. Мало-помалу Жільят забув і думати про незнайомого, про крісло Гільд-Гольм-Ур. Все зникло для нього. Опустивши голову, він поринув у безодню своїх мрій. А мріяв він про Дерюшетту. Його вивів із забуття чийсь голос, хтось гукнув:

— Агов, Жільяте!

Він упізнав голос і підвів погляд:

— Що сталося, сьєр Ландуа?

То й справді був сьєр Ландуа, який проїздив дорогою метрів за сто від "Будинку на Пустиріщі" у своєму "фіятоні" (фаєтоні), запряженому маленьким коником. Він зупинився, щоб окликнути Жільята, але з усього було видно, що йому ніколи і що він кудись поспішає.

— Чув новішу, Жільяте?

— Яку?

— Та про "Оселю відважних".

— А що там таке?

— Здалеку всього не розповіси. Жільят затремтів.

— Може, міс Дерюшетта виходить заміж?

— Ні! Але тепер доведеться.

— Що ви хочете цим сказати?

— Ідіть до "Оселі відважних". Там дізнаєтесь. І сьєр Ландуа стьобнув коня.

КНИГА П'ЯТА РЕВОЛЬВЕР

І Розмова в "Готелі Жана"

Сьєр Клюбен був людиною, яка чекала слушного часу.

Він був невисокий, жовтолиций і міцний, як бугай.

Морському вітрові не вдавалося вкрити засмагою його шкіру. Вона нагадувала віск.

Обличчя Клюбена було кольору воскової свічки, тьмянний відблиск якої світився в його очах. Він відзначався якоюсь особливо цупкою пам'яттю. Досить було йому раз побачити людину, і він запам'ятовував її назавжди, як назавжди лишається в записнику внесена туди нотатка. Його швидкий погляд схоплював намертво. Зіниця, зробивши відбиток з обличчя, зберігала його надовго. І хай це обличчя зістариться — сьєр Клюбен все одно впізнає його. Збити зі сліду цю міцну пам'ять було неможливо. Сьєр Клюбен був скупий на слова, зібраний, стриманий, він ніколи не дозволяв собі зайвого

руху. Його простацький вигляд зразу ж викликав до нього симпатію. Багато хто з людей вважав його обмеженим, у виразі його примружених очей було щось придуркувате. Але кращого моряка, як ми вже казали, знайти було годі. Ніхто так не вмів садити галси, щоб обнизити центр натиску вітру, або тягнути шкот повного вітрила. Ні в кого не було такої високої репутації побожної і кристалево чесної людини, як у нього. Хто запідозрив би його, був би сам запідозреним. Він був зв'язаний тісною дружбою з паном Ребюше, міняйлом у Сен-Мало, який проживав на вулиці Сен-Венсан, поруч зі зброярем, і пан Ребюше говорив: "Я довірив би Клюбену свою крамницю".

Сьєр Клюбен був удівцем. Його дружину всі мали за вельми достойну жінку, так само, як і його, — за вельми достойного чоловіка. Вона померла, залишивши по собі гучну славу найчеснішої у всіх відношеннях матрони. Якби балії заманулось позалицятися до неї, вона поскаржилася б королеві; якби в неї закохався сам господь бог, вона обгудила б його перед своїм сповідником. Подружжя Клюбенів втілювало в Тортвалі ідеал англійської респектабельності. Пані Клюбен була лебідкою, сам Клюбен — горностаєм. Він помер би, якби побачив на своїй білизні бодай одну пляму. Якби йому попалася на дорозі шпилька, він не заспокоївся б, поки не вручив би шпильку тому, кому вона належить. Він ударив би на сполох, знайшовши коробочку сірників. Якось він зайшов у шинок у Сен-Сервані і сказав шинкареві: "Три роки тому я поснідав у вас, і ви мені дали забагато здачі". Сказавши це, він повернув шинкареві шістдесят п'ять сантимів. Він був ходячою добропорядністю з насторожено підібганими губами.

Він начеб вічно когось висліджував. Кого ж? Очевидно, шахраїв. Кожного вівторка він вів Дюранду в Сен-Мало. Приїздив туди у вівторок увечері, залишався два дні, поки пароплав завантажували, і повертався на Гернсей у п'ятницю вранці.

Під ту пору в порту Сен-Мало був невеличкий заїзд під назвою "Готель Жана". Пізніше, коли почали будувати нинішню набережну, заїзд знесли. В той час море підступало до міських воріт Сен-Сервана і Дінана; у відплив із Сен-Сервана в Сен-Мало і навпаки їздили двоколками та каретами, які снували між суднами, що опинилися на суші, об'їжджаючи канати, якорі й буйки, ризикуючи зачепити і порвати шкіряні капоти об низькі реї чи утлегари. В проміжку між двома припливами візники поганяли по піску коней там, де шість годин опісля вітер брижив хвилі. Колись давно по цьому ж узбережжю гасали дві дюжини сторожових собак із Сен-Мало, котрі в 1770 році загризли морського офіцера. Собаки перестаралися, і їх знищили. Тепер уже не чути ночами собачого гавкоту між Великим і Малим Таларом. Сьєр Клюбен зупинявся в "Готелі Жана". Там була французька контора Дюранди. В "Готелі Жана" їли й пили — за окремим столом — митники та прибережні дозорці. Митні чиновники з Бініка зустрічалися там із митниками з Сен-Мало, що йшло на неабияку користь справі.

Сюди заходили також і шкіпери, але їли вони за іншим столом.

Сьєр Клюбен підсідав то до одного, то до другого столу, але частіше до митників, ніж до шкіперів. Він був жаданим гостем і для тих, і для других. Годували тут смачно. Іноземним морякам пропонували на вибір напої усіх країн світу. Який-небудь матросик

з Біль-бао потягував тут "геладу". Пили там і "стату", як у Грінвічі, коричневий "гез", як в Антверпені.

До розмов шинкарів часто прилучалися капітани далекого плавання та судновласники. Ішов жвавий обмін думками. "Як справи з цукром?" — "Прибуває невеликими партіями. Але сирець надходить — три тисячі мішків з Бомбея, п'ятсот бочок з Сагуа". — "Ось побачите, праві переможуть Вілеля". — "А як індиго?" — "Всього тільки сім тюків з Гватемали". — "Наніна-Жюлі" стоїть на рейді. Гарне трищоглове судно з Бретані". — "Ось іще два міста Ла-Плати посварилися через дірку з калача". — "Коли Монтевідео жиріє, Буенос-Айрес худне". — "Довелося перевантажувати з "Цариці неба" товари, забраковані в Калао". — "Гарний попит на какао; мішки каракського ідуть по двісті тридцять чотири, а триніадського по сімдесят три". — "Кажуть, що під час огляду на Марсовому полі кричали: "Геть міністрів!" — "Просолені невироблені шкіри "саладерос" продаються: воліві по шістдесят франків, коров'ячі — по сорок вісім", — "Ну що? Перейшли Балкани? А що робить Ди-бич?" — "У Сан-Франціско не вистачає анісової горілки. З планьольською оливковою олією все спокійно. Центнер швейцарського сиру ціниться тепер по тридцять два франки". — "Не чули? Лев XII помер", — і таке інше.

Про всі ці справи говорили голосно, перекикуючи один одного. Що ж до митників та дозорців — за їхнім столом розмовляли тихіше.

Не годилось портовій та береговій поліції розпатякувати свої службові таємниці. За столом шкіперів головував старий капітан далекого плавання Жертре-Габуро. Пан Жертре-Габуро був не чоловіком, а барометром. Він зжився з морем так, що, на загальне захоплення, непомилково вгадував погоду. Він вислуховував вітер, лічив пульс відпливу і припливу. До хмари він говорив: "Покажи свій язик", тобто блискавку. Він був лікарем хвиль, бризів, шквалів. Його пацієнтом був океан, довкола світу він об'їжджав так, як лікар робить свій щоденний обхід у клініці, вивчаючи клімат кожної місцевості, його здоров'я і хвороби. Грунтовно знав патологію кожної пори року. Він повідомляв такі факти: "Одного разу 1796 року барометр опустився на три позначки нижче бурі". Жертре-Габуро був моряком за покликанням. Він ненавидів Англію усією своєю любов'ю до моря. Докладно вивчив постановку мореплавської справи в Англії, щоб знати її слабкі місця. Він умів пояснити, чим "Соверен" 1637 року відрізняється від "Королівського Вільяма" 1670 року і від "Перемоги" 1755 року. Він порівнював надводні частини кораблів. Шкодував, що на палубах англійських кораблів немає більше веж, а на щоглах — ямкоподібних марсів, як на "Великому Гаррі" в 1514 році, шкодував, очевидно, тому що вони були чудовою мішенню для ядер французьких гармат. Нації він розрізняв тільки за особливостями їхнього флоту; в його мові існувала якась дивна символіка. Англію він залюбки називав "Маячно-лоцманською корпорацією", Шотландію — "Північною конторою", Ірландію — "Баластом на борту". Відомостей він мав силу-силенну, був ходячим підручником і календарем, довідником мілководь і тарифів. Знав напам'ять таксу маяків, особливо англійських: пенні з тонни при проході повз такий-то маяк, фартінг — при проході повз інший. Він міг вам сказати: "Маяк

Смолл-Рок раніше спалював усього тільки двісті галонів оливи, а тепер спалює півтори тисячі". Одного разу Жертре-Габуро небезпечно захворів у плаванні, думали, що вже помре, товариші обступили його койку, а він, долаючи передсмертну гикавку, мовив до корабельного теслі: "Треба було б вирізати в езельгофтах по гнізду з кожного боку для чавунних шківів з залізною віссю і пропустити через них стень-винтрепи". Отже, як бачимо, він був особистістю неабиякою.

Рідко траплялося, щоб митники й шкіпери заходили в спільну розмову. Однак таке сталося в перших днях лютого, якраз у той час, до якого ми довели нашу розповідь. Загальну увагу привернуло трищоглове судно "Тамоліпас" і його капітан Зуела, котрий недавно привів свій вітрильник із Чілі й мав незабаром плисти назад. За столом шкіперів мова зайшла про його вантаж, митників цікавила швидкість ходу. Капітан Зуела із Копіано був чи то чілійцем, чи то колумбійцем, який дуже незалежно брав участь у війнах за незалежність, виступаючи то на боці Болівара, то на боці Морільйо, там, де йому вигідніше. Він розбагатів, прислугуючись і нашим і вашим. Не було завзятішого від нього бурбона і бонапартиста, монархіста і ліберала, атеїста і католика. Він належав до тієї величезної партії, яку можна було б назвати прибутковою партією. Час від часу він з'являвся у Франції у справах свого гендлю і, якщо вірити чуткам, охоче давав на своєму судні притулок утікачам усіх мастей, хай це буде банкрут чи політичний вигнанець, — аби тільки вони платили гроші. Його спосіб посадки втікачів на борт був дуже простий. Утікач ждав у якомусь пустельному куточку на березі, й Зуела, перш ніж знятись з якоря, посилав по нього шлюпку. Так під час свого попереднього заїзду він вивіз утікача, засудженого заочно в справі Бертоне, а цим разом стали подейкувати, що він має намір прихопити з собою кількох чоловік, замішаних у сутичці на Бідасоа. Кимось попереджена поліція пантрувала за ним.

То були часи втеч. Реставрація — це реакція; отож якщо революція спричинилася до еміграції, то Реставрація принесла з собою висилку. В перші сім-вісім років після повернення Бурбонів настала загальна паніка: у світі фінансів, у промисловості, у торгівлі; здавалося, що земля тікає з-під ніг, банкрутства посипались одне за одним. "Рятуйся, хто як може!" — тільки про це й думали в політичних колах. Левалет утік, Лефевр-Денует утік, Делон утік. Надзвичайні суди скаженіли, до того ж — Трестальйон. Люди тікали від Сомюрського мосту, від Реольської еспланади, від стіни Паризької обсерваторії, від Торіаської вежі в Авін'йоні — ці лиховісні силуети залишились в історії як символ реакції, відбиток кривавої руки якої видніє на них ще й тепер. Лондонський процес Тістльвуда мав свої відголоси у Франції, паризький процес Трогова мав свої відголоси у Бельгії, Швейцарії, Італії. Все це множило підстави для занепокоєння і втечі, збільшувало загальну потаємну втечу, котра несла спустошення навіть у найвищих сферах тодішнього суспільства. Опинитися в безпечному місці — ось про що турбувався кожен. Бути замішаним у якійсь політичній справі — означало загинути. Дух превотальних судів пережив ці установи. Вироки виносились на догоду власть імуцим. Отож люди тікали в Техас, в Скелясті гори, в Перу, в Мексику. "Луарські розбійники", які тепер вважаються поборниками справедливості, заснували в ті роки

"Оселя для втікачів". В одній із пісеньок Беранже є такі слова: "О дикуни, французи ми, тож пожалійте нашу славу". Покинути батьківщину тоді було єдиним виходом зі скрути. Але нема нічого важчого, як утеча; за цим коротким словом зяє безодня. Все обертається на перешкоду для того, хто непомітно хоче вислизнути. Сховатися — значить стати невпізнаним. Люди імениті й навіть славетні мусили вдаватися до шахрайських витівок. Та витівки ці не завжди були успішні. Їхнє маскування впадало в око. Звичка діяти відкрито заважала їм прослизати крізь петлі сітей, розставлених на їх шляху. Який-небудь збіглий злодюжка викликав більше довір'я в поліції, ніж генерал. Уявіть собі невинність, яка намагається загризуватися, добродетель, що підробляє голос, славу, яка надягає машкару. Перший-ліпший перехожий, з вигляду шахрай, міг виявитись визначною людиною, котра шукає способу роздобути фальшивий паспорт. Блазеньська поведінка людини, змушеної ховатись, нітрохи не суперечить тому, що ви маєте справу з героєм. Ось найхарактерніші риси того часу, які звичайно замовчує так звана безстороння історична наука і які неодмінно повинен розкрити митець, прагнучи правдиво змалювати епоху. Поза плечима чесних утікачів давали драла всілякі пройдисвіти, адже вони викликали менше підозрінь і за ними не так пильно стежили. Негідник, вимушений тікати, користуючись замішанням, затесувався поміж вигнанців і часто, як ми вже казали, завдяки своїй спритності у цій метушні скоріше справляв враження порядної людини, ніж справді порядна людина. Бездоганна чесність, переслідувана правосуддям, виглядає дуже безпорадною. Вона нічого не розуміє і робить помилки. Фальшивомонетникові виплутатися легше, ніж членові Конвенту.

Хоч як це дивно, але можна стверджувати, що втеча, особливо для людей нечесних, відкриває широченні можливості. Крихти цивілізації, які пройдисвіт вивозив з собою з Парижа чи з Лондона, замінювала йому цілий капітал в диких чи первісних країнах, створюючи ім'я та становище. Тут викрутитися від законної кари, а за морем отримати священицький сан — це була цілком можлива річ. Люди зникали наче за помахом чарівної палички, і не раз доля втікача складалась, як у казці. Така втеча могла призвести до чогось невідомого, химерного. Який-небудь злісний банкрут, утікши з Європи і позбувшись таким чином боргів, через двадцять років вигулькував у постаті великого візира в Монголії або ж короля Тасманії.

Сприяння втечам перетворилося на промисел, і з огляду на поширеність явища — промисел аж надто прибутковий. Цей вид наживи породив нові види торгівлі. Хочеш утекти в Англію — звертайся до контрабандистів, хочеш перемахнути в Америку — звертайся до таких шахраїв далекого плавання, як Зуела.

II

Клюбен когось запримітив

Зуела часто заходив у "Готель Жана" попоїсти. Сьєр Клюбен знав його в обличчя. А взагалі сьєр Клюбен не був гордієм, він не дуже приховував побіжні знайомства з шахраями. Траплялося, що він навіть товаришував із ними, подавав їм на вулиці руку і казав добридень. Він розмовляв по-англійськи з контрабандистами-англійцями, заплітався язиком, говорячи з іспанськими контрабандистами. З цього приводу він

прорікав такі сентенції: "Спізнавши зло, можеш витягнути з нього добро. — Лісникові корисно побазікати з браконьєром. — Лоцман повинен прощупати пірата, бо пірат — це той же риф... — Я випробовую шахрая так само, як лікар випробовує отруту". Це не викликало заперечень. Всі погоджувалися з капітаном Клюбеном. Хвалили за те, що він позбавлений сміховинного чистоплюйства. Та й, зрештою, хто наважився б позлорікувати на його рахунок? Само собою зрозуміло, все, що він робив, було потрібне "для користі справи". Щодо нього все було просто. Нічого не могло його скомпрометувати. Кришталь неспроможний заплямувати себе, навіть якби намагався. Таке довір'я було цілком заслуженою винагородою за довгі роки бездоганно чесного життя, і в цьому цінність здобутого тривалими зусиллями доброго імені. Хоч би що чинив сьєр Клубен, хоч би яким видавався його вчинок, навіть злому щодо нього надавали значення доброчесного — непогрішність його вважалася самозрозумілою. "А крім усього іншого, — казав багато хто, — він дуже обережний". Тісні стосунки з сумнівними людьми могли б накликати підозру на кого завгодно; коли ж ішлося про Клубена, то до його реноме бездоганно чесної людини додавалося враження мастака людських взаємин. Це реноме чесного лукавця гармонійно поєднувалося зі славою простакуватої людини, не викликаючи ні в кого ніяких сумнівів чи тривоги. Трапляються такі собі хитренькі простачки. Це один із різновидів чесної людини, і то неоціненний різновид. Заставши таку людину, як сьєр Клубен, за дружньою розмовою з пройдисвітом чи злодієм, ви анітрохи не здивуетесь, навіть більше: ви розчулитесь, ви зрозумієте її і прийметеся до неї ще більшою повагою, а громадська думка схвально підморгне вам оком.

Вантаження "Тамоліпаса" наближалось до кінця. Він готувався до відплиття і незабаром мав знятися з якоря.

Якось у вівторок увечері Дюранда прибула в Сен-Мало ще завидна. Сьєр Клубен, стоячи на командному мостіку і спостерігаючи за маневруванням корабля при вході в гавань, закріпив поблизу малої бухти, на піщаному березі, в пустельній місцині між скелями, двох чоловіків, які про щось гомоніли. Він подивився на них у морський бінокль і впізнав одного із співрозмовників. То був капітан Зуела. Клубенові здалося, що він упізнав також другого.

Той другий, довготелесий чолов'яга, мав на голові високого капелюха, одягнений був у строгий чорний костюм; з вигляду він скидався на квакера. Очі його були смиренно опущені додолу.

Зайшовши в "Готель Жана", сьєр Клубен дізнався, що "Тамоліпас" знімається з якоря днів через десять.

Згодом стало ясно, що Клубен зібрав ще деякі відомості.

Вночі він з'явився в крамницю зброяра, що на вулиці Сен-Венсан, і запитав господаря: — Чи знаєте ви, що таке револьвер?

— Авжеж, — відповів зброяр. — Американська штучка.

— Це пістолет, який уміє підтримувати бесіду.

— Ай справді. І запитає, і відповідь.

— І заперечить.

— Що правда, то правда, пане Клюбен. У нього обертовий барабан.

— І заряд на п'ять-шість куль.

Зброяр розтяг куточки вуст і на знак захоплення прицмокнув язиком, кивнувши при тім головою.

— Зброя на славу, пане Клюбен. На мою думку, перед нею велике майбутнє.

— Мені потрібен револьвер на шість куль.

— Чого нема, того нема.

— Як? У вас, у зброяра?

— Ще не тримаю такого товару. Розумієте, то річ небачена. Новинка. У Франції поки що виробляють тільки пістолети.

— Хай йому чорт!

— Їх ще нема в продажу.

— Хай йому чорт!

— Можу запропонувати чудові пістолети.

— Мені потрібен револьвер.

— Я розумію, що він набагато зручніший. Але ж почекайте хвилиночку, пане Клюбен...

— Що?

— Думаю, що випадком у Сен-Мало можна було б дістати один.

— Револьвер?

— Атож. і — Продається?

— Авжеж.

— У кого?

— Мені здається, що я знаю в кого. Наведу довідку.

— Коли дасте мені відповідь?

— При нагоді. Але річ на славу.

— Коли мені зайти?

— Раз уже я взявся роздобути вам револьвер, знайте, що буде на славу.

— Коли дасте відповідь?

— Коли знову приїдете.

— Нікому не кажіть, що це для мене, — попросив Клюбен.

III

Клюбен щось відносить і нічого не приносить

Сьєр Клюбен завантажив Дюранду, узявши на борт партію биків та кілька пасажирів, відплив, як звичайно, із Сен-Мало на Гернсей у п'ятницю вранці. Того ж таки дня, коли пароплав вийшов у відкрите море, що дало можливість капітанові на якийсь час покинути командирський мостик. Клюбен увійшов у свою каюту, замкнувся там, взяв саквояж, заготовлений заздалегідь, поклав у гнучке відділення одержу, а в тверде — сухарі, кілька бляшанок консервів, кілька фунтів какао в плитках, хронометр і морський бінокль, застібнув торбу на замок, через її вушка протяг шнура, теж

заготовленого наперед, щоб при потребі можна було закинути ношу на плечі. Потім він спустився у трюм, увійшов у тросове відділення і виніс звідти мотузку, зав'язану вузлами, з гачком на кінці, такими мотуз-ми користуються на морі конопатники, а на суші злодії. Вони полегшують піднімання.

Прибувши на Гернсей, Клюбен попрямував у Тортваль. Пробув там півтори доби. Він заніс туди саквояж, мотузку з вузлами, а назад повернувся ні з чим. У ті часи іспанські контрабандисти доходили аж до Гернсею. Вони привозили туди сигари, херес, який англійці називають sherry.

Скажемо раз і назавжди, що Гернсей, про який йдеться в цій книжці, добрий старий Гернсей більше не існує; неможливо відшукати його нині, хіба що подекуди на селі. Там він ще живе, але у містах він уже вмер. Наші зауваження щодо Гернсею такою ж мірою стосуються Джерсею. Сент-Ельє тепер не поступиться перед Дьеппом, порт СенП'єр не поступиться перед Лоріаном. Завдяки прогресові зусиллями творчого духу, ділової ініціативи маленького, але міцного острівного народу за якихось сорок років все помінялося на благодатному Ла-Маншському архіпелазі. Там, де була темрява, засяяло світло. Отож продовжимо свою розповідь.

У ті часи, які вже настільки далекі від нас, що їх можна вважати історичними, на Ла-Манші процвітала контрабанда. Кораблі контрабандистів були аж надто частими гостями на західному березі Гернсею. Люди, які знають до дрібниць, що година в годину робилося тут півстоліття тому, можуть навіть, наводячи назви, перерахувати багато їхніх кораблів: майже всі вони були астурійські або Гіпускоа. Відомо достеменно, що кожнісінького тижня прибувало як не один, то два із цих суден чи то в гавань Святих, чи в Пленмон. Складалося враження, що з островами-було налагоджене регулярне сполучення. На узбережжі Серку є печера, котра називалася колись та й тепер називається "Крамницею", бо саме в цій печері контрабандисти розпродували свій товар. Коли велася така торгівля, на Ла-Манші послуговувалися особливою, контрабандистською, тепер уже вимерлою мовою, яка мала з іспанською стільки ж спільного, як левантинська з італійською.

В багатьох місцях англійського та французького узбережжя контрабандисти підтримували тісний зв'язок з відкритою і патентованою торгівлею. Вони мали доступ до найбільших фінансистів, щоправда, з чорного ходу; контрабанда підпільно вливалася в товарообіг і всю кровоносну систему промисловості. Купець з вигляду, контрабандист по суті — ось розгадка багатьох надбаних маєтків. Так Сеген казав про Бургена, а Бурген — про Сегена. Ми не ручаємося за їхні слова, може, вони набріхували один на одного. Хай там як, але безперечне одне: переслідувана законом, контрабанда нерозривно поєдналася з фінансовим світом. Вона ввійшла в стосунки з вищим товариством. Корчма, у якій Мандрен в давні часи возсідав поруч із графом Шароле, зовні мала цілком пристойний вигляд і не викликала відрази навіть у вищого товариства. Будинок як будинок — ще й шпиль із гребенем на даху.

Отож у контрабандистів було чимало співучасників, які старанно маскувалися. Таємниця вимагала повної непроникності. Кожен контрабандист знав багато чого, але

мусив мовчати, непорушна й сувора вірність була для нього законом. Головним достоїнством контрабандиста вважали чесність. Без уміння зберігати таємницю нема контрабандиста. Шахрайство підлягає тим же законам, що й церковна сповідь. І це таїнство достерігалось свято. Контрабандист давав клятву мовчати і слова дотримувався. Ні на кого не можна було покластися так, як на шахрая. Якось суддя-алькальд з Уаярзена затримав контрабандиста з Сухої гавані і взяв на допит з метою примусити його назвати особу, яка таємно забезпечила його грошима. Контрабандист не виказав спільника. А цим спільником був сам суддя-алькальд. Із двох змовників — судді й контрабандиста — один змушений був привселюдно піддати тортурам другого, щоб цим самим виявити свою вірність законові, а той другий мусив їх витримати, щоб зберегти вірність клятві.

У Пленмон часто навідувалися найзнаменитіші контрабандисти тих часів — Бласко і Бласкіто. Вони були тезками. В іспанців та католиків це вважається спорідненістю, адже спільний святий на небесах дає не менше для того підстав, ніж спільний батько на землі.

Домовитись з контрабандистами, знаючи всі їхні обхідні шляхи, було й дуже складно, і дуже легко. Треба було тільки, подолавши всі нічні страхи, поїхати і зіткнутись віч-на-віч з таємним знаком питання, який поставав перед вами.

IV

Пленмон

Пленмон поблизу Тортваля — один із кутів гернсейського трикутника. На самому кінці миса над поверхнею моря високо здіймається вгору зелений горб.

Його верх пустельний.

Він здається ще пустельнішим тому, що до нього притулився будинок.

Коли подивишся на цей будинок, то до відчуття самотності приєднується почуття жаху.

Кажуть, що сюди навідується нечиста сила.

Водиться вона тут чи ні, але з вигляду будинок справді якийсь незвичайний. Побудовану з граніту двоповерхову споруду з усіх боків обступила трава. І це не руїна. Навпаки, будинок цілком придатний для житла. У нього товсті стіни, міцна покрівля. Жоден камінь не випав зі стіни, жодна черепичина — з даху. Цегляний комин стоїть на краю покрівлі. Будинок повернувся спиною до моря. Фасад, що виходить на океан, — це глуха стіна. Уважно приглянувшись до цього фасаду, можна помітити на ньому замуроване вікно. На двох схилах покрівлі три слухових віконця: одне виходить на схід, а два на захід. Усі три замуровані. Тільки на передньому фасаді, обернутому до суші, видніються двері й два вікна. Двері й два вікна нижнього поверху теж замуровані. На другому поверсі — і це відразу вражає, коли підходиш до будинку, — два відкритих вікна зяють пусткою; замуровані вікна не такі страшні, як відчинені. В яскравому світлі дня вони чорніють своєю порожнявою. У них нема ні шиб, ні навіть рам. Вони провалюються в темряву, яка панує всередині будинку, скидаються на порожні очниці, з яких повиймали очі. В будинку порожньо. Через вікна-очниці видно мерзоту

запустіння. Стіни без шпалер, без панелей — тільки голий камінь. Перед вами начеб могильний склеп із вікнами, з якого визирають привиди. Дощі розмивають підмурок з боку океану. Поодинокі кущі кропиви, схилиючись під подувами вітру, лашаються до низів'я стін. Хоч куди кинь оком — не побачиш жодного людського житла. Будинок — справжнісінька пустка, сповнена тиші. Однак якби ви зупинились і прислухались, приклавши вухо до стіни, то коли-не-коли почули б приглушені звуки, ніби тривожне лопотіння крил. Над замурованими дверима, на камені, що становить собою верхній одвірок дверного проїому, вирізьблені літери ЕЛМ — ПБІЛГ і дата: 1780. Вночі хмурий місяць заглядає в будинок.

Довкола безмежність океану. Будинок розміщений чудово, тому й видається таким лиховісним. Краса довкруж-ної природи стає загадкою. Чому тут не живе якась родина? Місце напрочуд гарне, будинок добрячий. Чому ж така пустка? До питань, які ставить здоровий глузд, прилучаються питання, які ставить розбурхана уява. Поле можна обробляти, чому ж воно облогує? Нема господаря. Вхідні двері наглухо замуровані цеглою. Що тут трапилось? Чому людина тікає звідси? Що тут робиться? Якщо не робиться нічого, то чому тут нікого немає? Коли все довкола спить, то чи нема тут когось такого, що йому не до сну? Тумани й шквал, вітер, хижі птахи, причаєна звірина, невідомі істоти постають в уяві, тільки-но подумаєш про цей будинок. Для яких же мандрівників править він за пристановище? Можна уявити собі, як дощ і град рине лавиною у відкриті вікна. На внутрішніх стінах — брудні патьоки, то сліди гроз, котрі залітали сюди текучими хлющами. Урагани навідують замуровані й водночас відчинені кімнати. Може, тут було вчинено якийсь злочин? Причувається, що вночі цей будинок, відданий на поталу темряві, повинен кликати на допомогу. Чи він залишається німим? А може, все ж таки подає голос? З ким він має справу в цій самотині? Таїнам ночі тут справжнє привілля. Будинок лякає серед білого дня; який же він в опівнічну пору? Споглядаючи його, бачиш загадку. Запитуєш себе — бо й у фантастичному видиві є своя логіка, бо і можливе тяжіє до неможливого, — що чиниться тут між вечірніми та передсвітанковими сутінками? Чи не є цей пустельний горб місцем, яке притягує до себе створіння іншого світу, розсіяні в безконечності, і змушує їх спуститись на землю, щоб стати доступними людським очам? А може, сюди залітає вихором невідчутне? Чи неосягальне тут, ущільнюючись, набуває видимої форми? Загадка. В цьому камінні ховається священний жах. Морок, який затягує ці заповідні кімнати, є чимось більшим, ніж морок: це невідомість. Щойно зайде сонце, рибальські човпи повернуться в гавань, птахи замовкнуть, козопас виведе з-поза скель і пожене додому своїх кіз, змії, набравшись зваги, виповзуть із ущелин між каменями, на небо висиплються задивлені у світ зорі, подме північний вітер, западе цілковита темрява, але однаково зятимуть обидва вікна. Вони відкривають простір маренням, і народне повір'я, тупе й мудре водночас, втілює похмуру співдружність цього житла з мороком ночі у привидах, вихідцях з того світу, примарних, неясно окреслених постатях, блукаючих вогнях, у таємничих танках духів і тіней. Будинок навідує "нечиста сила" — цим усе сказано. Легковіри пояснюють усе посвоєму, але по-своєму пояснюють усе й люди тверезого

розуму. Нема нічого простішого, кажуть позитивісти, як загадка цього дому. Це старий спостережний пост з часів революційних воєн, імперії і розквіту контрабанди. З цією метою і було споруджено будинок. Як тільки війна скінчилася, спостережний пост став непотрібним. Будинок не знищили, гадаючи, що він ще знадобиться. Двері й вікна першого поверху замурували від гнойових жуків у людській подобі, щоб ніхто не міг усередину зайти; замурували з трьох боків вікна, що виходять на море, аби захистити будинок від південного й західного вітру. От і все.

Але невігласи й легковіри стоять на своєму. По-перше, будинок споруджено не під час революційних війн. Дата 1780, яка стоїть на ньому, давніша, ніж дата революції. По-друге, споруда зовсім не призначалася для спостережного поста. На ній вирізьблені літери ЕЛМ — ПБІЛГ, які є подвійною монограмою двох родин і, за звичаєм, вказують, що будинок було зведено як оселю для новоженців. Отже, колись тут жили люди. Чому ж вони не живуть тепер? Якщо двері й нижні вікна замурували для того, щоб ніхто не міг проникнути в будинок, то чому ж залишили відчиненими два верхніх вікна? Треба було б замурувати все або нічого. Де віконниці? Чому вибито рами? Де віконні шиби? Навіщо забивати вікна з одного боку, залишивши відкритими з другого? Ставлять перепону для дощу з півдня, але залишають йому можливість заливати кімнати з півночі.

Легковіри, звісно, помиляються, але позитивісти, мабуть, теж не мають рації. Питання лишається відкритим.

Певне тільки одне: будинок приносить контрабандистам скорше користь, ніж шкоду. Чим більший страх, тим більше порушуються справжні пропорції фактів і явищ. Безперечно, деякі пригоди в покинутому будинку, покладені в основу легенд про духів, які відвідували його, пояснювались тим, що сюди непомітно, тайкома наїжджали люди, котрі зразу ж після прибуття знову пливли в море, а також тим, що дехто з цих підозрілих осіб, тихцем уладнавши свої справи, з'являвся іноді з обережності чи з зухвалості, щоб нагнати страху на надміру цікавих. В той далекий від нас час були можливі всілякі ризиковані витівки. Поліція, особливо в маленьких державах, не була такою пильною, як тепер.

Додамо ще таке: якщо цей закинутий будинок, як то кажуть, був зручний для шахраїв і збирались вони там без усяких перешкод, то саме тому, що в нього була лиха слава.

А лиха слава оберігала його від доносів. Не до митників і не до поліції звертаються зі скаргами на привидів. Забобонні люди осіняють себе хресним знаменням, а не поспішають під захист правосуддя. Вони щось там бачать або уявляють, що бачать, відтак утікають і мовчать. Між тими, хто лякає, і тими, хто боїться, існує мовчазна, хоч і ненавмисна, але все ж реальна погодженість. Налякані відчують себе винними в тому, що їх налякано, їм здається, що вони відкрили чийось таємницю, і, не розуміючи, що робиться, бояться погіршити своє становище, розгнівивши нечисту силу. Ось чому вони не люблять базікати. Та й навіть без цих міркувань, забобонні люди звичайно мовчкуваті, страх робить людину німою, вона говорить мало, їй повсякчас здається, що

страх наказує їй: "Тс-с-с!" Якщо пойняти віри місцевим переказам та оповідам старожилів, забобонність гернсейських селян у ті давні часи доходила до того, що вони розвішували на стінах пленмонсь-кого будинку на цвяхах щурів з обрубаними лапками, кажанів без крил, скелети тварин, жаб, розплющених між сторінками Біблії, стебла жовтого люпину. Сліди цих дивних символічних жертвоприношень видніються ще й тепер. Цими жертвами необережні перехожі, яким уночі щось там привиділося, мали надію вимолити собі прощення, відвернувши немилість вовкулаків, вихідців з того світу та злих духів. У всі часи подибуємо легковірів, навіть серед сильних світу цього, які визнають існування вовкулаків та відьомських ігрищ. Цезар радився з Саганом, Наполеон — з мадемуазель Ленорман. В деяких людей таке неспокійне сумління, що вони ладні дістати відпуст від самого Сатани. "Господом сотворене, хай не буде зруйноване Сатаною", — так повідає одна молитва Карла V. А є ще боязкіші. Вони доходять до того, що завинити можна і перед злом. Бути бездоганним в очах диявола — їхня неухильна турбота. Звідси йдуть релігійні моління, звернені до страхітливих духів тьми. Це ще один із різновидів святенництва. Думка про злочин супроти нечестивого пригнічує не одну хворобливу уяву; страх за порушення законів його царства мучить цих дивних казуїстів неуктва, вони відчують докори сумління перед визивами пекла. Благочестиво вірити в сатанинські дії Брокена і Армюїра, вважати себе грішними супроти царства тьми, вдаватися через уявний гріх до покаяння перед химерою, відкривати свої помисли дияволу, скрушно бити себе в груди перед батьком гріха, сповідатися в оберненому розумінні — все це є і було; кожна сторінка судових справ повідає про це. Ось до чого доходить хвороблива людська фантазія. Коли людина піддається страху, вона вже не може зупинитись, їй ввижаються нездійснені провини, вона марить про уявне відпущення гріхів і звертається до тіні відьминої мітли, щоб очистила її совість.

Але все це, нагадуємо читачеві, стосується сивої давнини, коли гернсейські селяни вірили, що таїнство Різдва Христового щорічно у відповідний день відзначають домашні тварини, і в різдвяну ніч ніхто не наважується увійти в обороу, щоб не побачити волів та ослів, схилених ниць.

Одне слово, якщо в будинку й діялося щось незвичайне, це нікого не обходило; не рахуючи кількох випадків і винятків, туди ніхто не заглядав, він був покинутий.

Кому охота зіткнутися з виплодками пекла?

Завдяки страху, який охороняв цей будинок, гнав геть кожного, хто міг би бути спостерігачем, отже й свідком, будь-якої пори ночі легко було проникнути всередину з допомогою мотузьяної, а то і першої-ліпшої приставної драбини з сусіднього саду.

Захопивши з собою деякі пожитки та харчі, можна було щасливо дочекатися слушної погоди і таємно втекти на кораблі. Збереглися перекази, що сорок років тому якийсь утікач, за словами одних — політичний, за словами других — купець, довгенько переховувався в плен-монському будинку привидів, звідки йому вдалося на рибальському судні вирватися до Англії. А з Англії легко потрапити в Америку.

Той самий переказ запевняє, що харчі, заховані в покинутому будинку,

залишаються неторкнутими, бо Люциперу, як зрештою, й контрабандистам, було вигідно, щоб той, хто їх залишив, повернувся.

З вершини, на якій стоїть будинок, за милю від берега на південному заході видніється риф Гануа.

Цей риф знаменитий. Людям довелося зазнати всього найгіршого, що тільки може чинити підводна скеля. Це один із найжахливіших морських убивць. По-зрадницьки він чигав посеред ночі на кораблі. Через нього були розширені тортвальське й рокенське кладовища.

1862 року на цьому рифові поставлено маяк. Нині риф Гануа освітлює шлях кораблям, яких раніше збивав із дороги; в руках у пастки виявився палаючий смолоскип. Тепер моряки вдивляються в обрій, розшукуючи це кам'яне громаддя, як свого рятівника й путівника, а раніше вони тікали від нього, як від лиходія. Скелі Гануа зробили безпечною ту безмежну океанську просторінь, на яку давніше навівали жах. Начеб розбійник став охоронцем порядку.

Є три Гануа: Великий, Малий і Чайка. "Червоний вогонь" палає тепер якраз на Малому Гануа. Риф оточений скелями, частина з них захована під водою, інша — виринає з неї, він же — вищий від них усіх. У нього, як у фортеці, свої аванпости: з боку відкритого моря кордон з тринадцяти скель, на півночі — дві підводні брили: Високі вила та Шпичаки і піщана мілина Еруе; на півдні — три стрімчаки: Кішка, Дірявий і Гарпун; далі — дві мілини: Південна і Муе; крім того, перед самим Пленмоном нарівні з поверхнею води — Західна купа гороху.

Переплисти протоку між Гануа і Пленмоном хоч і важко, але можливо. Як відомо, це був один із подвигів сьєра Клюбена. Плавець, який знає тутешні мілини, може перепочити двічі: на Круглій скелі й далі, трохи звернувши вліво, — на Червоній скелі.

V

Руїнники гнізд

Саме тієї суботи, яку сьєр Клубен провів у Тортвалі, певно, і сталася предивна історія, попервах мало кому відома в околиці; тільки згодом вона спливла на поверхню. Тому що багато речей, як ми вже казали, залишаються невідомими через те, що їхні очевидці зазнали великого страху.

В ніч проти неділі — ми зазначаємо час точно й гадаємо, що не помиляємося, — троє хлопчаків видряпалися на крутий пленмонський берег. Хлопці поверталися додому, в селище. Весь день вони були на морі. То були руйначі гнізд, місцевого мовою — "гніздодери". На будь-якому узбережжі, де є нависні скелі й щілини в кам'яному громадді, ватаги дітлахів спустошують пташині гнізда. Ми уже згадували мимохідь про них. Читач, напевно, пригадує, що Жільят турбувався про птахів і про дітей. Гніздодери — це, так би мовити, океанські вітрогони, хлопці не з боязких. Над узбережжям нависла непроникна темінь. Товсті лахмани хмар, нагромаджених одна на одну, затуляли небосхил. На тортвальській дзвіниці, круглій і шпичастій, як шапка чорнокнижника, щойно вибило третю годину за північ.

Чому ж хлоп'ята поверталися так пізно? Все дуже просто. Вони розшукували яйця

чайок на Західній купі гороху. Весна була тепла, і птахи рано почали свої любовні ігрища. Хлопці ганялися за пернатими самками й самцями, які кружляли над гніздами, і, захоплені цими азартними ловами, забули про час. Їх оточила з усіх боків хвиля припливу; вони не встигли своєчасно повернутися в бухточку, де залишили свого човна, і змушені були перечекати час припливу на одній із вершин Західної купі гороху. Ось чому вони поверталися так пізно. Звичайно матері чекали на них в гарячковій тривозі, але радість повернення враз заступав гнів, а накипілі сльози оберталися для синів стусанами. Отож хлоп'ята хоч і квапились, та водночас і побоювалися. Вони, так би мовити, поспішали повільно, бо відчували інстинктивну (чи підсвідому) нехоть повертатися додому. Адже там на них чекали обійми впереміш із ляпасами. Тільки одному з хлопчаків нічого було боятись. Він був сиротою. У малого французика не було ні батька, ні матері, і зараз він навіть радів, що його не зустріне рідна ненька. Ніхто ним не цікавився, тому й ні від кого було чекати прочухана. Двоє інших були гернсейцями з тортвальської парафії.

Видряпавшись на високий крутосхил, троє гніздодерів опинилися на плоскогір'ї, де стояв будинок і де водилася нечиста сила.

На них ураз напав страх, що траплялося з будь-яким перехожим, з дитиною особливо, та ще такої пори і в такому місці.

Їм захотілося сю ж мить дременути, та водночас і постояти, подивитися. Вони зупинилися.

Задивились на будинок. Він був чорний і страхітливий.

Посеред пустельного плоскогір'я височіла похмура громада, якийсь огидний наріст правильної форми, якась квадратна брила, щось схоже на велетенський вівтар у пеклі.

Першою думкою хлопців було чкурнути звідсіль, другою — підійти якнайближче. Їм ніколи не випадало бачити цей будинок о такій глупій нічній порі. А зазнати страху — ой, як цікаво! З ними був маленький французик, тому вони підійшли до будинку. Відомо, що французи ні в що не вірять.

Зрештою, опинитися в небезпеці гуртом веселіше, ніж одному; підбадьорює вже те, що страх поділиться на трьох.

А до того ж, коли ти мисливець, коли ти хлопчак і коли всій трійці нема й тридцяти, коли винюхуєш, підстерігаєш, вивідуєш те, що приховане, — то хіба зупинишся на півдорозі? Сунув ти голову в одну діру — чому ж не сунути її в другу? Той, хто полює, забуває про все; вивідувати — все одно, що попасти в шестерню; тому, хто стільки разів зазірав до гнізд птахів, кортить хоч одним оком зиркнути в гніздо привидів. Чому б не рознюхати, що робиться в пеклі? Від дичини до дичини — дивись, і до диявола доберешся. Почнеш із горобця, кінчиш домовиком. Отак і дізнаєшся, вірити чи не вірити у всі ті страхи, якими лякають вас батьки. Велика спокуса — розмотати клубок чарівної казки. Заманливо стати таким же обізнаним у цих справах, як добрі бабусі.

Всі ці неясні, неосмислені думки, які роїлися в головах гернсейських гніздодерів, спонукали їх до відчайдушної витівки. Вони рушили до будинку. Як на те пішло, хлоп'як, що підбив їх на цю безстрашну вилазку, був достойний своєї ролі. То був

рішучий на вдачу хлопець, один із тих дітей, які рано стають дорослими; він спав на карабельні в сараї, сам заробляв собі на життя. Говорив грубим голосом, залюбки лазив по мурах огорож та по деревах, мимохідь зривав яблука, не картаючись сумлінням, працював по ремонту військових кораблів, син випадку, небажана дитина, сирота-веселун, до того ж родом із Франції, а звідки саме — невідомо; цих двох причин досить, щоб бути відчайдухом. Він любив покепкувати. Добродушний на вдачу, білявий, аж рудий, він, не задумуючись, дарував жебракові дубль, а при нагоді побазікати міг хоч би й з парижанами. Під цю пору він заробляв по шилінгу щодня, конопатячи в Пекрі рибальські баркаси. Кидав роботу, коли сам хотів, і йшов спустошувати пташині гнізда.

Такий був малий французик.

Від цього пустельного місця віяло чимось лиховісним, якоюсь загрозливою непорушністю. Все гнітило суворою дикістю. Це німе й голе плоскогір'я, положисто спадаючи вниз, на дуже короткій відстані губилося в безодні мороку. Море внизу мовчало. Вітер зовсім ущух. Стебла трави стояли незворушно.

Малі гніздодери неквапом просувалися вперед услід за своїм ватажком-французом, не спускаючи з будинку очей.

Пізніше один із них, розповідаючи про цю пригоду, точніше про те, що зберегла його пам'ять, додавав: "Будинок мовчав".

Затамувавши подих, хлопці підкрадалися так, як підкрадаються до звіра.

Вони видряпалися крутою стежкою за будинком, що спадає до моря і веде до вузького скелястого, важкодоступного перешийка; в такий спосіб вони підійшли до будинку ще ближче. Але вони бачили тільки його південну замуровану стіну. Не наважуючись звернути ліворуч, де перед їхнім зором відкрилася б друга стіна — з двома вікнами.

Їх це лякало.

І все ж вони зважились, коли малолітній учень підмайстра прошепотів:

— Вліво стерно. Звідти все добре видно. Треба подивитись на чорні вікна.

Вони взяли "вліво стерно" і підійшли до другого боку будинку.

Обидва вікна світилися. Хлопці кинулися навікача. Вже відбігши далеченько, малий французик озирнувся.

— Чи бачили таке? Погасло!

І справді — світла у вікнах більше не було.

На тьмяному сірому небі чітко вимальовувався контур будинку, ніби обведений різцем.

Страх не минув, але цікавість повернулася. Гніздодери знову підійшли до будинку.

Раптом в обох вікнах знову спалахнуло світло.

Обидва тортвальські хлопчики вмиль дременули, аж за ними загуло. А бісів французик не ступив ні кроку вперед, але й не поточився назад.

Вій уляк на місці, повернувшись обличчям до будинку, і не зводив з нього очей.

Світло погасло, відтак знову запалало. Жах невимовний! Неяскрава довга смуга світла лягла на мокру від нічної роси траву. На осяяну світлом внутрішню стіну лягли

великі чорні людські тіні, обриси велетенських людських голів.

У будинку не було ні стелі, ні перегородок, лишилися тільки чотири стіни й дах, отже, вікна не могли засвічуватись одне по одному, а обидва водночас.

Побачивши, що учень конопатника залишився, обидва гернсейські гніздодери, ховаючись один за одного, просуваючись крок за кроком, тремтячи від страху й згоряючи від цікавості, теж приєдналися до нього. Французик прошепотів: "Там привиди, я бачив носа одного з них". Обидва тортвальці, сховавшись за спиною малого конопатника, як за щитом, що прикривав їх від страховища, піднялись дибки і стали заглядати поверх його плеча, підбадьорені тим, що він загородив їх від примари.

Здавалося, що й будинок дивиться на них. У безмежному мовчазному мороці червоно блимали дві його зіниці. То були вікна. Вогник ледь мерехтів, розгорявся і знову тьмянів, як то буває з такими вогниками. Лиховісне миготіння, певно, пояснюється товкотнявою, яка чиниться в пеклі. Двері туди то відчиняються, то зачиняються. Продуха гробниці схожа на потаємний ліхтар.

Раптом щось чорне, подібне до людської постаті, затулило ззовні одне вікно, а тоді зникло в глибині будинку — так, начеб хтось туди вліз.

У дім крізь вікно звичайно влізають злодії.

Світло ще раз спалахнуло, потім погасло і більше не з'являлося. Дім знову оповився темрявою. І враз почувся шум.

Він був схожий на людські голоси. Завжди так буває: коли бачиш — не чуєш, коли не бачиш — чуєш.

Ніч на морі беззвучна особливо. Безмовність темряви там глибша, ніж будь-де. В цій бурхливій просторіні, де не відчуваєш і помаху крил орла, у штиль можна, мабуть, почути, як летить муха. Довкружна могильна тиша надавала лиховісної чіткості звукам, які долітали з будинку.

— Ходімо подивимося, — сказав французик. І ступив крок уперед.

Двох інших поймав такий страх, що зважились піти за ним. Втікати вони вже не насмілювались.

Коли вони проминули велику купу хмизу, яка невідомо чому підбадьорила їх у цьому пустельному місці, із поблизького куща вилетіла сова. Зашелестіло віття. В нерівному, косому польоті сови є щось моторошне. Злетівши вгору, птах прошмигнув поруч з дітьми, вступившись у них своїми круглими очима, які блищали в темряві ночі.

За плечима французика завагались.

А він почав дражнити сову:

— Горобчику, ти спізнився. Мені не до тебе. Все одно подивлюсь.

І пішов далі.

Тріск гілок терну під його грубими черевиками, підбитими цвяхами, не заглушав голосів у домі; вони звучали то голосніше, то тихіше, з тією спокійною інтонацією і безперервністю, з якою звичайно ведеться бесіда. Трохи згодом французик мовив:

— А взагалі у привидів вірять самі лишень дурні. Зухвальство товариша в хвилину небезпеки підтримує відстаючих і штовхає їх уперед.

Обидва тортвальські хлопчаки знову рушили з місця, ступаючи слід у слід за своїм ватажком.

Їм здавалося, що дім, який навідує нечиста сила, незмірно збільшується. В оптичній ілюзії, викликаній страхом, була частка істини. Дім і справді виростав, бо вони до нього наближались.

Тим часом голоси, які долітали з будинку, ставали все чіткішими. Діти прислухалися. Слух теж має здатність перебільшувати. То було не шушукання, а щось голосніше, ніж шепотіння, і тихіше від гомону юрби. Час від часу те чи інше чіткіше вимовлене слово долітало до їхніх вух. Зрозуміти ці слова було неможливо, вони звучали незвично. Хлопці зупинилися, прислухаючись, відтак знову починали йти.

— Привиди розбалакались, — прошепотів учень конопатника, — але я не вірю в ніяких привидів.

Юимм тортвальцям дуже захотілося шмигнути за купу хмизу, але вона була вже від них далеко, а їхній приятель конопатник усе йшов та йшов до будинку. Йти за ним було страшно, але втікати від нього ще страшніше.

Розгублено, крок за кроком, вони плелися за французиком.

Учень конопатника обернувся до них і сказав:

— Ви самі добре знаєте, що все те побрехеньки. Нічого там нема.

Дім усе більшав та й більшав. А голоси ставали дедалі виразнішими.

Вони знову підійшли до нього.

Тут вони побачили, що в домі ледь жевріє світло. То був тьмяний вогник, який горить звичайно, як ми щойно згадували, в потаємному ліхтарі або освітлює відьомські шабаші.

Підійшовши ближче, хлопчаки зупинились.

Один із тортвальців, набравшись сміливості, зауважив:

— То не привиди, одні Білі дами.

— Що це там висить на вікні? — запитав другий.

— Щось схоже на вірьовку.

— То ж гадюка!

— Ні, вірьовка повішеного, — мовив поважно французик. — Вони беруть її на щастя. Але я в її чудодійну силу не вірю.

І трьома стрибками, бо то вже були не кроки, він опинився під самою стіною будинку. В його сміливості було щось гарячкове.

Два його приятелі, тремтячи, наслідували приклад ватажка, один став ліворуч, другий праворуч від нього, і обидва так притиснулися до нього, ніби приросли.

Вони припали вухом до стіни.

В будинку все ще точилася розмова.

Ось що казали один одному привиди по-іспанськи:

— Значить, вирішено.

— Авжеж.

— Домовились?

- Домовились.
- Чоловік чекатиме тут і може відплисти в Англію з Бласкіто.
- За гроші?
- За гроші.
- Бласкіто візьме його в свій баркас.
- Не питаючи, звідки він?
- Це нас не обходить.
- Не питаючи імені?
- А хто питає ім'я? Дивляться, чи товстий гаманець.
- Гаразд. Клієнт почекає в цьому домі.
- Хай набере харчів.
- Харчі будуть.
- У саквояжі, який я приніс.
- Дуже добре.
- Чи можу я залишити тут саквояж?
- Контрабандисти — не злодії.
- А ви самі коли від'їжджаєте?
- Завтра вранці. Якби ваш чоловік був готовий, поїхав би разом з нами.
- Він не готовий.
- То його справа.
- Скільки днів йому доведеться чекати отут?
- Два, три, чотири. День менше, день більше.
- Чи Бласкіто приїде напевно?
- Напевно.
- Сюди, в Пленмон?
- У Пленмон.
- Якого тижня?
- Наступного.
- А дня?
- У п'ятницю, в суботу чи неділю.
- Він не може обманути?
- Він мій тезко.
- Приїжджає за будь-якої погоди?
- За будь-якої. Він нічого не боїться. Я — Бласко, він — Бласкіто.
- Виходить, він неодмінно буде на Гернсеї?
- Я плаваю один місяць, другий — плавав він.
- Зрозуміло.
- Рахуючи з наступної суботи, рівно через тиждень, не мине й п'яти днів, як Бласкіто припливе.
- Ну, а якщо море розбурхається?
- Якщо буде негода?

— Еге ж.

— Бласкіто може приїхати трохи пізніше, але приїде обов'язково.

— Звідки?

— Із Більбао.

— Куди він виряджається?

— У Портленд.

— Гаразд.

— Або ж у Торбей.

— Тим краще.

— Ваш клієнт може бути спокійний.

— Бласкіто не зрадить?

— Зраджують тільки боягузи. А ми не з таких. Скоріше на долоні виросте волосся, ніж зрадить чесний мореплавець.

— Ніхто не чує, про що ми тут говоримо?

— Нас не можна ні побачити, ні почути. Страх обернув це місце на пустиню.

— Що правда, то правда.

— Хто б наважився нас підслухати?

— І я так думаю.

— А якби й підслухали, то не зрозуміли б. Ми говоримо своєю дивачною мовою, її тут ніхто не розуміє. Якщо розумієте ви, то, значить, ви з своїх.

— Я прийшов домовитись з вами.

— От і гаразд.

— Тепер я йду.

— Гаразд.

— Скажіть, будь ласка, як бути, коли пасажир захоче, щоб Бласкіто завіз його не в Портлеид і не в Торбей, а трохи далі?

— Нехай запасеться золотими.

— Тоді Бласкіто зробить усе, що захоче пасажир?

— Бласкіто зробить усе, що захочуть гроші.

— Чи довго їхати до Торбея?

— Скільки буде завгодно вітрові.

— Годин із вісім?

— Більш-менш.

— Бласкіто слухатиметься пасажира?

— Якщо море слухатиметься Бласкіто.

— Йому добре заплатять.

— Гроші — грошима, а вітер — вітром.

— Що так, то так.

— Людина з грошима робить усе, що може, бог із вітром робить усе, що хоче.

— Чоловік, який збирається виїхати з Бласкіто, прибуде сюди в п'ятницю.

— Гаразд.

— У який час прибуває Бласкіто?
— Вночі. Вночі припливаємо, вночі відпливаємо. Море — наша жінка, а темна нічка — рідна сестра. Жінка, трапляється, зраджує, а сестра — ніколи.
— Отже, все вирішено. Прощавайте, хлопці.
— На добраніч. А чарчину горілки на дорогу?
— Дякую.
— Це вам не наливка.
— То ви дали мені слово.
— Мене звати — "Чесне слово".
— Прощавайте.
— Ви джентльмен, я — рицар.

Безперечно, такою тарабарщиною могли говорити тільки чорти. Хлопці не стали слухати далі — стрілою помчали геть. Малий французик біг попереду: він теж нарешті все збагнув.

Наступного тижня у вівторок сьєр Клюбен знову привів Дюранду в Сен-Мало.
"Тамоліпас" усе ще стояв на рейді.

Сьєр Клюбен, пахаючи люлькою, спитав господаря "Готелю Жана":

— Коли ж відчалює врешті цей "Тамоліпас"?
— Післязавтра, в четвер, — відповів той.

Того вечора, попоївши за столом прибережних дозорців, супроти своєї звички сьєр Клюбен вийшов після вечері з дому. Ось чого його не було в конторі Дюранди, і він не взяв на борт майже ніякого вантажу. Цей вчинок був надто примітним як на таку сумлінну людину.

— Здається, він кілька хвилин гомонів зі своїм старим приятелем мінійлом.

Повернувся він години через дві з половиною після того, як на ногетській дзвіниці пробив сигнал гасити вогні. Цей бразільський сигнал подають о десятій годині. Значить, була вже дванадцята ночі.

VI

Жакресада

Років сорок тому в Сен-Мало був провулок, який називали Кутанше. Тепер від нього не залишилося й сліду: його знесли під час робіт по благоустрою міста. Там стояло два ряди дерев'яних будинків, похилених один до одного, розділених стічним рівчаком, — він і називався вулицею. Пішоходи пробиралися по ній, широко розставляючи ноги, щоб не вступити у воду, натикаючись головою на будинки праворуч і ліворуч. У цих ветхих спорудах нормандського середньовіччя майже людські профілі, чи не кожне руйновище скидається на відьму. Нижні поверхи начеб вдавнені всередину, висунуті вперед верхні, ламані острішки, залізні прикраси, які стирчать з усіх боків, прикидаються губами, підборіддями, носами і бровами. Слухове вікно — око, до того ж підсліпувате. Потріскана, поросла мохом стіна — щока. Будинки нахилиються лобами один до одного, начеб змовляються вчинити якийсь злочин. Прадавні назви — розбійницьке гніздо, вертеп, кишло — так чи інакше пов'язані з цими зразками

архітектури.

Один із будинків провулка Кутанше — найбільший, найпомітніший і найславетніший — називався Жакресадою.

Жакресада була притулком для безпритульних. Скрізь у містах, а в портових особливо, крім звичайних людей, є покидьки суспільства. Це такі темні особистості, що не раз саме правосуддя не може встановити, хто вони такі. Дармоїди, які нічого не роблять, верткі ловці випадку, шарлатани і шахраї, які повсякчас випробовують своє щастя; усі види брудного лахміття і всі способи його носити; невдахи-комбінатори, моральні банкроти, жалюгідні життя, які програли свій останній білет, людці, потерпілі в дрібних махінаціях, і дрібні злодюжки, що зазнали цілковитого краху (бо великі майстри злодійської справи, що працюють зі зломом, ширяють у повітрі й на землю не падають), майстри і майстрині зла, негідники й негідниці, сумління, витерте до дірок, і подерті лікті, крутії, що опинилися в злиднях, мерзотники, які не добилися багатства, всі, хто зазнав поразки в соціальному поєдинку, голодуючі, що колись були зажерами, дрібнота із злочинного світу, жебраки в прямому й переносному значенні цього слова — ось хто були ці люди. Людський розум тут представлений в худоб'ячій подобі. Це гноїще душ. Усе це нагромаджується в якомусь одному куті, куди зрідка сягає помах мітли, що називається поліцейською облавою. Таким кутком у Сен-Мало була Жакресада. В подібних лігвах не знайдеш непроторених злочинців, бандитів, грабіжників — цього страшного породження темноти й нужди. Якщо й попадеться вбивця, то це озвірілий п'янюга, тутешні крадії не сягають рангом вище, ніж звичайний кишеньковий злодюжка. Тут зібрані скорше плювки суспільства, ніж його блювотина. Тут волоцюги, а не насильники. Але довіряти їм не можна. На цій останній стадії людського падіння трапляються несосвітенні лиходії. Якось, закинувши сіті в Епісьє, — а для Парижа він був тим самим, що Жакресада для Сен-Мало, — поліція зловила Ласнера.

Такі місця притулку приймають усіх і вся. Падіння рівняє людей. Трапляється, що сюди скочується доведена до злиднів порядність. Відомо, що навіть чесні й добродійні люди не убезпечені від вибриків долі. Сліпо схилитися перед Лувром і зневажати в'язницю — помилка. Повага громадськості, так само, як і громадський осуд, вимагав перегляду. Бувають всілякі несподіванки. Ангел у домі розпусти, перлина в купі гною — така дивовижна й блискуча знахідка не виключена.

Жакресада скидалася радше на двір, ніж на дім, і навіть не на двір, а на колодязь. З вулиці в неї не було вікон. Переднім фасадом була висока стіна, в якій пробито низеньку браму. Піднімеш засув, штурхнеш двері — і ти вже в дворі. Посередині двору виднілася кругла яма, врівень із землею обкладена камінням. То був колодязь. Двір був маленький, колодязь — великий. Пощерблена кам'яна долівка обрамляла закраїну колодязя.

Квадратний двір був забудований з трьох боків. З боку вулиці не було нічого — там стояла стіна; але з протилежного від неї боку, а також справа та зліва — жилі приміщення.

Якби ви зайшли сюди на свій страх і ризик, коли стемніє, то почули б шум, схожий на дихання юрби, а якби ще місяць та зорі освітили силуети, нерозрізнявані в п'їтїмї, то ви побачили б ось що.

Двір. Колодязь. Навпроти вхїдної брами щось на зразок навісу у вигляді підкови, але підкови квадратної; відкрита галерея побита шашелем, дерев'яна стеля спирається на нерівномірно розставлені кам'яні стовпи, посередині — колодязь, довкола колодязя на солом'яній підстилці, нїби обручик чоток, — протерті підшви, стоптані підбори, пальці, що повилїзали з дїрявих черевиків, і сила-силенна голих п'ят, ноги чоловіків, ноги жінок, ноги дїтей. І всі, кому належать ці ноги, сплять.

А далі, за цими ногами, очі розрізняли у напівтемряві людські постаті, тулуби, голови, безживно витягнуті тіла, людський мотлох обох статей, перемішаних між собою в смердючїм гнойовищі, — вкрай жалюгідна людська потолоч. Спальня була відкрита для будь-кого. Платня — два су на тиждень. Ноги тих, що спали, впиралися в колодязь. У грозові ночі дощ заливає ноги; в зимові ночі сніг засипав тіла. Що ж це були за люди? Невідомі. Вони приходили сюди звечора, а вранці вже їх не було. Наш соціальний лад породжує таких нічних духів. Дехто з нещасних прокрадався на одну ніч, щоб не платити. Більшість із них весь день нічого не їла. Всі види розпусти, підлоти, зарази, відчаю, спільний сон у знемозі на спільному ложі з болота. Сновидіння цих душ також були добрими сусїдами. Хмура місце побачень, де люди кишіли й змішувалися у смердючих випарах; втома, знемога, п'яний чад, цілоденні злигодні без шматка хліба, без променя надії, мертвотна блїдість заплещених повік, докори сумління, невтоленна хїть, сміття в скуйовдженому волоссі, обличчя з мертвим поглядом, а може, й грїховні поцілунки. Людська гнилизна ферментувала в цьому огидному чані. Людей закинула в це кишло блукання лиха доля, корабель, що прийшов напередодні, звільнення з тюрми, випадок, ніч. Кожного дня доля випорожнювала тут свій кіш на сміття. Заходь, хто хоче, спи, кому спиться, говори, хто наважиться. Бо то ж було місце, де спілкувалися між собою пошепки. Кожен поспішав змішатися з іншим. Намагався знайти забуття у сні, бо ж не можна розчинитися в мороці. І брав від смерті те, що вона давала.

Люди плющили очі в спільній агонії, котра повторювалася кожного вечора. Звідки вони з'явилися? Із надр суспільства, бо вони — знедолені; з житейського моря, бо вони — його брудна піна.

Не на кожного вистачало соломи. Не одне напівголе тіло лежало просто на кам'яних плитках; люди лягали виснаженими, вставали — розбитими. Завжди відкритий колодязь без огорожі й навісу мав тридцять футів глибини. В нього лився дощ, просочувалися нечистоти, стїкали патьоки зі всього двору. Відро, яким зачерпували воду, стояло поряд. Кого мучила спрага, пив. Кого заїдала туга, топився. Сон на гнойовищі обертався вічним сном. 1819 року з колодязя витягли чотирнадцятирічного хлопчика. "Своїм" у цьому притулку не загрожувала ніяка небезпека. На "чужих" дивилися скося.

Чи були знайомі між собою всі ці нещасні? Тут принюхувалися один до одного. Нічліжку утримувала молода, непогана з лиця жінка з дерев'яною ногою. Вона носила

чепчик зі стрічками й зрідка вмивалася водою з колодязя. На світанні дім пустів, мешканці розлазилися.

У дворі від ранку до вечора греблися в гною півень і дві курки. Двір перетинала горизонтальна бантина на стовпах, дуже схожа на шибеницю, яка цілком пасувала б до такої обстановки. Досить часто зранку, якщо напередодні йшов дощ, на бантині сушилося мокре і брудне шовкове плаття безногої господині. Поверх навісу, так само згинаючись підковою, тягнувся другий поверх будинку, а над ним піддашшя. Дерев'яні прогнилі сходи, протинаючи стелю, вели нагору; по хитливих східцях, грюкаючи дерев'яною ногою, непевним кроком піднімалася вгору господиня.

Тимчасові квартиранти, які платили щотижнево або щодобово, жили у дворі, постійні ж квартиранти — в приміщенні. Вікна без шибок, одвірки без дверей, комини без печей — такий був цей дім. З кімнати в кімнату проходили через прямокутний отвір, в якому були колись двері, або через трикутну дірку між стояками напівзруйнованої перегородки. На підлозі валялися шматки оббитої штукатурки. І як цей дім іще не завалився? Він хитався від вітру. Люди, хто як міг, видиралися нагору витертими слизькими приступцями. Стіни потріскалися. Вони набрякали зимовим холодом, як губка водою. А втім, павуки, які водилися в домі, а їх тут була сила-силенна, не предвіщали, що він от-от має завалитися. Меблів не було. По кутках два-три розірваних сінники, набиті соломною, але соломи було менше, ніж потерухи. Подекуди кухоль чи череп'яна миска — для всього. Нудотний, огидний запах.

З вікон виднівся двір. Згори він нагадував колимагу сміттяра, накладену з верхом. Годі змалювати не тільки людей, але й речі та предмети, що стояли, гнили, іржавіли, пліснявіли тощо. Покидьки предметного світу теж братаються між собою; вони осипаються зі стін, їх розкидають люди. Сміття було всіяне ганчір'ям. Крім тимчасових квартирантів, які тулилися в дворі, у Жакресаді були й троє старожилів — вугляр, тандитник та алхімік. Вугляр і тандитник займали два сінники на другому поверсі; алхімік-винахідник розташувався на піддашші, яке бозна-чому називалося мансардою. Невідомо, в якому закутку спала господиня. Алхімік був трохи поетом. Він жив на горищі під черепичною покрівлею, у кімнаті з вузьким слуховим вікном і з величезним каміном, де, як у прірві, завивав вітер. У слуховому вікні не було скла, тож алхімік забив його шматком бляхи, яку він викомбінував зі старої обшивки корабля. Бляшана заставка майже не пропускала світла, зате пропускала холод. Вугляр час від часу платив за постій мішком вугілля; тандитник щотижнево платив міркою зерна для курей; алхімік не платив нічого. Сподіваючись великих багатств у майбутньому, він тим часом спалював частинами дім. Як бачив десь шматок деревини, відразу віддирав його, висмикував зі стіни чи зі стелі дранку, щоб підкидати у вогонь під казанком, у якому варилося "золото". На перегородці над злидінним лігвом тандитника білою крейдою було виписано два стовпчики цифр; тандитник виводив їх власною рукою від тижня до тижня; один стовпчик складався з трійок, а другий — з п'ятірок, залежно від того, скільки коштувала мірка зерна — три ліари чи п'ять сантиметрів. За посудину для варіння "золота" алхімікові правила порожня розбита бомба, зведена ним у чин казана; у ній

комбінувалися інгредієнти для сплаву. Алхімік був захоплений ідеєю перетворення. Кілька разів він заводив про це мову з голодранцями зі двору, та вони здійсмали його на глузи. Він казав: "Ці люди начинені всілякими передсудами". Він вирішив не вмирати, поки не жбурне філософський камінь у пику науці. Його невситиме вогнище потребувало багато палива. Уже згоріли в ньому поруччя сходів. Весь дім перетворився в попіл на його повільному вогні. Господиня ремствувала: "Ще трохи, і ви залишите мені самі тільки стіни". Він обеззброював її, присвячуючи їй вірші. Ось якою була Жакресада. Слугою там був чи то хлопчик, чи то карлик, хворий на зуб; йому можна було дати і дванадцять, і шістнадцять років. Він не випускав із рук мітли. Квартиранти входили через браму в двір, інша публіка — через крамницю. Що ж це була за крамниця?

У високій фасадній стіні з вулиці, праворуч від вхідної брами, був пробитий прямокутний отвір, що правив і за двері, і за вікно з віконницею, і за раму, — єдина в усьому будинку віконниця на завісах з засувами, єдина засклена, рама. За цим вікном, що виходило на вулицю, містилася комірчина, прибудована до нічліжки. Над дверима красувався напис, виведений смаленою головешкою: "Тут продають рідкості". Цей вираз уже тоді був у вжитку. За склом на трьох полицях, прилаштованих у вигляді гірки, стовбичило кілька фаянсових дзбанів з відбитими вушками, розмальована китайська парасолька, вся в дірках, яку не можна було ні розкрити, ні закрити, безформне глиняне череп'я та уламки мідного посуду, кілька продавлених чоловічих та жіночих капелюхів, дві-три мушлі, низка костяних та мідних гудзиків, табакерка із зображенням Марії-Антуанетти і подертий том Алгебри Буабертрана. Ось такою була крамниця. Такий був асортимент "рідкостей". Через чорний хід із крамниці можна було пройти у двір з колодязем. У крамниці стояли стіл і ослінчик. Продавала "рідкості" жінка з дерев'яною ногою.

VII

Нічні покупці і таємничий продавець

Клюбен не показувався в "Готелі Жана" у вівторок увечері, не було його там і ввечері в середу. Того дня, коли запали вечірні сутінки, в провулку Кутанше з'явилися два чоловіки: вони зупинилися перед Жакресадю. Один із них постукав у вікно. Двері крамниці відчинились. Незнайомі увійшли. Жінка з дерев'яною ногою обдарувала їх усмішкою, яку вона приберегала тільки для статечних людей. На столі горіла свічка.

Прибульці були й справді статечні.

Той, хто постукав, озвався:

— Добрий вечір, господине. Прийшов по обіцяне.

Дерев'яна нога знову ушасливила його усмішкою і вийшла задніми дверима у двір з колодязем. Через кілька хвилин двері знову прочинилися, і ввійшов якийсь чолові'яга. Він був одягнений у блузу, на голові кашкет; блуза випиналася, під нею щось було сховано. В її складках позастрягали соломинки. Здавалося, цей чоловік тільки-но прочувався.

Він підійшов ближче. Всі мовчки дивилися один на одного. Обличчя у чоловіка в

блузі було тупе і хитре водночас.

— Значить, ви зброяр? — запитав він. Той, хто постукав у двері, відповів:

— Так. А ви парижанин?

— Називайте мене Червоношкірим. Так буде краще.

— Показуйте.

— Ось.

Парижанин витяг з-під блузи рідкісний — як на ті часи — в Європі механізм: револьвер. Револьвер був новенький, блискучий. Обидва відвідувачі почали уважно його розглядати. Той із них, хто знав Жакресаду і кого чоловік у блузі називав зброярем, почав випробовувати механізм. Він подав револьвер своєму товаришеві, що стояв спиною до світла, — цей відвідувач не був схожий на тутешніх мешканців. Зброяр запитав:

— Скільки?

Чоловік у блузі відповів:

— Я привіз його з Америки. Є диваки, які тягнуть за собою мавп, папуг, всіляку звірину, ніби французи — дикуни. А я ось привіз цю штуку. Корисний винахід.

— Скільки? — повторив зброяр.

— Це такий пістолет, у якого барабан крутиться, наче млинок.

— Скільки?

— Пах! Один постріл. Пах! Другий. Пах!.. Постріли гра дом. Ну? Бачите, як працює?

— Скільки?

— Шестизарядний.

— Ну то скільки ж?

— Шість куль — шість луїдорів.

— А може, п'ять?

— Виключено. Одна куля — один луїдор. Така ціна.

— Хочете дійти згоди, кажіть остаточно.

— Я назвав справжню ціну. Подивіться-но гарненько, пане стрілець.

— Подивився.

— Барабан крутиться, як пан Талейран. Можна було б помістити цей млинок у Довідник флюгерів. Погляньте, яка цяцька.

— Бачу.

— А ствол — з іспанської кузні.

— І це бачу.

— Зроблено зі сталевих стрічок. Ось як виготовляються ці стрічки. В горнило висипають кіш з усяким металобрухтом. Збирають всіляке непотрібне залізаччя — іржаві вухналі, уламки підков...

— І нікому вже не потрібні скіски.

— Щойно хотів про це сказати, пане зброяр. Підкладуть під цей непотріб скільки належить жару, і ось вам пречудовий сталевий сплав...

— Авжеж. Але в ньому можуть бути тріщини, нерівності.

— Даруйте! Але нерівності можна згладити рашпілем, а поздовжніх тріщин можна уникнути сильним куванням. Сплав обробляють важким молотом, потім ще разів кілька підсипають жару; якщо сплав перегрітий, його підправляють густим мастилом і знову легенько кують. На а потім витягують, накручують на циліндр, і з цих залізних смужок утворюються готові револьверні стволи.

— Ви, певно, мастак у таких справах.

— Я мастак у всьому.

— Ствол має якийсь синюватий відтінок.

— У цьому вся краса, пане зброяр. А досягається цей відтінок за допомогою жирної сурми.

— Ми сказали, що платимо вам п'ять луїдорів.

— Дозволю собі зауважити, пане, що я мав честь назначити ціну в шість луїдорів. Зброяр заговорив упівголоса:

— Послухайте, Парижанине. Скористайтесь з нагоди. Спекайтесь цієї штуки. Таким, як ви, ця зброя ні до чого. З нею ви вскочите в халепу.

— Що правда, то правда, — сказав Парижанин. — Штучка надто примітна. Статечній людині вона б підійшла більше.

— То згодні на п'ять луїдорів?

— Ні, шість. По одному за гніздо.

— Гаразд. Тоді шість наполеондорів.

— Сказав — шість луїдорів.

— Виходить, ви не бонапартист? Віддаєте перевагу Луї перед Наполеоном? Парижанин на прізвисько Червоношкірий усміхнувся.

— Наполеон — кращий, але Луї — вигідніший, — відповів він.

— Шість наполеондорів.

— Шість луїдорів. Для мене це різниця в двадцять франків.

— Ну, коли так, діла не буде.

— Що ж, залишу іграшку собі.

— Залишайте.

— Спустити ціну! Бач, чого захотіли. Вже ніхто не скаже, що я продешевив таку річ. Адже це новий винахід.

— В такому разі на добраніч.

— Удосконалений пістолет. Індіанці з племені чезапів називають його "Нортей-у-Га".

— П'ять луїдорів готівкою і золотом.

— "Нортей-у-Га" — значить "коротка рушниця". Багато хто про це не має найменшого уявлення.

— Берете п'ять луїдорів і екю на додачу?

— Шановний, я сказав: шість луїдорів.

Чоловік, який повернувся спиною до свічки і досі не встрявав у розмову, весь час крутив на всі лади револьвер. Тепер він підійшов до зброяра і шепнув йому на вухо:

— Річ вартісна.

— Ще б пак!

— Даю шість луїдорів.

Через п'ять хвилин, поки Парижанин на прізвисько Червоношкірий ховав за пазуху в потаємну кишеню блузи шість золотих монет, зброяр і покупець, який поклав револьвер у кишеню штанів, виходили з провулка Кутанше.

VIII

Карамболь чорною і білою кулею

Другого дня, в четвер, поблизу Сен-Мало, поруч із мисом Деколле, на тому місці, де берег високий, а море глибоке, сталась трагічна подія.

Скеляста коса у вигляді вістря списа, яку з'єднує із сушею вузький перешийок, продовжується у воді і круто обривається над морем, нависаючи над ним гранітною кручею; море часто зводить такі архітектурні споруди. Щоб дістатися з берега до майданчика на прямовисній скелі, треба подолати підйом, місцями досить крутий. На такій осі скелі о четвертій годині дня стояв чоловік, закутаний у широкий службовий плащ з накидкою, мабуть, озброєний, що було видно з того, як стовбурчились складки плаща. Вершина, на якій стояв чоловік, являла собою досить просторий майданчик, захищений велетенськими брилами кубічної форми, схожими на камені якоїсь непомірно великої бруківки, поміж ними пролягали вузькі проходи. З боку моря цей порослий низькою, але густою травою майданчик закінчувався невеличким простором і обривався стіною. Крутосхил у шістдесят футів заввишки в час припливу був наче висічений прямовисно. Щоправда, зліва він почав осипатись, перетворюючись на ті природні сходи, які часто можна побачити на гранітних берегах і незручні приступи яких примушують ступати по них кроками велета або стрибати клоуном. Цей скелястий спуск спадав у море крутосхилом і тонував у ньому. Скрутити в'язи тут було неважко. І все ж у крайньому разі цим шляхом можна було зійти вниз і сісти в човен під самісінькою скелею.

Віяв північний вітер. Чоловік, загорнений у плащ, твердо стояв на ногах, підтримуючи лівою рукою лікоть правої, і, зажмуривши одне око, другим дивився в підзорну трубу. Здавалось, він дуже пильно спостерігав за чимось. Він підійшов до краю урвища, став там незрушно і, ні на мить не відриваючи погляду, вдивлявся в обрій. Був повний приплив. Довкола нього хвилі били в підніжжя скелі. Чоловік стежив за судном у відкритому морі, з котрим справді коїлося щось незвичне.

Годину тому корабель вийшов з порту Сен-Мало, а тепер ось зупинився за скелями Банкетье. То був трищогловий вітрильник. Він не кинув якоря, можливо, тому, що не дозволяло дно, а може, й тому, що якір попав би під водоріз корабля, отож він заліг у дрейф.

Чоловік — прибережний дозорець, як на це вказував казенний плащ, — стежив за всім, що діялося з трищогловим вітрильником, і, здавалось, подумки відзначав кожен його порух. Корабель заліг у дрейф, пропускаючи крізь себе вітер згори і знизу, на що вказував пристібнутий до щогли фор-марсель і наповнений вітром грот-марсель; бізань-

шкот був натягнутий, а крюйсель обрасоплений якомога ближче до вітру, — отже, вітрила паралізували дію один одного, і це не давало кораблеві можливості ні просуватися уперед, ні відпливати далеко назад у море. Корабель, очевидно, не хотів виставляти себе під вітер, бо фор-марсель був поставлений перпендикулярно до кіля. Таким чином, попадаючи впоперек, вітер не міг знести судно більше, ніж на півмилі за годину.

Було ще зовсім ясно, особливо у відкритому морі та на вершинах скель. Але внизу, під берегом, уже сутеніло.

Пильно вдивляючись у відкрите море, дозорець і разу не глянув назад чи вниз, на підосху скелі, на якій стояв. Він повернувся спиною до крутих сходів, які з'єднували майданчик мису з океаном. Там хтось рухався, але він цього не помічав. На сходах поза закрутом був якийсь чоловік, що, певно, засів там раніше, ніж прийшов дозорець. Час від часу поверх скелі в сутінках піднімалася чиясь голова, хтось підстерігав підстерігача. Голова в крислатому американському капелюсі належала тому квакерові, який десять днів тому розмовляв у скелях Малої бухти з капітаном Зуелою.

Раптом дозорець почав вдивлятися вдалеч ще пильніше. Він похапцем протер суконним рукавом скельце підзорної труби і рішуче навів її на трищогловий вітрильник. Від корабля відділилася чорна цятка. Цятка, схожа на мурашку в морі, була шлюпкою.

Шлюпка, очевидно, прямувала до берега. Її гнали кілька матросів, налягаючи на весла дужими руками.

Вона трохи повернула вбік і попрямувала на мис Деколле.

Дозорець уляк на місці, навівши підзорну трубу на шлюпку, пильнуючи кожен її порух. Він стояв на самісінькому краю скелі.

І тут позаду дозорця на рівні сходів неначе з-під землі вигулькнув високий чоловік, квакер. Дозорець його не бачив.

Квакер постояв якусь мить, опустивши руки з судорожно стиснутими кулаками, вступившись у спину дозорця поглядом мисливця, який націлився на здобич.

Їх розділяло чотири кроки. Квакер рушив і зупинився, знову ступив раз і зупинився; він не робив жодного зайвого руху, він начеб перетворився на статую, ноги якої безшумно ступали по траві, він зробив третій крок і зупинився, майже торкався дозорця, котрий все так же незрушно дивився в підзорну трубу. Чоловік у капелюсі повільно підняв стиснуті кулаки, відтак притиснув їх до плечей і, враз випроставши руки, начеб вистрілюючи кулаками, вдарив дозорця під лопатки. Удар був фатальний.

Дозорець не встиг навіть скрикнути. Він упав зі скелі в море сторч головою.

Із швидкістю блискавки майнули в повітрі підосхи його чобіт. Він каменем пішов на дно. Море зімкнулося над ним.

Два-три великих кола розпливлися по темній поверхні хвиль.

На траві залишилася тільки підзорна труба, яка випала з рук дозорця.

Квакер схилився над проваллям, дивлячись, як зникають водяні кола, перечекав кілька хвилин і, випроставшись, тихо проспівав:

Чиновник поліцейський

Життям своїм наклав.

Тоді нахилився знову. Нічого не виринали з морської глибини. Тільки там, де шубовснув дозорець, на поверхні води з'явилася брунатна пляма, яка чимраз ширшала, розповзаючись по хвилях. Очевидно, упавши, дозорець розбив голову об підводний камінь. Кров спливла на поверхню і забарвила морську піну.

Дивлячись на червонясту пляму, квакер продовжив пісню:

Невдовзі перед смертю

Він таке казав...

Закінчити пісню йому не довелося.

Почув позад себе слова, сказані улесливим голосом:

— Це ви, пане Рантен? Доброго дня. Ви щойно вбили людину.

Рантен обернувся і побачив кроків за п'ятнадцять від себе, в проході між двома брилами, невисокого чоловічка з револьвером у руках.

— Як бачите. Добридень, сьєре Клюбен, — відповів той. Невисокий чоловічок здригнувся.

— Ви мене впізнали?

— Так само, як ви мене, — зауважив Рантен.

Аж тут долинуло рипіння весел. То підпливала шлюпка, на яку дивився дозорець. Сьєр Клюбен мовив упівголоса, ніби говорячи а самим собою:

— Справна робота.

— Що вам від мене треба? — запитав Рантен.

— Дуже небагато. Ми з вами не бачилися рівно десять років. Ви, певно, досягли успіху? Як почуваетесь?

— Добре, — сказав Рантен, — а ви?

— Дуже добре, — відповів сьєр Клюбен. Рантен ступив крок до сьєра Клюбена. Щось сухо клацнуло. То сьєр Клюбен звів курок револьвера.

— Рантене, ми стоїмо на відстані п'ятнадцяти кроків один від одного. Дуже добра дистанція. Стійте на місці.

— Он як! Що вам від мене треба? — Я прийшов побалакати з вами. Рантен не поворухнувся. Сьєр Клюбен вів далі:

— Ви щойно вбили прибережного дозорця. Рантен підняв капелюх і відповів:

— Я вже мав честь це чути від вас.

— Але не в такому точному формулюванні. Я сказав був: ви щойно вбили людину, а тепер кажу: прибережного дозорця. Дозорця під номером шістсот дев'ятнадцять. Батька родини. Після нього лишилася вдова і п'ятеро дітей.

— Цілком можливо, — погодився Рантен.

На якусь коротку, майже непомітну мить запала мовчанка.

— Прибережні дозорці — хлопці добірні, майже всі вони колишні моряки, — знов озвався сьєр Клюбен.

— Я давно звернув увагу на те, що вдови з п'ятьма дітьми — звичайне явище, — урвав його Рантен.

— Вгадайте, у що обійшовся мені револьвер? — незворушно провадив сьєр Клюбен.

— Гарна штучка! — сказав Рантен.

— Скільки б ви за неї дали?

— Багато.

— Мені вона обійшлася в сто сорок чотири франки.

— Ви, напевно, купили її в крамниці зброяра, що в провулку Кутанше, — висловив здогад Рантен.

Клюбен вів далі:

— Він не встиг і крикнути. Коли падаєш, перехоплює дух.

— Сьєре Клюбен! Вночі буде дуже сильний північний вітер.

— Тільки я знаю таємницю.

— Ви, як і раніше, зупиняєтесь у "Готелі Шана"? — запитав Рантен.

— Авжеж, мені там подобається.

— Пригадую, мені там подавали смачну кислу капусту.

— Ви, певно, неймовірно дуже людина, Рантене. Які плечі! Я не хотів би, щоб ви мене стусонули. А от я народився таким кволим, що не знали, чи й виживу.

— На щастя, вижили.

— Так, я вірний старій звичці — і досі зупиняюсь у старому, доброму "Готелі Жана".

— А знаєте, сьєре Клюбен, чому я вас упізнав? Тому, що ви мене впізнали. Я сказав собі: щоб пронюхати таке, потрібен Клюбен.

І він ступив крок уперед.

— Верніться на те місце, де ви стояли, Рантене. Рантен відступив назад і буркнув собі під ніс:

— Як побачиш таку цяцьку, стаєш дитиною. Сьєр Клюбен провадив:

— Обстановка така: праворуч, у бік Сен-Енога, кроків за триста звідси, стоїть другий прибережний дозорець, номер шістсот вісімнадцятий, він поки що живий; ліворуч, у бік Сен-Люнер, — митна застава. Разом виходить семеро добре озброєних молодців, які можуть прибігти сюди за п'ять хвилин. Сकेлю буде оточено, на перешийок поставлено вартових. Утекти не вдасться. А під крутосхилом — труп. Рантен скося позирнув на револьвер.

— Як ви мали честь сказати, Рантене, іграшка хороша. Може, вона заряджена всього тільки порохом. Але це нічого не значить. Один постріл — і вся озброєна охорона збіжиться сюди. А у мене в запасі аж шість набоїв.

Розмірене скрипіння весел ставало виразнішим. Шлюпка була вже близько. Високий дивився на низенького якимось дивним поглядом. Сьєр Клюбен провадив чимдалі миролюбнішим голосом:

— Рантене! Коли матроси зі шлюпки, яка підпливає, дізнаються, що ви тут оце скоїли, то не забаряться подати озброєну допомогу при вашому арешті. Ви платите капітанові Зуелі десять тисяч франків за проїзд. Між іншим, ви могли б дешевше торгуватися з пленмонськими контрабандистами, але вони доправили б вас тільки до Англії, та й, зрештою, ви не можете ризикувати, висадившись на Гернсеї, де мали честь

вас знати. Але повернімось до ситуації, що склалася. Досить мені вистрілити — і вас арештують. Ви повинні сплатити Зуелі за сприяння у втечі десять тисяч франків. Ви дали йому п'ять тисяч франків задатку. Зуела прихопить ваші п'ять тисяч — і тільки його й бачили. Отак-то, Рантене! А ви гарно перерядились. Капелюх, чудернацький костюм і гетри добряче вас змінили. Ось тільки окуляри не взяли до уваги. Але добре, що відростили бакенбарди.

Рантен усміхнувся чи, скорше, вищирився. Клюбен вів далі:

— Рантене! На вас американські штани з подвійними кишенями. В одній із них — годинник. Залишіть його собі.

— Дякую, сьєре Клюбен.

— У другій — залізна скринька, яка відчиняється і зачиняється на пружинці. Це старовинна матроська тавлінка. Витягніть її в кишені й киньте мені.

— Але ж це грабунок.

— Можете кликати на допомогу.

І Клюбен глянув пильно на Рантена.

— Послухайте, мосьє Клюбен... — проскиглив Рантен і ступив до Клюбена, простягаючи вперед руку.

Він назвав так Клюбена, аби підлеститися до нього.

— Стійте на місці, Рантене.

— Мосьє Клюбен! Давайте порозуміємось. Пропоную вам половину.

Клюбен схрестив руки на грудях, але дуло револьвера дивилося на Рантена.

— Рантене, за кого ви мене маєте? Я чесна людина. Трохи помовчавши, сьєр Клюбен додав:

— Мені потрібне все. Рантен пробурмотів крізь зуби:

— Оце так пройдисвіт!

Очі Клюбена спалахнули вогнем. Він вигукнув — і голос його був гучним і чітким, як подзвін шаблі:

— Ви помиляєтесь! Грабіжником можна назвати вас, а я — той, хто повертає вкрадене.

Слухайте, Рантене. Десять років тому ви покинули Гернсей, взявши з каси однієї компанії п'ятдесят тисяч франків, які були ваші, але забувши залишити п'ятдесят тисяч, які належали іншому. Ці п'ятдесят тисяч франків, що ви їх украли у вашого компаньйона, шляхетного й достойного мяса Летьері, становлять тепер разом з процентами за десять років вісімдесят тисяч шістсот шістдесят шість франків шість сантимів. Вчора ви заходили до міняйла. Можу назвати його ім'я: Ребюше, вулиця Сен-Венсан. Ви йому відрахували сімдесят шість тисяч франків у білетах французького банку в обмін на три англійські банкноти на тисячу фунтів стерлінгів кожна і якісь там дрібняки на додачу. Ви поклали ці банкноти в залізну тавлінку, а ця тавлінка лежить у вашій правій кишені. Три тисячі стерлінгів — це сімдесят п'ять тисяч франків. Від імені мяса Летьері я задовольняюсь ними. Завтра я від'їжджаю на Гернсей і поверну йому ці гроші. Рантене, трищоглове судно, яке лежить у дрейфі, — "Тамолінас". Минулої ночі

ви відправили на його борт свої валізи разом із багажем членів екіпажу. Ви збираєтесь покинути Францію. З цього приводу у вас свої міркування. Ви їдете в Арекіпу. Шлюпку послано по вас. Ви її тут чекаєте. Вона підпливає. Чути, як б'ють по воді весла. Від мене залежить затримати вас чи відпустити. Досить балаканини. Кидайте мені тавлинку.

Рантен розстебнув кишеню, витяг тавлинку й шпурнув її Клюбенові. Вона покотилася до Клюбенових ніг.

Клубен присів, не опускаючи голови, схопив тавлинку лівою рукою, не відводячи від Рантена погляду і дула револьвера з усіма його шістьма зарядами. І гукнув:

— Ану, друже, поверніться до мене спиною! Рантен показав спину.

Сьєр Клубен, запхавши револьвера під пахву, натиснув на пружину тавлинки. Вона відчинилася.

У ній лежали чотири банкноти — три по тисячі й один на десять фунтів.

Він знову склав три тисячез фунтові білети, заховав їх у тавлинку і сунув її в кишеню.

Потім Клубен підняв із землі камінець. Обгорнув його десятифунтовим білетом і мовив:

— Поверніться обличчям. Рантен повернувся. Сьєр Клубен вів далі:

— Я вже вам сказав, що задовольняюсь трьома тисячами фунтів. Ось вам десять фунтів здачі.

І він кинув Рантенів камінець, огорнутий банкнотою. Рантен копнув ногою камінець, і той полетів у море разом із банкнотою.

— Як вам завгодно, — глузливо мовив Клубен, — ви, напевно, багач. Значить, мені немає чим турбуватися.

Удари весел, які ставали чимдалі чутнішими, раптом стихли. Це означало, що шлюпка зупинилася біля підосви скелі.

— Карету подано. Можете від'їжджати, Рантене. Рантен підійшов до сходів і почав опускаться униз. Клубен обережно наблизився до краю крутосхилу і, витягнувши шию, став за ним спостерігати.

Човен зупинився біля нижнього виступу скелі, якраз у тому місці, куди впав дозорець.

Дивлячись на Рантена, який стрибав із каменя на камінь, Клубен пробурмотів:

— Бідолаха цей номер шістсот дев'ятнадцять! Він думав, що він один. Рантен думав, що їх тільки двоє. І тільки я знав, що нас було троє.

Клубен побачив під ногами підзорну трубу, яка випала з рук дозорця, і підібрав її. Весла знову заплюскотіли по воді. Тільки-но Рантен стрибнув у шлюпку, як вона попливла у відкрите море.

Після перших ударів веслами, коли шлюпка вже відпливла від берега, Рантен зненацька зірвався на ноги; обличчя його скривилося в страхотливій гримасі, він підніс угору кулаки і вигукнув:

— Ех! Сам диявол і той — негідник!

Через якусь хвилину, коли Клубен, стоячи на вершині скелі, навів підзорну трубу на шлюпку, він почув такі слова, вимовлені гучним голосом, який пересиливав

шумування морських хвиль.

— Сьере Клюбен! Я знаю, що ви чесна людина, але ви нічого не будете мати супроти того, як я напишу Летєрі про все, що тут сталося. До речі, ось тут зі мною в човні сидить матрос-гернсеєць із команди "Тамоліпаса" на ймення Айє Тостевен. Він повернеться в Сен-Мало наступним заїздом капітана Зуели і посвідчить, що ви одержали від мене три тисячі фунтів стерлінгів для передачі месу Летєрі.

То був голос Рантена.

Клюбен належав до тієї категорії людей, які, раз узявшись за діло, доводили його до кінця. Стоячи незрушно, як незадовго перед тим прибережний дозорець, і на тому самому місці, він невідривно дивився у підзорну трубу на шлюпку. Віддаляючись, вона чимраз меншала, то потопала в хвилях, то знов виринала і нарешті причалила до корабля, що лежав у дрейфі. Клюбен навіть розгледів високу постать Рантена на палубі "Тамоліпаса".

Коли шлюпку підняли на борт і втягли на шлюпбалки, "Тамоліпас" розгорнув вітрила.

З берега повіяв ду-жий північний вітер, усі вітрила напнулися. Підзорна труба Клюбена і досі була націлена на силует "Тамоліпаса", який мало-помалу втрачав чіткість обрисів, аж поки через півгодини не перетворився на маленький ріжок, що чорнів на обрії напроти білого неба, танучи в надвечірніх сутінках.

IX

Відомості корисні для тих, хто чекає чи боїться листів з-за моря

Того вечора сьєр Клюбен повернувся пізно. Спершу він пішов до порту Дінан, де було багато шинків. В одному з них, де ніхто його не знав, він купив пляшку спиртного і запхав у широку кишеню своєї куртки — так, ніби хотів сховати. Потім Клюбен подався на пароплав — подивитися, чи все гаразд, бо вранці Дюранда мала рушити в рейс.

Коли сьєр Клюбен увійшов у "Готель Жана", в нижньому залі не було вже нікого, крім старого капітана далекого плавання мосьє Жертре-Габуро, — він присьорбував пиво і покурював люльку.

Жертре-Габуро привітав сьєра Клюбена між затяжкою тютюну і ковтком пива.

— Здоровенькі були, капітане Клюбен.

— Доброго вечора, капітане Жертре.

— Ось уже й "Тамоліпас" відчалив.

— Невже? — здивувався Клюбен. — А я й не звернув уваги. Капітан Жертре-Габуро сплюнув і повів далі:

— Чкурнув Зуела.

— Коли ж?

— Сьогодні увечері.

— Куди він пливе?

— До чорта в зуби.

— Воно-то так, але куди?

— В Арекіпу.

— А я й нічого не знав, — мовив Клюбен. За мить додав:

— Піду спати.

Він засвітив свічку й пішов до дверей, але на порозі обернувся.

— А ви плавали в Арекіпу, капітане Жертре?

— Плавав. Чимало років тому.

— Де зупинялися по дорозі?

— Скрізь потроху. Але "Тамоліпас" не буде заходити в порти. Жертре-Габуро вибив на тарілку з люльки попіл і провадив:

— Ви чули про бистрий рибальський човен "Троянський кінь" і гарну трищоглову шхуну "Трантмузен", які пішли в Кардіф? Я був проти того, щоб вони виходили в море в таку неgodу. Аби лишень ви бачили, в якому вигляді вони повернулися! "Троянський кінь", завантажений терпентином, став протікати, довелось узятися за помпу. І разом з водою випомповувати весь вантаж. Щодо шхуни, то особливої руйнації зазнала її підводна частина: княвдегед, гальюн, фока-галс, боканець, шток якоря лівого борту — все було розтрощене. Утлегар зрізало, як бритвою, біля самого езелгофта. Ватерштаги і ватербакштаги — як і не було їх. Фок-щогла хоч і дістала міцного штурхана, але втрималася. Всі залізні частини бушприта позривало, але, річ небачена, самого бушприта тільки добряче пом'яло, хоч обдерло до нитки. В обшивці лівого борту пробило дірку на добрі три квадратні фути. Ось що значить не слухати людей. Клюбен поставив свічку на стіл і став переколювати шпильки у вилозі куртки.

— Ви, здається, сказали, капітане Жертре, що "Тамоліпас" не заходитиме ні в який порт, — озвався він за якусь хвилину.

— Атож. Він чеше просто в Чілі.

— Виходить, він не може дати про себе звістки з дороги?

— Даруйте, капітане Клюбен. По-перше, він може передавати листи через усі зустрічні судна, які тримають курс на Європу.

— Правильно.

— По-друге, в його розпорядженні морська поштова скринька на листи.

— А що то за морська поштова скринька?

— Хіба ви не знаєте, капітане Клюбен?

— Ні.

— У Магеллановій протоці.

— Невже?

— Кругом сніг, повсякчас несамовита буря, препаскудні вітри, море — страхітливе.

— А далі?

— Ви, скажімо, обігнули мис Монмут.

— Гаразд. А далі?

— Тоді ви огинаєте мис Валентен.

— А тоді що?

— Огинаєте мис Ізидор.

— А ще далі?

— Огинаєте ріг Анни.

— Так. Але що ви називаєте морською поштовою скринькою?

— Ну от ми й добралися до неї. Гори праворуч, гори ліворуч. Скрізь пінгвіни, буревісники. Страшне місце. Клянуся сонмищем святих достойників і сонмищем мавп на додачу — там справжнісінький бедлам! А гуркотнява! Шквал на шквалі і шквалом поганяє. Ось де треба стежити за вин-транцем. Ось де своєчасно опускай вітрила. Замінюй грот клівером, а клівер — штормовим клівером! Вітри гасають, один одного наздоганяють. По чотири, по п'ять, а то й по сім днів лежиш у дрейфі. Частенько від нових вітрил залишаються одні ганчірки. Тут поскачеш! Такі шторми, що трищоглові вітрильники стрибають, як блохи. Я на власні очі бачив, як із англійського брига "Трюблю" знесло в море — під три чорти! — юнгу разом із утлегаром, на якому він саме працював. Злетів у повітря, як метелик! Я бачив, як на красуні шхуні "Повернення" зірвало з форсалінга боцмана і вбило на смерть. У мене на кораблі вітром зламало планшир і розбило на друзки ватервейс. Якщо й вирвешся звідти, то, вважай, що вітрил у тебе більше нема. П'ятдесятигарматний фрегат пропускає воду, як коновка. А що вже берег, то хай йому грець! Гіршого не знайдеш. Усі скелі порізані, наче хтось навмисне побешкетував. Так от, підходиш до Голодного порту, а тут як з-під дощу та під ринву. Страшніших хвиль ніде й ніколи не бачив. Пекло, та й годі!.. І раптом бачиш два слова, виведених червоною фарбою: "Поштова контора".

— Що ви хочете цим сказати, капітане Жертре?

— А те, капітане Клюбен, що зразу ж, як обігнеш мис Анни, побачиш на камінці, футів так зі сто висотою, довгу, поставлену сторч жердку. До жердини підвішено бочечку. Оця бочечка — то і є поштова скринька. І треба ж було англійцям написати зверху: "Поштова контора"! Скрізь пхають свого носа. Це ж океанська пошта! Вона не належить вельмишановному джентльменові — королю Англії. Ця поштова скринька — спільна для всіх. Вона належить усім країнам. "Поштова контора"! Суцця нісенітниця. Почитаєш і баньки вилупиш, начеб сам диявол підніс тобі чашку чаю. А поштова служба здійснюється так: яке б судно не пройшло, посилає до стовпа шлюпку з листами. Корабель, який прийшов з Атлантики, забирає листи в Європу, а корабель з Тихого океану — в Америку. Офіцер, який керує екіпажем шлюпки, кладе в бочку пакет і забирає кореспонденцію, яка там назбиралась. Ваш корабель зобов'язаний доправити цю кореспонденцію, а судно, яке прийде після вас, те саме зробить із вашою. А що судна плавають у протилежні боки, то континент, звідки пливете ви, для мене — місце слідування. Ви везете мої листи, а я — ваші. Бочечка прикручена до стовпа ланцюгом. А як там хлющить дощ! Як валить сніг! Як б'є град! Трикляте море! З усіх боків хмарами летять буревісники. Ось крізь яке пекло має пропливти "Тамоліпас"! На бочці міцна покритка на шарнірах, але нема ні замка, ні клямки. Отож знайте: звідти можна написати друзям. Листи дійдуть.

— Цікаво, — замислено пробурмотів Клюбен. Капітан Жертре-Габуро знову сьорбнув пива з кухля.

— Припустимо, що цей мерзотник Зуела вирішить мені написати. Негідник кидає

свою мазанину в бочечку біля Магеллана — і через чотири місяці я читаю куродряпство цього пройдисвіта! До речі, капітане Клюбен, невже ви завтра вийдете в море? Клюбен, впавши в якесь заціпеніння, не почув запитання.

Капітан Жертре спитав ще раз. Клюбен опам'ятався.

— Звичайно, капітане Жертре. Це мій день. Мені треба вирушати завтра зранку.

— Як на мене, то я б не поїхав. Капітане Клюбен, від собак тхне мокрою псятиною. Морські птахи вже другу ніч ширяють над маяком, кружляють довкола ліхтаря. Це погана прикмета. Мій барометр викидає коники. Зараз місяць у першій своїй чверті, а в цю пору — найгірша погода.

Я сьогодні бачив, як столижник поскручував листочки, а конюшина в полі випростувала стебла. Дошові хробаки повиповзали з землі, мухи кусаються, бджоли не відлітають від вуликів, горобці начеб раду радять. Здалеку чути бамкання дзвонів.

Сьогодні ввечері я чув благовіст із Сен-Люнера. До того ж сонце, заходячи, потемніло. Завтра буде густий туман. На мою думку, туман страшніший, ніж ураган.

Він такий потайний, такий підступний!

КНИГА ШОСТА

П'ЯНИЙ СТЕРНИЧИЙ І ТВЕРЕЗИЙ КАПІТАН І Скелі Дувру Деся за п'ять миль на південь від Гернсею, якраз навпроти Пленмонського мису, між Ла-Маншськими островами і Сен-Мало, тягнеться ланцюг скелястих рифів, які називаються Дуврами. Це згубне місце.

Назва "Дуврські" або "Доверські" охоплює багато рифів і скель. Навпроти північного узбережжя Франції теж є скеля Дувр, на ній зараз будується маяк, це теж небезпечний риф, але її не треба змішувати з групою Дуврських рифів.

Найближчою до Дуврів точкою Франції є мис Бреан. Дуврські скелі стоять трохи на більшій відстані від Франції, ніж до першого острова Нормандського архіпелагу.

Відстань між рифом і Джерсеєм приблизно дорівнює діагоналі Джерсею в найширшій його частині. Якби острів Джерсей повернути на Корб'єре, як двері на завісах, то мис Сен-Катрін, мабуть, торкнувся б дуврських скель. Тут вони відокремлені одна від одної більш як на чотири милі.

В цих морях, освоєних цивілізацією, навіть найдикіші острівці рідко бувають безлюдними. На Аго зустрінеш контрабандистів, на Бініку — митних чиновників, на Бреа — кельтів, на Канкалі — ловців устриць, на Сезамбре, острові Цезаря — мисливців за кроликами, на Брек-У — збирачів крабів, на Менк'є — рибалок із неводом, на Екре-У — рибалок із сачками. На Дуирських скелях — нікого.

То володіння морських птахів.

Нема нічого страшнішого, ніж зустрітися з Дуврами. Острови Каске, де, згідно з чутками, загинув "Білий корабель", Кальвадоська мілина, гірські вершини острова Уайт, підводне каміння Ронес, через котрі таким небезпечним є весь берег Больє, Преельська мілина, яка закриває Меркельську протоку і примушує судна проходити на двадцять сажнів далі в море від бакена, пофарбованого на червоно, зрадливі підступи до Етаблю і Плуа, два друїдичні камені на південь від Гернсею, Старий Андерло і

Малий Андерло, Корб'єр, Гануа, Голий острів — навіть приказка про нього:

"Голий острів обігнеш — посивієш, як не ввреш", наганяє страх, скеля Утоплениць, протока Бу і Фрукі, Чорторий між Гернсеєм і Джерсеєм, Ардан між Менк'є і Шозеєм, Норовистий кінь між Булей-Бей і Бариевілем — про всіх них іде погана слава, але куди їм до Дуврів.

На всьому Ла-Маншському морі, сповненому небезпеки, — цьому Егейському морі заходу, — тільки риф "Отче наш" між Гернсеєм і Серком навіває такий же жах, як і Дуврські скелі.

Але все ж зі скелі "Отче наш" можна подати сигнал, на випадок корабельної катастрофи можна сподіватися на допомогу. На захід звідси видніється мис Дікар, або Ікар, на південь — Товстоніс. А з Дуврських скель не побачиш нічого.

Шквали, вода, хмари, безмежність, безлюддя. Тільки судно, яке збилося з путі, може опинитися в районі Дуврських скель. Брили граніту там дикі й страхітливі. Крутизна недоступна. Зловорожість безодні — похмура і відразлива.

Довкола відкрите море. Глибінь страшенна. Одинокий риф, на зразок Дувру, приманює і дає притулок всілякій звірині, котра ховається від людини. Він схожий на велетенський підводний зірчастий корал. Це затоплений лабіринт. Там, на глибині, важко доступній і для водолазів, — печери, лігва, підземелля, перехрестя темних вулиць. Там кишать огидні тварюки. Вони пожирають одна одну. Краби їдять рибу і самі стають чиеюсь їжею. У темряві снують страхітливі живі істоти, не створені для людського ока. Неясні обриси паш, вусиків, щупальців, плавників, пір'їн, роззявлених щелеп, луски, кігтів, клешнів ковзають, хилитаються, розбухають, розчиняються і щезають у похмурій прозорості. Жителі морських глибин шугають страхітливими роями, творячи те, що їм призначено. Там справжній вулій страховищ.

Там панує потворність, доведена до досконалості. Уявіть собі, якщо можете, рухливе кишло голотурій.

Заглянути в морські надра — це значить заглянути в уявлення невідомого. Це значить побачити море у всій його страхітливості. Морське бездоння подібне до ночі. Там також спить, принаймні вдає, що спить, сумління світобудови. Там у цілковитій безпеці здійснюються злочинства тих, які ні перед ким не несуть відповідальності.

Там у жахливій незворушності чорнові творіння природи, майже привиди, поріддя пекла чинять у пільмі свої страшні справи.

Років сорок тому дві скелі незвичайної форми здалеку попереджали океанських мандрівників про Дуврський риф. То були два прямовисні стрімчаки; вони майже торкались один одного своїми гострими, вигнутими вершинами. Вони стирчали з води, як два бивні затонулого слона. Тільки це були бивні висотою з добру вежу, а слон мав бути завбільшки з гору. Ці дві природні вежі невідомого міста страховищ розділялися вузькою протокою, де лютували хвилі. Звивиста протока гнула на своєму шляху всілякі колінця і скидалася на кривулясту вуличку між двома стінами. Спарені скелі називали подружжям Дуврів. Один Дувр називався Великим, другий — Малим. Один був заввишки шістдесят футів, другий — сорок. Безперервне биття хвиль врешті призвело

до того, що підмурівок цих веж виявився начеб підпиляним і сильний шквал під час рівнодення 26 жовтня 1859 року перекинув одну з них у море. Та, що вціліла, менша з них, вивітрилась і залишилася без вершини.

Найдивовижніший стрімчак Дуврської групи скель називається "Людиною". Він існує й досі. В минулому столітті вибалки, заблукавши в морі й прибившись до нього, знайшли на його вершині людський труп. Біля тіла покійного валялася ціла купа випорожнених черепашок. Людина з корабля, який розбився об ці скелі, знайшла тут пристановище. Якийсь час вона тут жила, живлячись молюсками, поки не вмерла. Ось чому скеля має назву "Людина".

Пустизна цих вод — моторошна. Шум — і німота. Те, що тут діється, чуже роду людському. Зміст його нам невідомий. Одвічними пустельниками стоять Дуврські скелі. А довкола, де тільки кинеш оком, безкрає шумування хвиль.

II

Неждано-негадано — пляшка коньяку

У п'ятницю вранці, на другий день після відплиття "Тамоліпаса", Дюранда вирушила на Гернсей. Вона покинула Сен-Мало о дев'ятій годині.

Погода стояла ясна, туману не було; виходило на те, що старий капітан Жертре-Габуро нехотя збрехав.

Зайнятість сьєра Клюбена іншими справами рішуче вплинула на те, що він мало не випустив з уваги вантаж для пароплава. На борт було прийнято лише кілька тюків паризької галантереї для "модних" крамниць порту Сен-П'єр і три ящики для Гернсейської лікарні — один з господарським милом, другий з пачками свічок, а третій з французьким ремнем на підшви та кордовським ремнем найвищої якості. Дюранда везла назад ящик колотого цукру і три ящики квіtkового чаю — їх не пропустила французька митниця. Сьєр Клубен взяв на борт іще кілька биків. Їх досить недбало вантажили в трюми.

На пароплаві було шість пасажирів: один гернссець, два малоенські гуртоправи, "турист" (уже в той час входило в моду це слово), парижанин з дрібних буржуа, очевидно, комівояжер, і американець-місіонер.

Залога Дюранди, не рахуючи Клюбена, складалася з семи чоловік: стерничого, матроса-вугляра, матроса-теслі, кухаря, який в разі потреби виконував корабельну службу, двох кочегарів і юнги. Один із кочегарів був водночас і механіком. Кочегар-машиніст, дуже хоробрий і кмітливий голландський негр, який утік із цукрової плантації на річці Сурінаме, називався Енбранкамом. Негр Енбранкам знав машину і чудово нею керував. Цей чорношкірий біля печі, на думку обивателів, надавав Дюранді ще більш чортівського вигляду.

Стерничий, уродженець Джерсею і нащадок виходців з Котанте, називався Тангруйлем. Тангруйль походив з най-чистокровнішої аристократії.

Найчистокровнішої в буквальному розумінні слова. Ла-Маншські острови, так само, як Англія, — країна ієрархічна. Там ще й тепер є касти. У кожної касти свої уявлення, якими вони відгороджуються від інших людей. Кастові передсуди — скрізь однакові, в

Індії вони такі самі, як у Німеччині. Знатність роду завойовується мечем і втрачається в праці. Вона зберігається в неробстві. Нічого по робити — значить жити шляхетно; того, хто не працює, вшановують почесами. Ремесло призводить до падіння. Колись у Франції винятком із цього правила були тільки фабриканти скла; у випорожненні пляшок частково полягає слава знаті, тому й виробництво пляшок не вважалося безчестям. На Ла-Маншському архіпелазі так само, як і у Великобританії, хто хоче бути дворянином, повинен бути багатієм. Робітник не може бути джентльменом. А якщо і був колись, то перестане ним бути. Матрос, який походить від рицарів, що мали власний прапор, — тільки матрос. Років із тридцять тому на Орінї прямий нащадок роду Горж, який мав би законне право на володіння маєтком Горж, якби воно не було конфісковане Філіппом-Августом, босоніж збирав на морському березі водорості. Один із Картре був візником на Серку. Мадемуазель де Велль, правнучка балії Велля, першого судді на Гернсеї, була служницею в автора цих рядків. На Джерсеї живе продавець сукна, а на Гернсеї — чоботар, на прізвище Грюші, які називають себе Груші і твердять, що доводяться двоюрідними братами ватерлооського маршала. У стародавніх церковних актах Кутанської єпархії є записи про дворянський рід Тангровілів, безперечно, споріднений з Тарканвілями, що на нижній Сені, тобто Монморансі. У XVI столітті Іоанн де Ерудвіль, зброєносець сіра де Тангровіля, носив за ним "його лати та інші обладунки". У травні 1371 року в Понторсоні на огляді, вчиненому Бертраном Дюгескленом, "пан Тангровіль виконував обов'язки молодшого рицаря". На Нормандських островах зубожілу людину зразу ж виводять із знаті. Для цього досить викривити вимову прізвища. Був Тангровіль, а став Тангруйль — от і все.

Саме таке трапилось зі стерничим Дюранди.

У порту Сен-П'єр, на площі Бордаж, живе торговець за-лізомоскательними виробами на прізвище Енгруйль; насправді ж він, певно, Енгровіль. За Людовіка Товстого Енгровілі володіли трьома парафіями в окрузі валонського податного суду. Певен абат Триган скомпонував Історію нормандської церкви. Літописець Триган був священиком у маєтності Диговіль. Якби сеньйор Диговільський зубожів, то його стали б називати Дигуйлем.

Тангруйль, цей імовірний Танкарвіль і, можливо, навіть Монморансі, був наділений старовинною якістю дворянина, яка для стерничого була суттєвим ґанджем, — він любив випивати.

Сьєр Клюбен наполегливо відмовлявся його прогнати. Він поручився за нього перед месом Летьєрі.

Стерничий Тангруйль ніколи не покидав Дюранди й навіть спав на пароплаві. Коли напередодні від'їзду сьєр Клюбен досить пізно ввечері відвідав судно, Тангруйль уже хропів на своєму висячому тапчані.

Вночі Тангруйль проснувся. Така вже була у нього щоденна звичка. У кожного п'янички, який не володіє собою, є свій тайничок. Був він і в Тангруйля. Він називав його "камбузом". Секретний "камбуз" Тангруйля був у нижній частині трюму. Він влаштував його там тому, що навіть думка про його місцезнаходження могла б

видатись неймовірною. Він був певен, що, крім нього, про криївку не знає ніхто. Як і всякий поборник тверезості, сьєр Клюбен був людиною суворого норову. Трошечки рому і джину — все, що можна було приховати від пильного капітана, — зберігається в потаємній місцині трюму, на дні лотбака, і майже щоночі стерничий влаштовував любовні побачення зі своєю криївкою. Нагляд був невсипущий, оргії жалюгідні, нічні бенкети Тангруйля звичайно обмежувалися двома-трьома ковтками похапцем. Траплялося й так, що криївка була порожньою. Тієї ж ночі Тангруйль несподівано здибав там пляшку коньяку. Його радості не було меж, та не менше було й здивування. З якого неба впала ця пляшка? Він не міг пригадати собі, коли і як він приніс її на пароплав. Він зразу ж вижлуктив усю пляшку. До певної міри з обережності: боявся, щоб хтось не побачив у нього спиртне і не забрав. Порожню пляшку він шпурнув у море. Другого дня, коли Тангруйль став до стерна, він злегка похитувався. Та керував він пароплавом майже так само, як завжди.

Щодо капітана Клюбена, то, як відомо, того вечора він повернувся спати в "Готель Жана".

Клюбен завжди носив під сорочкою шкіряний подорожній пояс, в якому він про всяк випадок тримав гіней з двадцять. Знімав його тільки вночі. З внутрішнього боку пояса на грубій шкірі густою літографською фарбою, яка не боїться води, власною рукою було виведено: "Сьєр Клюбен".

Перед від'їздом, підвівшись після сну, Клюбен сунув у пояс залізну скриньку з сімдесятьма п'ятьма тисячами франків банкнотами, потім, як звикле, затягнув і застібнув його.

III

Перервана розмова

Відпливали весело. Ледве встигнувши порозкладати саквояжі і валізи на лави і під лави, пасажери взялися оглядати пароплав — це робиться неодмінно кожного разу і настільки увійшло в звичку подорожніх, що стало ніби обов'язковим. Двоє з пасажирів, турист і парижанин, ніколи не бачили пароплава, і піна, збита першим же поворотом коліс, викликала щиросерде захоплення. Потім вони стали захоплюватися димом із труби. Деталь за деталлю, гвинтик за гвинтиком, вони оглянули все корабельне спорядження на палубі і в мідельдеці: товсті, чавунні кільця, залізні гаки, скоби, болти, так точно підігнані, що вони здаються величезними іграшками — залізними іграшками, які буря позолотила іржею. На палубі пасажери постояли і біля невеличкої сигнальної гармати, примкнутої на ланцюгу. "Як собака на прив'язі", — звернув увагу турист. "І під попоною з просмоленої парусини, щоб не застудилася", — додав парижанин. Що далі відпливали вони від берега, то частіше озивалися звичайними зауваженнями про красу Сен-Мало; котрийсь із пасажирів прорік загальновідому істину, що берег, коли дивитися на нього з моря, оманливий і що на відстані однієї милі Дюнкерк точнісінько такий, як Остенде. Все, що можна було сказати про Дюнкерк, було сказано і доповнено, — мовляв, обидві його брандвахти пофарбовані червоним і називаються "Рюїтінген" та "Мардик". Сен-Мало зовсім змалів удалині, а потім щез.

Довкола простягалася спокійна морська гладінь. Слід, залишений на воді пароплавом, майже не згинаючись, тягнувся пінною смугою і губився десь у неоглядній даліні.

Якщо б від Сен-Мало у Франції до Екзетера в Англії провести пряму лінію, то Гернсей виявився б якраз посередині. Пряма лінія в морі — не завжди ідеально пряма. І все ж пароплави можуть до деякої міри на відміну від вітрильників дотримуватись прямої лінії.

Море і вітер — це складова сил. Пароплав — це складова машин. Сили природи — вічнодіючі машини; парова машина — обмежена сила. Отож, між цими двома початками — невичерпною могутністю стихії і творінням людського розуму — зав'язується поєдинок, який і називається мореплаванням.

Воля механізму — протидія безмежності. Але й сама безмежність підпорядкована своєму механізмові. Стихіям відомо, що вони чинять і до чого вони прагнуть. Немає сліпої сили. Людина повинна спостерігати за цими силами і розгадувати їхні шляхи.

А поки вона не встановила законів цих сил, боротьба триває, і в цій боротьбі плавання на пароплаві — постійна перемога людського генія, одержувана щохвилини на кожній п'яді морського простору. Паровий двигун тим чудовий, що має здатність тримати корабель у послузі. Він зменшує його покірливість вітру і збільшує покірливість людині.

Ніколи ще Дюранда не йшла так справно, як у той день. Вона поводити себе чудово.

Близько одинадцятої, заохочувана свіжим норд-вестом, уже перебуваючи у відкритому морі поблизу Менк'є, вона йшла під невеликою парою правим галсом, круто бейдевінд.

Погода весь час була гарна, сонячна. Але рибальські човни повертались до берега.

Мало-помалу море очистилося від суден так, ніби вони поспішали сховатись у гаванях.

Не можна було сказати, що Дюранда йшла своїм звичайним маршрутом. Залога нічим не турбувалась, довір'я до капітана було абсолютним; і все ж пароплав, очевидно, з вини стерничого трохи відхилився вбік. Здавалося, що Дюранда радше бере курс на Джерсей, ніж на Гернсей. Трохи після одинадцятої капітан виправив напрям, взявши вліво, просто на Гернсей. Невелика втрата часу — тільки й всього. Але в короткі дні всяка втрата часу може мати свої негативні наслідки. Сяло яскраве сонце, але сонце лютневе.

Тангруїля так розібрало, що він ледве стояв на ногах і не владав руками. Ось чого славний стерничий часто збивався з курсу, а це сповільнювало хід.

Вітер майже вщух.

Пасажир-гернсеєць, у руках якого була підзорна труба, час від часу наводив її на невеликий віхоть сіруватого туману, — його повільно перекочував вітер по самому краєчку обрію на заході, і був він схожий на жмуток вати.

У капітана Клюбена, як і завжди, був строго пуританський вираз обличчя. Він,

здавалося, подвоїв увагу.

На палубі Дюранди було спокійно і навіть весело. Пасажири жваво гомоніли між собою. Під час морської подорожі можна, заплющивши очі, тільки з тону розмови судити про стан моря. Безтурботність пасажирів свідчить про погідність океану.

Коли б море хвилювалося, була б немислима хоч би така розмова:

— Подивіться-но, добродію, яка гарненька червоно-зелена мушка.

— Вона заблудилася в морі і тепер відпочивав на кораблі.

— Муха не дуже втомлюється.

— Куди ж їй — — вона така легенька! Її вітер несе.

— Знаєте, добродію, одного разу зважили унцію мух, потім перелічили їх, і вийшло шість тисяч двісті шістдесят вісім.

Гернсеєць з підзорною трубою підійшов до гуртоправів із Сен-Мало, і ось про що вони почали розмовляти:

— Бачите, обракський бик — кремезний, упасаний, ноги в нього куці, шерсть руда. Через свої куці ноги він працює повільно.

— Щодо цього салерські воли набагато кращі.

— Мені, добродію, довелося на своєму віку побачити би-ків-красенів. Один куцоногий, широкогрудий, широкозадий, ножиська м'язисті, бик чудової вгодованості, і висота до загривка належна, і довжина від шиї до озаддя така, яка має бути, і шкіра з нього здиралася легко. Другий — просто взірець правильного догляду. Тулуб підібраний, шия міцнюща, ноги прудкі, зад збігає вниз, а на масть білий з червоними латками.

— Очевидно, котантенської породи.

— Так, але з деякою домішкою ангюської та суффольк-ської.

— Хочете — вірте, хочете — не вірте, добродію, але на півдні влаштовуються конкурси ослів.

— Ослів?

— Ослів. Їй же богу. І чим осел поганіший, тим вважається красивішим.

— Так само і матки для приплоду мулів — чим поганіші з вигляду, тим кращі.

— А правда. Ось, наприклад, пуатвенська кобила. Товстопуза, товстонога.

— Найкраща мулиха — бочка на чотирьох підпорках.

— Краса тварин зовсім не те, що краса людини.

— А надто жінки.

— Що правда, то правда.

— Як на мене, то жінка повинна бути гарною.

— А як на мене, то вона повинна бути гарно прибраною.

— Еге ж, еге ж, щоб чистюсінька була, охайна, чепурненька, струнка, випещена.

— Та ще й свіженька. У дівчини має бути такий вигляд, ніби вона щойно вийшла з рук ювеліра.

— Та повернімося до наших биків. Бичків, про яких оце казав, я бачив на ярмарку в Туарі — їх там продавали.

— І я знаю Туарський ярмарок. Туди збиралися поїхати торговці хлібом Бонно із Ла Рошелі і Багю із Марана. Чули про таких?

Турист і парижанин розмовляли з місіонером-американцем. Тон розмови також свідчив про безхмарну погоду.

— Чи відома вам, пане, — повчав турист, — водотоннажність флоту цивілізованого світу? Франція — сімсот шістнадцять тисяч тонн; Німеччина — мільйон; Сполучені Штати Америки — п'ять мільйонів; Англія — п'ять мільйонів п'ятсот тисяч тонн.

Додайте до цього флот малих країн. Разом дванадцять мільйонів дев'ятсот чотири тисячі тонн, розподілених на сто сорок п'ять тисяч суден, розкиданих по всіх водах земної кулі... Американець урвав туриста:

— Пане, то в Сполучених Штатах, а не в Англії п'ять мільйонів п'ятсот тисяч тонн.

— Либонь, і так, — мовив турист. — Ви американець?

— Авжеж, пане.

— Тим більше згоден.

Запала мовчанка, і в місіонера-американця промайнула думка, що зараз можна запропонувати Біблію, — момент підходящий.

— Шановний, — знову обізвався турист, — чи справді ви, американці, так любляєте давати прізвиська, що вшановуєте ними ваших найславетніших людей і навіть відомого міссурійського банкіра Томаса Бентона називаєте "Старим Зливком"?

— Ми і Закарі Тейлора називаємо "Старим Заком".

— А генерала Гаррісона — "Старим Типом", чи не так? А генерала Джексона — "Старим Горіхом"?

— Бо Джексон — твердий горіх, а Гаррісон розбив червоношкірих поблизу Тіппекане.

— У вас візантійський звичай.

— Ні, наш власний. Ми називаємо Вен-Б'юрена "Куцим Ворожбитом"; Сьюарда, який дав наказ випустити паперові гроші дрібними купюрами, — "Малим Біллем"; Дугласа, іллінойського сенатора, демократа, — він низенький на зріст, усього чотири фути, зате дуже красномовний, — "Маленьким Велетнем". Ви можете проїхати від Техасу до самого Мену і не почути ані імені Кесс: його називають "Довгоногим мічіганцем", ані імені Клей, якого кличуть "Рябим хлопцем з млина". Клей — син мірошника.

— Я скоріше називав би їх Клеєм і Кессом, так коротше, — мовив парижанин.

— Ви б порушили встановлену традицію. Ми називаємо Кервена, секретаря скарбу, — "Хлопцем з батогом". Данієля Вебстера — "Чорним Деном". Щодо Вінфілда Скотта, то ми прозвали його "Мерщій-тарілку-супу!", бо він, як розгромив англійців біля Чіппівей, відразу сів обідати.

Клубок туману, що з'явився вдалині, збільшився. Тепер він займав на обрії сегмент градусів десь із п'ятнадцять. Здавалося, туман сам повзе по воді, бо вітру не було. Бриз майже зовсім ущух. Море було плоске в своїй незрушності. Полудня ще не було, а сонце вже почало меркнути. Воно світило, та не гріло.

— Здається, погода міняється, — озвався турист.

— Напевно, буде дощ, — мовив парижанин.

— Або туман, — докинув американець.

— Шановний добродію, — вів далі турист, — в Італії найменшо дощу випадає в Мольфетта, а найбільше — в Тольмеццо.

Опівдні, згідно з острівним звичаєм, продзвонили до обіду. Обідати йшов, хто хотів. Деякі пасажери захопили харчі з собою, тож весело закусували просто на палубі. Клюбен не обідав.

Поки їли, розмова не припинялася.

Гернсеєць, здогадавшись, що американець розповсюджує Біблію, підсунувся до нього.

Місіонер запитав:

— Ви знаєте тутешнє море?

— Авжеж, я тутешній.

— Я також, — озвався один із малоенців.

Гернсеєць кивнув головою, підтверджуючи його слова, і вів далі:

— Ми зараз у відкритому морі. Дуже добре, що ми не попали в туман, коли пропливали повз Менк'є.

Американець повернувся до малоенця й сказав:

— Острів'яни знають море краще, ніж жителі узбережжя.

— Це правда. Куди нам! Ми — жителі узбережжя — ні на морі, ні на суші.

— Що воно за штука — Менк'є? — запитав американець.

— Купа препаскудного каміння, — відповів малоенець.

— А є ще і Греле, — докинув гернсеєць.

— Атож, хай йому грець! — піхопив малоенець.

— І Шуас, — додав гернсеєць. Малоенець розреготався.

— Ну, коли так, то в нас є ще Дикуни, — мовив він.

— І Ченці, — підкинув гернсеєць.

— І Качур! — вигукнув малоенець.

— Шановний добродію, останнє слово залишилося за вами, — гречно сказав гернсеєць.

— Малоенці — не ошуканці! Сказавши ці слова, малоенець підморгнув.

— Хіба нам доведеться минати все це нагромадження скель? — запитав турист.

— Ні. Ми їх залишили на південному сході. Вони вже позаду нас. Гернсеєць провадив:

— На Грелі набереться п'ятдесят сім стрімчаків — великих і малих.

— І на Менк'є — сорок вісім, — докинув малоенець. Тут між гернсейцем і малоенцем спалахнула суперечка:

— Мені здається, пане із Сен-Мало, ви забули ще про три скелі.

— Я полічив усі.

— Від Дере до Головного острова?

— Авжеж.

- А Будинки полічили?
- Сім скель посередині Менк'є? Полічив.
- Бачу, бачу, що ви знавець стрімчаків.
- Що то за малоенець, коли він не знає стрімчаків?
- Приємно чути таке від француза.

Малоенець кивнув на знак подяки головою і мовив:

- Дикуни — це ще три стрімчаки.
- І Ченці — два.
- І Качур — один.
- Ясно, раз Качур — значить, один.
- Нічого не значить, бо Сюарда — одна, а в ній чотири стрімчаки.
- Що називаєте Сюардою? — запитав гернсейць.
- Сюардою ми називаємо те, що ви називаєте Шуасом.
- Важко пробиватися між Шуасом і Качуром.
- Авжеж, тільки птахам удається.
- І риbam також.
- Не дуже. В бурю їх розбиває об скелі.
- А чи є на Менк'є піщані береги?
- Довкола Будинків.
- Отих восьми скель, що їх видно з Джерсею?
- Точніше, з Азетського узбережжя. Тільки їх не вісім, а сім.
- Під час відпливу на Менк'є навіть можна прогулюватись.
- Звичайно, адже там зустрічаються мілини.
- Хочу сказати, що там теж небезпечно.
- Тільки з боку Гранвіля.

— З усього видно, що ви — мешканці Сен-Мало, так само, як і ми, гернсейці, — любите плавати в тутешніх водах.

— Авжеж, — відповів малоенець, — з тією тільки різницею, що у нас кажуть: "Ми звикли", а у вас: "Ми любимо".

- Ви — чудові моряки.
- Щодо мене, то я торгую худобою.
- Не скажете, як називали знаменитого моряка із Сен-Мало?
- Сюркуф?
- А ще одного?
- Дюге-Труен.

Тут у розмову втрутився комівояжер із Парижа:

— Дюге-Труен? Той, якого накрили англійці? Він був не тільки відчайдухом, але й неабияким бабодуром. Зачарував одну юну англійку, і та визволила його з тюрми. Аж тут пролунав громовий голос:

- Ти п'яний!

Розділ, у якому виявляються всі якості капітана Клюбена

Усі оглянулися.

Виявилось, що капітан кричав на стерничого. Сьєр Клубен нікому не "тикав". І якщо він звернувся так до стерничого Тангруйля, значить, він нетямився з люті або удавав із себе розлюченого.

Своєчасний спалах гніву звільняв від відповідальності, а буває, переносить її на іншого.

Стоячи на капітанському містку між двома колісними щитами, Клубен пильно дивився на стерничого. "П'яниця", — ще раз процідив він крізь зуби.

Бідолашний Тангруйль похнюпив голову.

Туман стелився все ширше. Він уже огорнув майже половину обрію. Він розповзався навсебіч: адже туман розтікається, мов олійна пляма. Імла напливала непомітно.

Вітер підштовхував її повільно і безшумно. Мало-помалу вона захоплювала весь океан. Вона підкрадалася з північного заходу, і корабель плів їй напереріз.

Здавалося, що попереду — величезний скелястий берег, рухливий і розпливчатий. Він нависав над морем, як стіна. Чітко виднілась межа, якої сягав водяний простір і за якою він обривався, зникаючи в тумані.

До смуги туману залишалося десь із півмилі. Якби вітер змінив напрям, то пароплав не затопило б туманом, але потрібно було б, щоб він змінився негайно. Відстань на півмилі стягалася і скорочувалася на очах: Дюранда йшла вперед, і туман плів уперед — їй назустріч. Так вони наближалися одне до одного.

Клубен скомандував піддати пари і повернути на схід.

Якийсь час плвли вздовж берега туману, але він усе наповзав. Одначе пароплав був усе ще залитий яскравим світлом.

В цих маневрах марнувався час. Ніч у лютому западає дуже швидко.

Гернсеєць став уважно вдивлятися в туман.

— Оце так облягло! — звернувся він до малоенців.

— Справжнє паскудство на морі, — сказав хтось із них.

— Усю поїздку зіпсує, — докинув другий. Гернсеєць підійшов до Клюбена.

— Капітане Клубен! Боюсь, що ми попадемо в туман. Клубен відповів:

— Я хотів був залишитись у Сен-Мало, але мені порадили їхати.

— Хто саме?

— Старі моряки.

— Ай справді, — погодився гернсеєць, — у вас були всі підстави для того, щоб сьогодні рушити в путь. Хто знає, чи завтра не буде шторму. В таку пору можна сподіватися всього найгіршого.

Через кілька хвилин Дюранда увійшла в білясту смугу туману.

Тут сталося щось незвичайне. Раптом ті, що були в носовій частині корабля, перестали бачити тих, що розташувалися біля корми. Сіра волога стіна поділила пароплав на дві половини.

Відтак пароплав весь занурився в туман. Сонце начеб перетворилося на величезний місяць. Невдовзі всі почали цокотіти зубами від холоду. Пасажири повдягали свої плащі, а матроси непромокальні куртки. Від спокійного незворушного моря віяло льодовою загрозою. Здавалося, що ця моторошна тиша ховала в собі щось несподіване.

Все було мертвотно-бліде й похмуре. Чорний комин і чорний дим боролися зі свинцево-сірою імлю, котра огорнула пароплав.

Відхилитися від курсу на схід — тепер це було справжнісіньке безглуздя.

Капітан знову взяв курс на Гернсей і збільшив швидкість.

Пасажир-герисеець, тиняючись біля котельні, почув розмову негра Енбранкама з його товаришем-кочегаром. Пасажир нашорошив вуха.

Ось що казав негр:

— Вранці при сонці ми повзли, як черепахи, а тепер, коли обрій заслало туманом, ми мчимо, як на пожежу.

Гернсеєць підійшов до капітана Клюбена і спитав:

— Капітане Клюбен! Адже боятися нам нема чого, то чи не забагато ми даємо пари?

— Що поробиш, шановний добродію! Треба надолужити час, що його згаяв оцей п'яничка-стерничий.

— Що правда, то правда, капітане Клюбен.

І Клюбен додав задля більшої переконливості:

— Я хочу якнайскоріше прибути на місце. Досить з нас туману, навіщо нас має застати ніч?

Гернсеєць підійшов до малоенців і мовив:

— У нас чудовий капітан.

Час від часу величезні пасма туману, начеб зчесані гребінцем, важко звисали вниз і затуляли сонце. Потім воно виринало знову, зблякле, ніби хворе. Ті шматочки неба, які зрідка визирали, скидалися на засмальцьовані, розмазані смуги олійної фарби — такий вигляд має небо на театральних декораціях.

Дюранда пропливла повз вітрильник, який з обережності став на якір. То був "Шільтіль" із Гернсею. Шкіпер вітрильника звернув увагу на швидкість ходу Дюранди.

Йому здалося також, що вона йшла неправильним курсом. На його думку, вона надто відхилилась на захід. Пароплав, який летів у тумані на всіх парах, здивував його.

Близько другої пополудні туман погустішав так, що капітан мусив залишити мостик і підійти до стерничого. Сонце зникло, за туманом не було нічого видно. Дюранду облягла біла імла. Пливли у тьмяних, розсіяних сутінках. Не бачили неба, не бачили моря.

Вітер зовсім ущух.

Навіть відро з терпентином, підвішене на кільці під містком між колісними щитами, жодного разу не гойднулося. Пасажири замовкли.

Однак парижанин усе ж мугикав пісеньку на слова Бе-ранже:

Якось то бог проснувся... Хтось із малоенців звернувся до нього:

— Пане, ви з Парижа?

— Так, пане.

І глянув у вікно...

— Що там у Парижі? Щось сталося з землею...

— У Парижі все догори ногами.

— Виходить, на землі те саме, що й на воді...

— Гай-гай, кепська справа з цим клятим туманом.

— О, він може наробити лиха!

— І навіщо всі ці лиха? З якої речі трапляються ці лиха? На бісового батька здалися ці лиха? — розгомонівся парижанин. — Взяти хоч би пожежу в Одеоні. Скільки родин пішло з торбами! Хіба це справедливо? Звичайно, шановний добродію, мені невідомі ваші релігійні переконання, але особисто я цього не схвалюю.

— І я теж, — втрутився малоенець.

— Все, що відбувається тут, на землі, — знову обізвався парижанин, — видається справжнісіньким розрухом. Як на мене, господь відступився від нас. Малоенець замислено почував потилицю. Парижанин вів далі:

— Милосердний господь наш у відпустці. Слід би видати декрет, який би зобов'язував його сидіти на своєму місці. А то він раює в своєму заміському будинку і йому до нас байдуже. Тому все й пішло шкереберть. Мабуть, шановний добродію, богові набридло керувати нами, він відпочиває, а його намісник, якийсь ангел із семінаристів, бовдур із горобиними крильцями, орудує всіма земними справами. Слово "горобиними" він вимовляв "гороблиними", наче хлопчак із передмістя. Капітан Клюбен, підійшовши до співбесідників, поклав руку на плече парижанинові й промовив:

— Тихо! Думайте, шановний, що кажете. Адже ми на морі. Ніхто не озвався й словом.

Хвилин через п'ять гернсеєць, який усе це чув, прошепотів на вухо малоенцю:

— А наш капітан — віруючий!

Дошу не було, але всі були мокрі. Всіх охоплювала чимдалі дужча тривога, — адже можна було тільки здогадуватися, куди тримає путь пароплав. На всіх наліг сум. Туман встановлює на океані тишу; він присипляє хвилі, душить вітер. У хрипінні Дюранди, що розлягалося посеред цієї тиші, було щось неспокійне і жалібне. З кораблями більше не зустрічалися. Якщо вдалині, чи то поблизу Гернсею, чи поблизу Сен-Мало, інші якісь кораблі, що не попали під туман, то Дюранди, оповитої імлою, вони не могли бачити, а хвіст її диму, що начебто нізвідки не виходив, здавався їм чорною кометою на білому тлі неба. Раптом Клюбен закричав:

— Негідник! Куди ти повернув? Ти що? Хочеш звести нас зі світу? У кайдани б тебе закувати! Геть звідси, п'янюго! — І схопив стерно.

Спантеличений стерничий вмить утік у носову частину пароплава. Гернсеєць мовив:

— Тепер ми врятовані.

Корабель плів далі так само швидко.

Близько третьої години нижні пасма туману, які стелилися над самісінькою водою, стали підніматися, і показалося море.

— Не до душі мені все це, — сказав гернсеець.

І справді, туман могли розігнати тільки сонце та вітер. Якщо сонце, то добре, якщо вітер, то не дуже. Але для сонця було надто пізно. В лютому о третій пополудні сонце вже слабне. А від вітру на зломі дня годі сподіватися чогось путнього.

Найчастіше він — провісник урагану.

Зрештою, якщо й віяв легкий бриз, то майже нечутно.

Не спускаючи очей з нактоуза, Клюбен тримав у руках стерно і правив пароплавом.

Водночас він цідив крізь зуби слова обурення — так, щоб їх могли чути пасажир:

— Не можна гаяти часу... Через цього п'яничку ми запізнюємося!..

А втім, обличчя його було незворушне.

Море під пеленою туману вже не було спокійним. Де-не-де воно брижилось. Холодні відблиски розливались по поверхні води. Світлові зайчики на хвилях викликають у моряків занепокоєний. Адже вони вказують на те, що верховий вітер повіривав діри у найвищих шарах туману. Туман піднімався, але осідав знову, чимраз густіший. Іноді все огортала непроглядна імла. Пароплав опинився у справдешній тисняві туману. Час від часу страхітливе коло розсувалося, відкриваючи шматочок небосхилу, щоб потім знов зімкнутися, ніби кліщі.

Гернсеець, озброєний підзорною трубою, стояв на носі Дюранди, як дозорець. Блиснув просвіт, і знову запанував морок. Гернсеець злякано обернувся.

— Капітане Клюбен! — скрикнув він.

— Що таке?

— Ми йдемо прямісінько на Гануа.

— Помиляєтесь, — холодно відповів Клюбен. Гернсеець наполягав на своєму:

— Я певен.

— Такого не може бути.

— Я тільки-но бачив на обрії стрімчак.

— Де він?

— Ген там.

— Там відкрите море. Цього не може бути.

І Клюбен далі тримав курс саме в тому напрямі, куди показував пасажир. Гернсеець знову навів підзорну трубу. За хвилину він знову побіг назад.

— Капітане!

— Чого ще вам?

— Звертайте вбік.

— Навіщо?

— Запевняю вас, що я бачив велику скелю і зовсім близько. Це — Великий Гануа.

— Ви побачили брилу густішого туману — тільки й всього.

— Ні, то Великий Гануа. Бога ради, міняйте курс! Клюбен повернув стерно.

V

Захоплення Клюбеном досягає найвищої межі

Почувся тріск. Коли судно у відкритому морі налітає на риф і дістає пробоїну, то розлягається звук, сумніший за який уявити годі.

Дюранда зупинилася.

Гернсеєць простяг руки до неба і вигукнув:

— Це Гануа! Я так і казав. На палубі хтось зойкнув:

— Ми пропали!

Уривчастий і різкий голос Клюбена заглушив крики.

— Ніхто не пропав! Спокійно!

З люка котельні висунулася чорна, гола по пояс постать Енбранкама. Негр незворушно мовив:

— Капітане, вода затоплює трюм! Зараз залле машину. Настала страшна хвилина.

Зіткнення зі скелею скидалося на самогубство. Навіть якщо б воно було вчинене навмисно, нічого страшнішого статися не могло. Дюранда накинулася на скелю, наче хотіла взяти її приступом. Гострий виступ скелі вліз у неї, наче цвях. В обшивці утворилася дірка, більша ніж на квадратний сажень, форштевень був зламаний, крайній виступ розбитий вдрузки, вся передня частина розколота. Знівечений корпус, страхітливо сьорбаючи і захлинаючись, ковтав морську воду. У відкриту рану вливалася смерть. Зворотній поштовх був такий сильний, що сорлінь лопнув, і розгойдане стерно теліпалося на всі боки. Довкола пароплава, розбитого підводним рифом, нічого не було видно, крім суцільного, густого, майже чорного туману. Запала ніч.

Дюранда занурювалась у воду передньою частиною. Вона скидалася на коня, якому бугай розпоров рогами черево. Вона вмерла.

Починалася фаза припливу, і це відчувалося.

Тангруіль витверезився: під час корабельної катастрофи п'яних не буває. Він спустився на нижню палубу, а потім кинувся вгору, кричучи:

— Капітане, вода заливає трюм! За десять хвилин вона буде на рівні шпігатів!

Охоплені жахом пасажери металися по палубі, заламували руки, перехилялися через борти, бігали до машини, зчиняючи ту зовсім непотрібну метушняву, яку породжує паніка. Турист зомлів.

Клубен махнув рукою, і всі замовкли. Він запитав Енбранкама:

— Скільки часу ще може працювати машина?

— П'ять-шість хвилин.

Тоді він запитав пасажир-гернсейця:

— Я був біля стерна. Ви побачили скелю. На який із стрімчаків ми наразилися?

— На Чайку. В просвіті я дуже добре розгледів Чайку.

— Якщо ми на Чайці, — міркував уголос Клубен, — то Великий Гануа у нас з правого борту, а Малий — з лівого. До берега одна миля.

Екіпаж і пасажери слухали капітана з напруженою увагою і, тремтячи від страху, не зводили з нього очей.

Спроба об'їхати пароплав була б безглуздою й неможливою. Щоб викинути вантаж у море, довелося б відкрити люки, а це збільшило б приплив води. Зайве було б і кинути якір — Дюранда і так була пришпилена до скелі. До того ж якір розгойдувався б на скелястому дні, а шток заплутався б у якірному ланцюгу. Машина, не будучи пошкодженою, могла приводити корабель у рух, аж поки б не погас вогонь у котлі, тобто ще кілька хвилин; примусивши пару і колеса посилено працювати, давши задній хід, можна було б знятися з рифа. Але тоді Дюранда негайно пішла б на дно. Вістря скелі якоюсь мірою затуляло пробоїну і не пропускало воду. Воно було для неї перепорою. Але якби відкрили отвір, не можна було б стримати натиску води і відкачати її помпами. Хто вихопить кинджал, устромлений в серце, той миттю губить пораненого. Знятися зі скелі — означало потонути. Вода заливала в трюмі биків, вони заревіли.

— Шлюпку на воду! — скомандував Клюбен. Енбранкам і Тангруйль кинулися відв'язувати кріплення. Інші члени екіпажу дивилися, ніби закам'янівши.

— Всі до роботи! — гукнув Клюбен. Цього разу всі скорилися.

Клюбен далі віддавав накази тією старосвітською мовою, яку погано розуміли б нинішні моряки:

— Пішов шпиль! Заїло шпиль! Накласти талі! Стоп талі! Талі травити! Не давай сходитися блокам талів! Трави помалу! Трави ходом! Разом! Не давай заритись носом!

Бережи талі! Пішов гинь лопаря — увага!

Шлюпку спустили на воду.

І в ту ж мить колеса Дюранди зупинилися, дим перестав валувати з труби, котельню затопило.

Пасажири, ковзаючи по трапу, чіпляючись за такелаж, скоріше падали, ніж опускалися в човен. Енбранкам підняв непритомного туриста, відніс його в шлюпку і знову піднявся на палубу.

Слідом за пасажирами кинулись матроси. Їм під ноги покотився юнга; вони ступали просто по хлопцеві. Енбранкам загородив прохід.

— Ніхто не пройде раніше, ніж хлоп'я! — крикнув він.

Своїми могутніми чорними руками він порозштовхував матросів, схопив на руки хлопчика і передав його гернсейцю, який стояв у шлюпці.

Порятунувши юнгу, Енбранкам одійшов убік і сказав:

— А тепер проходите.

Тим часом Клюбен пішов у свою каюту, зв'язав корабельний журнал та інструменти, зняв компас з нактоуза. Папери та інструменти він віддав Енбранкамові, а компас — Тангруйлю.

— Всі на баркас! — скомандував він.

Матроси не примушували себе припрошувати. Вони всілися раніше, ніж Енбранкам і Тангруйль. Шлюпка була переповнена. Вода мало не переливалася через борти.

— Відчалюйте! — гукнув Клюбен. На баркасі зчинився галас:

— А ви, капітане?

— Я залишаюся.

У того, хто попав у корабельну катастрофу, нема часу розмірковувати, тим більше розчулюватись. І все ж ті, що опинилися в шлюпці, тобто у відносній безпеці, стурбувалися, і вже не за себе. Всі в один голос закричали:

— Їдьмо а нами, капітане!

— Я залишаюся.

Гернсеець, який добре знав море, заперечив:

— Слухайте, капітане! Ви налетіли на Гануа. Звідси до Пленмона вплав одна миля.

Але шлюпка може пришвартуватися тільки до Рокена, а це дві милі відстані. Довкола підводні камені й туман. Наша шлюпка може припливти до Рокена не раніше ніж за дві години. Буде вже глибока ніч. Приплив збільшується, вітер дужчає. Незабаром зірветься шторм. Але як ударить буря, ми не зможемо повернутися й забрати вас. Ви загинете, якщо залишитесь тут. Їдьмо з нами.

В розмову втрутився парижанин:

— Шлюпка повна, навіть переповнена, то правда: ще одна людина — зайва людина. Але нас тринадцятеро — погана прикмета, то краще вже перевантажити шлюпку ще на одну людину, ніж залишитися в ній чортовою дюжиною, їдьмо, капітане!

Тут обізвався Тангруйль:

— Все трапилося з моєї вини, а не з вашої. Несправедливо, якщо ви залишитесь.

— Я залишаюся! — відрубав Клюбен. — Вночі буря розтрощить корабель на скіпки. Але я його не покину. Коли корабель гине, капітан умирає. Про мене скажуть: "Він до кінця виконав свій обов'язок". Тангруйле, я вам прощаю.

Схрестивши на грудях руки, він вигукнув:

— Слухайте команду! Віддай кінець! Відчалюйте! Шлюпка похитнулася. Енбранкам узявся за стерно. Всі, хто не сидів за веслами, простягли до капітана руки.

— Ура капітанові Клубену! — закричали вони влад.

— Ось людина, гідна подиву! — сказав американець.

— Пане добродію! Це найчесніша людина на всьому нашому морі! — мовив гернсеець. Тангруйль плакав гіркими сльозами і бив себе в груди:

— Якби мені вистачило духу, я залишився б з ним. Шлюпка пірнула в туман і зникла. Більше нічого не було видно.

Удари весел, поступово затихаючи, замовкли.

Клюбен залишився сам.

VI

Глибина безодні освітлена

Коли цей чоловік оглянувся довкола, — один на скелі, під навислими хмарами, посеред водяної пустелі, далеко від усього живого, далеко від людської метушні, приречений на смерть, відданий на поталу припливу, що чимраз більшав, і ночі, яка насувалася, — палка радість охопила його душу.

Він досяг своєї мети.

Мрія здійснилася. Довготерміновий вексель, виданий йому долею, оплачено.

Покинутий — для нього означало: врятований. Він був на Гануа, за милю від берега, у нього сімдесят п'ять тисяч франків. Ніколи не було такої напрочуд щасливої катастрофи. Нічого не зірвалося: щоправда, все було передбачено. З юних років Клюбен був одержимий ідеєю: поставити чесність на карту в життєвій грі, тобто прославитись як бездоганно чесна людина і, з цього почавши, дочекатися щасливого випадку, стежачи за підвищенням чужих ставок, шукати кращого способу, вгадати потрібну хвилину; не йти напромацьки, а схопити напевно, завдати одного-єдиного удару, загребти банк і пошити всіх у дурні. Він вирішив ураз досягти успіху там, де недалекоглядні злодії попадаються разів з двадцять, і осягти багатство там, де вони кінчають шибеницею. Зустрівши Рантена, він побачив у ньому промінь світла. У Клюбена вмість виник план: примусити Рантена повернути крадене, а самому, щоб уникнути можливого викриття, зійти за мертвого — бо ж це найкращий спосіб зникнення; для цього — потопити Дюранду. Корабельна катастрофа стала необхідністю. На довершення всього зійти з арени, залишивши по собі добру славу; таким чином для всіх його життя завершиться блискуче. Якби хтось побачив зараз Клюбена на розбитому пароплаві, то прийняв би його за демона — щасливого демона.

Задля цієї миті він прожив усе своє життя.

Все його єство ніби промовляло: "Нарешті!" Якийсь відстрашуючий спокій огортав його похмуре чоло. Тьмянний погляд, у глибині якого, здавалося, було щось непроникне, став глибоким і страшним. У ньому палала заграва пожежі, яка охопила всю його душу.

Внутрішній світ людини так само, як і світ зовнішній, ніби перебуває під електричною напругою. Думка — це метеор: у хвилини успіху хмара задумів, які його підготували, ніби розступається, і вискакує іскра; ховати в собі кігті зла і відчувати в них спійману здобич — це щастя, яке випромінює особливе сяйво; злослива думка, тріумфуючи, осяває обличчя; при деяких щасливих комбінаціях, деяких досягнутих цілях, деяких нелюдських радощах в очах людей то з'являються, то згасають лиховісні спалахи світла. Вони схожі на відблиски веселої бурі, вони схожі на грізні зірниці, їх породжує сумління, що перетворилося на імлу і туман. Так сяяли очі Клюбена.

Це сяйво анітрохи не було схоже на те, що можна побачити на небесах і на землі. Негідник, який сидів у Клюбені, вирвався на волю.

Клюбен окинув поглядом безмежну пітьму і не стримався від глухого, злобного реготу.

Нарешті він на волі! Нарешті багатий! Те, чого він шукав, знайдено. Задачу розв'язано.

Поспішати тепер не було потреби. Приплив наростав, отже, підтримував Дюранду, він навіть, здається, трохи підніс її вгору. Пароплав міцно сидів на рифі: не було обави, що він потоне. До того ж потрібно було перечекати, поки шлюпка відпливе якомога далі, а може, чого доброго, потоне. Клюбен на це надіявся. Стоячи в пітьмі на розбитій Дюранді, він схрестив на грудях руки і впивався своєю самотністю і цією темінню.

Тридцять років над ним тяжіло лицемірство. Він був утіленням зла, але повинчався з бездоганною чесністю. Він ненавидів чесноту усією ненавистю невдачливого

чоловіка. У душі він завжди був злочинцем; ставши дорослим, він натяг на себе важкий панцер облуди. Під цим панцером жила потвора, під шкаралупою добропорядної людини билося серце вбивці. То був солодкомовний пірат. Він став в'язнем чесності, він огорнув себе в оболонку невинності, за спиною у нього були ангельські крила, які обтяжували мерзотника. Він ніс на собі непосильний тягар всезагальної поваги. Вдавати з себе чесну людину — річ неймовірно важка. Весь час підтримувати в собі рівновагу, задумувати зло, а говорити про добро, — яка виснажлива праця! Під машкарою щиросердності приховувався привид злочину. Ось які суперечності судилися йому. Доводилося опановувати себе, здаватися респектабельним, але в глибині душі він лютівся і сміхом глушив зубовний скрегіт. Доброчинство було таким важким тягарем, що він під ним задихався.

Все життя він прагнув укусити руку, яка затискала йому рот. Але, палаючи бажанням кусати, він був змушений цілувати її.

Брехати — значить страждати. Лицемір терпить подвійно: він довго розраховує свій тріумф і продовжує цим тортури. Без кінця примірювати і поєднувати зі строгим способом життя лихі заміри, душевну ницість — з бездоганною репутацією, постійно обманювати, прикидатись, ніколи не бути самим собою — це надзвичайно втомливо. Всі темні помисли, які кишать у мозку, перетворювати на простодушність, знемагати від жадання знищити своїх шанувальників, бути вкрадливим, повсякчас стримуватися, повсякчас себе неволити, безупинно бути наготові, боятись видати себе, приховувати свої таємні вади, душевну потворність видавати за красу, злобу перетворювати в достоїнство, лоскотати кинджалом, посипати цукром отруту, безперервно слідкувати за округлістю своїх жестів і милозвучністю голосу, за виразом очей — чи може бути щось болісніше! Огида до лицемірства зароджується в потаємних глибинах самого ж лицемірства. Постійно п'ючи каламуть власної брехні, не можеш не спротивити їй. Сумирність, якій підступні хитрування надають злочинності, викликає нудоту у самого злочинця, змусеного весь час відчувати в роті присмак цієї суміші, отож подекуди лицеміра починає так тіпати, що він ладен виблювати свої задуми. Ковтати знову цю брудну слину бридко. Додайте до всього незмірну гордість. Як не дивно, але трапляються хвилини, коли лицемір проймається

самоповагою. Він перебільшує значення свого "я". Хробак повзе так само, як і дракон, і так само піднімає голову. Зрадник — не хто інший, як зв'язаний деспот, що може виконати свою волю, тільки погодившись на виконання іншої ролі. Це нікчема, що може, піднятися до небувалих висот. Лицемір — і титан, і карлик.

Клюбен був щиро переконаний, що він пригноблений. Яким правом він не народився багатим? Йому хотілося б успадкувати від своїх батьків не більш не менш як сто тисяч ренти. Чому ж у нього їх нема? Звичайно ж, не з його вини. Чому його позбавили всіх радощів життя, примусивши працювати, тобто обманювати, зраджувати, руйнувати? Чому ж його приречено на довічну муку — підлещуватися, плазувати, прислужуватися, запобігати, добиватися любові та поваги, як день, так і ніч носити личину? Прикидатися — значить гвалтувати себе. Кому брешеш, того ненавидиш. І ось

нарешті настав його час. Клюбен мстився.

Кому? Всім і всьому.

Летєрі робив йому тільки добро — ще одна зачіпка для невдоволення.

Клюбен мстився Летєрі.

Він мстився усім, перед ким змушений був себе стримувати. Він відігрувався. Кожен, хто мав про нього гарну думку, ставав його ворогом. Клюбен був полоненим такої людини.

Тепер він вирвався на волю. Втеча вдалася. Він опинився поза суспільством. Те, що матимуть за його смерть, для нього — життя, і воно тільки-но починається.

Справжній Клюбен викривав Клюбена несправжнього. Він перекинув усе одним ударом.

Він, Клюбен, штовхнув Рантена в прірву, Летєрі — в злидні, людську справедливість — у морок, громадську думку — в оману і відштовхнув від себе все людство. Він відгородився від світу.

Щодо бога, то це тризвуче слово мало його турбувало.

Він тішився репутацією віруючої людини. Ну і що з того?

У душі лицеміра є глибокі тайники, точніше — сам він тайник.

Коли Клюбен залишився наодинці, тайник відкрився. То була мить блаженства, Клюбен розіпнув душу навстіж.

Він упивався своїм злочином на повні груди.

Найпотаємніші глибини зла яскраво вималювались на його обличчі. Клюбен сяяв. Якби Рантен виявився поруч, то його погляд у цю мить видався б поглядом новонародженої дитини.

Машкару скинуто — яка полегкість! Його сумління втішалося, споглядаючи свою потворну голизну і занурюючись на привіллї в гидотну каламуть зла. Його довго мучила людська повага, і це кінець кінцем зродило в ньому нездоланний потяг до безсоромності. В злочинності є щось похитливе. У страхітливих глибинах злочинної душі, так мало досліджених, є щось жорстоко спокусливе, що являє собою розтлінну нищість. Фальшива репутація доброчинності набиває оскому і збуджує смак до ганьби.

Презирство до людей таке велике, що викликає прагнення накликати на себе їхнє презирство. Зазнавати шаноби — скучно. Розв'язність у моральному падінні викликає у лицеміра захоплення. Така людина з жадобою дивиться на відкрите, розперезане в своїй безсоромності паскудство. Опущені мимоволі очі нерідко кидають на нього хтивий погляд з-під лоба. В Марії Алакок живе Мессаліна. Згадаймо Кадєр і черницю з Лув'є. Клюбен також жив під накриттям. Аморальність була його честолюбною мрією. Він заздрих зухвалій повії, яка з байдужим, начеб вилитим з бронзи лицем віддавала себе на безчестя; він почуває себе більшою повією, ніж вона, і йому набридло вважатися незайманим. Він був Танталом цинізму. І от нарешті тут, на скелі, сам-самісінький, він міг розсупонити свою душу і він це робив. Почувати себе мерзотником без будь-яких перешкод — яка благодать! Усі захоплення, доступні пекельному поріддю, наповнили душу Клюбена в цю щасливу для нього хвилину: йому були

виплачені всі недоїмки за його прикидання, лицемірство було позикою, і тепер Сатана за неї повністю розрахувався. Клюбен міг насолоджуватися своєю безличністю, бо люди зникли, його бачило тільки небо. Він сказав собі: "Я — негідник!" — і возрадувався.

Ніколи ще чогось подібного з людським сумлінням не траплялося. Вибух у душі лицеміра не зрівняти з виверженням вулкана.

Клюбен був задоволений, що довкола нього нема нікого, але він не мав би нічого проти чиеїсь присутності. Він насолодився б жахом свідка. Він був щасливий сказати в обличчя людському роду: "Гей, ви, дурні!" Відсутність людей обумовлювала його тріумф, але й послаблювала його. Він був єдиним очевидцем власної слави.

Стояти біля ганебного стовпа по-своєму привабливо. Всі бачать, що ти — падлюка. Примусити юрбу дивитися на тебе — значить утвердитися у власній могутності. Каторжник у залізному нашийнику, виставлений на помості, — деспот, який силоміць прикував до себе всі погляди. Ешафот — своєрідний п'єдестал. Стати центром загальної уваги, причиною збіговиська — хіба це не блискучий тріумф? Примусити громадське око зиркнути на тебе — одна з форм переваги. Для кого зло — ідеал, для того безчестя — ореол. На ешафоті стоїш над усіма. Хай там як, а це все ж таки висота. На ній ти схожий на переможця. Плаха, на яку дивиться весь світ, чимось схожа на трон.

Бути виставленим напоказ — значить бути об'єктом споглядання.

Дурному царюванню, мабуть, судилися радощі ганебного стовпа. Нерон, який підпалив Рим, Людовік XIV, який зрадою захопив Пфальц, регент Георг, який повільно вбивав Наполеона, Микола I, який на очах у всього цивілізованого світу душив Польщу, — всі вони, певно, відчували щось схоже на насолоду, про яку мріяв Клюбен. Глибина презирства вселяє в того, на кого воно спрямоване, думку про власну велич.

Викриття — падіння, а самовикриття — тріумф. Це сп'яніння своїм неприхованим і самовдоволенням зухвальством, це самозабутній цинізм, який ображає все суще. О високе блаженство!

Такі думки начеб суперечать лицемірству, але це не так. Підлота послідовна. Слова — мед, а діла — полин. Ескобар — близький до маркіза де Сада. Доказ: Леотад. Лицемір — закінчене втілення зла, у ньому поєднуються два полюси розбещеності. З одного боку — проповідник, а з другого — розпусниця. Як і диявол, він двостатевий. Лицемір — найстрашніший гермафродит зла. Він сам себе запліднює, в ньому зло дає росток і саме ж перетворюється. Зовні лицемір — чарівливий, а виверніть його — і побачите його огидне ество.

Ось такі уривчасті думки роїлися в голові Клюбена. Він не дуже їх осмислював, але насолоджувався безмірно.

Сніп іскор із пекла — ось думки цієї людини.

Отже, Клюбен стояв якийсь час у задумі: він розглядав свою чесність так, як гадюка, скинувши з себе шкіру, розглядає її. Усі вірили в його чесність і навіть до певної міри він сам.

Він знову розреготався.

Усі думатимуть, що він помер, а він живий і розбагатів! Усі думатимуть, що він загинув, а він урятувався! Гарно він обвів довкола пальця людську дурість! Дурнем виявився і Рантен. Клюбен згадував тепер Ран-тена з безмежним презирством. Презирством лисиці до тигра. Рантенові дременути не вдалося, зате йому, Клубену, пощастило. Рантен зійшов зі сцени присоромлений; Клюбен зникне, тріумфуючи. Він скористався наслідками злочину Рантена, і саме йому, Клубенові, усміхнулася доля. Остаточного плану на майбутнє він ще не склав. В залізній тавлінці, засунутій у пояс, лежать три банкноти — цього цілком досить. Він змінить прізвище. Є країни, де шістдесят тисяч франків дорожчі, ніж шістсот тисяч. Непогано було б зашитися в такий закутень і зажити добропристойно на гроші, відібрані в злодюги Рантена. Пустити гроші в обіг, ввійти у світ великих фінансових тузів, збільшити капітал, стати справжнім мільйонером — було б зовсім непогано.

Для прикладу, в Коста-Ріці тільки-но почалася широка торгівля кавою, там нагребеш тонни золота. Одне слово, поживемо — побачимо.

Та й, зрештою, це зараз не має особливого значення. Буде ще час подумати. Головне те, що найважче залишилося позаду. Пограбувати Рантена, зникнути разом із Дюрандою — ото було діло! Воно облагоджене. Все інше — дрібниці. Відтепер ніякої перешкоди. Боятись теж нічого. Не може трапитись щось несподіване. Він добудеться до берега вплав, вночі пробереться до Пленмона, підніметься на сколю, піде просто до будинку, що його навідує нечиста сила, залізе всередину за допомогою мотузки з вузлами, захованої заздалегідь у щілині між брилами, знайде саквояж із сухим одягом та харчами, там йому доведеться перечекати кілька днів; за наведеними довідками він знав, що не мине й тижня, як іспанські бандити, можливо, сам Бласкіто, підпливуть до Пленмона; за кілька гіней його відвезуть не в Тор-бей, як він сказав Бласко, щоб розвіяти всілякі здогади, навести на фальшивий слід, а в Песахес чи Більбао. Звідти він добереться до Вера-Крус або до Нового Орлеана. Зрештою, пора вже кидатися в море, шлюпка далеко, пропливти годину йому не важко — адже до суші всього тільки одна миля, раз він опинився на Гануа. Саме коли Клюбен про це подумав, туман розсіявся. Показалося грізне громаддя Дуврських скель.

VII

Втручається несподіване

Клюбен розгублено вдивлявся. Так, це був він — грізний, пустельний риф.

Не можна було не впізнати його потворного силуету. Обидва Дуври-близнюки у всій своїй моторошності зводились перед очима, а вузький прохід між ними здавався пасткою. То було, сказати б, розбійницьке гніздовище океану.

Вони стояли зовсім близько. Непроглядний туман приховував їх до цього часу, ніби співучасник.

У тумані Клюбен збився зі шляху. Незважаючи на всю його обережність, з ним трапилося те саме, що й з двома великими мореплавцями — Гонзалесом, який відкрив мис Білий, і Фернандесом, який відкрив мис Зелений. Туман увів його в оману. Він здавався йому чудовим засобом для здійснення його наміру, але в ньому ховалася і

небезпека. Клюбен відхилився на захід і схибив. Пасажир-гернсеєць, думаючи, що впізнав Гануа, визначив фатальний поворот стерна. Клюбен гадав, що посадив Дюранду на Гануа.

Насправді ж Дюранда, пробита прискалкою підводного рифу, була всього лише в кількох кабельтових від Дуврів.

Сажнів за двісті від неї вимальовувалась гранітна брила кубічної форми. На прямовисних схилах скелі виднілися западини й виступи, по яких можна було б видряпатися угору. Рівні лінії її прямокутних шерхлих стін наводили на думку, що зверху має бути майданчик. То був стрімчак "Людина".

Скеля "Людина" сягала вище від Дуврів. Її майданчик піднімався над їх двома шпичастими та неприступними вершинами. Майданчик скелі, осипаний по краях, був наче обнесений карнизом і вражав скульптурною викінченістю ліній. Годі було уявити щось похмуріше й невтішніше. Неквапливі хвилі, які набігали з моря, брижили тихий обрус водяної гладіні довкола стін велетенського чорного обрубка — п'єдесталу для велетенських духів океану та ночі.

Все це видовисько видавалося якимсь застиглим. Ледве-ледве війне вітерець, ледве-ледве збрижується вода. Відчувалося, що під цією німотною гладінню, в бездонних глибинах, кипить життя.

Клюбен не раз бачив здалеку Дуврські скелі. Він пересвідчився, що попав саме на цей риф. Сумнівів не було.

Раптова й страхітлива зміна. Дуври замість Гануа. Не одну милю — п'ять миль уплав. Пропливти п'ять миль неможливо! Дуврські скелі для самотнього розбитка з корабля, що зазнав катастрофи, — видиме і відчутне на дотик втілення останньої хвилини. Заборона, накладена на спробу досягти суші.

Клюбен затремтів. Він сам кинувся в роззявлену пащеку темряви. Єдиний сховок — скеля "Людина". Цілком можливо, що вночі розшумується буря і перевантажена шлюпка з Дюранди перекинеться. Звістка про катастрофу не дійде до берега. Ніхто навіть не знатиме, що Клюбен залишився на Дуврському рифі. У нього тільки одна перспектива: смерть від голоду й холоду. Його сімдесят п'ять тисяч франків не дадуть йому жодної крихітки хліба. Всім його планам настав кінець у цій пастці. Він був старанним будівничим власного нещастя. Ради нема. Порятунку ніякого. Тріумф обернувся загибеллю. Замість звільнення — полон. Замість довгого квітучого майбуття — недовга боротьба зі смертю. Не встиг він змигнути й оком, як його споруда розвалилася; це сталося в мить, коротшу, ніж спалах блискавки. Рай, вимріяний цим демоном, набрав свого справжнього вигляду — вигляду могили.

Тим часом зірвався вітер. Підхоплений, розірваний, розметаний вітром туман велетенськими безладними клубами заковчувався за обрій. Показалося море. У трюмі не переставали ревити бики: їх усе більше й більше заливало водою. Насувалася ніч, а з нею, можливо, і буря. Дюранда, що її підняв вище приплив, погойдувалася то справа наліво, то зліва направо, а то ще й почала повертатися на вістрі рифу, як на осі.

Можна було передбачити момент, коли налетить розбурханий вал, зірве її з

припону і шпурне на дно.

Було не так темно, як під час катастрофи. Хоч час був і не ранній, все довкола розрізнялося чіткіше. Зникаючи, туман забрав із собою частину темряви. Захід зовсім очистився від хмар. В сутінках біліла небесна просторинь. І її безмежне сяйво освітлювало море.

Дюранда увігналасть у риф, задерши вгору корму. Клюбен піднявся на кормову частину пароплава, яка майже вся виступала з води. Він почав пильно вдивлятися в обрій. Властивість лицемірства — обманювати себе надією. Лицемірство — не що інше, як надія злочинця; в основі цього самообману лежить доброчесність, яка перетворилась у злочинність.

Як не дивно, але лицемірству не чужа довірливість. Лицемір довіряється безпристрасності, яка міститься в невідомому і яка допускає зло. Клюбен вдивлявся в простір.

Становище було безнадійним, але в цій чорній душі жевріла надія.

Клюбен запевняв себе, що після туману, який так довго не розсіювався, дрейфуючі та приколоти на якорі кораблі знову вирушать у путь, отже, на обрії може з'явитися якийсь із них.

І справді — раптом з'явилося вітрило. Воно йшло із сходу на захід. Корабель наближався, обриси його чіткішали. Він був оснащений, як шхуна, з одною щоглою, бушприт у нього лежав майже горизонтально. То був кутер. Не мине й півгодини, як він допливе до Дуврських скель.

Клюбен подумки мовив: "Я врятований!"

У такі хвилини людина думає тільки про свій порятунок.

А що як кутер — іноземний! А може, це вітрильник контрабандистів, який тримає курс на Пленмон? Хто знає, чи не веде його сам Бласкіто? В такому випадку буде врятоване не тільки — життя, а й багатство, і зустріч на Дуврському рифі прискорить розв'язку, позбавить його непотрібного очікування в чортівському будинку і завершить небезпечну затію тут, у відкритому морі? Оце буде справді щасливий випадок.

Пристрасна віра в щасливе завершення справи знову охопила темну душу Клюбена. Дивно, якими легковірними бувають негідники, вважаючи, що успіх їм належить.

Тепер залишалось зробити тільки одне.

Дюранда, що застряла у скелях, зливалася з їхніми обрисами, гублячись у їхніх виломах; вона здавалася непевною, розпливчатою цяткою і в тьмяному світлі надвечір'я не могла привернути до себе уваги корабля, що пропливав неподалік. А от людську постать на майданчику скелі "Людина", що різко чорніла проти блілого сутінкового неба й подавала сигнали нещастя, безперечно, помітять. І тоді спустять на воду човна, щоб підібрати розбитка.

До скелі "Людина" всього двісті саженив. Добратися до неї вплав — просто, вилізти нагору — легко. Не можна гаяти жодної хвилини.

Ніс Дюранди був устромлений в скелю, отже, треба було кидатись уплав із задертої кормової частини, саме звідти, де Клюбен стояв.

Передовсім він кинув лот і переконався, що під кормою корабля дуже глибоко. Мікроскопічні черепашки корененіжок і плістициній, які поприлипали до мастила лота, були неушкоджені, а це вказувало на те, що між скелями глибокі западини і вода в них завжди спокійна, навіть при найсильнішому хвилюванні на поверхні. Клюбен роздягнувся і залишив одяг на палубі. На ку-тері знайдеться для нього в що зодягнутись.

Він не зняв тільки шкіряного пояса.

Вже голий, він провів рукою по поясу, перевіriv, чи добре він застібнутий, помацав пальцями залізну тавлинку, відтак швидким, пильним поглядом намітив напрям, якого треба було триматися серед хвиль і підводних скель, щоб допливти до стрімчака "Людина", і, кинувшись сторч головою, пірнув у море. Оскільки він падав з великої висоти, то пірнув глибоко.

Ввійшов далеко під воду, доторкнувся дна, обігнув брили і відштовхнувся, щоб піднятися на поверхню.

І в цю мить він почув, як щось схопило його за ногу.

КНИГА СЬОМА

СТАВИТИ КНИЗІ ЗАПИТАННЯ - НЕОБЕРЕЖНО

І

Перлина на дні безодні

Через кілька хвилин після короткої розмови зі сьєром Ландуа Жільят уже був у Сен-Сансоні.

Він був схвилюваний аж так, що його неспокій перейшов у болісну тривогу. Що ж там сталося?

Сен-Сансон гудів, як сколошканий вулик. Люди висипали на вулицю. Жінки айкали й ойкали. Деякі з обивателів, здавалося, про щось розповідали, розмахуючи руками; довкола них скупчувалися юрби. Було чути слова: "Яке нещастя!" Але були й такі, що усміхалися.

Жільят нікого не розпитував. Не в його вдачі було ставити запитання. До того ж він був надто стурбований, щоб розмовляти із сторонніми. Він не довіряв чужим розповідям, волів дізнатися про все сам, тому й попрямував до "Оселі відважних". Схвилюваний до краю, він навіть не побоявся увійти в дім.

Зрештою, двері нижньої зали, які виходили на набережну, були навстіж відчинені. Біля входу товпилися чоловіки та жінки. Заходили всі. Ввійшов і він. Зупинившись на порозі, він побачив сьєра Ландуа, який сказав упівголоса:

— Ви, напевно, вже знаєте, що трапилося?

— Ні.

— Я не хотів кричати на всю вулицю, каркати про чужу біду, наче ворона.

— В чому ж річ?

— Загинула Дюранда. Зала кишіла народом.

Присутні, збившись в гурти, тихо перемовлялися між собою, наче в кімнаті хворого. Всі, хто тут був, — сусіди, перехожі, любителі новин, роззяви, — тупцялися

біля дверей у якійсь нерішучості, не заходячи в кімнату, де сиділа заплакана Дерюшетта; обіч неї стояв мес Летєрі.

Він прихилився до внутрішньої стіни, його матроська шапка насунулася на брови. По щоці спадало пасмо сивого волосся. Мес Летєрі мовчав. Руки його повисли, як батоги, груди, здавалося, не дихали. Мав вигляд речі, приставленої до стіни.

Дивлячись на нього, можна було збагнути, що перед вами людина, яка зазнала цілковитого життєвого краху. Дюранди нема — месу Летєрі нема чого жити. Була у нього на морі рідна душа, тепер вона потонула. Що робити далі? Щоранку вставати, щовечора лягати? Не чекати більше Дюранди? Не бачити, як вона відчальє? Не бачити, як вона повертається? Чи ж варто доживати решти своїх днів без усякої мети? Їсти, спати — а далі? Вінцем старань цієї людини було чудове твориво, метою всіх його устремлінь був прогрес. І ось прогресу як не було, чудесне твориво — мертве. Протягти на світі ще кілька пустих років — навіщо? Віднині йому нічого робити. В такому віці життя з початку не починають, до того ж він розорений. Нещасний старий чоловік!

Дерюшетта, плачучи, сиділа біля нього на стільці й тримала в руках його руку. Її пальці сплелися на його судомно стиснутому кулаці. І вже з цього було видно, що хоч вони пригнічені обоє, але по-різному. У сплєтєних пальцях ще тліла надія, у судомно стиснутому кулаці — нічого, крім відчаю.

Мес Летєрі не забирав свою руку, давав Дерюшетті волю. Був цілком збайдужілий. Життя в ньому ледь-ледь жевріло, як у людини, ураженої громом.

Буває, перед людиною розверзається провалля, що вихоплює її з середовища живих. Людей, які ходять по вашій кімнаті, ви не бачите, не помічаєте: вони ніби поруч, але як далеко від вас. Ви для них незбагненні, а вони для вас чужі. Щастя і горе не уживаються між собою. Той, хто впав у відчай, тримається осторонь інших людей, він майже не усвідомлює їхньої присутності, губить відчуття власного існування: він, створений із крові й кості, вже не відчуває себе реальною істотою: йому здається, що він бачить себе у сні.

Саме такий душевний стан відбивався на обличчі меса Летєрі.

Відвідувачі перешіптувалися, кожен казав, що знав. Ось до чого зводилися новини. Напередодні, незадовго до заходу сонця, Дюранда потрапила в густючий туман, налетіла на Дуврський риф. За винятком капітана, який не хотів покинути свого корабля, весь екіпаж та пасажери врятувалися на баркасі. Шквал, який налетів з південного заходу після туману, мало що не потопив їх удруге й не поніс у відкрите море, далеко від Гернсею. Однак уночі їм пощастило: зустрілися з вітрильником "Кашмір", який підібрав їх і завіз у порт Сен-П'єр. Все сталося з вини стерничого Тангруйля, якого тепер запроторили в буцегарню. Клюбєн же виявив себе людиною високого польоту духу.

Лоцмани, — а їх серед присутніх було немало, — вимовляли слова "Дуврський риф" з якимось особливим притиском. "Незавидний притулок", — мовив один із них. На столі лежав компас, купа журналів і зошитів: очевидно, це й був компас та бортові документи, які сьєр Клюбєн передав Енбранкамові та Тангруйлю, коли баркас покидав

Дюранду. Чудовий взірець самовідданості людини, яка у свою передсмертну годину рятувала навіть нікому не потрібні тепер папери: маленька деталь, сповнена незвичайної величі, піднесене самозречення.

Всі одностайно захоплювалися Клюбеном і так само одностайно надіялися на його порятунок. Кутер "Шільтіль" прибув на кілька годин пізніше, ніж "Кашмір", отож він і приніс найсвіжіші новини. Він проплавав цілу добу в тих самих водах, що й Дюранда, перечікуючи туман і маневруючи під час шторму. Шкіпер "Шільтіля" був серед присутніх.

Коли Жільят увійшов у кімнату, шкіпер саме почав розповідати месу Летєрі про те, що сталося. Його розповідь була справжнім рапортом. Під ранок, коли буря затихла і вітер став сприятливим, шкіпер "Шільтіля" почув серед моря ревіння волів. Звичне для пасовища ревище, розлігшись у широкому морі, здивувало його, і він спрямував судно в той бік. Між скелями Дуврів він і побачив Дюранду. Море заспокоїлося так, що він міг підпливти якнайближче. Він гукнув — чи не озветься капітан. У відповідь почулося тільки ревіння биків, які захлиналися в трюмі. Шкіпер "Шільтіля" був певен, що на борту Дюранди не було більше нікого. Розбитий об підводну скелю пароплав чудово тримався на поверхні води, отже, незважаючи на бурю, Клубен міг там переночувати. Така людина, як він, легко не здається. Якщо його там не було, значить, він урятувався. Чимало шлюпів і люгерів із Гран-віля і Сен-Мало, які вибралися з туману ввечері напередодні, поза всяким сумнівом, пропливали повз Дуврські скелі. Якийсь із них, певно, і підібрав капітана Клюбена.

Слід нагадати, що, покидаючи потерпілу Дюранду, шлюпка з пароплава була переповнена, зайва людина могла б її перевантажити, і шлюпка пішла б на дно: саме тому Клубен прийняв рішення залишитися на розбитому пароплаві. Але, виконавши свій обов'язок, Клубен, безперечно, залюбки скористався б з допомоги зустрінутого корабля. Можна бути героєм, але не треба бути дурнем. Самогубство з боку Клюбена було б іще більшим безглуздом, адже він був бездоганний. Винний був Тангруіль, а не Клубен.

Все це було дуже переконливо, шкіпер "Шільтіля", очевидно, мав рацію, і всі з хвилини на хвилину чекали появи Клюбена. Навіть були вирішили підкидати його. З оповіді шкіпера вималювалося два неспростовні факти — Клубен врятувався, Дюранда загинула.

Із втратою Дюранди доводилося змиритися — лихо було непоправне. Шкіпер "Шільтіля" спостерігав останню фазу катастрофи. Гострий риф, до якого Дюранда начеб була пришпилена, міцно тримав її цілу ніч, чинячи опір бурі, ніби хотів її зберегти для себе; але вранці, коли на "Шільтілі" переконалися, що рятувати нікого, і зібралися вже відпливати від Дюранди, море знову заклопотало, начеб в останньому нападі скаженого гніву. Велетенський вал підхопив Дюранду, зірвав її із рифу, із швидкістю та прямолінійністю пущеної стріли шпурнув між два стрімчаки Дуврів. Почувся "диявольський тріск", як сказав шкіпер. Дюранда, підкинута хвилею, застрягла по середній шпангоут. Вона знову ніби прибита цвяхами, але на цей раз міцніше, ніж

на підводному рифі. І хоч як це сумно, вона так і повисла там, віддана на поталу всім вітрам і на поталу всім примхам моря. На думку залоги "Шільтіля", Дюранда майже_зовсім зруйнована. Вона, напевно, потонула б іще вночі, якби риф не підтримував і не затримував її. Шкіпер "Шільтіля" уважно оглянув пароплав у підзорну трубу. І тепер з точністю, властивою морякові, зробив докладний звіт про всі пошкодження: права раковина пробита, щогли попереламувані, вітрила порозривані, майже всі ванти поперерізувані, світловий люк розплющив, падаючи, рей, контр-тімберси розбиті на рівні планшира від самої грот-щогли до гакаборту, ковпак над люком комірки продавлений, шлюпкові блоки поперекидувані, рубку розвернуло, баллер стерна зламаний, бейфути зірвані, фальшборт зрізаний, бітенги знесені, люковий бімс знищений, планшир зірваний, ахтерштевень переламаний. Буря вчинила несамопитий розгром. Підйомної стріли, прикріпленої до щогли на баку, як і не бувало, не залишилось сліду навіть — знята до решти, полетіла к бісовій матері разом зі всіма підйомними снастями, талями, ланцюгами і залізним блоком. Дюранда покалічена. Тепер вода почне рвати її на частини. Через кілька днів від неї не залишиться й згадки.

Але машина, надивовижу, майже не пошкоджена, хоч усе кругом зруйноване; ось де вона виявила свої чудові якості. Шкіпер "Шільтіля" ладен був поручитися, що в самій "механіці" великих пошкоджень нема. Щогли пароплава не встояли, але димова труба машини витримала. Залізне поруччя капітанського містка було тільки погнуте, надколісні щити погнуті, коробки пом'яті, але в колесах, здається, не бракує жодної лопаті. Машина навіть не торкнута. Цього був певен шкіпер "Шільтіля". Кочегар Енбранкам, який підходив то до одної, то до другої купки людей, поділяв його певність. Оцей негр, куди розумніший за багатьох білих, ставився до машини з обожаванням. Він піднімав угору руки, розчепірюючи всі десять чорних пальців, і весь час нагадував занімілому Лет'єрі: "Господарю, механізм живий". Не сумніваючись у тому, що Клюбен урятувався, а корпус Дюранди приречений, тепер усі тільки й говорили про машину. Машиною цікавилися, як якоюсь живою істотою. Захоплювалися її зразковою поведінкою.

— Ну ж і міцна кумася! — казав французький матрос.

— Де вже міцнішу знайдеш! — підхоплював гернсейський рибалка.

— А що вже хитрунка, зуміла виплутатися з халепи, зазнавши лише двох-трьох подряпин.

Мало-помалу всі розмови перейшли тільки на машину. Пристрасті розпалились — хтось був за, а хтось і проти. У машини виявились як друзі, так і вороги. Не один із власників старих добрих вітрильників, надіючись перехопити клієнтуру Дюранди, нічого не мав проти того, що Дуврські скелі вчинили розправу над новим винаходом. Перешіптування переросло в гул. Сперечалися мало що не на весь голос. Одначе всіх пригнічувала гробова мовчанка меса Лет'єрі, отож особливої волі собі не давали, час від часу гомін раз у раз ущував.

Із всебічного обговорення можна було зробити такий висновок:

Машина — найголовніше. Можна побудувати нове судно, нової ж машини не

побудуєш. Машина ж бо була унікальна. Щоб побудувати подібну до неї, не було грошей, а що найгірше — не було кому її робити. Тут пригадали, що конструктор машини помер. На неї було витрачено сорок тисяч франків. Тепер уже ніхто не наважиться вкласти капітал у таку малонадійну справу, адже всі переконалися, що пароплави гинуть так само, як вітрильники; нещасливий випадок з Дюрандою перекреслив увесь її попередній успіх. Одначе було важко думати, що під цю пору механізм, ще зовсім цілий і в доброму стані, через якихось п'ять-шість днів, напевно, буде розбитий на друзки так само, як і корабель. Поки машина ціла, то можна сказати, що ніякої катастрофи не було. Тільки втрата її була б непоправним збитком. Врятувати машину — значить відвернути розорення. Легко сказати — врятувати машину! А хто за це візьметься? Та чи й можливо це здійснити? Взятись і зробити — речі зовсім різні; завжди виявляється, що легше молоти язиком, ніж робити діло. Зрештою, ніколи ще не було такої нездійсненної і нісенітної мрії, як мрія врятувати машину, що застрягла в скелях Дуврів. Послати на ці скелі судно з екіпажем для виконання рятувальних робіт — просто безглуздо, про це навіть і думати нічого. Сезон морських бур був саме в розпалі. При першому ж шквалі якірні ланцюги перетруться об гребені підводних скель, і судно розіб'ється об риф. Навіщо влаштовувати ще одну корабельну катастрофу? У тій западині на вершині скелі, де знайшов прихисток легендарний розбиток, що сконав від голоду, вистачило б місця тільки одній людині. Отже, щоб урятувати машину, на Дуврські скелі мав би вирушити хтось один, один туди доправитись, один опинитися в морі, в цій пустині, за п'ять миль од берега, один серед цього жахіття, один супроти передбаченого і непередбаченого; хтось один мав би протягом кількох тижнів голодувати, терпіти злигодні, не сподіваючись ні на чію допомогу в разі небезпеки, не бачачи сліду людського, крім останків того, хто колись у муках помер на цій скелі, — жодного товариша, опріч цього мерця. Та й як узятися до рятування машини? Тут треба бути не тільки матросом, але й ковалем. А яких тільки випробувань не доведеться зазнати! Людина, яка зважилась би на це, була б чимось більше ніж героєм. Вона була б безумцем. Бо при деяких надміру важких подвигах, де стають необхідними майже надлюдські сили, від мужності віє безумством. Бо ж хіба це не безумство — жертвувати собою задля якогось залізничця? Ні, ніхто не зважиться виправитися на Дуврські скелі. Від машини доведеться відмовитись так само, як і від усього іншого. Де знайти таку людину, такого рятівника, який би зміг впоратися з таким завданням?

Таку думку, тільки трохи інакше висловлену, обмірковували впівголоса всі, хто був у залі.

Шкіпер "Шільтіля", лоцман з молодих літ, підсумував думку всіх таким гучним вигуком:

— Ні, всьому кінець! Нема на світі людини, яка попливла б туди і повернулась би назад із машиною.

— Якщо вже я не беруся за цю справу, — додав Енбранкам, — значить, за неї і братись не можна.

Шкіпер "Шільтіля" безнадійно махнув лівою рукою, показуючи цим жестом, що й сам він не вірить у таку можливість, і додав:

— А якби й знайшовся... Дерюшетта повернула голову.

— То я вийшла б за нього заміж, — сказала вона. Запала мовчанка. Один чоловік вийшов із юрби. Він був дуже блідий.

— Ви вийшли б за нього заміж, мадемуазель Дерюшетта? — запитав він. То був Жільєт.

Усі погляди втупились у нього. Мес Лет'єрі випростався. Його очі під навислими бровами запалали дивним сяйвом.

Він стягнув з голови матроську шапку і кинув нею об землю, відтак, дивлячись перед себе невидючими очима, урочисто мовив:

— Дерюшетта вийде за нього заміж. Присягаюся перед господом богом.

II

Велике здивування на західному березі

Ніч, яка настала за цим днем, заповідалася на місячну. Однак хоч би які були сприятливі і ніч, і вітер, і море, ніхто з рибалок не збирався виходити в океан ні з Угла-Пера, ні з Бурдо, ні з Уме-Бене, ні з Платона, ні з порту Гра, ні з Вазонської бухти, ні з Перель-Бея, ні з Пезе-рі, ні з Т'єля, ні з затоки Святих, ні з Пті-Бо — одним словом, із жодної гернсейської бухти чи бухточки. І все пояснювалося дуже просто — опівдні проспівав півень. Коли півень заспіває не в свій час — улову не буде.

Проте ввечері, коли вже стемніло, рибалка, який повертався в Онтоль, побачив щось незвичайне. Поблизу бухти Уме-Параді, за обома Бреями і обома Грюнами, ліворуч від віхи Плат-Фужер, схожої на перекинуту лійку, і ліворуч від віхи Сен-Сансона, схожої на людську постать, йому приверзлося щось подібне до третьої віхи. Що це була за віха? Коли її тут поставлено? Від якої мілини вона застерігає?

Віха зразу ж сама відповіла на ці запитання: вона рухалась — то була щогла. Але здивування рибалки від того не поменшало. Віха поставила йому чимало запитань, а щогла — ще більше. Адже про риболовлю не могло бути й мови. Але в той час, коли інші рибалки повертались на берег, хтось виходив у море. Хто? Чому? Хвилини через десять щогла, посуваючись повільно, припливла до онтольського рибалки. Він так і не зумів розпізнати, чий це човен. Чути було тільки плюскіт весел. Одночасно опускалися на воду два весла. Отже, в човні була одна людина. Вітер віяв з півночі: весляр мабуть, вигрібався, щоб за мисом Фонтенель стати за вітром. Там, слід гадати, він мав іти далі під вітрилами. Значить, мав намір обігнути Анкрес і гору Кревель. Щоб це могло означати?

Щогла сховалась за обрієм, рибалка повернувся додому.

Тієї самої ночі випадкові спостерігачі на західному березі Гернсею в різних місцях і в різний час, незалежно один від одного, побачили щось цікаве. Поки онтольський рибалка прив'язував свого човна, на півмилі далі, біля того кромлеха, що стоїть неподалік од сторожових веж під номерами 6 і 7, один збирач водоростей, їдучи возом по безлюдній клотюрській дорозі, спостеріг, як у морі було піднято вітрила, — поруч із

Північною скелею і Піщаною мілиною, далеко на обрії, у місці, куди мало хто й запливав, хіба що той, хто почувався тут, як у себе вдома. А втім, він не звернув особливої уваги на вітрило, бо був приставлений до воза, а не до човна.

Минуло хіба що півгодини після того, як візник помітив вітрило, — і певен штукатур, повертаючись з міста з роботи і обходячи Пелейське болото, раптом побачив майже просто перед себе човна, що безстрашно плив між скель Квенопа, Русдемера і Грипдеруса. Ніч була темна, а море, — таке трапляється нерідко, — осяяне, можна було розрізнити судна, що пропливали вдалині в той чи в той бік. В морських просторах виднів лише цей один човен.

Трохи нижче і трохи згодом збирач лангустів, розкладаючи снасть на довгій косі, яка відділяє гавань Спраги від Пекельної гавані, ніяк не міг збагнути, чого між Воронячою трясовиною і Мульретом петляє човен. Напевно, лоцман був досвідчений і дуже кудись поспішав, раз наважився пробиратися через таке місце. Коли на дзвіниці в Кателі вибило восьму, власник таверни з-над бухти Кобо вгледів за Садовою трясовиною і Грюнетом вітрило, яке повзло дуже близько біля Сюзанни і Західного Грюна, і сторопів від подиву.

Неподалік від бухти Кобо, на відлюдному мисі Уме, у Вазонській бухті, двійко закоханих ніяк не могли розпрощатися й розійтися; і в ту мить, коли дівчина казала хлопцеві: "І йду я не тому, що не люблю бути з тобою, а тому, що роботи в мене ще невпрогорт", — їх відволік від прощального поцілунку чималий човен, який проплив зовсім близько в напрямі Меселетів.

Пан Пейр де Норжію, який жив на горбу Піпе, близько дев'ятої години вечора саме оглядав дірку, що її зробили злодії в огорожі його невеличкого садка під назвою Женрот, точніше, палісаднику, і підраховував збитки, все ж таки звернув увагу на човна, що безстрашно огинав Кро-Пуан у таку пізню годину.

Такий маршрут на другий день після бурі, коли ще не вляглися хвилі, був досить-таки небезпечний. Пливти ним, не знаючи як свої п'ять пальців усіх фарватерів, було б украй нерозсудливо.

О дев'ятій годині тридцять хвилин в Екер'є один рибалка, змотуючи свої сіті, зупинився на якийсь час, аби подивитися на предмет, що виднів між скелями Голубкою та Вітряною і скидався на човен. Суденце наражало себе на неабиякий ризик. Шквали в цих місцях, трапляється, налітають раптово. Скеля Вітряна тому так і називається, що біля неї ні сіло ні впало на судна зненацька зривається вітер. Коли зійшов місяць і настав справжній приплив, коли море у невеличкій протоці Лі-У заспокоїлося, дозорець з острова Лі-У, який там же й жив самотою, набрався страху: він побачив, як між ним і місяцем промайнула якась довга чорна тінь. Чорна і вузька довга тінь була схожа на постать у савані, котра звелася й кудись ішла. Вона повільно ковзала над гранітними стінами, які утворювали пасма скель. Дозорець з Лі-У вирішив, що це "Чорна дама".

"Біла дама" живе на Східній Купі Гороху, "Сіра дама" — на Західній Купі Гороху, "Червона дама" — на скелі Сільез, що на південь від Маркізової мілини, а "Чорна дама" — на Великому Етакрі, що на заході від Лі-Уме. Вночі при місячному сяйві ці дами

виходять зі своїх криївок і зустрічаються.

Чорна тінь могла, звичайно, бути б вітрилом. Довге пасмо рифів, поверх яких вона, здавалося, крокувала, могло, безперечно, захвати човен так, що було видно тільки вітрило; Але дозорець запитував себе: хіба хтось зважився пройти на човні між Лі-У та стрімчаком Грішниця, між Ангільєрами і Лере-Пуан? І з якою метою?.. Отож він і подумав, що то була "Чорна дама".

Коли місяць звернув за дзвіницю Сен-П'єр-дю-Буа, сержант із замку Рокен уже до половини підняв звідний міст і раптом помітив біля входу в бухту, за Верхнім Кане, але не доїжджаючи до Самбіля, вітрильник, який, здавалося, плив з півночі на південь.

На південному березі Гернсею, за Пленмоном, де берег круто спадає в море, є затока, всяяна бездонними ямами і високими скелями; в глибині її є трохи незвична пристань, яку один француз, що проживає на острові з 1855 року, — можливо, той, хто пише ці рядки, — охрестив "Пристанню на четвертому поверсі"; назва ця прижилася, і пристань так називають і нині. А до того її називали Кручею; це скелястий майданчик, напівприродний, папівштучний, і зводиться футів на сорок над рівнем моря; з океаном його зв'язують дві міцні дубові дошки, встановлені паралельно одна до одної і під кутом до берега. Човни піднімають вручну по дошках ланцюгами та блоками; в такий же спосіб, ніби по рейках, їх спускають униз. Для людей приставлено драбини.

В ті часи порт облюбували контрабандисти. Він був малодоступний, отже, вельми для них зручний.

Близько одинадцятої вечора контрабандисти, можливо, ті, на яких розраховував Клюбен, зібралися зі своїми тюками на скелястому майданчику вершини Кручі. Хто займається контрабандою, дивиться на всі боки. Тож контрабандисти підстежували. І їх дуже здивувало вітрило, яке зненацька виринуло із-за чорної громади мису. Світив місяць. Контрабандисти зирили за вітрилом, побоюючись, щоб якомусь дозорцю не заманулося підглядати за ними із засідки Великого Гануа. Але вітрило проминуло Гануа, залишило позад себе на північному заході Бу-Блондель і щезло у відкритому морі в синюватому мареві, що обволікало обрій.

— Куди, к бісовій матері, несе цього човна? — перемовлялись контрабандисти.

Того ж вечора, зразу після заходу сонця, хтось постукав у двері "Будинку на Пустирищі". То був підліток у коричневому вбранні й жовтих панчохах, з чого можна було зрозуміти, що сюди завітав причетник парафіяльної церкви. Двері та віконниці "Будинку на Пустирищі" були наглухо позамикані. Стара рибачка з ліхтарем у руці, яка бродила прибережною мілиною в пошуках "дарів моря", окликнула хлопця і обмінялася з ним такими словами біля самого входу "Будинку на Пустирищі".

— Чого тобі тут треба, хлопче?

— Мені потрібен тутешній господар.

— Нема його.

— А де він?

— Не знаю.

— А завтра буде?

— Не знаю.

— Може, він десь поїхав?

— Не знаю.

— Бачите, тьотю, його хотів навідати новий парафіяльний священик, велебний Ебenezер Кодре.

— Не знаю.

— Його превелебність послала мене довідатися, чи господар "Будинку на Пустирищі" буде в себе завтра?

— Не знаю.

III

Не спокушайте Біблію

Всю наступну добу мес Летєрі не спав, не їв, не пив; поцілувавши в лоб Дерюшетту, він спитав, чи нема відомостей про Клюбена, потім підписав заяву про те, що не має наміру подавати будь-якої скарги на Тангруйля, і домігся, щоб того звільнили. День він провів у конторі Дюранди, спершись на стіл, не сидючи, не стоячи, сумирно відповідаючи тим, хто його про щось запитував. Зрештою, людська цікавість була вдоволена, і "Оселя відважних" знову опустіла. У готовності поспівчувати завжди ховається прагнення про все вивідати. Двері було зачинено, Летєрі залишився вдвох з Дерюшеттою. Вогник, який спалахнув в очах Летєрі, погас, у нього знов був той похмурий погляд, що й у перші години після катастрофи.

Стурбована Дерюшетта, порадившись із Грас і Дус, мовчки поклала біля нього на стіл панчохи, які мес Летєрі плів у ту хвилину, коли прийшла сумна звістка. Він гірко усміхнувся і сказав;

— Мене тут уже мають за дурня. Помовчавши з чверть години, він додав:

— Дивацтва добрі, коли людина щаслива.

Дерюшетта прибрала панчохи і, скориставшись з нагоди, заодно сховала компас та бортові папери, на які мес Летєрі дивився аж надто пильно.

Після обіду, незадовго до вечірнього чаю, двері відчинились і ввійшли двоє в чорному — старий і молодий.

Молодого читач, напевно, вже запримітив по ходу нашої розповіді.

В обох відвідувачів був строгий вигляд, але строгий по-різному. Серйозність старого відповідала, так би мовити, його суспільному становищу; серйозність молодика була природна. Одна дається саном, друга — думкою.

Судячи з одягу, обидва були особами духовного стану, обидва належали до офіційної церкви.

Уважний спостерігач зразу помітив би в молодому чоловікові невідповідність між його глибоким серйозним поглядом, що, очевидно, відбивав склад його душі, і його зовнішністю. Серйозність допускає пристрасть і, певно, звеличує її, цей же молодик передусім був просто вродливий. Оскільки він був священиком, то значить, йому минуло вже двадцять п'ять, а проте він виглядав на вісімнадцятирічного. Він утілював і гармонію, і контраст; душа його, здавалося, була створена для покути, а тіло — для

кохання. Він був білявий, рум'яний, свіжий, дуже стрункий і щуплий, на ньому чудово сидів костюм строгого покрою; щоки в нього були як у дівчини, руки випещені; тримався він невимушено й просто, хоч і стримано. Все в ньому дихало чаром, вишуканістю, майже чуттєвою принагідністю. Але його проникливий погляд ніби приглушував цю надмірну миловидність. Щира усмішка, яка відкривала рівні, як у дитини, зуби, була задумлива і побожна. У ньому поєднувались привабливість пажа і гідність єпископа.

З-під його білявого волосся, яке переливалося золотом, ніби навмисне для того, щоб чарувати, виділялось високе, чисте, гарно окреслене чоло. Ледь помітна зморшка па ньому з двома вигинами над бровами викликала неясне враження про політ думки, яка, наче птаха, розпростерла крила.

Дивлячись на нього, відразу можна було вгадати, що перед вами одна із тих доброзичливих, невинних і чистих істот, котрі, на відміну від людей пересічних, удосконалюються, черпаючи мудрість в ілюзії, а ентузіазм — у життєвому досвіді.

Крізь кришталеву прозору юність просвічувала духовна зрілість. На перший погляд молодик, який супроводив сивоголового церковника, видавався його сином, проте коли придивитися пильніше, то його можна було взяти за батька. Супутник юнака був не хто інший як Жакмен Ерод, доктор богослів'я, представник пануючої церкви, майже папістської, але без папи. У ті часи англіканське віровчення розвивалося в напрямі, який згодом визначився і утвердився як пюзеїзм. Доктор Жакмен Ерод належав до того відгалуження англіканізму, яке було майже різновидністю католицизму. Він був довгов'язий, церемонний і бундючний. Його розумовий кругозір був гранично обмежений. Буква замінювала йому розум. Бундючність — одна з головних рис його натури. Весь вигляд Жакмена Ерода відповідав його санові. Він скидався скорше на його священство, ніж на його превелебність. Його сюртук нагадував сутану. Справжнє його місце мало бути в Римі: він мав нахили придворного прелата. Здавалося, він тільки для того й був створений, щоб подавати убір папі й чапати за папськими ношами разом із усім папським почтом *in abito papazzo*. Але, випадково народившись англійцем і одержавши теологічну освіту, яка тяжіє радше до Старого, ніж до Нового завіту, він не зміг здійснити такого славного призначення. Всі його блискучі здібності допомогли йому тільки стати парафіяльним священиком порту Сен-П'єр, деканом острова Гернсей і намісником єпископа Вінчестерсько-го. А проте, і це все ж таки немала слава.

Слава не заважала Жакмену Ероду бути назагал непоганою людиною. Як теолог він тішився повагою знавців і був майже авторитетом у головній консисторії архієпископства Кентерберійського — цій Сорбонні Англії. Він вдавав із себе вельми вченого, самовдоволено і багатозначно примружував очі; у нього були волохаті ніздрі, вищирені зуби, тонка верхня губа і м'ясиста нижня, кілька дипломів, солідний прибуток з церковного майна, друзі баронети; він користувався довір'ям єпископа і завжди носив у кишені Біблію.

Мес Лет'єрі так заглибився в свої думки, що, коли ввійшло двоє священиків, ледь помітно нахмутив брови.

Жакмен Ерод підійшов до нього, привітався і трохи зверхньо, але без хвастощів нагадав кількома словами про своє недавнє службове підвищення, повідомив, що, за традицією, з'явився "представити найвисокопоставлєним громадянам міста", і зокрема месові Летєрі, свого наступника на посту парафіяльного священика в Сен-Сансоні превелебного Джое Ебенезера Кодре, який відтепер буде духовним пастирем меса Летєрі. Дерюшетта підвелася.

Молодий священик, він же і превелебний Ебенезер, уклонився. Мес Летєрі пронизав Ебенезера Кодре поглядом і процідив крізь зуби: — В матроси не годиться.

Грас підсунула стільці. Їх превелебності посідали біля столу. Доктор Ерод виголосив орацію. До нього дійшли чутки про сумну подію. Дюранда зазнала корабельної катастрофи. Як духовний наставник, він прийшов зі словами утіхи та поради. Катастрофа з Дюрандою — лихо, але разом із тим — добро. Подумаймо: чи не поймає нас гординя від нашого ж благодєнства? Ріки процвітання ховають у собі небезпеки. Не годиться бачити в нещастях тільки погане. Шляхи господа бога незбагненні. Мес Летєрі розорився. Ну то й що? Бути багатим — значить перебувати в небезпеці. У багатих фальшиві друзі. Бідність їх відганяє. Людина залишається сама. Solus eris. Кажуть, що Дюранда давала одну тисячу фунтів стерлінгів річного прибутку. Для розумної людини це занадто багато. Втікаймо від спокуси, зневажмо золото. Приймймо із вдячністю і наше розорєння, і нашу самотність. Одинокість віддячується щедрими плодами. У ній людина здобуває ласку божу. Так Айя відкрив у пустині гарячі джерела, переганяючи табуни ослів отця свого Себеона. Тож хай не озлобиться серце наше супроти незбагненної волі провидіння. Святий Іов, упавши в злидні, потім розбагатів ще більше. Хтозна, чи втрату Дюранди не буде винагороджено навіть дочасними благами? Ось, наприклад, він сам, доктор Жакмен Ерод, уклав свій капітал у чудове комерційне підприємство в Шеффілді, якщо мес Летєрі захоче увійти в це підприємство, вклавши туди гроші,

які, очевидно, в нього ще лишилися, то він відновить своє багатство. Йдеться про великі поставки зброї царєві для придушення повстання в Польщі. Тут можна збагатитись на триста відсотків. Слово "цар" начеб розбудило Летєрі. Він перебив доктора Ерода:

— Не треба мені царя. Превелебний Ерод відповів:

— Мес Летєрі! Царі вгодні господа богу. Сказано ж бо: "Кесареве — кесарю". Цар — це кесар.

Летєрі знову заглибився у роздуми, пробурмотів:

— Хто такий кесар? Я про нього не знаю.

Превелебний Жакмен Ерод знову взявся вмовляти. Він не наполягав на шеффільдському варіанті. Раз людина не хоче царя — значить, вона рєспубліканець. Превелебний отець допускав, що можна бути рєспубліканцем. І тоді нехай мес Летєрі звернеться до рєспубліки. В Сполучєних Штатах мес Летєрі зможе відновити свій маєток ще швидше, ніж в Англії. Якщо він хоче подєсятирити те, що в нього лишилося, то хай накупе акцій великої компанії, котра займається експлуатацією техаських

плантацій, на якій працюють понад двадцять тисяч негрів.

— Не треба мені рабства, — сказав Летєрі.

— Рабство, — заперечив превелебний Ерод, — інституція священна. В Святому письмі сказано: "Якщо пан ударить раба свого, то за це не зазнає кари, бо він заплатив за нього".

Грас і Дус, стоячи на порозі в дверях, із захватом слухали його превелебність священика.

Превелебний далі промовляв свою орацію. Як ми вже згадали, він мав репутацію назагал непоганої людини і, попри свої кастові та особисті розходження з месом Летєрі, він, доктор Ерод, щиро пропонував йому ту духовну і навіть матеріальну допомогу, на яку тільки був здатен.

Якщо мес Летєрі розорився аж так, що не може з вигодою для себе увійти в якесь спекулятивне підприємство, російське чи американське, то чому б йому не стати чиновником і не влаштуватися на пристойно оплачувану посаду. Це благородний терен діяльності, і превелебний отець готовий поклопотатися за меса Летєрі. На Джерсеї якраз вільна посада депутата-віконта. Меса Летєрі всі люблять і поважають, і превелебний Ерод, декан Гернсею та намісник єпископа, спроможний здобути для нього посаду депутата-віконта Джерсею. Це дуже важлива посада; мес Летєрі як представник його королівської величності буде присутній при розгляді судових справ, на дебатах у суді і при виконанні вироків. Мес Летєрі пильно подивився на доктора Ерода.

— Я не люблю шибениць, — сказав він.

Доктор Ерод, який досі говорив рівно й спокійно, враз підняв голос і заговорив суворим й непохитним тоном:

— Мес Летєрі! Смертна кара — господня установа. Господь уклав у руки людини каральний меч. У Святому письмі ж бо сказано: "Око за око, зуб за зуб". Превелебний Ебenezер непомітно підсунув свого стільця до стільця превелебного Ерода і сказав йому так, щоб ніхто не почув:

— Ця людина говорить те, що їй напущено.

— Ким напущено? Для чого? — так само впівголоса перепитав доктор Жакмен Ерод. Ебenezер відповів ще тихіше:

— Совістю.

Превелебний Ерод понишпорив у кишені і витяг товстелезну, але маленьку — всього в одну вісімнадцяту аркуша — книжечку у шкіряній оправі із застібками, поклав її на стіл і голосно мовив:

— Ось вона — совість! То була Біблія.

Потім доктор Ерод полагіднішав. У нього було тільки одне бажання: допомогти месові Летєрі, якого він дуже шанує. Він як пастир має право і повинен давати поради, а чи прийме їх мес Летєрі, чи не прийме, то вже як сам схоче. Мес Летєрі, заглибившись у похмурі думки й знову посмутнішавши, вже нічого не слухав. Дерюшетта, яка сиділа поруч з ним, теж задумалась і не підводила очей, вносячи в

розмову, і без того мляву, якусь ніяковість: так буває завжди, коли хтось із присутніх не залучається до спільної бесіди. Очевидець, який нічого не каже, навіює якусь незбагненну гнітючість. А втім, доктор Ерод, здавалось, цього не помічав.

Летьері не відповідав, і доктор Ерод заходився просторікувати. Людина радить, а бог надихає. В пораді священика — божеське натхнення. Варто б скористатися з порад, відкидати їх небезпечно. Сохов був одержимий одинадцятьма бісами за те, що погордував порадами Натанаїла. Тибулій був уражений проказою за те, що вигнав зі свого дому апостола Андрія. Варіісус, хоч і був волхвом, осліп, тому що насміхався над словами апостола Павла. Ельксай та його сестри Марта і Мартена ще й досі мучаться в пеклі за те, що знехтували пересторогою Ва-лентіана, який доводив їм — це було ясно, як божий день, — що Ісус Христос, тридцять сім миль на зріст, був демоном. Оолібама, яка називалася також Юдіт, слухала порад. Рувім і Фенііл брали до уваги напучування згори, на що вказують навіть їхні імена: Рувім означає "син споглядання", Фенііл — "лице боже".

Мес Летьері грюкнув кулаком по столу і гукнув:

— Я сам винен, бодай би я луснув!

— Що ви хочете цим сказати? — запитав Жакмен Ерод.

— Хочу сказати, що я сам винен.

— Винен? У чому?

— В тому, що я примушував Дюранду вертатися щоп'ятниці. Превелебний Жакмен Ерод шепнув на вухо превелебному Ебенезеру Кодре:

— Забобонна людина.

Він підвищив голос і заговорив повчально:

— Мес Летьері, вірити в п'ятницю — несерйозно. Не треба вірити казочкам. П'ятниця — такий же день, як і всі інші. Часто вона буває щасливим днем. Мелендес заснував у п'ятницю місто святого Августина, в п'ятницю ж Генріх VII дав доручення Джону Каботу; пасажери "Мейфлауера" в п'ятницю прибули в Бухту Провидіння. Вашингтон народився в п'ятницю двадцять другого лютого тисяча сімсот тридцять другого року; в п'ятницю дванадцятого жовтня тисяча чотириста дев'яносто другого року Христофор Колумб відкрив Америку.

Сказавши це, Жакмен Ерод підвівся. Ебенезер, якого він привів, і собі підвівся. Грас і Дус, здогадавшись, що превелебні збираються відходити, розчахнули двері. Мес Летьері нічого не бачив і нічого не чув. Жакмен Ерод шепнув Ебенезеру Корде:

— Він навіть не прощається із нами. Це вже не горе, а просто здичавіння. Мабуть, він з глузду з'їхав.

А тим часом старий священик узяв зі столу свою маленьку Біблію і міцно затис у простягнених руках, як, буває, тримають птаха, боячись, що він вирветься й полетить. Дивлячись на нього, присутні насторожились. Грас і Дус повитягали шиї. Жакмен Ерод постарався надати своєму голосу якомога більшої поважності.

— Месе Летьері! Не розстаньмося, не прочитавши сторінки з цієї священної книжки.

Обставини життя знаходять висвітлення в книгах: безбожники знаходять у них Вергілієві пророцтва, віруючі — біблійні одкровення.

Будь-яка книга, коли її розкрити навмання, дає пораду; коли розкрити навмання Біблію — вона провіщає. Надто це благодійно для тих, хто занепав духом. Святе письмо неодмінно приносить страждущим душею полегшення в їхньому горі. Коли бачиш занепалих духом, шукай розради у святій книзі, не вибираючи місця, а читай з чистою душею той вірш, який трапився. Те, чого не може вибрати людина, вибирає

господь бог. Господь знає, що нам потрібне. Його невидимий перст вказує на той несподіваний для нас вислів, який ми читаємо. Хоч би яка сторінка, з неї неодмінно випромінюється світло. Не будемо шукати іншого, зупинимось на цьому. То слово з висоти. Наша доля таємниче відкривається в Письмі, до якого ми звертаємося з вірою та благоговінням. Слухаймо і скоряймося, месе Летєрі! Ви сумуєте, ось вона книга-розрадниця. Ви хворі, ось книжка здоров'я.

Превелебний Жакмен Ерод натиснув застібку, просунув ніготь між перші-ліпші дві сторінки, потім поклав руку на відкриту книгу, зосередився і, опустивши із статечним виглядом очі, почав уголос читати: Ось що він прочитав:

"Одного разу Ісаак ішов дорогою, яка вела до криниці, названої "Криницею всюдисущого і всевидячого".

Ревекка, побачивши Ісаака, сказала: "Хто цей чоловік, що іде до мене?" Тоді Ісаак ввів її у свій намет і взяв її за жінку, і любов його до неї була велика".

Ебenezер і Дерюшетта презирнулися.

ЧАСТИНА ДРУГА ЖІЛЬЯТ ЛУКАВИЙ КНИГА ПЕРША РИФ

I

Місце, куди нелегко дістатись і звідки важко вибратись

Човен, що його помічено напередодні ввечері з багатьох місць Гернсейського узбережжя, як можна здогадатись, був відомим нам ботом. Жільят обрав фарватер вздовж берега, повз гряди скель; шлях був небезпечний, але вів просто. Він думав лиш про те, щоб обрати якомога коротшу дорогу. Коли трапляються корабельні катастрофи, не можна гаяти часу, море нетерпляче, запізнення на годину може призвести до непоправних наслідків. Він поспішав допомогти машині, яка опинилася в небезпеці.

Залишаючи Гернсей, Жільят, здавалося, намагався не привернути нічиєї уваги. Його від'їзд був схожий на втечу. Він начеб поспішав, щоб сховатись. Він відхилився від східного берега, ніби не наважувався пливти повз Сен-Сансон і порт Сен-П'єр, він прошмигнув, сказати б, проповз мовчки вздовж протилежного, відносно малозаселеного берега. В бурунах Жільят змушений був веслувати, але він орудував веслами у відповідності з усіма законами гідравліки, плавно загрибаючи воду і відштовхуючись без поспіху, — таким чином він плив уночі з максимальною швидкістю і майже безшумно. Можна було подумати, що він замислив якусь темну справу. В дійсності, кинувшись стрімголов виконувати діло, напевно, нездійсненне, ризикуючи життям, бо майже всі шанси були проти нього, він боявся зустріти суперника.

Рано-вранці око невідомого, що, може, видивлялося з безмежжя, побачило б серед

морського простору, в найнебезпечнішій і найпустельнішій місцині, два предмети, відстань між якими неухильно зменшувалася, бо один із них наближався до другого. Перший, майже непомітний у неосяжній хитавиці хвиль, був вітрильним суденцем; у суденці сиділа людина: то був Жільят у своєму боті. Другий, непорушний, велетенський, чорний, вражав дивовижністю своїх обрисів, здіймаючись над розгойданим океаном. Два величезних стовпи підтримували в порожняві над поверхнею води щось на зразок поперечки, яка була начеб мостом між двома опорами. Ця перекладаина здавалася здаля такою безформною, що було важко збагнути, чим вона була насправді: разом із биками, на яких висіла, вона складала одне ціле. Все разом нагадувало браму. Але до чого брама у відкритому з усіх боків океані? Споруда ця скидалася скорше на велетенсь-дольмен, поставлений в океанській просторіш з примхи великого митця і збудований руками, що звикли приміряти свої творіння до безодні. Понурий силует чітко виділявся на діткнутому передранковим саявом небі.

На сході уже палав світанок: обрій побілішав, а від того море здалося ще чорнішим. А навпроти, на другому боці неба, заходив місяць.

Стовпи були Дуврськими скелями. Громіздкий цурпалок, всунутий між ними, як поперечка над стояками дверей, — Дюранда.

Риф, тримаючи свою здобич, ніби виставляючи напоказ, вселяв жах: часто в неживих предметах відчувається якась темна й зловорожа зарозумілість щодо людини. Скелі начеб кидали людині виклик.

Важко уявити щось зухваліше й зарозуміліше за цю картину: переможений корабель і безодня, яка здобула над ним перемогу. Обидві скелі, ще мокрі від учорашнього шторму, скидалися на спітнілих бійців. Вітер ущух, море мирно плескалося, за кольором води там, де плавно погойдувалися кетяги піни, вгадувалися велетенські каменюки, що майже сягали рівня морської поверхні; з відкритого моря долинав гул, схожий на дзижчання бджіл. Нічого не порушувало одноманітності водяної рівнини, крім Дуврських скель, які піднімалися над поверхнею моря двома чорними прямими колонами. До пояса вони були оброслі волохатими водоростями. Їх круті боки мовби відсвічували відблиском бойового обладунку. Здавалося, вони знову були готові вступити у битву. Було очевидно, що вони закорінені в підводних горах. Від них віяло якоюсь трагічною всемогутністю.

Море нападає здебільшого тишком-нишком. Воно любить залишатися в тіні. Його бездонний морок ховає у собі все. Воно надзвичайно рідко розголошує свої таємниці. Звісно, в кожній морській катастрофі є щось потворне, але до якої міри — нікому не відомо, море водночас діє явно і потаємно: воно приховує, воно не любить розголошувати своїх учинків. Воно вчиняє корабельну катастрофу і прикриває її, поглинаючи свою жертву, воно виявляє сором'язність. Воно вбиває, грабує, приховує награбоване і посміхається. Воно реве, а потім тихо хлюпає.

Але тут не було чогось подібного. Дуври переможно піднімали мертву Дюранду над водою. Так, начеб дві потворні руки простягнулися з безодні, показуючи бурям труп судна. Вони були схожі на вбивцю, що вихваляється своїм злочином.

До всього домішувався жах передсвітанкової пори. Світанок сповнений таємничої величі, в ньому поєднуються рештки побляклих марень і зародки думки. Від цієї неясної миті віє чимось примарним. Щось на зразок велетенської прописної літери Н, утвореної двома Дуврами і Дюрандою замість поперечної риски, зводилося на обрії з якоюсь сутінковою величністю.

Жільят убрався в свою звичну одержу — вовняну сорочку, вовняні панчохи, підбиті цвяхами черевики, плетену куртку, штани з кишенями з грубого ворсистого краму і червону вовняну шапку, яку в ті часи носили моряки і яка в минулому столітті називалася шапкою галерників. Він упізнав риф і поплав до нього.

Дюранда була чимось протилежним судну, поглинутому глибинами: вона повисла в повітрі.

Неможливо було придумати щось важче, ніж її порятунок.

Уже зовсім розвиднілося, коли Жільят опинився у водах, які омивали риф. Море, як ми вже казали, було майже незрушне. Тільки поміж скелями вирувала стиснута ними вода. Вузька чи широка протока в рифах, вона завжди шумує хвилею, закипає піною.

Жільят підплив до Дуврів з деякою обережністю. Він кілька разів кидав лот. Йому потрібно було розвантажити човен.

Призвичаєний часто покидати острів, Жільят завжди тримав наготові все найнеобхідніше для від'їзду. Він захопив з собою мішок сухарів, мішок житньої муки, кіш із в'яленою тріскою та копченим м'ясивом, дзбан прісної води, норвезьку писану валізу, в яку поклав кілька товстих вовняних сорочок, матроську непромокальну куртку, просмолені ногавиці і вичинену овчину, яку вночі напинав поверх куртки. Залишаючи "Будинок на Пустиріші, він поквапом вкинув все це в бот, не забувши прихопити свіжу хлібину. Він так поспішав, що взяв із собою з інструментів тільки ковальський молот, сокиру і малий топірець, пилку та мотузку з вузлами і з гачком на одному кінці. З такою мотузкою-драбиною, вміючи нею користуватися, можна подолати найпеприступніші скелі: досвідчений моряк вилізе з її допомогою на найкрутіші схили. На острові Серк часто бачиш, як вірно служить така мотузка рибалкам Госленської гавані. В човні лежали сіті, вудки та інші рибальські снасті. Жільят прихопив їх за

звичкою і, звісно, машинально, бо якби він дав хід своїй затії, то довелося б провести немало часу серед каменюк рифу і навряд чи йому знадобилося б тут все оце риболовецьке причандалля.

Коли Жільят доїхав до рифу, був час відпливу — обставина аж надто сприятлива. Відринувши, хвилі оголили біля підніжжя Малого Дувру кілька плоских і трохи похилих прискалків, схожих на кронштейни, здатні підтримувати підлогу. Поверхні цих прискалків, місцями вузькі, а місцями широкі, піднімалися приступцями через нерівні проміжки вздовж прямовисної стіни моноліту й закінчувалися смужкою карниза над самою Дюрандою, яка стирчала між двома стрімчаками. Вона була затиснута ними, ніби лещатами. На цих площадках зручно було висадитись і розміститися. Тут Жільят міг тимчасово вивантажити провізію, привезену в човні. Але треба було поспішати, бо прискалки залишалися над водою всього кілька годин. Коли настане приплив, їх

покривають піняві хвилі.

До цих плоских та скісно стесаних каменів Жільят направив свого човна. Мокрі та слизькі водорості вкривали їх товстим шаром, а деякі з них були під кутом, то легко було посковзнутись.

Жільят роззувся, стрибнув босоніж на водорості і прив'язав човна до прискалка. Потім він постарався пробратись якомога далі по вузькому гранітному карнизу, підійшов під Дюранду, підвів угору погляд і став розглядати її. Дюранда була підхоплена, підвішена і начебт вклинена між дві скелі на висоті приблизно двадцяти футів над рівнем води. Тільки хвилі несамовитої потужності могли закинути її сюди.

Скажена сила їхніх ударів нітрохи не дивує людей моря. Досить навести такий приклад: 25 січня 1840 року в Сторській затоці, коли буря вже втихомирилась, натиском останнього валу перекинуло цілий бриг через корпус корвета "Марна", який застряв на міліні, і вбило бушпритом уперед між двох стрімчаків. Зрештою, в Дуврах залишилася тільки половина Дюранди.

Ураган відірвав пароплав від води, начебт вирвав його з лап хвиль. Вітряний вихор закрутив судном, а вихор водяний намагався його затримати, і ось споруда, яку тягли на два боки руки бурі, розломилась навпіл, як тонка планка. Задня частина з машиною і колесами, піднята над розбурханою піною, підігнана оскаженим циклопом в тіснину між Дуврами, ввігналася туди по мідель-бімс і застряла. Вітер добре вицілів: щоб вбити такий клин між Дуврськими скелями, ураган перетворився в довбню. А носову частину поволік із собою шквал води. Він перекочував її через хвилі, поки не розбив на друзки об підводне каміння. Із продавленого трюму викинуло в море затоплених волів.

Величезний шмат борту носової частини залишився ще цілим і висів на тімберсах лівого надколісного щита, утримуваний розхлябанними клинцями, які нелегко можна було розрубати одним ударом сокири.

То тут, то там на окремих звивинах рифу виднілися балки, дошки, шматки вітрил, шматки ланцюгів, всілякі інші уламки. Вони мирно лежали на скелях. Жільят пильно розглядав Дюранду. Кіль нависав над його головою, як скеля. Обрій був ясний, безмежне море ледь-ледь погойдувалось. Сонце велично впливало із-за круглої синьої просторіні.

Час від часу з розбитої Дюранди скочувалася крапля води і падала в море.

II

Довершеність руйнування

Дуври різні як за формою, так і за висотою.

Шпичастий і зігнутий Малий Дувр від підніжжя до вершини був весь у довгих розгалужених жилах відносно м'якої цеглянистого кольору породи, яка своїми пластами перетинає граніт. На виході з масиву скелі в цих червонуватих пластах є виїмки, чіпляючись за які, зручно видряпуватись угору. Одна з таких виїмок, розміщена трохи вище розбитого судна, була настільки розширена й вигладжена бризками хвиль, що перетворилася в нішу, в якій можна було б поставити статую. Гранітна поверхня Малиго Дувру була заокруглена й гладенька, як лідійський камінь,

але м'які обриси не скраднують його строгості. Малий Дувр закінчується вістрям, схожим на ріг. Великий Дувр відполірований, суцільний, рівний, прямий, наче

виризаний за кресленням зі шматка чорної слонової кістки. Ні западини, ні виступу. Але негостинно виглядають його круті схили, навіть каторжанин неспроможний покористуватися ним під час утечі, навіть птах не зів'є там гнізда. На вершині його, так само, як на стрімчаку "Людина", видніється майданчик; тільки він недоступний.

На Малий Дувр можна піднятися, але втриматись там ніде: на Великому можна розміститись, але туди не доберешся.

Побіжно оглянувши риф, Жільят повернувся в човен, вивантажив свої скромні пожитки на найширший з кам'яних карнизів, що виступали з води, зв'язав їх у тугий пакунок, загорнув у брезент і, стягнувши петлю стропа, втиснув у щілину скелі, куди не долітали хвилі, а відтак, чіпляючись руками й ногами, видряпуючись нагору з прискалка на прискалок, хапаючись за найменші нерівності, дістався по Малому Дувру до завислої в повітрі Дюранди.

Видряпавшись на рівень надколісного щита, він стрибнув на палубу. Розбитий пароплав усередині являв моторошну картину.

Дюранда зберігала сліди жахливого насильства. То було свавілля бурі, від якого в жилах холоне кров. Ураган на морі поводить себе, як згряя піратів. Ніщо так не схоже на насильницький напад, як корабельна катастрофа. Хмара, грім, дощ, вітри, хвилі, скелі — все це згряя насильників, які сіють довкола себе жах.

На зруйнованій, понівеченій палубі, здавалося, чувся шалений тупіт морських духів. Відбиток дикого бешкету лежав на всьому. Химерно повикручені залізні частини вказували на скажені шквали вітру. Міжпалубний простір був схожий на палату божевільного, де все перебите.

Навіть хижий звір так не терзає свою здобич, як море. Вода випускає кігті. Вітер кусає, хвиля ковтає, морські вали — щелепи. Вони роздирають на шматки і роздроблюють. Океан ударяє так само, як лев лапою. Особливістю руйнації на Дюранді була ґрунтовність і старанність, з якою вона чинилася. То була жахлива робота живолупа. Багато з безчинств, здавалося, були зроблені навмисне. Можна було б сказати: яка жорстокість! Обшивка бортів була знята по-мистецьки, циклон — майстер на такі справи. Рвати на частини, стругати — така примха цієї потвори, цього велетенського руйнника. У циклона катівська хватка. Руйнація, яку він вчиняє довкола, схожа на наслідки тортур. Можна подумати, що він зганяє злість, він збиткується, як дикун. Знищуючи, він анатомує. Він терзає тонуче судно, мститься, забавляється, виявляючи в цьому дріб'язковість.

У наших широтах циклони — явище не часте, але тим воно страшніше, що налітає несподівано. Зустрівши на своєму шляху скелю, він може закрутити гвинтом вихор. Буває, що ураган, звившись над Дуврами спіраллю і раптово ударившись об стрімчак, перетворюється на смерч і закидає пароплав на скелі. Під час циклона корабель для вітру — це все одно, що камінь для праці. Дюранда була схожа на людину, розрубану надвоє: з перетятого черева, наче нутрощі, вивалилися переплутані уламки. Снасті

погойдувались і підстрибували на вітру; з брязкотом похитувались ланцюги; оголені м'язи й нерви корабля безсило повисли. Те, що не було попереламуване, було розладнане; шматки обшивки підводної частини, у якій стирчали цвяхи, нагадували шкребла; все мало вигляд цілковитого безладдя; ганшпуг став шматком заліза, лот — шматком свинцю, юферс — шматком дерева, гардель — віхтем клоччя, бухта троса — переплутаним мотком, ліктрос — ниткою-наміткою: скрізь кричуща безцільність знищення; все було зірвано, витягнуто, розколото, погризено, покороблено, пробито, знищено; в цій страхітливій купі уламків утратився взаємний зв'язок; хоч куди не глянь — скрізь діри, розпад, розриви, у всьому невизначеність, неусталеність, властиві будь-якому неладові, чи то зіткненню людей, яке називається битвою, чи зіткненню стихій, яке називається хаосом. Все випадало, все сповзало: дошки, рейки, шматки заліза, троси, балки потоком ринули до велетенської пробоїни в кильовій частині і, застрявши на самому її дні, при найменшому поштовху могли посипатись у море. Від міцного корпусу судна, яким так пишалися недавно, залишилася тільки ця корма, зависла між Дуврами, яка, здавалося, от-от упаде; вона була пробита в багатьох місцях, і крізь широкі отвори видніло темне черево корабля. Знизу хвиля запльовувала піною ці жалюгідні рештки.

III

Здорова, але не врятована

Жільят не сподівався, що знайде тільки половину судна. В розповіді шкіпера "Шільтіля", хоч вона була дуже точна, не було й натяку на те, що Дюранду розірвало надвое. Очевидно, перелом судна стався під непроникною товщею піни в той момент, коли шкіпер "Шільтіля" почув "диявольський тріск". Його, мабуть, тоді вже далеко віднесло від місця події останнім поривом шквалу, і те, що він здаля прийняв за велетенський вал, було смерчем. Пізніше, підпливши назад, щоб подивитися на розбитий корабель, він побачив тільки кормову його частину, а місце перелому, тобто те місце, на якому носова частина відокремилася від корми, він не побачив, бо вона втиснулася в щілину між рифами. У всьому іншому розповідь шкіпера "Шільтіля" точнісінько відповідала дійсності. Корпус загинув, машина — непошкоджена.

Таке нерідко трапляється при пожежах і корабельних катастрофах. Логіка лиха незбагненна.

Переламані щогли попадали, комин машини навіть не погнувся; велика чавунна плита, яка була опорою машини, вберегла її в цілості й кожну деталь зокрема. Дошата обшивка надколісних щитів порозлазилась, як планки жалюзі, але крізь отвори між дошками можна було побачити неушкоджені колеса. Бракувало тільки кількох ло-патів. Крім машини, залишився неторкнутим і великий кормовий шпиль, на ньому зберігся ланцюг, і завдяки міцній рамі з дубових брусків він міг іще бути корисним, якби не розкололась палуба при натяжці кабаляра. Палубний настил майже скрізь прогинався, він був розхлябаний, зате брус корпусу, який застряв між Дуврами, як ми вже казали, сидів міцно.

Машина збереглася начеб на посміх, і це надавало катастрофі іронічного відтінку.

У своїм похмурім лукавстві невідомість іноді розсипається подібними гіркими посмішками. Машину врятовано, і все-таки вона загинула. Океан полонив її, щоб зруйнувати на дозвіллі. Так кіт грається з мишею.

Машині судилася довга агонія і поступовий розклад, їй судилося стати іграшкою в дикунських забавах хвиль, їй судилося зменшуватися день від дня і нарешті ніби розтанути. Що робити? Важко було допустити божевільну думку, щоб ця важенна брила з частин машини і коліс, масивна і тендітна водночас, приречена на нерухомість власною вагою, залишена в цій пустелі на волю руйнівних сил, віддана рифом на розправу вітру і хвилям, уникнула повільного знищення серед оцих невблаганних стихій.

Дюранда стала полонянкою Дуврів. Як її звільнити? Як її звідти витягти?

Важко влаштувати втечу людини, але наскільки важче завдання влаштувати втечу машині!

IV

Попереднє ознайомлення з місцевістю

Жільят потрапив у круговерт нагальних справ. Але найневідкладніша з них — знайти стоянку для бота і захисток для себе.

Дюранда більше осіла на лівий борт, як на правий, тому її правий надколісний щит займав вище положення, ніж лівий.

Жільят виліз на правий щит. Звідти він побачив підводні скелі, і хоч їх довгий гострокутний ланцюг поза межами Дуврів гнув чимало колінець, перед ним відкривався геометричний план усього рифу. З вивчення його він і почав.

Дуври, як ми вже казали, двома вежами підводились біля входу у вузьку протоку, яка тяглася, ніби вуличка, між прямовисними фасадами гранітних стрімчаків. Ці дивовижні, начеб вирубані сокирою коридори в первісних геологічних формаціях морського дна трапляються досить часто.

Звивиста тіснина не просихала навіть під час відпливів, її завжди перетинав бурхливий потік. Різкі повороти в залежності від напрямку вітру були сприятливі або несприятливі: вони то бентежили прибій, змушуючи його затихнути, то доводили його до шаленства. Найчастіше траплялося останнє: перепони дратують море, і воно починає скаженіти; від надміру сказу море заходиться піною.

Ураган у Дуврській ущелині так само стиснутий і так само сповнений люті. У бурі хворобливий спазм сечоспускання, її могутнє дихання могутнім і залишається, до того ж воно стає пронизливим. Воно і коле, і крушить. Це і спис, і довбня. Уявіть собі вихор, який водночас є протягом.

Обидва ланцюги скель, утворюючи щось на зразок морської вулиці, спускалися заломами від Дуврів і, поступово знижуючись, на певній відстані входили у воду. Був там і ще один вхід у гавань, але трохи нижчий і вужчий, ніж Дуврські ворота, — східна протока в тіснині. Можна допустити, що обидва скелястих гребені тяглися підводною вулицею до стрімчака "Людина", який височів на протилежному кінці мису. Зрештою, під час відпливу — а саме в цю пору Жільят оглядав місцевість — обидва ряди

мілководдя проглядалися досить чітко: вони виступали з води безперервною грядою.

Стрімчак "Людина" на сході завершував і підпирав колоною весь підводний масив, який починався на заході аркою обох Дуврів. З пташиного лету підводне каміння рифу, з Дуврами на одному кінці і стрімчаком "Людина" — на другому, скидалися на чотки, викладені зміястою лінією. Назагал же Дуврський риф — не що інше, як гребінь гірського кряжа, схованого в океанських глибинах, який виставив з води два гігантських стрімчаки, схожі на дві шаблюки, що майже стикаються кінчиками між собою. Такі титанічні породження морських надр. Шквали й коливання води позазубрювали цей гребінь, і він став схожий на пилку. Виднілась тільки невеличка верхня частина: це і був риф. А те, що ховала під собою вода, було, очевидно, велетенським. Тіснина, в яку ураган закинув Дюранду, пролягала між довжелезними лезами цього кряжа.

Тіснина, ламаючись, як блискавка, мала майже одну і ту ж ширину. Так створив її океан. Ця дивна геометрична точність — наслідок безконечного бурління вод, наслідок роботи хвилі.

З кінця в кінець тіснини йшли паралельно дві скелясті стіни, відстань між якими майже скрізь дорівнювала головному шпангоуту Дюранди. Зігнуте і начеб відхилене від Великого Дувру заглиблення в Малому Дуврі дало можливість втиснутися між обох Дуврів надколісним щитам. У будь-якому іншому місці тіснини їх роздавило б. Подвійний внутрішній фасад рифу навіював якийсь жах. Коли досліджують пустелю, ймення якій — океан, то розкриваються дивовижні таємниці, доти не відомі нікому. Те, що Жільят побачив з висоти розбитої Дюранди, приголомшувало. Нерідко в гранітних горловинах океану навіки відбитий химерний прообраз корабельної катастрофи. В Дуврській тіснині він мав свої особливості — був неймовірно страшний. Подекуди на крутосхилах червоні плями оксидів гірських порід виступали згустком крові, що запеклась і стала схожа на випоти підземної різанини. У цьому рифі щось нагадувало катівню. Шорсткий морський камінь, забарвлений у всі кольори де розчином металевих сумішей, вкраплених у граніт, а де й звичайною пліснявою, був то лиховісно пурпуровий, то ядуче-зелений, то поцяткований ясно-червоними бризками; він наводив на думку про знищення й страту. Здавалося, перед вами — невисохлі стіни катівні. Можна було б сказати, що тут на всьому лишилися сліди катівського насильства над людиною: передсмертні судороги мовби застигли в обрисах прямовисних скель. А в деяких місцях різанина ніби тільки-но скінчилася: стіни ще були мокрі, навіть опливали так, що не можна було доторкнутися до них пальцем, щоб не вимазатися у кров. У все в'їлася кривава іржа від катувань. Біля підніжжя двох рядів скель то на рівні води, то під водою, то на мілині, де обвалився берег, були розкидані потворні круглі валуни — багряно-червоні, чорні й фіолетові; вони нагадували вийняті нутрощі якихось велетенських тварин — одні скидалися на тільки-но вирвані легені, інші — на гнилу печінку. Так, ніби тут недавно повипорювали черева велетням. Довгі червоні нитки, мовби зловісні патьоки крові, зверху донизу борознили граніт. Таке можна часто спостерігати в підводних печерах.

Кілька слів про таємну співпрацю стихій

Подорожньому, для якого волею випадку океанський риф стане тимчасовим пристановищем, далеко не байдужа форма цього рифу. Є пірамідальні рифи з єдиною вершиною, що виступає з води; є рифи-кільця, які схожі на велетенські кам'яні вінки; а є ще рифи-коридори. Риф-коридор — найнебезпечніший. І це не тільки тому, що хвиля б'ється і борсається між його стінами і гримкотять у тісних протоках буруни, а й через загадкові особливості метеорологічних явищ, які тут виникають, очевидно, у зв'язку з паралельним розміщенням у відкритому морі двох скель. Два прямі, як леза, стрімчаки — то справжній прилад Вольта.

Риф-коридор тягнеться в певному напрямі. Це дуже важливо. Адже це головним чином і впливає на повітря та воду. Риф-коридор механічно діє на хвилі і вітер завдяки своїй формі і діє гальванічно — можливо, завдяки різному ступеню намагніченості вертикальних площин двох протиставлених одна одній і взаємно протидіючих мас. Рифи такого роду притягують до себе всі скажені сили стихії, розсіяні в урагані, і мають незвичайну властивість: ніби збирають воєдино, посилюючи в такий спосіб силу шторму.

Отим-то бурі поблизу них особливо скаженіють.

Треба мати на увазі, що вітер — явище складне. Дехто думає, що він однорідний, але це не так. Вітер — сила не тільки динамічна, а й хімічна, і не тільки хімічна, а й магнетична. Є в ньому щось нез'ясоване. Вітер — настільки електрика, наскільки й ефір. Є вітри, котрі в часі співпадають з північним сяйвом. Вітер на Голковій міліні котить хвилі в сто футів заввишки, що приголомшило Дюмон-Дюрвіля. "Корвет не знав, кого слухати", — розповідав він. Під час ураганів, які налітають з півдня, на морі здуваються хворобливі пухлини, і океан стає таким жахливим, що дикуни тікають у печери, аби тільки його не бачити. Зовсім інші північні вітри: вони колють крижаними голками, забивають дух, перекидають на сніг ґринджоли ескімосів. Є ще палючі вітри. Це самум в Африці, він же тайфун у Китаї, саміель в Індії. Самум, Тайфун, Самі-ель — всі ці слова звучать так, ніби імена демонів. Від їх дихання плавляться вершини гір. Трапилося так, що ураган осклив вулкан Толукку. Про цей палючий вихор чорнильного кольору, який рине на багрянні хмари, у Ведах сказано: "Ось чорний бог, який пориває чорних корів". У всіх цих явищах відчувається загадковий вплив електрики.

Вітер ховає в собі таємницю. Так само й море. Воно теж складне: під видимими хвилями води воно приховує невидимі хвилі енергії. Море включає в себе все що завгодно. З усіх неупорядкованих сумішей океан — найнеподільніша й найнеоглядніша.

Спробуйте осмислити хаос, такий величезний, що він застилає обрій. Океан — водозбірник земної кулі, резервуар для її запліднення, тигель для перетворень. Він збирає, потім розсіває, нагромаджує, потім запліднює, пожирає, потім творить. У нього вливаються всі стічні води землі, і він зберігає їх, як скарби. Він твердий у крижаному заторі, рідинний у хвилі, газоподібний у хмарі, невидимий у вітрі, невідчутний на дотик у випарах. Як матерія — він маса, як сила — щось абстрактне. Він урівнює і поєднує

явища природи; Шляхом свого комбінування він спрощується в безконечності. Саме завдяки змішуванню, перебовтуванню він досягає прозорості. Багатоманітність розчинних елементів, з яких він складається, зникає в його єдності, їх у ньому так багато, що він тотожний з ними. Він весь у єдиній своїй крапельці. Через те, що він начинений бурями, він — сама рівновага. Платон бачив танець сфер; дивно говорити про це, але то щирісінька правда: в неохопному рухові Землі довкола Сонця океан з припливами та відпливами подібний до жердини, якою земна куля балансує, щоб зберегти рівновагу.

У феномені моря наявні всі інші феномени. Море втягується вихором, як сифоном; гроза — не що інше, як помпа; грім і блискавка йде від води, як і від повітря; на

кораблях відчуються глухі поштовхи, відтак із відсіків, де лежать якірні ланцюги, долітає запах сірки. Океан кипить. "Диявол вилив море в свій океан", — казав Рюїтер. При деяких бурях, які знаменують зміну пір року і рівновагу космічних сил, кораблі, обліплювані піною, начеб випромінюють світло, по снастях пробігають фосфоричні промені, всіваючи такелаж, і матроси простягають до них руки, намагаються спіймати на льоту цих вогненних птахів. Після землетрусу в Лісабоні струмись розпеченого повітря із морських надр метнув на місто водяний вал висотою в шістдесят футів. Хвилювання океану зв'язане з коливаннями земної кори. Ці невичерпні джерела енергії — причина всіляких катастроф. В кінці 1864 року за сто миль від берегів Малабару затонув один із Мальдівських островів. Він пішов на дно, як корабель. Рибалки, які відпливли вранці, увечері нічого не знайшли на його місці: вони заледве могли розрізнити під водою свої села, і на цей раз човни були очевидцями, а будинки зазнали катастрофи в морі. В Європі, де природа ніби почуває себе зобов'язаною поважати цивілізацію, такі явища настільки поодинокі, що уявляються малоймовірними. І все ж Гернсей та Джерсей були колись частиною Галлії, а в час, коли пишуться ці рядки, поривом вітру під час рівнодення на англійсько-шотландському прикордонні була знесена прибережна скеля "Перша з чотирьох", First of the Four.

Ніде ці неподоланні сили не виступають у такому грізному поєднанні, як у дивовижній північній протоці на ймення Люзе-Фьорд. Цей Люзе-Фьорд вважається найнебезпечнішим з усіх океанських рифів-коридорів. Це їх викінчений взірець. Знаходиться він у Норвезькому морі, неподалік від суворої Ставангерської затоки, на п'ятдесят дев'ятому градусі широти. Вода там чорна, важка, в переривчатій лихоманці бур. І серед цієї водної пустелі тягнеться довга, похмура вулиця між скелями. Вулиця ні для кого. По ній ніхто не ходить. Ніякий корабель туди не наважиться запливти. Коридор на десять миль довжиною між двох стін на три тисячі футів висотою — ось що побачиш, потрапивши туди. У цій протоці такі ж повороти та колінця, як і в будь-якій з океанських вулиць, що ніколи не бувають прямими, бо прокладені вони примхливим чорторієм хвиль. У Люзе-Фьорді поверхня води майже завжди спокійна, небо ясне, але то страшне місце. Звідки береться вітер? Не з висоти. Звідки грім? Не з піднебесся. Вітер виникає під водою, блискавиці — в скелях; час від часу сколихнеться вода. Небо безхмарне, а на висоті тисячі чи півтори тисячі футів над рівнем моря, частіше на

південному, ніж на північному схилі крутої скелі, раптом пролунає удар грому, із скелі вилітає блискавиця, вона рине вперед і зразу ж знову входить у стіну, подібно до тих дитячих іграшок на гумці, які стрибають у руці малюка; блискавиця то вкорочується, то подовжується; ось вона метнулася в стіну навпроти, ось сховалася в скелю, ось появилася знову, і все починається спочатку; вона помножує свої голови і язики, ощирюється стрілами, б'є навмання, знову появляється і лиховісно меркне. Птахи зграями відлітають геть. Нема нічого загадковішого, як цей обмін гарматними пострілами, що йдуть невідомо звідки. Скеля йде війною на скелю. Рифи метають один на одного блискавиці. Ця війна не стосується людей. То взаємна ненависть кам'яних стін у морському проваллі. У Люзе-Фьорді вітер обертається водянистою парою, скеля грає роль хмари, а грім ніби вивергається кратером вулкана. Ця дивовижна протока — гальванічна батарея; за елементи її правлять дві прямовисні скелі.

VI

Стійло для коня

Жільят надто добре знався на рифах, щоб дозволити собі знехтувати Дуври. Насамперед — ми вже про це казали — потрібно було поставити бот у небезпечне місце. Два гребені підводного каміння, які творили звивисту траншею позаду Дуврських скель, місцями з'єднувалися з іншими брилами, за якими можна було вгадувати наявність глухих тупиків та печер,

своєрідних бічних провулків, зв'язаних з основною протокою, як віти зі стовбуром дерева. Нижня частина скель була поросла водоростями, верхня — лишайником.

Однаковий рівень водорослів на всіх скелях позначав лінію води при повному припливі й висоті спокійного моря. Там, куди вода сягала, скелі переливалися золотом і сріблом — так розцяцькували морський граніт плями жовтого та білого лишайника.

Подекуди конусовидні мушлі вкривали скелі струпами прокази. Здавалося, на граніті підсихали виразки.

В інших місцях, в западинах, де хвилястими смужками лежав дрібний пісочок, занесений скоріше вітром, ніж морською хвилею, жмутками ріс синій будяк.

На прискалках, куди рідко долітали бризки піни, виднілися нірки морського їжака.

Цей голкошкірий молюск, що котиться живою кулею, перевалюючись на колючках свого панцира, в якому налічується більш ніж десять тисяч частинок, мистецьки вкладених і спаяних, і ротовий отвір котрого хтозна-чому називається "ліхтарем Арістотеля", вгризається в граніт своїми п'ятьма зубами, які спроможні прокусити кам'яну породу, і поселяється в нірці. В цих кам'яних западинах і знаходять його мисливці за "плодами моря". Вони розрізують його наче четверо і поїдають сирими, як устрицю.

Дехто в їх напіврідкий м'якиш умочує хліб. Тому морського їжака називають ще "морським яйцем".

Віддалені вершини підводних брил, які виступають з води під час відпливу, прилягають до підніжжя стрімчака "Людина", утворюючи невелику бухточку, оточену скелями майже з усіх боків. Там, очевидно, і можна було знайти якірну стоянку.

Жільят уважно оглянув цю бухточку. Вона мала форму кінської підкови і тільки однією, східною, стороною була відкрита до моря, а відомо, що східні вітри в тих місцях найсприятливіші. Морська гладінь тут була закрита майже з усіх боків і, здавалося, дрімала. Отже, бухта була придатна для стоянки. Зрештою, у Жільята не було великого вибору.

Якщо Жільят хотів скористатися з відпливу, йому слід було квапитись.

А тим часом погода й далі була чудова, тепла. Химерне в своєму зухвальстві море зараз було в гарному настрої.

Жільят спустився вниз, взувся, відв'язав швартовий, сів у човен і рушив у море.

Огинаючи риф, він ішов на веслах.

Підпливши до стрімчака "Людина", він став уважно обстежувати вхід у бухту.

Смужка, затягнута легенькими брижами, посеред розгойданої поверхні, зморшка, яку може помітити тільки моряк, вказувала, де знаходиться протока.

Якусь мить Жільят вдивлявся в цю звивину, в цю непомітну рисочку на хитливій габі моря і, відпливши трошки назад у відкритий простір, щоб зручніше було розвернутися та спрямувати човен у вузький фарватер, швидко, одним ударом весла увігнав його в бухточку.

Він зміряв глибину.

Стоянка й справді виявилась досконалою.

Тут бот буде убезпечений майже від усіх випадковостей, які могли трапитись о цій порі року. Серед найнебезпечніших рифів трапляються ось такі спокійні куточки. Ці гавані можна порівняти з гостинними бедуїнами: вони чесні й надійні.

Жільят підігнав човна якомога ближче до стрімчака "Людина", але так, щоб не торкнутися днищем каміння, і кинув обидва свої якори.

Схрестивши на грудях руки, він подумки став радитись з самим собою.

Човен захищений; з цим питанням покінчено, але виникло інше: де подітись самому?

На вибір було два пристановища: човен з його напівпридатною для проживання каютою і майданчик на стрімчаку "Людина", куди неважко вилізти. Із цих пристановищ можна було під час відпливу, перестрибуючи з каменя на камінь, дістатися, майже не замочивши ніг, до дуврської тіснини, у якій застрягла Дюранда.

Але відплив триває недовго, отже, решту часу він буде відділений водним простором у двісті сажнів завдовжки чи то від свого притулку, чи від розбитого пароплава.

Пробиратися серед каміння вплав важко, а при найменшому хвилюванні моря — просто неможливо.

Тож доводилося відмовитись і від човна, і від стрімчака "Людина".

Ніякого притулку не було й на сусідніх скелях.

Вершини невеличких скель двічі кожного дня — під час припливу — ховалися під воду.

Морська піна без упину вилітала на вершини більших стрімчаків. Купіль не з

найприємніших.

Залишався розбитий пароплав.

Але чи можна на ньому влаштуватись?

Жільят на це сподівався.

VII

Кімната для мандрівника

Через півгодини, повернувшись на Дюранду, Жільят зійшов на верхню палубу і обстежив її, потім зробив те саме на нижній, а потім і в трюмі. До його попереднього поверхового обстеження додалися нові дані.

За допомогою шпиля він підняв на палубу тюк, привезений у човні, в який загорнув припаси. Шпиль був у доброму стані. А важелів, щоб обертати його, під рукою було скільки завгодно. В купах уламків, розкиданих довкола, було з чого вибрати.

Серед сміття він знайшов зубило, котре, очевидно, випало з теслярської скриньки.

Ним він поповнив свій скромний набір інструментів.

Крім того, в кишені у нього був складаний ніж, у біді ж бо все придасться.

Весь день Жільят працював на розбитому кораблі: розчищав, розвантажував і зміцнював його.

Під вечір він дійшов такого висновку.

Розбитий пароплав гойдається від вітру. Корпус його здригається при кожному кроці.

Міцно й надійно тримається тільки та частина, яка застряла між скелями, а якраз на ній стояла машина. В цьому місці Дюранда міцно впирається бімсами в граніт.

Поселитись на Дюранді було б ризиковано. Розбите судно не витримає надміру навантаження: замість того, щоб переобтяжувати його, доцільно якомога більше його розвантажити.

Покладатись на розтрощену посудину — це якраз те, чого слід уникати.

Ця руїна вимагає щонайобережнішого догляду. Вона, як хворий, що от-от має померти.

Досить з неї і безжальних подувів вітру:

Жаль, що тут доведеться працювати. Роботи, які необхідно викопати, розхитають Дюранду до краю, чого доброго, призведуть до остаточної руйнації.

Крім того, коли якесь лихо скоїться вночі, то Жільят, якщо він спатиме на судні, піде на дно разом із Дюрандою. Ждати допомоги нізвідки: смерть неминуча. Отож, щоб урятувати судно, треба самому бути десь збоку від нього.

Бути поза судном, але поряд з ним — ось завдання.

Труднощі чимраз більшали.

Де знайти пристановище за таких умов?

Жільят замислився.

Залишалися тільки обидва Дуври. Але навряд чи вони були придатні для житла.

На верхньому майданчику Великого Дувру виднівся якийсь горб.

Високі, прямі, як свічі, стрімчаки з плоскими вершинами, на зразок Великого

Дувру і "Людини", — то гірські обезглавлені піки. Вони часто зустрічаються і в горах на суші, і в океані. На деяких з них, особливо у відкритому морі, є насічки, як на деревах, відмічених для зрубування. По них наче вдарено сокирою. Вони й справді віддані на поталу ураганові з його шаленими наскоками — цьому дроворубові морів.

Є ще й інші, набагато глибші причини подібних руйнувань. Ось чому на стародавніх кам'яних брилах стільки ран. Не одному з цих велетнів стято голову.

Іноді відрубана голова, невідомо з яких причин, не падає, а тримається, покалічена, зрізана на самому вершку скелі. Ця дивина зустрічається не так уже й рідко. Чортова скеля на Гернсеї і Столова скеля в Анвейлерській долині — найбільш разючі приклади цієї давньої геологічної загадки.

Щось подібне, напевно, сталося і з Великим Дувром.

Якщо виступ, що виднівся на майданчику, не був природним кам'яним підвищенням, то, безперечно, він був уламком вершини.

Чи в цьому осколку граніту нема якогось заглиблення?

Дірки, в яку можна просунутись: про більше Жільят і не мріяв.

Але як дістатися до майданчика? Як піднятися по цій вертикальній стіні, гладкій і відполірованій, наче кремій, до половини вкритій густим обрусом липких

водоростей, такій слизькій, ніби її намилили? Від палуби Дюранди до краю майданчика було щонайменше футів з тридцять.

Жільят вийняв зі своєї скриньки для знаряддя мотузку з вузлами, почепив її гаком за пояса і почав підніматися на Малий Дувр. Підніматися було чимдалі важче. Він не подумав, що слід було б скинути черевики, і через те видряпуватися вгору було ще незручніше. З великими труднощами він добрався до вершини. Вилізши на неї, він став на рівні ноги. Місця тільки й було, що для стіп. Влаштувати там пристановище вкрай важко. Можливо, стовпник цим і задовольнився б. Жільят був більш вимогливий, і йому хотілося більшого.

Малий Дувр схилився до Великого, і здаля здавалося, ніби він кланяється йому. Якщо відстань між обома Дуврами вниз не перевищувала двадцяти футів, то вгорі вона зменшилась до восьми-десяти футів.

З вершка, на який піднявся Жільят, краще було видно скелястий наріст, який займав частину майданчика Великого Дувру.

Цей майданчик зводився сажнів на три над його головою.

Між Жільятом і майданчиком була розпростерта безодня. Під ним ховалася ввігнута стіна Малиго Дувру.

Жільят відв'язав від пояса мотузку з вузлами, швидко зміряв на око відстань до вершка Великого Дувру і закинув гак на майданчик.

Кішка шкребнула по каменю і зірвалася. Вузувата мотузка, до кінця якої була прив'язана кішка, полетіла вниз Жільятові під ноги, повиснувши обіч стіни Малиго Дувру.

Жільят зробив спробу зачепитись кішкою за камінь, закинувши її ще далі, націлившись у гранітний горб, на якому побачив тріщини та западини. На цей раз він

кинув гак так вправно і точно, що той зачепився. Жільят потягнув на себе мотузку.

Край виступу відломився, і мотузка знову захилиталась у повітрі, вдаряючись об стіну стрімчака. Він утретє закинув кініку. На цей раз вона не зірвалась. Жільят смикнув щосили мотузку. Вона витримала натяг. Значить, кішка засіла в скелі.

Вона зачепилася за якусь нерівність у поверхні майданчика, недоступну Жільятовому оку.

Тепер треба було довірити своє життя цій невідомій опорі. Жільят не вагався й хвилини.

Йому було ніколи. Доводилося вибирати найкоротший шлях.

Зрештою, спуститись на палубу Дюранди, щоб поміркувати, як іще можна діяти, було майже неможливо. Посковзнутись, спускаючись, було дуже легко, а відтак падіння майже неминуче, тому, хто сюди піднімається, вороття назад немає. Жільятові рухи, як і рухи всякого доброго матроса, були точні. Він ніколи даремно не витрачав сил. Він прикладав їх у строгій відповідності до мети. Цим і пояснюються геркулесові чудеса, які він здійснював, маючи звичайну собі мускулатуру: біцепси в нього були як у першого-ліпшого, але серце було особливе. Фізична сила у нього поєднувалася з енергією, силою духовною. Справа, до якої він узявся, була вкрай небезпечна.

Повиснувши на цьому шнурі, перебратися з одного Дувру на другий — ось яку мету поставив він перед собою.

Людина, готова на подвиг в ім'я обов'язку або любові, нерідко стикається з такими завданнями, що їх ніби поставила сама смерть. "Чи наважишся?" — шепоче могильний морок.

Жільят знову смикнув мотузку, випробовуючи, чи міцно засіла кішка. Вона трималася цупко.

Жільят обмотав ліву руку хустиною, затиснув мотузку з вузлами в кулаці правої руки, а зверху поклав ліву; відтак, простягши одну ногу вперед, миттю відштовхнувся від скелі, щоб сила поштовху завадила мотузці закрутитись, і стрибнув на крутосхил Великого Дувру з вершини Малого. Поштовх був різкий. Незважаючи на заходи остороги, до яких удався Жільят, мотузка все ж крутонулась, і він ударився об стіну плечем. І тут же він одлетів від неї.

Цим разом Жільят ударився об скелю руками. Хустина зсунулася. Руки подряпало до крові, добре, що хоч не поламало.

Стрибок приголомшив Жільяту; якусь мить він висів нерухомо.

Але він настільки володів собою, що подолав запаморочення і мотузки не відпустив.

Минув якийсь час, поки він, розгойдуючись і підтягуючись, намагався зловити мотузку ногами; нарешті йому це вдалося.

Остаточного оговтавшись і обхопивши мотузку ногами так само, як руками, Жільят подивився вниз.

Він не боявся, що мотузка буде закоротка: вона не раз ставала йому в пригоді при спускові ще й не з такої висоти. А тут вона тяглася по палубі Дюранди.

Впевнившись, що на судно можна спуститися, Жільят став видряпуватись угору.

Через кілька секунд він був уже на майданчику.

Сюди ще ніколи не ступала нічия нога, були тільки сліди від пташиних лапок.

Майданчик був обліплений пташиним послідом. Він мав форму неправильної трапеції —

в цьому місці обломився верх величезної гранітної призми на ймення Великий Дувр. В самому центрі трапеції була видовбана гранітна чаша. То невсипуща робота дощів.

Все було так, як передбачив Жільят. У південному куті трапеції виднілося нагромодження каменів — вони, очевидно, насипалися під час обвалу вершини стрімчака. Ці каменяки, що мали вигляд румовища із велетенських брил, якими хтось має мостити дорогу, були розсипані так, що між ними міг би заховатися дикий звір, якби йому вдалося продертися на цей верх. Вони все-таки підтримували один одного; поміж ними були щілини, як у купі каміння, заготовленого на підмурівок. Тут не можна було знайти ні печери, ні грота, але скрізь зяяли дірки, як у губці. Одна з цих нір могла стати місцем притулку для Жільята.

Всередині вона була ніби вистелена травою та мохом.

Жільят лежав би там, як у футлярі.

Біля входу нора була заввишки два фути. Вглибину вона поступово звужувалась.

Трапляються кам'яні домовини такої форми. Барліг, прикритий з південного заходу купою каміння, був захищений від злив, але відкритий північному вітрові.

На думку Жільята, все складалося щасливо.

Дві проблеми розв'язано: у човна була гавань, у нього — пристановище.

Чудовою прикметою цього пристановища було те, що Дюранда просто під рукою.

Залізний гак, прив'язаний до мотузки, провалившись між два уламки скелі, тримався міцно, Жільят закріпив його наглухо, приваливши важкою каменякою.

Відтак він негайно скористався своїм зручним зв'язком із Дюрандою.

Відтепер він був тут, як у себе дома.

Великий Дувр став для нього місцем проживання, Дюранда — майстернею.

Побувати тут і там, спуститись униз чи піднятись угору або навпаки — все це було досить легко.

Він швидко сповз по мотузці на палубу Дюранди.

День був чудовий, як для початку, все складалося гарно. Жільят був задоволений; він відчув, що зголоднів.

Розв'язав коша з провіантом, відкрив складаний ніж, витяг шмат копченої яловичини, з'їв скибку питльованого хліба, запив ковтком прісної води — одне слово, повечеряв чудово.

Добре потрудившись, добре попоїсти — подвійна радість. Ситий шлунок подібний до вдоволеного сумління.

Коли Жільят упорався з вечерею, було ще досить ясно. Він скористався з цього і став розвантажувати розбитий корабель: зволікати тут не доводилося.

Решту дня він сортував уламки. Відклав убік і відніс у вціліле машинне відділення

те, що могло знадобитись: дерево, залізо, мотузки, парусину. Все, що не потрібне, він викинув у море.

Вантаж, піднятий шпилем з човна на палубу, хоч у ньому нічого не було зайвого, захарашував її. В стіні Малого Дувру Жільят виявив щось на зразок ніші, до якої можна було дістати рукою. В скелях можна бачити такі природні стінні шафи, щоправда, без дверей. Жільят вирішив, що це надійне місце для збереження речей.

Він засунув якомога далі в глибину обидві скриньки — одну з інструментом, другу з одягом, обидва мішки — з житнім борошном та з сухарями, а кіш із харчами поставив, можливо, аж занадто близько до краю ніші, але іншого місця не було.

Він завбачливо вийняв з одержної скрині овчину, непромокальний плащ із накидкою і просмолені штани.

Щоб мотузку з вузлами не тіпав вітер, він прив'язав її нижній кінець до одного із шпангоутів Дюранди.

Борти Дюранди мали сильний завал, тому шпангоут був дуже погнутий і тримав кінець мотузки міцно, наче стиснутий кулак.

Залишалось вирішити питання з верхнім кінцем мотузки. Те, що нижній кінець був закріплений як слід, викликало задоволення, але на вершку крутосхилу, в тому місці, де мотузка лягала на зріз майданчика, вона могла поступово перетертись об гострий кам'яний плуг.

Жільят понишпорив у купі уламків та залишків снастей, відкладених про запас, і витяг звідти кілька шматків парусини, а з уривка старої линви виплутав кілька довгих шнурків; все це він поклав у кишені. Моряк здогадався б, що, аби уникнути нещастя, Жільят збирається обмотати мотузку шматками парусини, а також обв'язати її шнурками в тому місці, де мотузка перегинається, торкаючись ребра скелі; така операція називається "клітнюванням".

Заготувавши необхідне дрантя, він натяг на себе просмолені штани, накинув поверх куртки плащ, нап'яв на шапку каптур і зав'язав на шиї овчину шкірою з овечих ніжок; зодягшись таким чином у весь свій обладунок, він вхопився за мотузку, міцно прилаштовану до Великого Дувру, і кинувся на штурм цієї похмурої морської вежі.

Незважаючи на те, що руки Жільятові були в синцях, він швидко добрався до майданчика.

Згасали останні відблиски догоряючого дня. Над морем западала ніч. Тільки вершини Дувру були злегка освітлені.

Жільят скористався рештками сяйва, щоб заклітнювати мотузку. Він наклав на її згин на зрізі скелі пов'язку з кількох шарів парусини, міцно перемотавши шнурками кожний із шарів. Виходило щось схоже на наколінники, які підв'язують акторки, готуючись до передсмертних мук і колінопреклонених молінь у п'ятому акті трагедії.

Закінчивши клітнювання мотузки, Жільят, який весь час сидів навпочіпках, випростався.

Поки він обгортав мотузку в ганчір'я, відчував у повітрі якесь дивне шамотіння.

Воно скидалося на пошуми крил величезного кажана, які порушували тишу

спокійного вечора.

Жільят підвів очі.

Над його головою в глибокому і безбарвному сутінковому небі кружляло велике чорне коло.

На старовинних картинах такі кола малювали над головами святих. Тільки ж вони були золоті на темному тлі, а коло над Жільятом вирізнялося темінню проти ясного фону.

Дивне видовище. Можна було б сказати, що ніч накладає на Великий Дувр свій ореол.

Коло то наближалось до Жільята, то знову відлітало; воно то звужувалося, то розширювалося.

То були чайки, риболови, фрегати, баклани, поморники — ціла хмара стривожених морських птахів.

Очевидно, Великий Дувр був їхнім гостем, і вони прилетіли на ночівлю. А Жільят зайняв їхню кімнату. Цей несподіваний гість і вселяв у них занепокоєння.

Людина на цьому місці — такого вони ніколи не бачили.

Деякий час вони розгублено кружляли. Здавалося, що вони чекали, поки Жільят забереться звідси.

Жільят у напівзадумі стежив за ними непевним поглядом.

Кінець кінцем крилатий вихор ураз розімкнувся, перетворився на спіраль, і хмаровиння бакланів ринуло до другого рифу; воно опустилось на стрімчаку "Людина".

Там, на стрімчаку, птахи почали радитись і щось обмірковувати. Жільят же, простягнувшись у своєму гранітному футлярі й підклавши під голову камінь замість подушки, ще довго слухав, як крилаті красномовці брали один по одному слово і прорікали свої хрипливі орації.

Потім вони замовкли, і все заснуло: птахи на своїй скелі, Жільят — на своїй.

VIII

Importunaeque volucres

Жільят спав добре. Щоправда, було холодно, і він вряди-годи прокидався. Природно, він ліг ногами в глибину нори, а головою до порога, але навіть не завдав собі труда вибрати на своєму ложі численне гостре каміння, котре кололо йому в боки і заважало спати.

Іноді він розплющував очі.

Час від часу до нього долинали віддалені глухі вибухи. То приплив, що починався, з гуркотом гарматного пострілу залітав у печери Дуврського рифу.

У всьому, що оточувало Жільята, було щось незвичайне, як у видивах; довкола нього розлігся примарний світ. Якщо додати, що вночі все стає якимось майже неправдоподібним, то враження від неймовірності суцього посилювалось в його уяві ще більше. "Все це мені сниться", — казав він про себе.

Затим він знову засинав і в сні переносився в "Будинок на Пустирищі", в "Оселю відважних", в Сен-Сансон; він чув, як співає Дерюшетта, він весь поринув у дійсність.

Отже, у сні йому здавалося, що він живе наяву, справжнім життям, а коли прокидався, то думав, що спить.

І справді, його життя відтепер ніби перетворилося на якийсь сон. Опівночі в небі почувся віддалений гул. Очевидно, піднімався вітер.

Якийсь раз, коли він прокинувся від холоду, то розплющив очі трохи ширше, ніж перед тим. У зеніті зависли важні хмари. Місяць зачочувався за них, а навздогін бігла велика зірка.

Жільятова голова була повна сонними мареннями, і дикий нічний краєвид поставав перед ним у спотворених, перебільшених формах.

Перед світанком він добряче замерз, але спав міцно.

Раптовий спалах дня збудив його зі сну, який міг стати небезпечним. Його кам'яний намет виходив отвором якраз на схід сонця.

Жільят позіхнув, потягнувся і вийшов зі своєї дірки. Спросонку він нічого не зрозумів.

Та мало-помалу відчуття реальності повернулося до нього, і він вигукнув: — Поснідаймо!

Погода стояла тиха, небо було чисте й холодне, хмари розійшлися, нічний замітальник-вітер чисто вимів обрій, сонце сходило у всій своїй величі. Починався другий погідний день. Жільят почував себе бадьорим.

Він скинув непромокальний плащ і просмолені штани, замотав їх в овчину вовною всередину, зв'язав пакунок шнурком і запхав його якомога далі в нору на випадок дощу.

Потім він поправив постіль, тобто повизбирував з неї каміння.

Прибравши ложе, він сповз по мотузку на палубу Дюранди і підбіг до ніші, в яку вчора поставив кіш з харчами.

Коша там не було. Він стояв надто близько до закраїни, отож нічний вітер здмухнув його і викинув у море.

Це було попередження, стихії готувались до відсічі.

Вітер і справді повинен був мати якусь злу волю й підступність, якщо він розшукав цей кіш у такому місці.

То був початок ворожих дій. І Жільят це зрозумів.

Коли живеш у тісному сусідстві з похмурим морем, важко відмовитись від думки, що вітер і скелі — живі істоти.

Тепер у Жільята залишалася, крім сухарів та житнього борошна, тільки надія на молюсків, що ними живився той розбиток, який колись сконав голодною смертю на стрімчаку "Людина".

Про ловлю риби нічого було й думати. Риба не любить штовханини, тому й уникав бурунів; даремно ставити верші чи тягти волочок у підводному бескетті, його гострі шипи тільки для того й годяться, щоб рвати сіті.

Жільят поснідав кількома морськими поліпами; на превелику силу відколупуючи їх від скелі, він мало не поламав свій складаний ніж.

Поки він доїдав своє скупе сніданнечко, на морі почувся якийсь дивний гамір.

Жільят оглянувся.

Зграя чайок та бакланів обліпила невисоку скелю: вони тріпотіли крильми, штовхалися, пищали, кричали. Всі вони кишили в одному місці. Орда з дзьобами та пазурами щось потрошила.

То був Жільятів кіш.

Скинутий вітром на гострий камінь, він розбився. На нього накинулись птахи. Вони виносили в дзьобах шматки їжі. Жільят побачив здалеку свою копчену яловичину і тріску.

Тепер у боротьбу з Жільятом вступили ще й птахи. Вони теж були проти нього. Він відібрав у них їхній притулок — тож вони відібрали у нього харчі.

IX

Як примусити служити собі риф

Минув тиждень.

Хоч була дощова пора, дощі не йшли, і це тішило Жільята.

Зрештою те, за що він узявся, принаймні на перший погляд, було понад людські можливості. Успіх був такий неправдоподібний, що сама спроба досягнути його здавалася безглуздом.

Коли берешся до справи, то виявляєш, скільки з нею зв'язано небезпек, скільки виникає перепон. Досить тільки почати — і стає ясно, як важко буде закінчити.

Всякий почин зв'язаний з опором. Уже перший крок свідчить про це з усією невблаганністю. Труднощі, які постають перед нами, схожі на колюче терня.

Жільятові зразу ж довелося рахуватися з перепонами.

Щоб витягти машину з безодні катастрофи, в яку вона загрузла на три чверті, щоб спробувати з певною надією на успіх врятувати її в такому місці і в такий порі року, мабуть, потрібен був би немалий гурт робітників — Жільят же був один;

потрібен був би повний набір теслярських та слюсарських інструментів — у Жільята ж була тільки пилка, сокира, зубило і молоток; потрібні були б майстерня та зручне житло — в Жільята не було й даху над головою; потрібні були б харчі і запаси — у Жільята не було й хліба.

Якби хтось у перший тиждень побачив, як Жільят працює на рифі, то не збагнув би, що він хоче зробити. Здавалося, що він не думав ні про Дюранду, ні про обидва Дуври. Його цікавило тільки те, що вціліло на каменях; здавалося, що всю свою увагу він зосередив на врятуванні дрібних уламків катастрофи. Він користався з відпливів, щоб відібрати в рифу все те, чим ущедрила його корабельна катастрофа.

Він перескакував з каменя на камінь і вибирував усе, що там повикидувала хвиля:

обривки парусини, кінці тросів, шматки заліза, уламки, що залишилися від покриття люків, дошки понівеченої обшивки, зламані реї, там — балку, тут — ланцюг, ще в якомусь місці — блок.

Водночас він оглядав кожне заглиблення в граніті. На превелике розчарування Жільята, жодне з них не було придатне для житла, тож він надалі ночами замерзав

поміж каменяками на вершині Великого Дувру і дуже хотів знайти якесь краще пристанище.

Два таких заглиблення були досить просторі, і хоч долівка з натурального каменю в цих нішах була майже поспіль похила та нерівна, на ній можна стояти і навіть ходити. Дощ і вітер почувалися як у себе вдома, але хвилі навіть найвищого припливу туди не досягали. Ніші були по сусідству з Малим Дувром, і до них можна було дістатися в будь-який час. Жільят вирішив, що одна з них буде складом, а друга — кузнею.

Зібравши реванти і нок-бензелі скрізь, де тільки йому вдалося їх знайти, він зв'язав ними свої знахідки: уламки — у великі оберемки, клапті парусини — в тюки.

А що, піднімаючись, приплив міг понести ці пакунки в море, Жільят переносив їх через підводне каміння на склад. Десять у западині скелі він знайшов стень-вінтреп і з його допомогою підняв із води навіть великі дерев'яні частини. Таким самим способом він витяг із моря багато обривків ланцюгів, розкиданих серед валунів.

У цій тяжкій праці Жільят виявив дивовижну наполегливість. Він досягав усього, що хотів. Ніщо не встоїть перед затятістю мурахи.

На кінець тижня безформні уламки, розкидані бурею, були зібрані в гранітній коморі Жільята і доведені до ладу. Один кут займали галси, другий — шкоти; буліні лежали

окремо від гарделів, раксслізи були розкладені за кількістю пробитих у них отворів; клітні дбайливо зняті з римів зло-маних якорів і згорнуті мотками, юферси, у яких не було шківів, відділені від блоків; кофель-нагелі, вант-клотпі, ван-тини, чікси, нірали, коніфасблоки, шкентелі, качки, ракси, стопори, лісель-спірти, якщо буря не пошкодила їх остаточно, займали окремі відділення; всі дерев'яні частини корпусу — люкові бімси, стандарси, пілерси, езельгофти, віконниці, стійки, карленгси — складені окремо; там, де це виявилось можливим, дошки розбитої зовнішньої обшивки, які скріплювалися пазами, були з'єднані одна з одною; рифсезні не змішувалися з сезнями кабаляра, ганапуті — із швартовими, блоки тарленів — з блоками підйомних талів, шматки пояса обшивки — зі шматками планшира; окремий куток був відведений для вцілілих швіц-сарвенів Дюранди, які підтримували стень-ванти і путенс-ванти. Кожен уламок лежав на своєму місці. Предметні сліди корабельної катастрофи були розібрані й начеб позначені ярликами. То був хаос упорядкований і зданий на склад.

Добряче продірявлений стаксель, притиснутий великими каменяками, закривав усе, що міг намочити й зіпсувати дощ.

Хоч як була понівечена передня частина Дюранди, Жільятові все ж удалося врятувати обидва крамболи з трьома шківками.

Він розшукав бушприт, і йому потрібно було витратити багато сил, щоб розмотати вулінштаги; вони злиплися, бо були, як годиться, обтягнені за допомогою шпиля, ще й до чого ж у суху погоду.

І все-таки Жільят розплутав їх, бо товстий несмолений трос міг йому знадобитись. Він підібрав також маленький якір, який зачепився в щілині між підводними каменями, — Жільят виявив його під час відпливу.

В розтрощеній каюті Тангруйля він знайшов грудку крейди і старанно приховав її на випадок, якщо доведеться робити помітки.

Шкіряне пожежне цебро і декілька кадобів у досить доброму стані доповнювали його бідне робоче знаряддя.

Залишки навантаженого на Дюранду кам'яного вугілля Жільят також забрав у свій склад. За тиждень усі потрібні уламки були зібрані, риф очищений, Дюранда розвантажена. На розбитому судні залишилася тільки машина.

Шматок уцілого борту від носової частини не обтяжував корпусу пароплава. Він спокійно висів, упираючись у виступ скелі. До того ж він був широкий та об'ємний, його важко було б перетягти, та й, зрештою, він завалив би весь склад. Ця частина борту була схожою на пліт, Жільят залишив її на своєму місці.

Тяжка праця не відволікала Жільята від потаємного його задуму: він марно шукав "ляльку" Дюранди. Море забрало її безповоротно, як і багато інших речей. Щоб знайти її, Жільят віддав би свої обидві руки, якби вони не були йому такі необхідні.

Біля входу в склад лежали дві купи всілякого мотлоху — купа заліза, призначена для перековки, і купа дерева, придатного для палива.

Жільят працював від світанку до пізнього вечора. Він не знав ніякого відпочинку, крім кількох годин сну.

Баклани, літаючи над його головою, дивилися, як він працює.

Х

Кузня

Обладнавши склад, Жільят узявся за кузню.

Друга ніша, що її він вибрав, щось на зразок криївки, мала вигляд довгого глибокого коридора. Спочатку Жільятові спало на думку поселитися там, але в цьому коридорі безперестанку віяв завзятий і невгамовний півпівночно-західний вітер, отож довелося йому відмовитись від свого наміру.

А потім йому сяйнуло — у цій подобі ковальського міха можна обладнати кузню. Якщо печера не може правити йому за кімнату, то нехай вона стане майстернею. Примусити працювати на себе перешкоду — важливий крок на шляху до перемоги. Вітер був Жільятовим ворогом, і Жільят вирішив зробити з нього слугу.

Приказку "Сюди-туди поміж люди — як на діло, то нікуди" можна застосувати і до скельних печер. Вони багато обіцяють, але нічого не дають. Ось западина, вона могла б бути чудовою ванною, але в ній тріщина, через яку витікає вода, ось

кімната, але у ній нема стелі, ось вимощене мохом ложе, але воно мокре, ось крісло, але кам'яне.

Кузню, яку мав намір обладнати Жільят, в загальних рисах намітила сама природа, але здійснити цей задум до кінця з тим, щоб із нього можна було мати користь, перетворити печеру в майстерню було справою дуже складною і дуже обтяжливою. З трьох-чотирьох брил, видовбаних лійкою, і яка прилягала до вузької тріщини, випадок витворив щось на зразок велетенського безформного горна, набагато потужнішого за старі ковальські міхи завдовжки в чотирнадцять футів, які видають з

кожним подмухом по дев'яносто вісім тисяч кубічних дюймів повітря. Тут же зовсім інша річ. Могутність урагану не піддається обліку.

Цей надмір сили ховав у собі перешкоду: нелегко керувати диханням стихії. У печери були дві вади: у ній гудів продувний вітер і струменіла вода. Йдеться не про морські хвилі, а про вічноплинний струмочок: вода в ньому не бігла потоком, а ніби просочувалася.

Бризки прибою, які безперервно закидають піною риф, — іноді вони злітають більше як на сто футів угору, — врешті заповнили морською водою природний резервуар, розміщений між скелями, що зводилися над печерою. Надмір води в цьому резервуарі спричинився до того, що трохи позаду на крутосхилі утворився маленький, завширшки із дюйм, водоспад висотою в чотири-п'ять сажнів. Дощі поповнювали це водосховище. Час від часу хмара мимохідь розпадалась зливою над цим невичерпним резервуаром, вода якого завжди переливалася через край. Вода в ньому була солонувата, для пиття непридатна, але прозора. Бризки водоспаду краплинами осипалися з водоростей, ніби з розпущених кіс.

Жільят вирішив скористатися з цієї води, щоб приборкати вітер. За допомогою лійки і двох-трьох труб, збитих нашвидку з с'як-так обтесаних і припасованих дощок, він, приладнавши до однієї труби кран і поставивши замість нижнього резервуара широченну бочку, умудрився без протизаги і стійки, поповнивши тільки свою споруду дифузорм зверху та отворами для повітря знизу, змайструвати ковальський міх, — не дарма ж він був трохи ковалем, а трохи й механіком. Хоч ця споруда й поступалася перед теперішнім гідравлічним вентилятором, але все ж вона була не така примітивна, як старовинний піренейський повітронадувний пристрій. У Жільята було житнє борошно, і він зробив клейстер, у нього була несмолена мотузка, і він насмакав з неї прядива. За допомогою цього прядива, клею і кількох дерев'яних клинців він позатикав усі дірки в дерев'яній лійці, залишивши тільки одну продуху, яку продовжив шматком гнотової труби, знайденої на Дюранді, де вона служила запальником для сигнального фальконета. Ця горизонтальна трубка доходила до широкої плити, де Жільят влаштував ковальське горно. Трубку на випадок потреби можна було заткнути віхтем, зробленим з мотузяного волокна.

Потім Жільят наклав у горно вугілля і дерев'яних трісок, ударив кресалом об скелю, викресав на жмут клоччя іскру, котра підпалила його, а від клоччя загорілися дерево та вугілля. Він випробував повітронадувач. Імпровізований міх працював чудово.

Жільят відчув у собі гордість циклопа — володаря повітря, води і вогню. Володар повітря, він наділив вітер легеньми, зробив із граніту дихальний апарат і перетворив піддувало в ковальський міх. Володар води, він обернув невеличкий водоспад у повітронадувний механізм. Володар вогню, він викресав із затопленої скелі полум'я.

Зверху печера майже скрізь була відкрита, тому дим вільно піднімався вгору, закіптюжуючи виступ крутосхилу. Скелі, які, здавалося, споконвіку були створені для морської піни, запізналися тепер з сажею.

Жільят зробив ковадло з великого валуна твердої зернистої породи, зручне за

величиною і формою. Але стукати молотом по такому ковадлу було небезпечно: воно могло розколотись. Один край брили, круглий і загострений, на всякий випадок міг замінити конічний носок, але бракувало другого — пірамідального носка. То було стародавнє ковадло троглодитів. Його поверхня, відполірована хвилями, була майже такою твердою, як сталь.

Жільят дуже шкодував, що не прихопив з собою власного ковадла. Не знаючи, що буря розломилася Дюранду надвоє, він сподівався знайти в ній скриньку з теслярськими інструментами і все інше знаряддя, яке звичайно зберігалось в передній частині трюма. Але якраз передню частину пароплава знесло в море. Обидві ніші, відвойовані Жільятом у рифу, знаходилися одна біля одної. Склад і кузня сполучалися між собою.

Щовечора, закінчивши трудову днину, Жільят підвечіркував намоченим у воді сухарем, морським їжаком або морськими каштанами, бо нічого іншого серед цього каміння не вполюєш, і, сіпаючись, як і його мотузка з вузлами, вилазив нагору, щоб переночувати у кам'яній норі на Великому Дуврі.

Якась відчуженість від самого себе, в котрій жив Жільят, тільки збільшувалася самою речовістю того, чим він займався. Надто велика доза реальності приголомшує. Фізична праця з її безконечними деталями та дрібницями не могла звільнити його від зачудування тим, де він опинився і що він робив. Як правило, м'язова втома є тією ниткою, що тягне до землі, але незвичність справи, за яку взявся Жільят, тягла його в світ піднесених і неясних марень. Іноді йому здавалося, що він ударяє молотом по хмарі. Іншим разом його знаряддя праці уявлялося йому зброєю. Ним опановувало дивне почуття, що він як не відбиває невидиму атаку, то принаймні попереджує її. Сукати мотузку, висмикувати з парусини каболку, підпирати дошку дошкою — означало готувати бойову зброю. Тисячі дрібних турбот, пов'язаних з порятунком уламків судна, стали кінець-кінцем здаватися засобами безпеки супроти обдуманого, майже неприхованого і аж нітрохи не двозначного наступу. Жільят не умів виражати думок словами, але він був цілком свідомий цих думок. Він усе рідше й рідше здавався собі робітником, натомість частіше — воїном.

Він став ніби приборкувачем і майже розумів це — так несподівано розширився його кругозір.

До того ж хоч би куди він кинув оком, скрізь довкола нього піднімався велетенський привид марної праці. Ніщо так не розтривожує людину, як картина роботи могутніх сил, розсіяних в неосяжному і незбагненному. Людина намагається збагнути мету цієї роботи. Вічна рухливість простору, невтомність вод, постійна заклопотаність хмар, що ніби кудись утікають, незрозумілість титанічного пориву — всі ці судорожні зусилля становлять велику загадку. Задля чого без упину хитаються води? Що вибудовують шквали? Що зводять струси прибою? Всі ці удари, ридання, ревища — для чого вони потрібні? Навіщо весь цей шарварок? Приплив і відплив таких питань споконвічний, як приплив і відплив моря. Жільят, хоч би що він був робив, свідомий своїх учинків, але хвилювання неозорих просторів неясно і невідворотно сковувало його своєю загадковістю. Незалежно від власної волі, механічно, владно, силою зовнішнього

тіску і внутрішнього проникнення, начеб у якомусь неосмисленому засліпленні й майже несамовитості Жільят-мрійник поєднав у своїй уяві власну роботу з гігантською непотрібною та безцільною роботою моря. І як не відчутти, як не спробувати зрозуміти загадку грізної працювитої хвилі, коли ти зіткнувся віч-на-віч з її обличчям? Як не Поміркувати в межах, доступних людському розумові, про коливання хвиль, про скаженість пінистих гребенів, про непомітне руйнування скель, про безглузде ревище вітрів усіх чотирьох сторін світу? Як лякає думку це вічне починання спочатку, ця бездонна криниця — океан, ці Данаїди — хмари, вся ця марна праця! Марна? Ні! Але тільки тобі, о Невідоме, znana її мета.

XI

Відкриття

Люди іноді навідуються до прибережного рифу, але до рифу у відкритому морі — ніколи. На що там можна натрапити? Це вам не острів. Не сподівайтесь знайти там якийсь харч: немає ні фруктових дерев, ні пасовищ, ні тварин, ні джерел з питною водою. Це голий камінь посеред пустелі. Це скеля — крутосхили над водою і гострі шпилі під водою. На людину там чигає сама погибель.

Ці своєрідні рифи, котрі старою моряцькою мовою називалися "самітниками", як ми вже сказали, — місця незвичайні. Море там на самоті з собою і робить що хоче. Ніякий гість із землі не потурбує його. Море боїться людини, воно їй не довіряє, воно ховає від неї свою суть і свої справи. Поблизу рифу воно почуває себе впевнено: людина туди не загляне. Ніхто не перерве монологу хвиль. Море працює над рифом, поправляє ушкодження, загострює його шпилі, відточує їх, підновлює його,

пильнує, щоб він був у належному стані. Воно свердлить скелю, подрібнює м'який камінь, оголює камінь твердий, здирає тіло, залишає один кістяк, все обнишпорює, розсікає, просвердлює, з'єднує каналами, зв'язує тупики, заповнює риф комірками, уподібнюючи його до величезної губки, видовбує всередині, різьбить назовні. В підводній горі, своєму потаємному володінні, воно будує для себе печери, святилища, палаци; воно насаджує страх яку огидну і пишну рослинність — плавучі трави, котрі кусаються, і страховища, які пускають коріння; всю цю потворну велич воно ховає під покровом вод. На рифі, котрий стоїть на відшибі, ніхто не вистежує за морем, не підглядає за ним і не заважає йому, там воно на привіллї розкриває свою приховану таємницю, недоступну для людини. Там кишать жахливі й незбагненні породження. Там весь незнаний світ морської безодні. Скелясті миси, коси, стрілки, природні хвилерізи, брили, підводні камені, як ми вже казали, справжні споруди. Геологічна формація — ніщо у порівнянні з формацією океанічною. Рифи — ці житла хвиль, ці піраміди та усипальниці піни — належать до зразків нерозгаданого мистецтва, котре автор цієї книги якось назвав "мистецтвом природи". Це мистецтво відзначається монументальністю стилю. Сама випадковість тут здається продуманою. Ці споруди багатолікі. Їм властиві сумбур колонії поліпів, величність соборів, вигадливість пагоди, могутність гірського кряжа, витонченість дорогоцінної дрібниці, жах погребного склепу. Всі вони в комірках, як осине гніздо, в барлогах, як лісові хащі, у підземних

ходах, як кротова нора, в камерах-одиначках, як тюрма, в засідках, як поле бою. У них є ворота, вони завалені, в них є колони, але вони з відбитим верхом, у них є вежі, але вони попережняблювані, в них є мости, але вони поруйновані. Внутрішні, приміщення в них строго розподілені — одні, наприклад, тільки для риби, другі — для птахів. Перейти з одного приміщення в друге не можна. Їх архітектурна форма змінюється, спотворюється, то підтверджує закон рівноваги, то заперечує його, розпадається і раптом застигає, починає архівольтом, а закінчує архітравом; брила спинається на брилу; за муляра тут править Енкелад. Незвичайна механіка ставить тут свої завдання і розв'язує їх. Нависле склепіння, здається, от-от упаде, але не падає. Незрозуміло, як тримаються ці запаморочливо високі споруди. Все на-вкіс-перекіс, скрізь виступи, пустоти, загрозливі нависання; закон цього вавилонського стовпотворіння незбагненний. Невідоме — великий архітектор, воно не знає ніяких розрахунків, але все йому вдається; скелі вибудувані як попало, це приголомшливо монументальні споруди, ніякої логіки, але могутність рівноваги. В цьому є щось більше ніж міцність, воно ховає в собі вічність. І водночас тут цілковитий лад. Невгамовність хвиль ніби передається граніту. Риф — це скам'яніла буря. Ніщо не приводить у замішання розум так, як творива цієї дикої архітектури, котрі валяться вічно і вічно стоять. Все тут підтримує одне одного, протидіє. В цій боротьбі ліній постають архітектурні витвори, у яких можна впізнати співпрацю двох вічних ворогів: океану та урагану.

Серед пам'яток цієї архітектури є свої архітвори, вони жахливі. Один із них — Дуврський риф.

Море його створювало і вдосконалювало з нечуваною любов'ю. Сердита хвиля вилизувала його. Він огидний, підступний, похмурий, весь поритий підземними ходами.

Його перетинала ціла сітка підводних нір, які розгалужуються на незмірних глибинах. Багато з цих непрохідних штолень під час відпливу своїми отворами виходять на сушу. В них можна зайти. На свій страх і ризик, звичайно.

Задля врятування машини і власного життя Жільят змушений був обстежити кожний грот. Кожен наступний з них був жахливіший за перший. Скрізь у підводних печерах в перебільшених розмірах, властивих океанові, відтворювалися картини розбою і різанини, які дивовижно відбилися в тіснині між двома Дуврами. Той, кому не доводилося бачити на віковичних гранітних стінах морської печери жахливих фресок, намальованих природою, той неспроможний їх собі уявити.

Ці жахливі гроти — підступні. Затримуватись у них не варто. Під час припливу вода заливає їх по самісіньку стелю. Там аж кишать стоноги та інші морські тварини.

Гроти захищені велетенськими купами круглих валунів. Чимало з цих валунів заважили б понад тонну кожен. У них були найрізноманітніші розміри і забарвлення: більшість із них були мовби скривавлені, інші, оброслі кошлатими і липкими водоростями, здавалися великими кротоми, які підривають скелю. Деякі з гротів закінчувалися склепінчатою нішею. Інші ж артерії таємних шляхів сполучення продовжувалися в скелях чорними покрученими щілинами. То були вулиці безодні. Ці щілини поступово звужувалися аж так, що годі було пройти ними людині. З запаленою

головешкою в руках там можна було побачити, як моторошна темрява сочиться водою.

Якось, захопившись пошуками, Жільят проник у таку щілину під час відпливу. День був погідний, безвітряний і сонячний. Нічого було боятися підступності моря — воно не загрожувало ніякою небезпекою.

Дві причини, як ми тільки-но сказали, спонукали Жільята йти в розвідку: для врятування машини потрібно познаходити придатні для вжитку уламки пароплава, а для власного прохарчування — крабів та лангуст. Черепашкових у Дуврах йому вже не вистачало.

Щілина була вузька, й прошитися через неї було майже ніяк. Жільят побачив, що в кінці її мерехтить світло. Він зібрався на силах, втягся, крутонувся й проліз у глибину, наскільки було можливо.

Він, сам того не знаючи, потрапив у середину тої скелі, на шпиль якої Клюбен кинув Дюранду. Жільят опинився якраз під цим шпилем. Крута і недоступна зовні, скеля вся була поточена всередині. Там були галереї, водоймища, покої, як у могилі єгипетського фараона. Підривна робота тут здавалася складнішою, ніж в інших лабіринтах, то була праця невтомних вод, підкоп океану. Відгалуження цієї підводної печери, очевидно, були зв'язані з океанськими водами не одним виходом — одні з них, напевно, зяяли над поверхнею моря, інші, у формі глибоких лійок, — невидимі. Саме поблизу цього місця Клюбен стрибнув у море, про що Жільят, ясна річ, не знав.

У цій крокодилячій норі, де, зрештою, крокодилів можна було не боятись, Жільят пробирався з великими труднощами, звиваючись, повзучи, вдаряючись об стіни лобом, нагинаючись, випростовуючись, провалюючись і знову намагаючи ґрунт під ногами. Мало-помалу тунель ширшав, потім засяяло блякле світло — і Жільят нараз опинився в незвичайному гроті.

XII

У підводному палаці

Розсіяне світло блиснуло своєчасно.

Ще один крок — і Жільят, напевно, впав би у воду, можливо, в бездонну глибіню. Вода в подібних печерах буває такою холодною, що людину, тільки-но вона опиниться в ній, хапають корчі: навіть найсильнішим пливачам не вибратись. До того ж піднятись і видрятись по крутосхилу, який гладкою стіною охоплює водоймище, тут не було ніякої можливості.

Жільят зупинився. Щілина, якою він ішов, закінчувалась вузьким і слизьким виступом, своєрідним балконом на прямовисній стіні. Жільят прихилився до стіни і подивився довкола себе.

Він був у величезному підземеллі. Склепіння печери нависало над ним так, ніби він опинився в незмірно великому черепі. Здавалося, що цей череп тільки-но препарований.

Лиснючі від води прожилки шпарів у граніті цього склепіння нагадували розгалуження волокон і зубчасті шви черепної коробки. Замість стелі — камінь; замість підлоги — вода; морські хвилі, замуровані в чотирьох стінах грота, скидалися на широкі

тремтливі плити. Грот був замкнений з усіх боків. Ні продухи, ні віконечка, у стіні жоднісінького вилому, у склепінні жодної щілини. Світло йшло знизу, проникаючи крізь воду. То було якесь невідоме сутінкове сяйво. Зіниці Жільята розширились, поки він пробурався по темному коридору, отож він бачив досить чітко.

Він добре знав — не раз устиг там побувати — пленмонські печери на Джерсеї, решітчасту впадину на Гернсеї, Крамницю на острові Серк, названу так тому, що контрабандисти складали там товари; жоден з цих підземних гротів не міг зрівнятися з підземними та підводними палатами, в яких він тепер опинився. Жільят бачив перед собою у воді щось на зразок затонулої арки. Ця природна стрільчата арка, виточена хвилею, блищала поміж двома чорними колонами. Саме через цей затоплений портик у печеру проникало світло відкритого моря. Незвичайне освітлення дароване тому, що поглинула безодня! Це світло широким віялом розливалось під хвилями і відбивалося на скелях. Прямолинійні світляні промені, посічені на довгі прямі стрічки, що віділялися на темному тлі глибини, згасаючи на нерівностях поверхні граніту, скидалися на скляні пластинки. Печера була осяяна, але якимось незбагненим сяйвом. У ньому не було нічого спільного з нашим земним світлом. Так, ніби Жільят перемістився на якусь іншу планету. Освітлення становило собою якусь загадку; можна було подумати, що то був синьо-зелений відблиск зіниць сфінкса. Печера уявлялася зсередини велетенською осяяною головою мерця. Замість черепа — склепіння рота — арка, не вистачало тільки очниць. Цей рот, ковтаючи і випльовуючи хвилі припливу й відпливу, роззявившись якраз на південь, співав сонце і виблювував гіркоту. Трапляються розумні злі істоти, схожі на нього. Сонячний промінь, пронизуючи портик, заслонений склоподібною товщею морської води, ставав зеленим, як промінь Альдебарана. Вода, насичена неясним світлом, була подібна до розплавленого смарагду. Акваріумний відтінок нечуваної ніжності забарвлював усе підземелля. Заокруглені виступи склепіння вражали вибагливим мереживом, схожим на сітку нервових волокон мозкових півкуль; вони відсвічували теплим відблиском хризопразу. Муар тремтливих брижів, відбиваючись на стелі і, то подрібнюючись, то знову поєднуючись, без упину сплітав і розплітав злotosяйні петлі, ніби в якомусь таємничому танці. В усьому цьому було щось примарне; розум питався, що за здобич — а можливо, всього тільки передчуття її — так звеселяє цю чудову сітку живого вогню. З опуклої різьби склепіння, зі струпуватих стін, проникши крізь граніт, звисали довгі й тонкі рослини, які очевидно, купали своє коріння у водах, що простягалися вище, і з їх стебел перлина за перлиною скочувалися краплі води. Ці перлини падали в безодню з лагідним плюскотом. Враження від усього цього передати неможливо. Не можна було уявити чогось чарівнішого, так само, як не можна було побачити чогось моторошнішого.

XIII

Що там бачиш і про що здогадаєшся

Сліпучий морок — ось що являє собою це незвичайне місце.

В цьому підземеллі відчувалося, як б'ється серце океану. Хилитання хвиль поза

межами грота то піднімало, то опускало водяну габу всередині його з рівномірністю дихання. Беззвучно піднімалась та опадала ця величезна зелена діафрагма: здавалося, що тут дихає таємнича жива істота.

Вода була напрочуд прозорою, і Жільєт то там, то там розрізняв на різних глибинах приступці, що сходили вниз, карнизи виступаючих скель, зелений колір яких ставав усе густішим. Деякі темні провали були, очевидно, бездонними.

Обабіч підводного портика нечітко окреслені, низькі, затягнуті пільмою склепіння вказували на існування маленьких бічних гротів, розміщених нижче від головної печери і доступних, мабуть, тільки в пору найбільших відпливів. Над цими западинами нависали стелі, скошені під тупим кутом. Невеличкі піщані висипи кілька футів завширшки, створені напливами моря, заглиблювались у ці криві закапелки і там губилися.

Подекуди морські трави довжиною з сажень коливались під водою, наче пасма волосся, що має на вітру. Неясно виднілися густі хащі водоростів.

Вся стіна печери, як у воді, так і над водою, знизу доверху, від невидимих глибин аж до склепіння, була заткана тією чудовою і настільки рідко доступною людському окові флорою, що її давні іспанські мореплавці назвали *praderias del mar*. Густий мох усіх відтінків оливкового кольору покривав і водночас робив ще більш опуклими нарости на гранітних стінах. З усіх виступів звисали тонкі гофровані

стрічки водоростей, які правлять рибалкам за барометр. Ледве відчутне дихання печери похитувало ці блискучі батоги.

Під цими рослинами ховалися і водночас виставляли себе напоказ рідкісні коштовності зі скриньки океану: ебурни, крилатки, мітри, шишаки, багрянці, трубороги, роговиди-вежки. Ковпачки морських качечок, схожі на малесенькі хижки, тулилися на скелях цілими поселеннями, по вулицях яких походжали хітони — ці водяні скарабеї. Валунам у грот пробратися було важко, тому тут знайшли собі сховище черепашкові. Вони, як справжні вельможі в писаних позументах, уникають зустрічі з грубою і темною черню — камінними кругляками. Де-не-де під водою випромінювали чарівне світло цілі юрмища черепашкових; там мерехтливо зливалися і голубінь, і перламутр, і зеленаве золото всіх відтінків морської води. На стінці гроту трохи вище лінії припливу незвичайна, прекрасна рослина тяглася бордюром над шпалерами з водоростей, ніби продовжуючи та увінчуючи їх. Ця волокниста, пишна, витка й плутана, майже чорна рослина скидалася на широку, темну облямівку, всіяну дрібними яскраво-синіми квітами. У воді квіти начеб спалахували, і здавалося, що то виблискують голубі жаринки. Над водою вони були просто квітами, під водою — сапфірами. Таким чином, піднімаючись і затоплюючи низ печери, обвитий цими рослинами, морська хвиля обсіпала скелю самоцвітами.

Кожного разу, коли хвиля прибувала, надуваючись подібно до легенів, обмиті водою квіти вигравали барвами, вода відпливала — і квіти блякли: печальна подібність до людської долі. Вдих — це життя, видих — смерть.

Одним із чудес скелі була сама скеля. Ця скеля — то арка, то стіна, то форштєвень

або пілястр — місцями була дикою та голою, місцями найтоншої карбованої роботи, на яку тільки здатна природа. Щось високо одухотворене долучалося до масивної неоковирності граніту. Яким великим митцем постає безодня! Якась стіна, ніби навмисне вирізана правильним чотирикутником і вкрита то тут, то там круглими паростами, здавалася трохи притертим барельєфом. Перед цим скульптурним ескізом можна було б марити про чорновий начерк, що його Прометей підготував для Мікеланджело. Складалося враження, що досить кількох ударів молота — і геній довершив би те, що почав гігант. В інших місцях скеля була в золотих і срібних насічках, як сарацинський щит, або викладена чорною емаллю, як флорентійське водоймище. Тут було також панно, яке нагадувало корінфську бронзу, арабески, як на дверях мечеті, і, ніби видавлені нігтем, незрозумілі фантастичні письмена, як на рунічних каменях. Повзучі рослини з виткими гілками та вусиками, переплітаючись на золоті лишайники, вкривали його філігранним мереживом. Печера була оздоблена, як мавританський палац. Тут у величній та хаотичній архітектурі, створеній випадком, дика первісність поєднувалася з високим ювелірним мистецтвом.

Морська пліснява вкривала кутки печер щонайкращим оксамитом. Крутосхили були у фестонах із великоквітних ліан, котрі трималися там мовби дивом і так майстерно прикрашували скелі, що, здавалося, були наділені розумом. Стінниця зі смаком і дуже до речі розкидала грона своїх дивоглядних квітів. Печера зваблювала, чим могла. Незвичне райське світло, яке струменіло з-під води, ці морські сутінки, тінь і водночас неземне сяйво пом'якшувало всі лінії, надаючи їм примарності та розпливчатості. Кожна хвиля була призмою. Всі контури під райдужним водяним мерехтінням зафарбовувались так, ніби проміння переломлювалося через надто опуклі оптичні скла; під водою коливався весь сонячний спектр. У прозорій, ніби передсвітанкове небо, хвилі начеб розбивалися на шматочки смуги потонулої веселки. А в інших місцях воду пронизував місячний промінь. Тут змішалися в одно вся земна пишнота, прикрашуючи це дітище ночі й тьми. Не було на світі чогось більш хвилюючого і загадковішого, ніж це підземелля. Тут усе скорялося магічним чарам. Чарівна рослинність і чудернацькі камінні нашарування, поєднуючись між собою, створювали гармонію. Ця спілка витворів природи була щасливим подружжям. Віти не чіплялися за граніт, а тільки ніби злегка доторкалися до нього. Дика квіточка з ніжного лагідністю прихилилася до суворої скелі. За капітель і фриз для масивних кам'яних стовпів правили тоненькі хитливі гірлянди — вони нагадували пальчики фей, які лоскотуть ноги бегемотів. Скеля підтримувала лозу, а лоза обнімала скелю з якоюсь хижою грацією.

Сукупність цих потворних форм, таємничим способом припасованих одна до одної, породжувала якусь величну красу.

Творіння природи, які не поступаються за довершеністю витворам генія, містять у собі щось абсолютно досконале і діють на нас з необорною силою. Вони — несподіванка, що владно підкорює собі наш розум; в них відчувається якась цілеспрямованість, недоступна людському розумінню, і вони захоплюють особливо тоді,

коли раптово в них розкривається вишуканість жахливого.

Цей нікому не знаний грот належав, якщо так можна висловитись, до потойбічного світу. В ньому було зібрано все иайнепередбаченіше, те, що найбільше може вразити людину. Він був залитий якимось апокаліптичним сяйвом. Не було певності, що все це існує. Перед очима постала реальність, запозичена у неправдоподібного. На неї можна було дивитися, доторкатися до неї, проте повірити в неї було важко. Чи то денне світло проникало через це вікно під морем? Чи це вода мерехтіла в цьому темному чані? А може, піднебесні хмари обернулися аркадами і портиками печери? Та чи ж на камінь ступала нога? А ця опора чи не розкладеться на елементарні частини і чи не злине димом? А що таке всі оці черепашки — ювелірні коштовності, які мимохідь попадають у поле зору? Чи далеко звідси до життя, до землі, до людей? Що за чар ховається в цих сутінках? Усе це викликало невимовний, майже священний трепет, якому начеб вторувало легке, тривожне хилитання трав у підводній глибині.

У кінці продовгуватої печери, під циклопічною аркою дивовижно правильного перетину, у майже непомітній западині, своєрідній печері у печері, або скинії завіту в святилищі, за зеленястою світляною габою, котра спадала, як завіса в храмі, поверх води виднівся камінь з квадратними гранями, схожий на вітвар. З усіх боків його оточувала вода. Здавалося, що з нього тільки-но зійшла богиня. Мимоволі в уяві поставала гола небожителька, котра у вічній задумі щойно стояла в цій ніші на вітварі і злинула звідтіль при появі людини. Не можна було не уявити собі видіння в цьому чарівному гроті, образ, викликаний мрією, зроджувався начеб мимоволі. Струмінь цнотливого світла спадав на ледь розрізнявані білі плечі, чоло, осяяне світанковою зорею, божественний овал обличчя, спокуслива заокругленість чудових грудей, соромливо складені руки, розпущене волосся у відблисках світанку, дивовижної краси стегна, які неясно проглядають із священної імли, тіло німфи, погляд незайманої дівчини. Вона — Венера, що виходить з морської піни, Єва, що вилонюється з хаосу. Цей образ не міг не примаритись. Не можна було уявити, щоб тут не було привида.

Прекрасна гола жінка, втілення зорі, напевно, тільки що стояла на вітварі. Від п'єдесталу віяло несказаним чаром, здавалося, що там пропливає над каменем жива біла постать. Печера затихла в німотному обожненні, в свідомості зринала то Амфітрита, то Фетіда, то Діана, зігріта почуттям кохання, витвір найдосконалішої краси, зітканий із саява, щоб ніжно дивитися з п'їтьми. Ніхто, як вона, по-лишаючи цю печеру, залишила в ній свою ясність, своєрідні світляні пахощі, які йшли від її зоряного тіла. Сліпучо-прекрасної прозорої тіні тут уже не було: не було обличчя, створеного для споглядання тільки якимись невидимими істотами, але недавня присутність її відчувалася: залишався іще трепет, який викликає розкіш захоплення. Богині не було, але божественна присутність відчувалася.

Краса печери ніби й була створена для цієї присутності. В ім'я цього божества, феї перлів, королеви вітрів, цієї пінонародженої грації, тільки задля неї — принаймні так здавалося — підземелля було побожно заховане під каменем, щоб ніхто ніколи не міг скаламутити таємничого напівмороку і величної тиші довкола цієї божественної тіні.

Жільят, який був ніби ясновидцем природи, охоплений неясною схвильованістю, розмірковував.

Раптом у себе під ногами, в чудовій прозорості води, схожої на розплавлені самоцвіти, він помітив щось незбагненне. Щось на зразок довгої смужки пересувалося в мерехтінні хвилі. Смужка не пливла, а мчала: у неї була якась мета, вона кудись прямувала, до того ж із поспіхом. Ця ганчірка скидалась на брязкальце блазня з зубцями; в'ялі пласкі зубці згиналися у воді, і здавалося, що вони присипані

якимось пилом, якого ні змити, ні розмочити у воді. Вона була не просто жахлива, вона викликала огиду. Щось химерне — чи то жива істота, чи то привид. Вона начеб хотіла забитись у найтемніший кут підземелля, а звідти опуститись углибінь. Товща води над нею потемнішала. Лиховісна тінь промайнула і зникла.

КНИГА ДРУГА ТЯЖКА ПРАЦЯ

I

Винахідливість того, кому все чогось не вистачає Печера неохоче випускала з себе людей. Ввійти до неї було важко, а вийти — ще важче. Жільят усе ж вибрався звідти, але більше не повертався. Йому нічого не вдалося там знайти з того, що хотілося, часу для пустої цікавості у нього не було. Він одразу ж запустив у дію кузню. Йому бракувало інструментів, і він сам став їх виготовляти.

Уламки пароплава правили йому за паливо, вода — за двигун, вітер — за ковальський міх, кам'яна брила — за ковадло; інстинкт замінив йому вміння, а воля — силу. Жільят із запалом узявся до своєї невеселої роботи.

Погода, здавалося, пішла до нього на послуги. Хоч період рівнодення тривав, було сухо. Настав березень, але в морі було тихо. Дні все довшали. Голубінь неба, легкі порухи неозорої водної гладіні, погідність полудневих годин — все це ніби виключало поганий намір. Море усміхалося до сонця. Пестощі ж, як відомо, попереджують зраду. А море на такі пестощі не скупиться. Коли маєш справу з такою жінкою, не довіряй її усмішці.

Вітер був незначний, і тим краще працювало водяне піддувало. Надто сильний вітер скорше шкодив би, ніж допомагав.

У Жільята була пилка, він зробив терпуг. Пилкою він різав дерево, терпугом — метал. Потім він додав до них дві залізні руки коваля — кліщі та щипці. Кліщами здавлюєш, щипцями орудуєш. Одні діють як руки, другі — як пальці. Інструмент — той же організм. Мало-помалу Жільят роздобував помічників і виготовляв своє озброєння. Зі шматка бляхи він зробив наддашок пад ковальським горном.

Одним із найголовніших завдань для нього було розібрати і полагодити блоки. Він привів до ладу коробки і шківні складних блоків. Повідтинав потрощені кінці понівечених брусів і зачистив їх: для теслярської роботи, як ми вже казали, у нього був цілий склад корабельних уламків, підібраних і за формою, і за розміром, і за якістю. Дуб лежав на одному місці, сосна — на другому, погнуті дерев'яні частини, як, наприклад, футокси, окремо від прямих, наприклад, карленгсів. То був його резерв підпор і важелів, які могла стати йому в пригоді у відповідну хвилину.

Коли збираєшся робити талі, потрібно запастися балками і блоками. Але цього мало: потрібна ще мотузка. Жільят полагодив усі кабельтови і перліні. Він розтяг розірвані вітрила, і йому вдалося нависмикувати з них чудових конопляних ниток, з яких він зсукав шнура. Цим шнуром він зв'язував кінці мотузки. Жільятові вдалося виготовити тільки білого шнура, бо в нього не було смоли. Полагодивши мотузки, Жільят узявся за лагодження ланцюгів.

Завдяки бічному гострому виступу каменя-ковадла, який правив за конічний носок, йому вдалося викувувати грубі, але міцні ланки ланцюгів. Цими ланками він з'єднував кінці розірваних ланцюгів і таким чином подовжував їх. Кувати самому, без допомоги, дуже незручно. Але й це йому вдалося. Щоправда, він виготовляв на своєму ковадлі тільки не надто масивні предмети. Одною рукою він підтримував їх за допомогою щипців, а другою гатив молотом.

Він порізав на шматки круглі залізні пренти капітанського містка, потім загострив кожний із шматків на одному кінці, а на другому викував широку плоску головку — отже, виготовив великі цвяхи близько фута завдовжки. Такі цвяхи добре заганяти в скелі.

Навіщо Жільятові було братися до такої виснажливої праці? Побачимо. Йому не раз доводилося вигострювати лезо сокири і зубці пилки. Щоб гострити пилку, він виготовив тригранний терпуг.

При нагоді він користувався шпилем Дюранди. Гак, який кріпився до ланцюга, зламався. Жільят викував його наново.

За допомогою щипців і обценьків, використовуючи зубило як викрутку, Жільят узявся розбирати колеса пароплава — і досяг своєї мети. Читач, напевно, не забув, що цей демонтаж здійснений. Він закладений у самій конструкції коліс: вони збірні. Дерев'яні щити, якими були колеса прикриті і які надавали їм кращого вигляду, Жільят познімав: з їх дощок він збив два ящики, куди склав, старанно пронумерувавши, частини коліс. В цьому ділі йому дуже придалася грудка крейди. Він поставив ящики з колесами в найнадійнішому місці палуби Дюранди. Закінчивши підготовчі роботи, Жільят зіткнувся віч-на-віч із тим, що було найважче. Постало питання про порятунок машини.

Розібрати колеса можна було, розібрати машину — ні в якому разі. По-перше, Жільят погано знав механізм. Працюючи наздогад, він міг завдати йому непоправного лиха. По-друге, навіть якби й спробувати розібрати машину деталь за деталлю і якби він зважився на цей необережний вчинок, то йому потрібні були б зовсім не ті інструменти, що їх можна змайструвати у якійсь печері замість кузні, де протяг править за ковальські міхи, а кам'яна брила — за ковадло. Спробувавши демонтувати машину, він міг її поламати. Жільят відчув, що підійшов упритул до нездійсненого. Здавалося, він наразився на стіну — неможливе. Що ж робити?

II

Як Шекспір може зустрітися з Есхілом

У Жільята був свій задум. З тих пір як каменярь і тесля із Сальбрі, що жив у XVI

столітті, коли наука перебувала в дитинячому віці, задовго до Амонтона, який відкрив перший закон тертя, Лагіра, який відкрив другий закон, і Кулона, який відкрив третій, без поради і без керівництва, тільки з допомогою сина-хлоп'яти і нехитрого знаряддя, спустив униз "великі куранти" церкви Шаріте-на-Луарі, розв'язавши одночасно п'ять-шість проблем статички й динаміки, котрі для нього становили складну перепону, будучи взаємно переплутаними, ніби колеса звалених на купу возів, — від часу цієї незвичайної і чудової затії, коли навдивовижу простим способом, не порвавши жодної латунної волосини, не пошкодивши жодного зубця, цей тесля переніс із великого яруса дзвіниці в нижній важенну клітку з заліза та міді, завбільшки із сторожову будку, в котрій був замкнений час, — переніс зі всім механізмом, барабанами, коробками, гачками, важелями, циферблатом, горизонтальним маятником, спуском, з мотками ланцюгів, з кам'яними гилями, до того ж одна з них важила п'ятсот фунтів, з пристроєм для бою, набором дзвіночків, з фігурками, які відбивали молоточками години, — з часів людини, яка звершила це чудо і все ж була забута, ніхто й ніколи не пробував здійснити щось подібне до задуму Жільята.

Операція, яку він мав намір здійснити, була, мабуть, ще важча, тобто ще прекрасніша.

Своєю вагою, витонченістю роботи, усією сукупністю труднощів, які треба було подолати при знятті машини, Дюранда нітрохи не поступалася перед курантами дзвіниці Шаріте-на-Луарі.

У середньовічного теслі був помічник — його син, у Жільята — нікого. Під церквою зібралися люди, туди прийшли з Менга-на-Луарі, із Невера і навіть з Орлеана. Вони могли при потребі допомогти каменяреві або хоч підбадьорити вигуками заохочення; довкола Жільята гудів тільки вітер, і обступала його тільки юрба хвиль.

Ніщо не зрівняється з боязкістю необізнаної людини, хіба що її відвага. Коли необізнаність наважується діяти — це означає: у неї є свій компас. Цей компас — істина, досягнута інтуїцією, іноді вона зрозуміла неотесаній людині більше, ніж тій, що пройшла курс наук.

Незнання підстьобує відвагу. Необізнаність — це мрійливість, а допитлива мрійливість — сила. Знання нерідко збиває з пантелику і зупиняє перед дальшими кроками. Якби Васко да Гама був ученим, він відступив би перед мисом Бур. Якби Христофор Колумб був добрим космографом, то ніколи не відкрив би Америки.

Якби Гальвані був справжнім ученим, то він знав би, що таке зворотний удар, здригання мертвої жаби не викликало б у нього зацікавлення, і він не відкрив би тієї сукупності законів, які дістали назву гальванізму.

Першим піднявся на Монблан пастух Бальма; другим був учений Сосюр.

Ці приклади, скажемо мимохідь, — винятки, які нітрохи не принижують науки, бо вона залишається правилом.

Неук може зробити відкриття, і тільки вчений здатний на винахід.

Бот і далі стояв на якорі в бухті, поблизу скелі "Людина", море там не чіпало його.

Пригадаймо: Жільят усе влаштував так, що барка була в нього напхвалі. Він пішов

у бухту й ретельно обміряв довжину її поперечних балок у багатьох місцях, особливо міделя. Потім він повернувся на Дюранду і зміряв найбільшу ширину підставки машини. Ця ширина — ясна річ, без коліс — була на два фути менша, ніж ширина бота по міделю. Отже, машина могла вільно вміститися в боті.

Але як її туди опустити?

III

Майстерне творіння

Жільята стає в пригоді майстерному творінню Летєрі Коли б через певний час якийсь відчайдух-рибалка заплив у цю місцину в таку пору, то його відвага була б винагороджена незвичайним видовищем між двома Дуврами.

Ось що він побачив би: чотири товсті балки, через рівні проміжки перекинуті з одної скелі на другу, були наче втиснуті туди з великою силою, що надавало споруді особливої міцності. З боку Малого Дувру їх кінці впиралися у виступи скелі й на них трималися; з боку Великого Дувру кінці брусів могутніми ударами молота були міцно-міцно вбиті в крутосхил якимсь велетом, що стояв на тій самій балці, яку заганяв. Балки були трохи довші, ніж відстань між скелями: ось чим пояснюється міцність їх опори і трохи похиле їх положення. З Великим Дувром вони з'єднувалися під гострим кутом, а з Малим Дувром — під тупим. Всі вони лежали трохи похило, але схил був неоднаковий, і це була вада. Якби не вона, то можна було б подумати, що балки покладені як основа для настилу мосту.

До цих чотирьох балок були підвішені на шкентелях блоки з лопарями; дивним і занадто сміливим у їх розміщенні було те, що двошківні блоки знаходилися на одному кінці балок, а звичайні блоки — на другому. Це досить значне, а тому й небезпечне відхилення було, очевидно, обумовлене необхідністю, яку диктувало намічене Жільятом завдання. Талі були міцні, блоки — надійні. До талей були підв'язані мотузки, що здалеку скидалися на нитки; уламок корабельної катастрофи — Дюранда, — здавалося, підвішена на нитках під цією повітряною спорудою із балок та блоків.

Але насправді Дюранда ще на них не висіла. Якраз прямо під балками в палубі було пробито вісім отворів — чотири з правого і чотири з лівого боку машини, а під ними в підводній частині пароплава було пробито ще вісім отворів. Мотузки, які опускалися вертикально від чотирьох талей, проходили крізь палубу і, вийшовши з підводної частини судна через отвори правого борту, йшли під кілем і машиною, потім, знову повернувшись у пароплав через отвори лівого борту, далі тяглися вгору через палубу і намотувалися на чотири блоки, прикріплені до балок, де їх перехоплювало щось на зразок сей-талей, збираючи в жмут і з'єднуючи з тросом, яким можна було б керувати однією рукою. Гачок і юферс, через отвір якого проходив і розмотувався трос, завершували споруду і в разі необхідності правили за гальмо. Таке комбіноване спорядження примушувало працювати всі чотири талі одночасно, це була справжня вузечка для сил тяжіння, стерно, яке керувало рухом під рукою стерничого і дозволяло підтримувати рівновагу під час роботи. Вдале доповнення у вигляді сей-талей спростило і поліпшило підйомний механізм, надавши йому подібності до

сучасних талей Вестона і стародавнього поліспагона Вітрувія. Жільят сам додумався до нього, дарма що він не знав ні Вітрувія, якого на світі вже не було, ні Вестона, якого ще не було на світі.

Довжина мотузок мінялася в залежності від нахилу балки, який не в усіх їх був однаковий. Вона частково виправляла цей недолік. На мотузку не можна було покладатися, несмолений трос міг лопнути; ланцюги були б надійнішими, але вони не ковзали б по талях.

Вся ця споруда з багатьма вадами, створена руками однієї людини, все ж була захоплюючою.

Зрештою, скоротімо пояснення. Само собою зрозуміло, що ми опустимо чимало деталей, які могли б усе це з'ясувати людям обізнаним, але для читачів невтаємничених тільки б затемнили картину.

Верхня частина труби пароплава проходила якраз між обома середніми балками. Жільят, сам того не підозрюючи, мимоволі здійснив запозичення, відтворивши через три століття механізм невідомого йому теслі з Сальбрі — механізм примітивний і недосконалий, небезпечний для того, хто наважився б ним орудувати. Запам'ятаймо, що навіть найгрубіші прорахунки не заважають механізові бодай сяк-так працювати. Хай спотикається, але все ж рухається. Обеліск на площі Святого Петра в Римі зведений усупереч усім законам статички. Карета царя Петра I, здавалося, збудована таким чином, що вона повинна була б перекидатися на кожному кроці, а тим часом вона їхала. А скільки неоковирного у машині Марлі! Все в ній трималося абияк. І все ж вона постачала воду Людовікові XIV. Як би там не було, Жільят довіряв своєму твориву. Він настільки був переконаний в успіхові справи, що одного разу, прийшовши на свій бот, прикрутив до обох його бортів по два залізних кільця на тому ж місці і на тій же відстані одне від одного, що й чотири кільця на Дюранді, до яких кріпилися чотири ланцюги труби пароплава. У Жільята, очевидно, був свій закінчений і цілком визначений план. Йому загрожували всілякі випадковості, і він хотів передбачити їх і вжити застережних заходів.

Він робив речі, які, на перший погляд, здавалися непотрібними — явна ознака того, що все ретельно обдумане заздалегідь.

Його попередні приготування, як ми вже казали, могли б завести в оману навіть такого спостерігача, який у корабельному ділі з'їв не один пуд солі. Якби, наприклад, на очах такого спостерігача Жільят, наражаючи життя на небезпеку, з нечуваними зусиллями заганяв вісім або десять викутих ним величезних цвяхів у підніжжя Дуврів при вході в тіснину рифу, то цьому спостерігачеві, звичайно, нелегко було б зрозуміти, до чого тут цвяхи, і він, певно, подумав би, що навряд чи тут взагалі потрібне все оце капарство.

Якщо б він потім побачив, як Жільят вимірює шматок борту носової частини, що залишився, пригадаймо собі це, на розбитому пароплаві, як, прив'язавши міцний перлінь до верхнього краю уламка і обрубавши сокирою розхитане дерев'яне кріплення, котре утримувало цей шматок, тягне його з тіснини, користуючись

відпливом, який підштовхує уламок знизу, поки Жільят тягне за верхній край, як нарешті, хоч і з великими труднощами, він прив'язує ланцюгом це одоробло з дошок і колод, ширше, ніж вхід у протоку, до цвяхів, вбитих у підніжжя Малого Дувру, — то наш спостерігач, напевно, зовсім уже нічого не зрозумів би, подумавши, що раз Жільятові для більшої свободи дій треба було розчистити прохід між Дуврами від цієї завади, то йому досить було б скинути її в море, і хвиля понесла б її за світи.

Але у Жільята, очевидячки, були свої міркування.

Щоб застромити цвяхи в підніжжя Дуврів, Жільят, користуючись усіма щілинами в граніті, а при потребі і розколупуючи їх, спочатку забивав туди дерев'яні клинці, в які потім заганяв залізні цвяхи. Він зробив те ж саме на двох скелях у другому кінці тіснини рифу, тобто на східному його боці. Він позабивав дерев'яні затички у всі щілини, так, ніби готував їх до того, щоб в ці щілини позаганяти залізні шипи, але все це було, очевидно, зроблено про всяк випадок, бо цвяхів він туди не забивав. Зрозуміло, що з огляду на недостачу матеріалу він витрачав їх розважливо, тільки в міру необхідності і в хвилини виняткової потреби. Це ще одне ускладнення і до того його великих труднощів. Ледве закінчивши одну роботу, він починав другу. Жільят, не вагаючись, переходив від одного діла до іншого і сміливо готувався до гігантського стрибка.

IV

Sub re

Людина, яка все це здійснювала, ставала страшною.

У багатоликому труді витрачались усі Жільятові сили; відновити їх було важко.

Злигодні й утомка призвели до того, що він дуже схуд. Він заріс волоссям і бородою.

У нього залишилася тільки одна ціла сорочка. Ходив він босоніж; один черевик знесло вітром, другий змило водою. Осколками первісного, дуже небезпечного ковадла, за яким він працював, йому поранило руки і плечі: вони всі були у виразках — знаках праці. Ці виразки — скорше садна, ніж порізи, — були неглибокі, але їх постійно розтворював різкий вітер і солоня вода.

Його мордували холод, голод і спрага.

Дзбан з прісною водою спорожнів.

Житнє борошно він пустив на клейстер, а решту з'їв. Залишилося тільки трохи сухарів.

Він розгризав їх зубами: не було води, щоб розмочити.

День за днем його сили виснажувались.

Страхотлива скеля висмоктувала з нього життя.

Втамувати спрагу було проблемою; попоїсти було проблемою; виспатись було проблемою.

Він їв, коли йому вдавалося спіймати морську стогогу або краба, пив, коли помічав, як морський птах опускається на вершину скелі. Він вилазив туди і знаходив западину з невеликою кількістю прісної води. Він пив із неї після птаха, а іноді разом із птахом, бо чайки і баклани призвичаїлися до нього і не тікали при його появі. Хоч який

голодний був Жільят, він не завдавав їм жодної шкоди. Пригадаймо, що до птахів він ставився з якимось забобонним почуттям. Птахи після того, як його волосся розкуйовдилося і він став страшним зі своєю довгою бородою, теж перестали його боятись; зміна зовнішності заспокоїла їх, вони перестали вважати його за людину, а почали приймати за звіра.

Птахи і Жільят відтепер стали добрими друзями. Бідолахи допомагали одне одному.

Поки в Жільята залишалося житнє борошно, він кришив їм шматки перепічок, які сам виготовляв, а тепер птахи в свою чергу показували йому місця з прісною водою.

Жільят їв сирих моллюсків — вони трохи заспокоювали спрагу. Крабів він пік. Не маючи каструлі, він смажив їх між двома розжареними до червоного каменями, так, як це роблять дикуни на островах Ферое.

А тим часом став даватися ознаки період рівнодення. Почався дощ, і то зловорожий.

Не ливний, не рясний, а якийсь голкастий, ніби насичений тонкими, гострими крижаними колючками, які кололи Жільята крізь одягу, проникали, здавалося, аж до кісток. Такий дощ майже не дає води для пиття, але промочує до рубця.

Скупий на допомогу, щедрий на невигоди — такий був цей недостойний неба дощ.

Жільят перебував під ним понад тиждень. Цей дощ був злісною витівкою небесної канцелярії.

Залізши вночі у свою гранітну нору, Жільят засинав тільки тому, що був до краю виснажений працею. Злітались великі морські комарі і кусали його. Він прокидався весь у пухирях.

У нього була гарячка, і це додавало йому енергії, але гарячка — це допомога, яка вбиває. Скоряючись інстинктові, він жував лишайник і смоктав листя ложечника, хирлявого зіллячка, яке пробивалося зі щілин безплідних скель. Та, зрештою, він майже не звертав уваги на свої недуги. Він не мав часу відволікатись від справи й думати про себе. Машина Дюранди була при здоров'ї, і він цим задовольнявся.

Щохвилини, бо цього вимагала робота, він кидався вправ у воду і знову вилізав на сушу. Він заходив у море і вибирався звідси так само просто, як переходять з кімнати в кімнату в себе вдома.

Його одяг не просихав. Він увесь був просякнутий дощовою водою, котра не висихала, і водою морською, котра не встигала спливати. Жільят жив весь час мокрим.

До такого життя можна звикнути. Ватаги ірландців-зли-дарів, — старі, матері, діти, молоді, майже голі дівчата, які проводять усю зиму на вулиці під ливним дощем, під снігом, притулившись одне до одного попід стінами лондонських будинків, — живуть і вмирають мокрими.

Промокнути до кісток і водночас мучитись від спраги, — Жільят зазнав цих нечуваних катувань. Іноді він ссав мокрий рукав своєї куртки.

Вогонь, який він розводив, не зігрівав його. Вогонь на відкритому повітрі — слабка допомога: з одного, боку — пече, а з другого — тече.

Обливаючись потом, Жільят цокотів зубами від холоду.

Все чинило опір Жільятові у якійсь затятій безмовності. Він почував себе оточеним ворогами.

Від неживих предметів віс понурим Non possumus.

Їх застійність рівнозначна лиховісному застереженню.

Незмінна зловорожість оточувала Жільята. Його пекли опіки і проймали дрижаки від холоду. Вогонь його кусав, вода перестуджувала, спрага доводила до нестями, вітер рвав на ньому одяг, голод точив шлунок. Жільят витримував натиск цілого сонмища сил, що об'єдналися супроти нього. Нескінченні перепони, начебто байдужі, як усе це підкоряється фатумові, але сповнені незрозумілої злостивої однастайності, насувалися на Жільята з усіх боків. Було очевидно, що злі сили невблаганно переслідують його і що нема ніякої можливості їх позбутися. То були ніби живі істоти. Жільят відчував їх понуре завзяття і ненависть, з якими вони намагалися розтерти його на порошок. Він міг утекти, це залежало від нього; оскільки ж він залишався, йому довелося боротися далі з силами, сповненими незагнаною зловорожістю. Не змігши прогнати його геть, вони вирішили затоптати його на місці.

Хто ж це? Невідоме. Воно його душило, виривало йому ґрунт з-під ніг, не давало дихнути. Його катувало невидиме. Кожного дня таємничий гвинт, який стискував ці лещата, повертався на один оберт.

Становище Жільята у цій тривожній обстановці нагадувало становище людини, котра вступила в поєдинок з віроломним противником.

Об'єднання темних сил обступило його звідусіль. Він відчував, що ці сили вирішили покінчити з ним. Так глетчер скидає перекатний валун.

Зовні ніби й не торкаючись до нього, змовники порвали на ганчір'я його одяг, понівечили його самого, довели до крайньої межі, позбавили сил і вивели з ладу ще до початку битви. І все ж він працював не менше і без перепочинку; однак що далі посувалася робота, то дужче танули сили робітника. Можна було подумати, що дика природа, лякаючись людської душі, намірилася знищити людину. Жільят не схилив голови, він вичікував. Безодня почала з того, що підірвала його здоров'я. За що вона візьметься далі?

Подвійний Дувр, цей гранітний дракон, який влаштовував засідку у відкритому морі, підпустив до себе Жільята. Він дозволив йому тут оселитись і працювати. Прийом скидався на гостинність роззявленої пащеки.

Пустеля, просторінь вод, де для людини стільки заборон, суворе безгоміння природи, німа безжальність її проявів, які неухильно йдуть своєю дорогою; приплив і відплив — великий загальний закон, невблаганний та безстрашний, риф — чорна плеяда, де всякий гострий виступ, будучи центром течій, що розбігаються на всі боки, схожий на зірку у вихрястих променях;

невідомі відсічі, яку дає байдужа мертва природа відвазі живої істоти; холод, хмари, море, що веде облогу, — все це наступало на Жільята, повільно оточуючи його, ніби замикаючи коло, і відділяло від усього живого, як стіна тюрми, в якій сидить в'язень. Все проти нього, і ніщо за нього; він був самотній, покинутий, знесилений,

виснажений, забутий. Його комірчина з харчами спорожніла, інструменти поламалися або пощербилися. Спрага й голод — удень, холод — уночі, рани й лахміття, ганчірки на загноєних струпах, дірки на одязі й на тілі, шрами на руках, скривавлені ноги, висохле тіло, землистобліде обличчя, але полум'я в очах.

Величне полум'я — воля, яка виявляє себе. Очі людини створені так, що в них видно її достоїнства. Глянувши нам у зіницю, можна побачити, скільки є в нас людського.

Ми заявляємо про себе сяйвом, яке палає в нашому погляді. Нікчемна душа тільки кліпає очима, велика — кидає блискавки. Ніщо не блисне між повіками — значить, нема у мозку думки, а в серці любові. Той, хто любить — жадає, а хто жадає — світить і пломеніє. Рішучість запалює погляд вогнем, і прекрасний той вогонь, яким палає багаття, що спалює боязкі думки.

Завзяті люди — піднесені. Той, хто наділений самою лише хоробрістю, — тільки поривний; той, хто наділений самою лиш доблестю, — тільки палкий; той, хто наділений самою лиш мужністю, — тільки славний; і тільки той великий, хто наполегливо шукає істини. Майже вся таємниця великої душі полягає в слові: *Perseverando*. Наполегливість для мужності — все одно, що колесо для важеля; це нескінченне поновлення точки опору. Хай мета буде на землі, хай вона буде на небі, простувати до мети — ось у чому суть; в першому випадку людина уподібнюється до Колумба, в другому — до Христа. Хрест — це безумство; звідси ореол навколо нього. Не сперечатися зі своїм сумлінням, не обеззброювати своєї волі — значить, зазнати страждань і прийти до тріумфу. В духовній сфері падіння не виключає злету. Той, хто впав, може вознестися. Людина пересічна може відступитися під будь-яким благопристойним приводом, сильна духом — ніколи. В загибелі вона сумнівається, а в перемозі — переконана. Доводити святому Стефанові, що він не повинен був дозволити побити себе камінням, — марна справа, презирство до тверезої передбачливості, і призводить до торжества переможених, ім'я якому — мучеництво. Здавалося, Жільят прагнув здійснити неможливе і, щоб досягти малого, витрачав дуже багато сил. І це підносило його на височінь, надавало йому якоїсь трагічної величі.

Щоб поставити чотири балки над розбитим кораблем, щоб вирубати і відокремити ту частину судна, яку потрібно було врятувати, щоб прикріпити до цього уламка в уламкові чотири талі з вірьовками, треба було стільки приготувань, стільки пошуків наомацки, стільки ночей на голому камені, стільки днів крайньої натуги в праці! Це і було джерелом злигоднів для того, хто працював один. Фатальна причина, неминучий наслідок. І на ці злигодні Жільят не тільки погодився, він їх пожадав. Побоюючись помічника, бо помічник легко міг стати суперником, він і не шукав його. Нечувано важкий задум, ризик, небезпека, все нова і нова робота — все це він звалив на свої плечі; він ладен був прийняти смерть, рятуючи те, що гинуло, ладен був терпіти голод, гарячку, злигодні, відчай. Дивний прояв егоїзму!

Він ніби перебував під якимось страхітливим пневматичним дзвоном. Життєві сили поступово відходили від нього. Але він цього навіть не помічав. Фізичне виснаження не

виснажує волю. Віра — сила, яка стоїть на другому місці; перше місце займає воля. Славнозвісні притчеві гори, якими вергає віра, — ніщо в порівнянні з тим, що робить воля. Здоров'я, втрачене Жільятом, компенсувалося його непохитністю. Під натиском неприборканої природи слабло тіло, але міцніли душевні сили.

Жільят більше не відчував втоми, точніше, не визнавав її. Твердість духу, яка не піддається тілесній слабості, — величезна сила.

Жільят бачив, як успішно посувається його робота. І більше не помічав нічого. Він був нещасний, але не помічав цього. Мета, якої він майже досяг, заступала перед ним усе інше. Він терпів усі ці злигодні і страждання з однією тільки думкою: вперед! Його творіння паморочило йому голову. Воля до перемоги п'янить. Можна захмеліти від душевного піднесення. Такий хміль називається героїзмом. Жільят був ніби Іовом океану.

Але Іовом-воїном, Іовом-борцем, який сміливо ставав чолом супроти лиха, Іовом-переможцем і, якби подібні слова не звучали надто високо, як на бідного моряка-рибалку, ловця крабів та лангуст, — Іовом-Прометеєм.

V

Sub umbra

Іноді ночами Жільят розплющував очі і вдивлявся в темряву.

Він відчував себе дивовижно схвилованим. Погляд націлений у морок. На серці туга, тривога. Існує гніт темряви.

Непроникна темна баня, глибока бездонна імла, світло в півні, невідоме, переможне, понуре; світло, перетворене в пил. Можливо, це сім'я життя? А може, попіл? Мільйони світильників, які нічого не освітлюють, розжарені точки в

безмежності, які не виказують своєї таємниці, суміш вогню і пилу, схожа на зграю іскор, застиглих на льоту, безладний порив вихру і застиглість склепу, задача, розв'язка якої — в розпростертій безодні, загадка, яка то ховає, то показує своє обличчя, безконечність, причаєна в імлі, — ось що таке ніч. Все це тягарем лягає на людину.

Тут одночасно сплелися воедино всі таємниці: таємниці всесвіту і таємниці долі; людський розум збагнути їх неспроможний.

Гніт темряви по-різному діє на людські душі. Перед обличчям ночі людина спізнає свою недосконалість. Вона бачить темін і відчуває себе безпорадною. Під чорним небом людина стає схожою на сліпця. Наодинці з ніччю людина впадає у відчай, схиляє коліна, падає на землю, розпластується долілиць, забивається в нору або прагне здобути крила. Майже завжди вона готова тікати від присутності безликого Невідомого. Для неї воно незбагненне. Запитуючи себе, що воно, людина згинає спину, не знає, що діяти, іноді її тягне туди. І Куди? Туди.

Туди? А що це таке? І що там?

Ця зацікавленість, очевидно, походить від того, що людина прагне проникнути в галузь забороненого, адже всі мости довкола неї зірвані. Нема ковчега для подорожі в безконечність. Але заборонене притягує, бо воно — безодня. Туди, де не ступить

людська нога, сягне погляд; туди, де поставлено межу людському зорові, може проникнути думка. Нема людини, яка б не зважилась на це, хоч би якого слабкою і нікчемною вона була. Людина, в залежності від своєї природи, або намагається збагнути, або зупиняється перед незрозумілістю ночі. Для одних вона — перепона, для інших — простір. Похмуре видовище. В ньому ховається незбагнення.

Хай би яка була ясна ніч, вона все одно — товща темряви. Вона несе з собою грозу, бо вона — товща випарів. Безмежне і чинить опір, і піддається водночас, замикаючись для досвіду і відкриваючись для здогадів. Від нескінченних цяточок бездонність темряви стає ще чорніша. Рубін, іскри, зорі. Їх присутність у невідомому безперечна; сягнути до них і торкнутися їх ясності — це страшне зухвальство. Це віхи творіння в безконечності, це знаки віддалей там, де більше нема віддалей; це якесь неможливе і водночас реальне мірило рівня глибин. Блищить мікроскопічна точка, а за нею інша, за тією ще одна, за другою — ще третя; вони ледве помітні, і вони гігантські. Сяйво, що йде від них, — палаюче багаття, те багаття — зірка, та зірка — сонце, те сонце — всесвіт, той всесвіт — ніщо. Всяке число — нуль перед безконечністю.

Такі світи-ніщо існують. Переконаючись у цьому, людина починає розуміти різницю між поняттями "ніщо" і "небуття".

Недосяжне в поєднанні з непроникним, непроникне в поєднанні з нез'ясовним, нез'ясовне в поєднанні з незмірним — ось що таке небо.

Споглядання його породжує піднесене почуття; просвітлена глибоким здивуванням, душа людини ширяє в надхмарних висотах.

Побожний трепет властивий тільки людині; тварині він невідомий.

Людський розум бачить у цьому священному страхі доказ своєї нікчемності і своєї сили.

Темрява є чимось єдиним, тому вона примушує здригатися. Водночас вона складна, тому вона наводить жах. Її єдність тисне на наш мозок і позбавляє волі до опору. Її складність примушує нас озиратися довкола себе; виникає страх, що вона раптом нападе на нас зненацька. Людина здається, але тримається насторожі. Вона перед обличчям Всеохопного — звідси її покірність, вона перед обличчям Багатоманітного — звідси її недовірливість. В єдності п'ятьми ховається множинність. Таємнича множинність, видима в матерії, осяжна в думці. І все це перебуває в німотному мовчанні — ще одна причина бути наготові.

Ніч — автор цієї книги про це вже писав — природний і закономірний стан того особливого світу, часткою якого є ми самі. День, короткий у просторі і в часі, подібний до зорі.

Нічне чудо здійснюється в темряві не без тертя, і всяке тертя в механізмі світобудови калічить життя. Тертя в механізмі світобудови калічить життя, і ми називаємо його Злом.

В темряві ми відчуваємо зло, це приховане заперечення божественного світопорядку, це причаєне блюзнірство факту, непокірного ідеалові. Зло у всій своїй тисячоликій потворності порушує гармонію всесвіту. Зло присутнє скрізь, щоб

бунтувати. Воно — ураган, який заступає шлях кораблеві; воно — хаос, який заважає розквітові світів. Добру властива єдність, злу — всюдисущність. Зло порушує нормальний плин життя, а життя — це логіка. Воно примушує птицю ковтати муху, а комету знищувати планету. Зло — це пляма на світобудові.

Від нічної темряви паморочиться голова. Той, хто занурюється в неї, тоне і б'ється в ній. Ніщо так не втомлює, як вивчення мороку. Це — вивчення того, що весь час никне.

Розумові там нема на що опертися. Є тільки пункти відправлення, а пунктів прибуття нема. Схрещення суперечливих висновків, всілякі відтінки сумнівів, котрі виникають одночасно; переплетіння явищ, які розпадаються на частини під дією незрозумілих сил; взаємопроникнення законів, незбагненне їх змішування, яке спонукає мінерали існувати, рослини — жити, думку — бути вагомою, любов — сяяти, силу тяжіння — любити; широченний фронт наступу всіх питань, що розгортається в безкрай темряві; зустріч, під час якої виникає неясний образ невідомого; весь космос, що постає в безконечному туманному просторі, явивши себе не зорові, а розумові; невидиме, котре стало видивом. Це і є Тьма. Внизу під нею — людина.

Вона не знає частковостей, але в кількості, співмірній її розумові, вона несе страхітливий тягар цілого. Пригнічені думкою про темряву, халдейські пастухи зайнялися астрономією. Відкриття самовільно виходять з пор світобудови; оце ніби невимушене просочування науки доходить і до невігласа. Всякий пустельник під таємничою дією сил природи, часто навіть цього не усвідомлюючи, стає справжнім філософом.

Тьма неподільна. Вона заселена. Заселена довічно тим, що не міняється, але у ній споконвіку перебуває й те, що підлягає зміні. В ній завжди щось рухається, і це вселяє тривогу. Тут священне творення проходить усі свої фази. Всі сили творчості, всі сили обумовленості й долі трудяться тут спільно над великою справою. В надрах тьми ховається страшне, жахливе життя. Там неозоре переміщення світил, сонми зірок, сонми планет, пилوک Зодіаку, *quid divinum* струмів, випарів, поляризацій, тяжінь; там притягування і відштовхування, могутній приплив і відплив ворогуючих сил, там невагоме вільно ширяв між центрами притягання; джерела життя в небесних тілах, світло поза цими тілами, блукаючі атоми, зародки, розсіяні скрізь, криві лінії запліднювального польоту, шлюбне парування і битви, нечуваний достаток, фантастичні віддалі, приголомшливі круговерті, стрімкий біг у безконечність, чудеса, які переслідують одне одного в пітьмі, механізм, запущений у хід раз і назавжди, подуви від планет, що пробігають по своїй орбіті, відчутне обертання коліс. Вчений здогадується, невіглас схиляє голову і тремтить; все це існує і ховається, неподоланне, недоступне, недосяжне. Людина настільки в цьому пересвідчується, що відчуває себе приголомшеною. Над нею нависає в мороці щось самоочевидне. Але вона нічого не може збагнути. Вона знічена недотикальним. Скрізь незрозуміле; недоступного осягання нема ніде.

Додаймо до цього страшне питання: а чи не тотожне все це із сутністю провидіння? Людина занурена в морок. Вона дивиться. Слухає.

А тим часом темна земна куля все рухається, все крутиться, квіти відчують цей одвічний рух: нічна красуня розпускається об одинадцятій годині вечора, а березка о п'ятій годині ранку. Дивовижна точність.

В інших глибинах краплина води — цілий світ, там кишать інфузорії, там виявляє себе неймовірна плодючість мікроскопічних живих організмів, непомітне постає у всій своїй величі, та ж сама неосяжність, але безмежно малого; одна діатомея виплоджує за годину один мільярд триста мільйонів діатомей. Скільки загадок водночас!

Тут те, що не піддається спрощенню.

Людина змушена вірити. Повірити силувано — такий наслідок. Але мати віру — замало для того, щоб мати спокій. Вірі властива якась дивовижна потреба форми. Звідси виникають релігії. Нічого так не пригнічує, як невизначеність віри. Незалежно від нашої думки, незалежно від волі, від внутрішнього опору дивитися в темряву — значить не просто дивитися, а осмислено споглядати. Що робити з цими явищами? Як поводитися під їхнім впливом? Знищити їх засилля неможливо. Якою мрією наблизити до себе близькі до нас загадкові світи? Скільки туманних, нерозбірливих відкриттів зразу! Їх так багато, що зміст кожної стає недоступний. То невиразне белькотання істини, яка сповіщає про себе! Темрява — це безгоміння, але воно красномовне. У ньому велично являє себе рівнодіюча сила — бог. Бог — поняття необмежене. Воно в самій людині. Силогізми, суперечки, заперечення, системи, релігії проходять повз нього, не зменшуючи його. Поняття про нього дає вся безмірність темряви. Але неспокій залишається. Таємниця світобудови жахає нас. Про нечувану єдність сил говорить рівновага цієї імлі. Всесвіт повисає в просторі, і нічого не падає. В безмежних і неозорих переміщеннях не буває ні знищувальних випадковостей, ні небезпечних зустрічей. Де починається доля? Де закінчується природа? Чи є різниця між подією і порою року, між горем і дощем, між чеснотою і зіркою?

Хіба година — не та ж хвилина? Накручений механізм продовжує свій незворушний хід, не відповідаючи людині. У зоряному небі постають перед нами видива колішат, маятників, противаг. То натхненне споглядання, яке злилося з натхненними роздумами. То сама єдність і до того ж сама абстрактність. Поза тим нема нічого. Людина почуває себе ув'язненою. Вона опиняється в лабетах темряви. Втеча немислима. Людина опиняється в зубчастих колесах механізму, вона — невіддільна частина від цілого, вона відчуває, як незнане в ній зливається з незнаним поза нею. Це велике провістя смерті. Яка болісна туга і водночас яке захоплення! Злитися з безконечним, увійти в своє безсмертя, і — хто знає! — може, у вічність; відчути у хвилі цього чудового потоку всесвіту незнищенну сутність свого "я"! Дивитись на зорі і казати: "Я — душа, подібна до вас!" Дивитись у темінь і гукати: "Я — безодня, така ж, як і ти!"

Все це тяжіло над Жільятом, підсилене його самотністю. Чи розумів він це? Ні. Чи відчував він це? Так.

Жільят був наділений великим бентежним розумом і великим незайманим серцем.

Жільят ставить бот у бойову позицію

Врятування машини, що його задумав Жільят, як ми вже казали, було підготовкою до справжньої втечі. Адже нам відомо, скільки слід мати терпіння, щоб втечу підготувати. Відомо також і те, що для цього потрібна неабияка винахідливість. Винахідливість доходить до чудодійства, а терпіння межує із смертною мукою. Наприклад, якийсь Томас, в'язень замку архангела Михаїла, зумів сховати половину стіни в свій сінник. Інший, в'язень Тюльської тюрми, в 1820 році зрізав свинець з плаского даху у галереї, під якою було місце прогулянок засуджених. Яким ножем? Годі комусь це збагнути. Він же й розплавив цей свинець. Де він здобув вогню? Невідомо. Розплавлений свинець він вилив у форму. В яку форму? Це відомо: зроблену з хлібної м'якушки. Зі свинцю за допомогою цієї форми він вилив ключ, а ключем відімкнув замок, хоч перед тим бачив тільки дірку від того замка. Вправність нечувана. Між іншим, такою ж був наділений і Жільят. Він міг би піднятися на урвище Буарозе і спуститися з нього. Він був Тренком розбитого пароплава і Латюдом машини.

Море, наче тюремний наглядач, чатувало на нього.

До речі, нагадаю: хоч який неприємний і недоречний був дощ, Жільят і з нього мав користь. Він трохи поновив свій запас прісної води, але його спрага була невтоленна, і він спорожнював свій дзбан майже так само швидко, як наповнював. Одного дня — останнього дня квітня, як мені здається, чи, може, першого дня травня — усе було нарешті готове. Плита, на якій стояла машина, була ніби в рамі між вісьмома линвами: чотири з

одного боку, чотири — з другого. Шістнадцять отворів, через які були пропущені линви, на палубі і в підводній частині судна з'єднувались пазами, прорізними пилкою. Внутрішня обшивка судна була теж розпиляна пилкою, дерев'яні частини розрубані сокирою, залізні перепиляні терпугом, обшивка підводної частини відокремлена зубилом. Ту частину днища, на якій машина стояла, Жільят обрубав з чотирьох боків у вигляді прямокутника, щоб спустити її разом із машиною, для якої вона мала правити за подушку. Вся ця страхітлива гойдалка трималася тільки на одному ланцюзі, який чекав, поки по ньому тернуть терпугом. У такій стадії роботи, коли все вже підготовлено і ось-ось має настати кінець, поспіх — це теж обережність.

Саме відплив — найзручніша хвилина.

Жільятові вдалося зняти колінчатий вал коліс пароплава, краї якого могли перешкодити при спуску машини. Він зумів вертикально прилаштувати цю тяжку частину всередині клітки машини.

Настав час кінчати. Як ми вже казали, Жільят не відчував втоми, бо не допускав її, зате інструменти зазнали її сповна. Кузня мало-помалу ставала непридатною для вжитку. Кам'яне ковадло розкололося. Піддувало почало погано подавати повітря: водоспад — джерело енергії — був із морської води, тому всі стики приладу позабивало сіллю і ним важко було орудувати.

Жільят подався в бухту "Людина", уважно оглянув бот і впевнився, що все в належному стані, зокрема й чотири кільця, вкручені ним у правий і лівий борти; потім

він підняв якір і, замахавши веслами, пригнав барку до Дуврів. Прохід між двома Дуврами був саме такий завширшки, що в нього можна було загнати бот. Вистачало і ширини, і глибини. З першого ж дня Жільят звернув увагу на те, що човна можна підвести під саму Дюранду.

І все ж цей маневр був надзвичайно важкий, він вимагав ювелірної точності. Вводити човен у тіснину треба було дуже обережно, тим більше що Жільят, зважаючи на свою кінцеву мету, змушений був загнати його задньою частиною, тобто стерном уперед. Важливо було, щоб щогла і такелаж бота залишились попереду Дюранди, проти вузької горловини протоки.

Таке ускладнене маневрування виявилось нелегким завданням навіть для Жільята. Тут уже не досить махнути стерном, як це було при вході в бухту біля скелі "Людина", тут доводилося одночасно пхати, тягти, веслувати і вимірювати лотом глибину. Жільят згаяв на це не менше п'ятнадцяти хвилин, але досяг свого. Через п'ятнадцять-двадцять хвилин бот був уже під Дюрандою. Він стояв ніби на шпринзі. За допомогою двох якорів Жільят поставив його фертоїнг. Великий якір був закинутий таким чином, щоб човен міг витримати найсильніший і найнебезпечніший, тобто західний вітер. Потім за допомогою ганшпуга і шпиля Жільят спустив у човен на підготовлених для цього стропях обидва ящики з розібраними колесами. Ящики замінювали баласт.

Позбувшись ящиків, Жільят прив'язав до гачка на ланцюгу шпиля стропи нокталей, які повинні були регулювати й гальмувати великі талі.

Зараз для Жільята вади бота виявились достоїнствами: на ньому не було палуби, і тому вантаж можна опустити глибше: поставити його просто на дно; щогла стояла в передній частині, мабуть, аж занадто близько до носа, тому вантажити було зручніше; оскільки ж щогла не торкалася днища Дюранди, то ніщо не повинно завадити Жільятові відчалити; бот був схожий на дерев'яний черевик, нема нічого стійкішого і надійнішого у плаванні, як човен такої форми.

Аж тут Жільят помітив, що море розхвилювалося. Він оглянувся, щоб дізнатися, звідки повіяв вітер.

VII

Несподівана небезпека

Дув невеликий бриз, але з заходу — погана й улюблена звичка вітру в пору рівнодення.

Приплив у Дуврському рифі залежно від вітру поводитьсь по-різному. Хвилі ринуть у протоку то зі сходу, то з заходу — звідки вітер повіє. Якщо море насувається зі сходу, воно спокійне і лагідне, а якщо з заходу, то воно стає несамопитим. Пояснюється це тим, що східний вітер, який віє із землі, не надто сильний, а західний вітер, промчавши над океаном, несе з собою могутнє дихання безмежних надводних просторів. Навіть ледь помітний західний вітерець вселяє тривогу. Він котить величезні буруни з безбережного простору, заганняючи в тіснину багато хвиль нараз.

Вода, яка рине у вузьку протоку, завжди страшна. Така вода схожа на юрбу; надмір будь-чого подібний до рідини, коли те, що намагається вміститися, кількістю переважає

те, що може вміститися; в юрбі неминуча штовханина, а в протоці бурління вод. Поки над морем панує західний вітер, хай навіть найлегший обриз, — а таке в Дуврах буває двічі на день, — в тіснині зривається справжній шторм. Приплив наростає, вода натискає, скеля опирається, протока впускає воду неохоче, хвиля, яку вітер заганняє в неї силоміць, спинається вгору і реве, розлютований вал б'є фасадні стіни обабіч океанської вулички. Тому Дуври, досить тільки війнути найменшому вітерцю із заходу, показують незвичайне видовище: довкола рифу тиша і спокій, а в протоці справжня буря. У такому місцевому та обмеженому хвилюванні нема нічого спільного зі справжньою грозою: це тільки бунт води, але він жахливий. Що ж до північних та південних вітрів, то вони дмуть упоперек рифу, і вода в протоці тільки злегка брижиться. Пригадаймо собі невеличку деталь: східний вхід у протоку прилягав до скелі "Людина"; небезпечні західні ворота були з протилежного кінця рифу, якраз між двома Дуврами.

Саме біля цих західних воріт і перебував Жільят із Дюрандою, що зазнала катастрофи, і баркою, поставленою фертоїнг.

Нова катастрофа здавалась неминучою. Для того щоб вона трапилася неодмінно, досить було того кволого вітер-ця, який війнув під ту пору.

Мине кілька годин — і приплив, наростаючи та набухаючи, рине в дуврську ущелину та захопить її з бою. Перші хвилі вже зашуміли. Слідом за розбурханим валом, який увібрав у себе розгойданість усього Атлантичного океану, начеб збиралися ринути сюди всі його води. Ні шквалу, ні урагану, просто потужна хвиля, яка містила в собі велетенську силу поштовху, що кинула її одним махом на дві тисячі льє — від берегів Америки до Європи. Ця хвиля — гігантський важіль океану — наштовхнулася би на роззявлений зів рифу і, притиснута до двох Дуврів — сторожових веж, двох стовпів ущелини, здуваючись від перепони, відкидувана крутосхилом, підганяна вітром силоміць, оволоділа б рифом і, подолавши перешкоду, вся в чорторях, з несамовитістю скованої стихії ввірвалася б у тіснину між двох стін, натрапила б там на бот та Дюранду і розбила б їх на друзки.

Супроти такої випадковості потрібен був заслон. І Жільят мав його. Слід було перешкодити припливові зразу ж увірватися в протоку, слід було відвести нищівний удар і водночас дозволити хвилі наростати, перегородити риф, але не закрити доступу до нього, стати чолом проти припливу, але й не відступатися перед ним, попередити натиск води біля входу, бо саме в цьому й полягала небезпека, замінити навалу впуском, приборкати дику, оскаженілу хвилю, перетворивши її несамовитість у лагідність. Треба було замінити перепону, що дратувала, перепону, котра заспокоює.

Жільят із властивою йому спритністю — а вона сильніша за будь-яку силу, — звиваючись, мов та серна в горах чи мавпа в лісі, користуючись при карколомних і небезпечних стрибках найменшими виступами, з мотузкою в зубах і молотком у руці, то кидаючись у воду, то вистрибуючи з неї, плаваючи між хвилями, видряпуючись на скелю, відв'язав перлінь, на якому висів уцілілий шматок борту Дюранди, що щільно прилягав до підніжжя Малого Дувру, зробив на кінцях перліня щось на зразок петель і,

накинувши їх на величезні цвяхи, вбиті заздалегідь у граніт, прив'язав його до скелі, потім, повернувши на цих петлях пристрій з дощок, схожий на підйомний щит шлюзу, поставив його боком, як перо стерна, напереріз потокові, що відштовхнув і

притиснув один його край до Великого Дувру, а другий тримався на петлях із перліня біля Малого Дувру; потім закріпив свою загороду на Великому Дуврі так, як це було зроблено на Малому; скориставшись з вертикального ряду цвяхів, так само заздалегідь загнаних у граніт, міцно принайтовив велетенський дерев'яний бар'єр до обох стрімчаків біля входу в протоку, зтягнувши на цій греблі навхрест ланцюги, ніби перев'язь на латах. Не минуло й години, як перед припливом виросла загорожа, і вузенька вуличка в скелях ніби закрилася брамою.

Скориставшись з припливу, Жільят із вправністю акробата поставив цей могутній щит, це важке нагромадження балок і дощок, яке, лежачи на воді, було б плотом, а ставши пругом, перетворилося на стіну. Фокус, можна сказати, був здійснений з такою швидкістю, що море не встигло отямитись.

То був один із тих випадків, коли знаменитий Жан Бар міг би проголосити свої вікопомні слова, якими він звертався до морських хвиль кожного разу після вдалого уникнення корабельної катастрофи: "Що? Спіймав облизня, англійцю?" Відомо, що Жан Бар, коли хотів образити океан, то називав його англійцем.

Перегородивши протоку, Жільят подумав про човна. Він попустив линви обох якорів аж так, щоб бот міг піднятися разом із припливом; далі він зробив те, що в давнину мореплавці називали "завести шпринги". При цьому всьому Жільят не був захоплений зненацька, випадок був передбачений; знавець міг переконатися в цьому з двох брам-гордень-блоків, прикріплених на зразок такель-блоків до корми бота; через них проходили два троси, кінці яких були ув'язані в рими обох якорів. А тим часом вода все прибувала, приплив наростав, а під цю пору, навіть коли на морі тихо, удари хвиль можуть досягти велетенської сили. Все, що передбачав Жільят, сталося. Вода несамовито накидалась на загорожу, натискала на неї, здіблювалася вгору і пробивалася низом. У відкритому морі скаженіли хвилі, воду в тіснині морщили тільки брижі, туди просочувались лиш приборкані струмінці. Жільят придумав щось на зразок Кавдінської ущелини в морі. Приплив був переможений.

VIII

Скорше ускладнення, ніж розв'язка

Настала небезпечна хвилина. Тепер треба було спускати машину в човен.

Жільят якийсь час розмірковував, охопивши чоло лівою рукою і спершись ліктем на долоню правої.

Потім він піднявся на зруйнований пароплав, одна частина якого, машина, повинна була відділитись, а друга, корпус, — лишитися на місці.

Він перерізав чотири стропи, якими були прикріплені до правого і лівого борту Дюранди чотири ланцюги труби. Стропи були зі шнурків, і ніж перетяв їх швидко. Чотири ланцюги, що їх більше ніщо не тримало, повисли вздовж труби. Він швидко піднявся з судна на свою споруду, постукав ногою по перекладах, оглянув талі,

перевірів блоки, поторгав канати, помацав підв'язані кінці, переконався, що непросмолена мотузка промокла не дуже, впевнився, що все на місці й тримається міцно, і, зістрибнувши з балки на палубу, став біля шпилья на тій частині Дюранди, яка повинна була назавжди повиснути між Дуврами. Саме тут і було його робоче місце.

Зосереджений, схвильований, але тим хвилюванням, яке допомагає в праці, він окинув останнім поглядом талі, тоді схопив терпуг і почав перепилювати ланцюг, на якому все трималося.

В гуркотняві моря пролунав скрегіт терпуга.

Ланцюг шпилья, прив'язаний до сейталей, що регулювали рухом, був у Жільята просто під рукою.

Раптом почувся тріск. Ланка ланцюга, перепиляна більш як наполовину, лопнула; уся споруда захиталася. Жільят ледве встиг підхопити сей-талі.

Перепиляний ланцюг брязнувся об граніт, усі вісім линв натягнулися, випиляна і вирубана частина днища відділилася від корабля, черево Дюранди розверзлось, і під кілем показалася чавунна плита машини, що повисла на линвах.

Якби Жільят своєчасно не схопив кінець сейталей, усе впало б. Але його могутня рука виявилась на місці; машина почала плавно опускатися. Коли брат Жана Бара Пітер Бар, моцак, розумака і п'яниця, бідний дюнкеркський рибалка, який був на "ти" з адміралом Франції, рятував галеру "Ланжерон", котру спіткало лихо в Амблетезькій бухті, то для того, щоб вивести цю важеленну плавучу озію з бурунів та розлютованих хвиль, він зв'язав морською тростиною велике вітрило, перед тим скачавши його валком, — він сподівався, що очерет потріскається і це дасть можливість вітрові надути велике вітрило. Він надіявся на ламкість тростини, так само, як Жільят на те, що ланцюг розірветься; тут така сама зухвала сміливість, що увінчалася таким самим разючим успіхом.

Кінець сейталей, за який ухопився Жільят, тримався міцно і працював прекрасно. Пригадаймо, що він був призначений для приборкання сил, зведених воедино і погодинних у своїй дії. В цих сей-талях було щось подібне до булінь-шпрюйта; тільки замість того, щоб брасопити вітрило, вони утримували в рівновазі машину.

Жільят стояв, поклавши руку на шпиль, і, так би мовити, стежив за пульсом свого винаходу.

Він виправдав найкращі Жільятові сподівання. Виявилась дивовижна узгодженість діючих сил.

Поки машина, відділившись від Дюранди за допомогою блоків, опускалася на човен, човен піднімався до машини. Рештки розбитого корабля і судно порятунку, допомагаючи одне одному, взаємно зближувалися. Вони самі шукали одне одного і наполовину полегшували собі працю.

Приплив, безшумно здуваючись між Дуврами, піднімав бот угору і наближав його до Дюранди. Він був не тільки переможений. Мало того — він був приручений. Океан став частиною механізму.

Хвилі, що прибували, піднімали бот безшумно, плавно, майже обережно, ніби він

був порцеляновий.

Жільят поєднував і погоджував обидва види роботи — роботу води і роботу свого пристрою — і, зацікавившись біля шпиль, як грізна статуя, що наказує зразу всім русійним силам, узгоджував швидкість спуску зі швидкістю підйому припливу.

Жодного стрибка водної стихії, жодного разу не заїли талі. Це була незвичайна співпраця підкорених сил природи. З одного боку, діяв закон земного тяжіння, який опускав машину, з другого — закон припливу, який піднімав човен. Притягання небесних світил, тобто причина припливу, і притягання землі, тобто причина ваги тіл, начеб змовились служити Жільятові. Вони підкорялися без вагань і без зволікань: під дією людської волі ці пасивні сили ставали активними помічниками. Робота просувалася вперед, і відстань між ботом та розбитком непомітно меншала. Зближались вони мовчки, так, неначе присутність людини наганяла на них страх. Стихія одержала наказ і виконувала його.

Майже в ту саму мить, коли вода перестала підніматися, перестали розмотуватись мотузки. Раптом, але без поштовху, талі зупинилися. Машина, ніби поставлена людською рукою, опинилася в човні. Вона стояла просто, насторчак, незрушно, міцно. Чавунна плита-підставка усіма чотирма кутами рівномірно вперлася в днище бота. Справа була завершена. Жільят розгублено озирнувся.

Доля дарувала цьому бідоласі небагато радощів. Велике щастя пронизало його, мовби стрілою. По тілу розлилася кволість; нітрохи не хвилюючись до цього часу, він затремтів, побачивши, що здобув перемогу.

Жільят дивився на човен, що стояв під розбитим судном, і на машину в човні. Він, здавалося, не вірив власним очам, Він ніби не чекав від себе такого подвигу. Власними руками він здійснив диво, а тепер дивився на нього із щирим зачудуванням. Проте незабаром він опанував себе.

Стрепенувшись, як людина, що пробудилася зі сну, Жільят схопив пилку, перетяв усі вісім мотузок, потім стрибнув у човен, який завдяки припливові був нижче від Дюранди футів на десять, узяв бухту троса, вив'язав чотири стропи, пропустив їх через кільця, вкручені заздалегідь, і прив'язав до обох бортів чотири ланцюги

труби машини, які ще годину тому були прив'язані до бортів Дюранди. Принайтовивши трубу, Жільят розчистив верхню частину машини. На ній лежав чотирикутний шматок палубного настилу Дюранди. Жільят відірвав його і звільнив човен від вантажу дощок та балок, скинувши їх на каміння. Облегшення човна було дуже доречним.

Зрештою, як можна було й передбачити, бот під тягарем машини тримався стійко. Він осів не глибше допустимого рівня, тобто до ватерлінії. Хоч яка важка була машина Дюранди, вона все ж важила менше, ніж купа каміння та гармата, привезена колись на боті з острова Ерм.

Отож усе було закінчено. Залишалось тільки вибратися з протоки.

IX

Успіху досягнуто і тут же втрачено

Закінчено було не все.

Відкрити горловину протоки, перегороджену шматком борту Дюранди, і зразу ж вивести човен поза межі рифу — ось що передусім напрошувалося само собою. У морі дорога кожна хвилина. Віяв легкий вітер, ледь помітні брижі пробігали по гладіні води; чудовий вечір провіщав чудову ніч. Море було спокійне, але вже давав себе знати відплив; зручнішого часу для від'їзду годі було сподіватися. Відплив допоможе вийти з Дуврів, а наступний приплив — добратися до Гернсею. На світанку човен може допливти до Сен-Сансона.

Але виникла несподівана перешкода. Жільят передбачив не все. Машину він звільнив, а трубу ні.

Приплив, піднявши ботик до розбитого, повислого в повітрі корабля, зменшив небезпеку спуску машини і пришвидшив її порятунок, але через те, що відстань між ними зменшилась, верхня частина труби застрягла у квадратному вирізі, у зяючому отворі корпусу Дюранди. Труба попала туди, як у пастку.

Послуга, яку падав Жільятові приплив, ускладнилась цією його підступною витівкою. Здавалося, що море, змушене скорятися, таїло в собі лихий замір. Щоправда, те, що зробив приплив, міг змінити відплив.

Труба заввишки понад три сажні входила в корпус Дюранди на вісім футів; рівень води мав обнизитись на дванадцять футів; опускаючись разом із ботом на відпливаючій воді, труба виявилася б на чотири фути нижче від Дюранди і могла б звільнитись.

Але скільки мине часу, поки він вибереться на волю? Шість годин. За шість годин буде майже північ. Яким чином впливти звідси в таку пору, яким фарватером пробиратися серед усіх підводних брил, якщо й серед білого дня видобутися звідси майже неможливо, і яким способом уночі пройти крізь засідку рифів?

Хочеш не хочеш, а треба було чекати ранку. Через ці втрачені шість годин потрібно було втратити не менше дванадцяти.

Годі було навіть і думати про те, щоб прискорити відплиття, заздалегідь розгородивши вхід в ущелину рифу. Загорода могла знадобитися під час наступного припливу.

Жільят змушений був відпочивати.

Сидіти склавши руки — ось чого він не робив ще ні разу відтоді, як попав на Дуврський риф.

Цей вимушений відпочинок дратував і майже обурював його, так, ніби в тому була якась його вина. Він говорив сам собі: "Що подумала б про мене Дерюшетта, якби побачила, як я тут б'ю байдики?"

Однак передихнути йому, здається, було необхідно.

Бот перебував тепер у його повному розпорядженні, і він вирішив заночувати в ньому.

Він подався на Великий Дувр по овчину, спустився звідти, повечеряв кількома молюсками і двома-трьома морськими каштанами, жадібно допив залишки прісної води із майже порожнього дзбана, закутався в овчину, яка огорнула його приємним теплом,

ліг, як сторожовий собака, біля самісінької машини і, насунувши на очі шапку, заснув. Він спав глибоким сном. Так сплять, коли завершать якусь важливу справу.

Х

Море застерігає

Жільят ураз прокинувся серед ночі, ніби від поштовху пружини. Розплющив очі.

Дуври над його головою були освітлені наче відблиском сліпучого жару. Чорна стіна рифу мовби палала в полум'ї якогось вогню. Звідки йшов цей вогонь? З води.

Море було незвичайне.

Можна було подумати, що хтось підпалив воду.

Скрізь, куди кинеш оком, в самому рифові й довкола нього, море палало. Але не червоним полум'ям: воно нітрохи не нагадувало палахкотіння кратера чи іскріння горнила. Ні потріскування, ні тепла, ні багрянцю, ні гулу. Синюваті смуги на хвилях нагадували складки савана. Широке білясте світло мерехтіло над поверхнею води. Але то була не пожежа, а її привид.

Так, немов блякла заграва якогось потойбічного вогню наповнила простір могильного склепу.

Важко собі уявити підпалену темряву.

Ніч, безмежна, каламутна, розсіяна, здавалося, була пальним для цього холодного вогню. Таким могло уявлятися світло сліпій людині. Морок був невід'ємною частиною цього примарного сйва.

Моряки Ла-Маншу знають цю дивовижну флуоресценцію, сповнену тривожних застережень мореплавцям. Найди-вовижніша вона поблизу Ізінї, довкола Великого V. При такому світлі предмети втрачають реальність. Під примарним його промінням вони здаються прозорими. Від скель залишаються самі тільки обриси. Якірні триси стають подібні до розжарених набіло прутів. Рибальські сіті під водою перетворюються у якусь вогненну в'язь. Надводна частина весла чорна, ніби зроблена з мореного дуба, а друга половина — під водою — сяє сріблом. Краплини, зриваючись з весла, осипають море зорями. За кожним човном на ходу тягнеться хвіст комети. Намокнувши у воді, матроси світяться — так, мовби вони горять. Сунеш голу руку у воду, а витягнеш її у рукавичці з полум'я; це полум'я мертве, воно зовсім не відчутне. Ваша рука по самісіньке плече виглядає, як охоплена вогнем головешка. Бачиш, як водою у світляному потоці котяться якісь морські тварюки. Піна яскріє. Вогненними язиками, уривками змінних блискавиць миготять у бляклих глибинах риби.

Ця ясність крізь заплющені повіки торкнулася очей Жільята. Саме вона й розбудила його.

Пробудження було своєчасне.

Відплив скінчився, знов піднімався приплив. Поки Жільят спав, труба машини звільнилась, а тепер її знову готувалася схопити роззявлена паща повислого над нею пароплава.

Труба повільно поверталася на старе місце.

Досить їй було піднятися ще на один фут — і вона опинилася б у квадратній пастці

Дюранди.

Піднесення рівня води на один фут — для припливу роботи на півгодини. Якщо Жільят мав намір скористатися з того, що човен був іще вільний, — хоч над ним уже нависла загроза, — то в його розпорядженні було тільки півгодини. Він скочив на рівні ноги.

Хоч у його становищі зволікати було ніяк, проте він постояв кілька хвилин у роздумах, дивлячись на фосфоричну осяйність вод. Жільят знав море до найтонших деталей.

Хоч би як воно сердилось на нього, хоч би як погано подеколи з ним обходилося, вони все ж віддавна були побратимами. Таємнича істота, яка називається океаном, не могла задумати чогось такого, що Жільят не відгадав би. Через свою спостережливість, мрійливість та самотність він став ясновидцем погоди, тобто тим, кого англійці називають *weather wise*.

Жільят побіг до брам-гордень-блоків і потравив линву, потім схопив острогу, що була у його боті, і, відпихаючись нею від скель, відігнав човна на кілька сажнів

подалі від Дюранди, до виходу з протоки, ближче до загороди. Місця для маневрування, як кажуть гернсейські матроси, було стільки, що хоч качайся. Не минуло й десяти хвилин, а бот уже був виведений з-під потрошеного корпусу Дюранди.

Нічого було тепер боятися, що труба знову потрапить у пастку. Хай приплив собі піднімається.

Але Жільят начеб і не думав збиратися в дорогу.

Ще раз уважно придивившись до фосфоресценції на морі, він підняв якорі, але не для того, щоб рушити з місця, а щоб знову поставити човна фертоїнг, і поставити дуже міцно, — щоправда, біля самого виходу.

Досі він користувався тільки двома якорями бота і не чіпав іще маленького якоря з Дюранди, що його, як відомо, знайшов серед підводних брил. Якір з пароплава лежав у човні наготові разом із цілим запасом тросів, такель-блоків і з якірною линвою, прихопленою німецькими стропами, які не дозволяють якорю повзти.

Жільят кинув у воду у цей третій якір, дбайливо прив'язавши канат до троса, один кінець якого був зачеплений за рим якоря, а другий з'єднувався з брашпілем бота.

Таким чином він поставив бот на три якорі — в положення набагато надійніше, ніж на двох якорях фертоїнг. Все це свідчило про те, що Жільят був стурбований і що він подвоїв пильність. Моряк відгадав би в цих діях щось схоже на становлення на якір під час негоди, коли можна побоюватися течії з підвітряного боку.

Фосфоресценція, за якою Жільят пильно спостерігав, можливо, становила загрозу для нього, але водночас виявила послугу. Без неї він і надалі залишився б в'язнем сну й жертвою ночі. Вона ж розбудила його, вона й дала йому світло.

Фосфоресценція освітлювала риф тьманим світлом. Але ця яснота, хоч якого тривожною здавалася вона Жільятові, стала йому в пригоді: зробила видною небезпеку і дала можливість маневрувати човном. Тепер він міг підняти вітрила, коли йому заманеться: човен з машиною на борту був вільний.

Але Жільят, здавалося, менше всього думав про повернення на Гернсей. Поставивши бот на три якоря, він приніс зі свого складу найміцнішого ланцюга з усіх, що в нього були, і, прив'язавши його до цвяхів, забитих в обидва Дуври, зміцнив ним ізсередини заслон з бортової обшивки та брусків, уже скріплений ззовні іншим ланцюгом, протягненим навхрест. Він і не думав відкривати вихід із протоки, навпаки, замкнув його на всі заставки.

Фосфоресценція все ще присвічувала йому, але не так ясно. Щоправда, благословлялося вже на ранок.

Раптом Жільят насторожився.

XI

Хто мав вуха, хай слухає

З безконечної далини до нього долинули якісь глухі й невиразні звуки.

Морські глибини, трапляється, можуть ревіти.

Жільят прислухався. Віддалене гримкотіння почулося знову. Жільят кивнув головою, як людина, що знає, в чому тут річ.

Через кілька хвилин він був уже на другому, східному кінці провулка рифу, ще не загородженому, і потужними ударами молота став заганяти великі цвяхи в гранітні стояки по обидва боки горловини Дуврської протоки, що поблизу стрімчака "Людина",

—

так, як він це зробив у західній частині протоки.

Гнізда для цвяхів були підготовані заздалегідь: у щілинах скель міцно сиділи дерев'яні клинці, майже всі з серцевини дуба. З цього боку риф дуже вивітрився, в стінах було дуже багато тріщин, і Жільят міг позабавити там цвяхів більше, ніж у підніжжя обох Дуврів.

Раптом фосфоричне сяйво погасло, наче хтось дмухнув на нього зверху; його замінили передсвітанкові сутінки, які ставали чимдалі ясніші.

Позаганявши цвяхи, Жільят став тягти балки, відтак мотузки, потім ланцюги і, не відриваючи очей від своєї праці, не відволікаючись ні на мить, взявся прокладати через вхід у протоку з боку стрімчака "Людина" прозірчасту греблю, подібну до тих хвилерізів, які визнає тепер наука і які називаються ламайхвилі; з цією метою він перев'язував покладені колоди з допомогою мотузок горизонтально.

Кому доводилось бачити, наприклад, в Рокені на Гернсеї чи в Бурдо у Франції наслідки дії вбитих у скелі паль, той зрозуміє ефективність цих найпростіших

пристроїв. Прозірчастий хвилеріз — це комбінація того, що у Франції називається "струмонапрямною дамбою", а в Англії просто "дамбою". Такі хвилерізи — своєрідні рогатки супроти бур. Успішно боротися з морем можна, лише враховуючи ту обставину, що воно — сила подільна.

А тим часом зійшло сонце, стояла ясна, безхмарна погода. Небо було чисте, море спокійне.

Жільят квапився, щоб швидше закінчити працю. Він також був спокійний, але його поспіх видавав внутрішню тривогу.

Він перестрибував зі скелі на скелю, від своєї загати до складу, а від складу знову до загати. Не даючи собі перепочити, волік то футокс, то карленгс. Ось коли згодилися корабельні уламки, що їх він завбачливо припас. Було очевидним, що насувалися події, передбачені ним заздалегідь.

Міцний залізний лом правив йому за підйому для перевертання брусів. Робота просувалася так швидко, що споруда росла ніби сама по собі, а не творилася руками. Хто не бачив, як працюють військові мостобудівники, той не може собі уявити цього поквапу.

Східна горловина протоки вужча, ніж західна, — її ширина дорівнювала приблизно п'яти-шести футам. Незначна відстань між берегами полегшувала Жільятові роботу. Треба було загородити міцною перепорою невеликий простір, тому сама споруда могла бути водночас і простішою, і міцнішою. Отож вистачало тільки поперечних балок; вертикальні палі не знадобилися. Поклавши перші перекладини прозирчастого хвилеріза, Жільят виліз на них і став прислухатися. Гуркіт ставав чимдалі виразніший.

Жільят працював далі. Він підпер свою споруду обома крамболами Дюранди, приєднавши їх до укріплення з балок за допомогою фалів, пропущених у три шківні блоків. Все це він зв'язав ланцюгами. Споруда нагадувала величезну плетінку з балками замість перекладин і з ланцюгами замість лозових дубців. Здавалося, що запряда не збудована, а виплетена.

Жільят збільшив кількість прив'язок, де треба, додавши ще трохи цвяхів. На розбитій Дюранді було чимало круглого залізного брухту, і Жільят наробив з нього цвяхів на добрий запас.

Працюючи, він гриз сухарі. Його мучила спрага, але пити було нічого, прісної води не залишилося. Напередодні за вечерею він до дна осушив свій дзбан. Наростивши на загату ще чотири чи п'ять балок, Жільят знову піднявся на неї і став прислухатись.

Гуркіт за обрієм ущух. Все затихло.

Море даленіло, незрушне й величне, воно цілком заслуговувало на хвалебні порівняння, якими осипають його розчулені обивателі: "як дзеркало", "спокійне, мов озеро", "гладеньке, ніби олією залите", "ласкаве, ніби дитина", "лагідне, неначе ягнятко". Синя глибіння неба гармонувала з зеленою глибиною океану. Сапфір і смарагд могли милуватись один з одного, їм нічого було один одному закинути. Ні хмаринки вгорі, ні шматочка піни внизу. Над усією цією величчю урочисто піднімалося квітнєве сонце. Кращої погоди годі було уявити.

Далеко на обрії довгий чорний шнур перелітних птахів розкреслив небо. Птахи летіли швидко. Вони прямували до суші. Їхній політ скидався на втечу. Жільят знову заходився надбудовувати хвилеріз.

Він підняв його високо, як тільки міг і наскільки дозволяли йому нерівні стіни стрімчаків.

Опівдні сонце, як йому здалося, стало припікати сильніше, ніж звичайно. Полудень — кризовий момент доби. Стоячи на міцній решітчастій греблі, яку тільки-но закінчив, Жільят вдивлявся вдалечінь. Море було не просто спокійне: воно застигло.

На ньому не виднілося жодного вітрила. Небо й далі було ясне, тільки з синього стало блякло-голубим, майже білим. Ця білість дивувала. На заході, на самому обрії, темніла плямка, нічого доброго вона не віщувала. Плямка не рухалась, але росла, залишаючись на місці. Біля підводних брил вода зарябіла легкими брижам". Добре зробив Жільят, побудувавши хвилеріз. Насувалася буря.

Безодня вирішила розпочати битву.

КНИГА ТРЕТЯ БОРОТЬБА

I

Крайнощі стикаються, протилежності сходяться

Нема нічого небезпечнішого, ніж запізнілі бурі пори рівнодення. На морі спостерігається жахливе видовище, яке можна назвати лавиною вітрів з відкритого моря.

Будь-якої пори року, особливо при новому місяці і коли він уповні, в ту мить, коли цього зовсім не чекаєш, якийсь дивний спокій раптом опановує океан. Незбагнений, безперервний рух стихає: море дрімає, воно ніжить, воно наче вирішило перепочити — можна подумати, що воно втомилося. Все корабельне ганчір'я, від рибальського прапорця до військово-морських знамен, звисав уздовж щогл. Сплять адміральські, королівські, імператорські прапори.

Раптом усі ці клапті починають ледь помітно ворухитися.

Отоді-то й треба придивлятися: якщо хмарно, — чи нема перистих хмар; якщо сонце сідає, — чи не багряніє захід; якщо настала ніч, зійшов місяць, — чи нема довкола нього світляного кільця.

В таку хвилину капітан судна або командир ескадри, якщо йому вдалося роздобути скляний барометр невідомого винахідника, розглядає цю посудинку в мікроскоп і, побачивши, що рідина в ньому подібна до розплавленого цукру, приймає запобіжні заходи проти південного вітру, а якщо вона розпалася кристаликами, нагадуючи зарості папоротника або ялинкові гілки, спішить захиститись від північного вітру. В таку хвилину, звірявшись із таємничим сонячним годинником, висіченим римлянами чи духами на одному із загадкових, стовпоподібних каменів, яких у Бретані називають менгірами, а в Ірландії круахами, нещасний бретонський або ірландський рибалка квапиться витягти своє вутле суденце на берег. А небо і море так само незворушні. Ранок встає осяйний, ранкова зоря всміхається; це сповнювало священним жахом поетів і віщунів давніх часів; вони не сміли і в думці допустити, що море може бути лицемірним. *Solem quis dicere falsum audeat?*

Похмурий привид прихованої ймовірності затулений від людини фатальною непроникністю природи. Найнебезпечнішою і найвіроломнішою є личина, під якою ховається безодня.

Кажуть: причаїлась, як вугор під каменем; а треба було б сказати: причаїлась, як буря під ясным небом.

Трапляється, що так минає кілька годин, навіть кілька днів. Лоцмани наводять підзорну трубу то сюди, то туди. Обличчя старих моряків насуплені, вони ніби тамують

гнів чекання.

Раптом розлягається сильний, але неясний шум. Якийсь загадковий перегук голосів чути в повітрі. Не видно нічого.

Морська широчінь і далі незрушна.

Однак шум усе наростає, шириться, наближається. Голоси стають виразнішими. За обрієм хтось є. Хтось страшний. То вітер. Вітер — тобто плем'я титанів, яких ми називаємо вихорами. Це незліченне поріддя пільми.

В Індії їх називають мармутами, в Іудеї — керубимами, в Греції — аквілонами. Це невідомі хижі птахи безмежжя. Бореї злітаються на поживу.

II

Вітри відкритого моря

Звідки вони? З безмежних просторів. Для їхніх розпростертих крил потрібен діаметр безодні. Для їхнього лету потрібні межі пустелі, які постійно відступають. Атлантичний океан, Тихий океан — неозорі голубі провали у безконечність — оце їм подобається. Вони оповивають їх темрявою. Вони літають юрмищами. Капітан Паж бачив одного разу під час припливу сім смерчів зразу. Над океаном їм воля, тут вони виявляють свій лютий норов. Вони замишляють спустошення. Їхня робота — марно і вічно здувати вгору хвилю. На що вони здатні — невідомо,

чого хочуть — незрозуміло. Вони сфінкси безодні, і Васко да Гама був у них Едіпом. У вічно розбурханій темряві безмежжя вони показують свої обличчя у вигляді хмар. Той, хто помітить їхні синюваті обриси на видноколі океану, в розсіяному світлі, відчуває присутність невичерпної сили. Можна сказати, що їх турбує людський розум, і вони повстають проти нього. Розум — непереможний, але й стихія — нездоланна. Що робити з неохопною всюдисутністю? Подув вітру — то палиця, то знову подув. Вітри борються, трошачи все перед собою, і захищаються зникаючи. Хто з ними зустрінеється, не знає, як позбутися лиха. Найрізноманітніші види їхніх наскоків і постійні відступи збивають з пантелику. Вони і тікають, і наступають; вони невідчутні і чіпкі. Як же їх подолати? Ніс корабля аргонавтів, вирізьблений з додонського дуба, — ніс і водночас стерничий — умовляв їх. Вони брутально повелися з цим божественним стерничим. Христофор Колумб, побачивши, що вітри готові ринутись на "Пінту", піднімався на палубу і звертався до них з першими рядками Євангелія від Іоана. Сюркуф обсилав їх лайками. "Зібралось все кодро", — казав він. Непір стріляв по них із гармат. Вони розпоряджаються хаосом. Вони володарі хаосу. Що вони роблять з ним? Усе, що їм заманеться. Лігво вітрів страшніше від лігва левів. Скільки трупів у бездонній глибині! Вітри безжально женуть темне громаддя гірко-солоних вод. Їх чути завжди, вони ж не чують нічого. Те, що вони чинять, схоже на злочин. Невідомо, супроти кого вони шпурляють шматки білої піни. Скільки блюзнірської жорстокості у корабельних катастрофах! Яка наруга над провидінням! Іноді здається, що вони плюють навіть на бога. Вони тирані місць, не досліджених людством. *Luoghi spaventosi*, — шепотіли венеціанські мореплавці. Широкі простори, тремтячи, терплять їхню сваволю. В цих безмежних пустелях твориться щось таке, чого не можна висловити. В темряві

примарюються вершники. У повітрі стоїть шум, як у лісі. Нічого не видно, тільки чути тупіт кінноти. Полудень, але раптом западає ніч — то пролітає торнадо; північ, і раптом настає день — то спалахує північне сяйво. Вихори летять за вихорами вперед, назад, якийсь страхітливий танок, ніби стихії ляскають батогами. Обважніла хмара розколюється надвое і шматками спадає в море. Хмари, які пломеніють багрянцем, світяться, гримкочуть, потім лиховісно меркнуть; випустивши летючу блискавку, вони чорніють згаслим вугіллям. Ці мішки із зливами, прориваючись, сочаться вологим туманом. Тут розжарене горно, яке бризкає дощем; тут хвилі, що розкидаються полум'ям. У білих відсвітах моря під зливою постають дивовижні далі; там, у туманах, невпинно міняючи обриси, блукають фантастичні видива. Хмари пориті страхітливими ямами. Кружляють клуби випарів, пританцьовують хвилі, на них гойдаються сп'янілі наяди; скрізь, де сягає око, хитається м'яка, обважніла морська гуща; все забарвлене у свинцевий колір; із цієї сірої імли долітають крики відчаю.

У недосяжних глибинах цієї імли тремтять велетенські снопи мороку. Іноді на стихію знаходить пароксизм безумства. Аж до обрію — неясне нагромадження валів, невпинна хитавиця, безперервне гучне клетотіння; час від часу лунає якийсь дивний тріск; можна подумати, що то чхають гідри. Тягне то холодом, то спекою. Тремтіння моря видає його страх перед тим, що може трапитись. Неспокій. Тривога. Смертельний смуток. Безмежне жажіття хвиль. І раптом ураган хижим звіром приходить напиться з океану, присмоктується до нього; вода рине у невидиму пащеку, ніби в кровососну банку, здимається пухлина. Це смерч — Престер у древніх, зверху — сталактит, знизу — сталагміт, подвійний конус основами вниз і вгору, який обертається в різні боки, вістря стоїть на вістрі, не втрачаючи рівноваги; поцілунок двох гір: одна гора піднімається — то піна, друга гора опускається — то хмара, моторошне поєднання хвилі і мороку. Смерч, як біблійський стовп, чорний удень і сяйливий уночі. Перед смерчем замовкає грім, ніби боїться його.

Неозоре хвилювання водяної пустелі — своєрідна грізна гама, жахливе крещендо: раптовий порив вітру, шквал, вихор, буря, шторм, ураган, смерч — сім струн ліри вітрів, сім нот безодні. Небо — широчінь, море — опуклість; але війне вітер, і все пропадає, тільки хаос лютує, довкола. Ось які ці суворі місця.

Вітри біжать, летять, спадають, затихають і знову оживають, шугають, свищуть, стогнуть, сміються; несамовитим, розперезаним, буйним вітрам привільно над розгніваними хвилями. В їхньому ревищі є своя гармонія. Їм лунко вторує небо. Вітри дмуть у хмару, наче в мідний ріг, вони сурмлять у сурму простору, співають у безконечності злитими в одно голосами кларнетів, фанфар, тромбонів, горнів, валторн, паче гігантський духовий оркестр. Хто в них вслухається, чує Пана. Найстрашніше те, що для них це тільки гра. Похмурі їхні нестримні веселощі. В пустельних просторах вони влаштовують облави на поодинокі кораблі. Без перепочинку, вдень і вночі, о всякій порі року, біля тропіків чи біля полюсів, сказано сурмлячи в мисливський ріг, в мішанині хвиль і хмар вони влаштовують своє знищувальне полювання на морські судна. У них зграї гончих псів. Вони забавляються. Вони наказують хвилям, своїм

собакам, гавкати на скелі. Вони то нагромаджують, то розвіюють хмари. Вони місять, наче мільйонами рук, неозорі податливі води.

Вода податлива тому, що її не можна стиснути. Коли на неї натиснеш, вона вислизає. Стиснеш її в одному кінці, вона опиниться в іншому. Так вода перетворюється в хвилю. Хвиля — втілення її свободи.

III Пояснення шуму, до якого прислухався

Жільят Великі набіги вітрів на землю відбуваються в період рівнодення. У той час шальки терезів тропіків і полюса коливаються, і на неозорому повітряному океані починається приплив над однією півкулею і відплив — над другою. Є й сузір'я, що ознаменовують ці явища: Вага і Водолій. То пора бур. Море чекає і мовчить.

Іноді небо насуплюється. Воно тьмяніє і затягується непроникною завісою. Моряки з тривогою позирають на цю похмуру імлу. Але ще більше лякає їх благодущність неба. Якщо воно в час рівнодення ясніє і промениться, то це означає, що гроза сховала пазурі. В такі дні Вежу плакальниць в Амстердамі заповнювали юрби жінок, які вдивлялися в обрій. Якщо весняна чи осіння буря запізнюється, значить, вона нагромаджує сили. Вона призбирує багатства, щоб витратити їх на руйнування. Бійтеся недоїмок моря. Анго казав: "Море — акуратний платник".

Коли чекання надто тривале, море виказує своє нетерпіння дедалі більшим спокоєм. Але магнетична напруга проявляє себе в тому, що можна було б назвати спалахуванням води. Із хвиль б'є світло. Наелектризоване повітря, вода фосфоресціює. Матроси почувають себе до краю втомленими. Такі хвилини особливо небезпечні для броненосців: їх металевий корпус може призвести до хибних показань компаса, а це загибель. Так загинув трансатлантичний пароплав "Айова".

Навіть людям, добре обізнаним з морем, у такі хвилини воно видається дивним; можна сказати, що воно боїться і водночас прагне циклона. Зрештою, деякі шлюби, незважаючи на владний поклик інстинкту, відбуваються саме таким чином. Левиця в період тічки біжить від лева. Море також охоплює любовний шал. Тому воно й здригається.

Готується страхітливе весілля.

Це весілля, подібно до одружень стародавніх імператорів, вшановується стратами. Видовище страждань — присмака до учти.

А тим часом звідти, з відкритого моря, з недоступної далини, від свинцевого обрію водяних пустель, із надр безмежного простору, летять вітри. Будьте наготові: рівнодення вступає в свої права.

Буря — це змова. Стародавня міфологія вгадувала неясні образи, злиті з великою всеохопною природою. Еол змовляється з Бореєм. Спілка однієї стихії з другою стає необхідністю. Вони розподіляють між собою обов'язки. Треба спонукати до дії хвилю, хмару, течію; ніч — їхня помічниця, треба залучити і її. Треба, щоб хтось

збивав стрілки компасів, гасив сигнальні вогні, затемнював маяки, ховав зорі. У цій змові повинно брати участь і море. Перш ніж гряне буря, чується шепіт. За обрієм урагани ведуть пошепки попередні переговори. Ось що чути віддалік у темряві, над

занімілим від жаху морем. Отаке моторошне перешіптування і почув Жільят. Фосфоресценція була першим попередженням, другим — це шепіт.

Якщо демон на ймення Легіон, то це, напевно, і є вітер. Вітер багатоликий, а повітря єдине.

Звідси випливає, що усяка буря — суміш. Цього вимагає єдність повітря. Безодня втягується в бурю. Океан допомагає шквалові. Всі його сили займають місце на лінії вогню і беруть участь у битві. Хвиля — це безодня, спрямована вгору. Вітер — це безодня, спрямована вниз. Мати справу зі штормом — значить мати справу і з морем і з небом.

Мессьє, знавець морської справи, вдумливий астроном у келї Клюні, казав: "Вітер звідусіль — скрізь". Він не визнавав місцевих вітрів навіть у закритих морях. Ніяких середземноморських вітрів для нього не існувало. Він запевняв, що розпізнає вітер на льоту. Стверджував, що в такий-то день, у таку-то годину фен з Констанцького озера, древній фавоній Лукреція, пролетів над Парижем; в такий-то день — бора з Адріатики; якось прошмигнув круговий нотус, хоч і вважається, що він замкнений у кільці Цикладських островів. Мессьє визначав характер повітряних течій. Він не погоджувався з тим, що вихровий вітер, який кружляє між Мальтою і Тунісом, і вихровий вітер, який кружляє між Корсікою та Балеарськими островами, не можуть вирватися звідти. Він не допускав, що є вітри, замкнені в клітках, як ведмеді. Він казав: "Усякий дощ — від тропіків, а всяка блискавиця — від полюсів". Вітер і справді насичується електрикою в точках перетину колуріїв, що позначають кінці земної осі, та випарами екваторіальних вод; він приносить нам від екваторіальної лінії вологу, а від полюсів — електричну напругу. Вітер — це всюдисущість.

Та все ж звідси не випливає, що немає поясів вітру. Наявність постійних повітряних течій доведена неспростовно, і з часом повітроплавання та повітряні кораблі, які ми через надмірну прихильність до грецької мови називаємо аероскафами, скористаються з головних вітрових шляхів. Нема сумніву в тому, що вітер прокладає в повітрі канали; є вітрові річки, вітрові потоки і вітрові струмки; тільки русла повітряних річок розгалужуються інакше, ніж русла річок наземних; тут усе навпаки: струмки випливають з потоків, потоки з річок, а не впадають у них; ось звідки замість поєднання розпорошення.

Це розпорошення і надає згуртованості вітрам і єдності атмосфері. Молекула, перемістившись, переміщує іншу. Рух вітрів відбувається одночасно. До цих основних причин їхньої єдності додайте рельєф земної поверхні, який, прорізаючи гірськими вершинами атмосферу, утворює повітряні чорторії та вихори на шляху вітрів і викликає зустрічні потоки. Сфера їхнього поширення безмежна. Феномен вітру — це коливання океану над океаном; навислий над водним океаном повітряний океан спирається на цю хистку масу і гойдається на цій гойдалці. Неподільне не можна перегородити. Хвилю від хвилі не відгородиш муром, Ла-Маншські острови відчувають на собі поштовхи з мису Доброї Надії. Всесвітнє мореплавство дає відсіч одному-єдиному страховиську. Всяке море — одна й та ж гідра. Хвилі вкривають море, як луска

рибу. Океан — це Кето. І на цю єдність накладається те, чому немає ліку.

IV

Turba, turma

Для компаса існує тридцять два вітри, тобто тридцять два напрямки, але ці напрямки можуть ділитися до безконечності. Вітер, класифікований за напрямком, — незліченність, а за видами — безконечність. Перелічити їх відмовився б навіть Гомер.

Полярна течія стикається з тропічною. Ось чому холод поєднується зі спекою, поштовх служить початком рівноваги, і виникає вітрова хвиля: вона здимається, кидається, дробиться, розтікається в різні боки бурхливими потоками. Розсіюючись на чотири сторони світу, вітри з несамовитою силою стрясають повітря. Тут усі румби: вітер з Гольфстріму, який оповиває туманами Ньюфаундленд; вітер з Перу — країни німого неба, де людина ніколи не чула грому; вітер з Нової Шотландії, де живе Великий Пінгвін, *Alca impennis* зі смугастим дзьобом; вихри з Ферро у морях Китаю; вітер з Мозамбіку, який не щадить човнів і джонок; вітер з Японії, насичений електрикою, — про нього сповіщають гонгом; вітер з Африки, який гніздиться між горою Столовою і Диявола, — він налітає звідти, ніби зірвавшись з ланцюга; екваторіальний вітер, який дме поверх вітрів пасатних і тих, що описують параболу, вершина якої завжди на заході; плутонічний вітер, страшне палюче дихання, що виривається з кратерів; дивний вітер, властивий вулканові Ава, він завжди породжує на півночі зеленувато-жовту хмару: мусон з Яви, проти якого споруджені цілі фортеці, названі "тюрмою ураганів"; північний вітер з відгалуженнями — англійці називають його *bush*, "чагарник"; раптові дугоподібні шквали з Малаккської протоки, які спостерігав Горсбург; могутній південно-західний вітер, що його називають памперо в Чілі і ребохо — в Буенос-Айресі, цей вітер заносить кондора у відкрите море і тим рятує його від дикуна, котрий підстерігає його, лежачи на спині в ямі під шкурою тільки-но оббілованого бичка і натягуючи ногами великий лук; хімічний вітер, що, на думку Лемері, утворює в хмарах громові стріли, гарматан кафрів; полярна пурга, впряжена в тороси, вона зсуває вічні льоди; вітер з Бенгальської затоки, що долітає до Нижнього Новгорода і руйнує дерев'яні ярмаркові балагани, поставлені трикутником, як заведено на азійських ярмарках; вітер Кордільєрів, — він піднімає велетенські хвилі і хилить до землі верхів'я дерев-гігантів; вітер з австралійських архіпелагів, де мисливці за медом розорюють вулики диких бджіл, сховані під листям велетенських евкаліптів; сірокок, містраль, урикан, суховії, вітри повені, дощові, палючі; вітри, які закидають генуезькі вулиці пилом бразильських рівнин; вітри, що підкоряються добовому обертанню земної кулі довкола своєї осі; вітри, які йому протистоять, — саме вони спонукали Еррера сказати: *Mal viento torna contra el sol*; вітри, що мчать парами в єдиному руйнівному пориві, — один проробляє те, що робить другий, а є ще древні вітри, які наздогнали Христофора Колумба біля берегів Верагуа, і ті, що сорок днів, з 21 жовтня по 29 листопада 1520 року, загрожували життю Магеллана, який підходив до Тихого океану, і ті, що дули проти Армади Філіппа II та позбивали щогли на його суднах. І сила-силенна інших — усіх не перелічиш. Вітри, які несуть жаб та сарану і женуть їх цілими хмарами над

океаном, і ті, що діють, як то кажуть, "з нальоту", — їхнє призначення топити кораблі, які зазнали катастрофи; і ті, що одним подмухом переміщують вантажі на судні, примушуючи його плисти перехнябленим: вітри, що утворюють слоїсті хмари, і вітри, що утворюють хмари у вигляді копиць; ліниві вітри-сліпаки, обважнілі від дощу; вітри з градом;

вітри, що разносять міазми пропасниці; і ті, що, примчавши, доводять до кипіння грязеві й сірчані сопки Калабрії; і ті, під якими іскриться шерсть африканських пантер, що ганяють у нетрищах Залізного мису; і ті, що летять, струшуючи з хмар грізну роздвоєну блискавицю, схожу на жало тригоноцефала; і ті, що несуть з собою чорні сніги. Така армія вітрів.

Поки Жільят будував свій хвилеріз, Дуврський риф чув віддалений чвал цієї кінноти.

Ми щойно сказали, що поняття "вітер" означає сукупність усіх вітрів.

Ця орда насувалася.

З одного боку — легіон.

З другого — Жільят.

V

Жільят робить вибір

Темні сили вдало підібрали хвилину. Випадок, якщо він існує, дуже меткий.

Поки бот був загнаний у бухту стрімчака "Людина", поки машина міцно сиділа в розбитій Дюранді, Жільят був непоборний. Бот перебував у безпеці, машина — під захистом; Дуври, ув'язнивши машину, прирекли її на повільне знищення, але оберігали її від будь-яких випадковостей. Так чи інакше Жільят мав шанс на порятунок. Гинучи, машина не загрожувала загибеллю йому. Він урятувався б на човні.

Але дочекатися, поки човен буде виведений з місця стоянки, де він був недосяжний, дати йому можливість проникнути в Дуврську ущелину, набратися терпіння, поки його також не полонить риф, дозволити Жільятові зайнятися врятуванням машини, спуском її з Дюранди і установкою на борту бота, не стати на заваді надлюдській праці, завдяки якій машина і опинилася в човні, погодитись на цю удачу — ось де була захована пастка. За всім цим стояв лиховісний привид безодні, сповнений похмурої підступності.

Тепер усе — машина, бот, Жільят — зібралося докупі в скелястому провулку рифу. Тепер вони становили собою єдине ціле. Розбити човна об риф, пустити на дно машину, втопити Жільята, — для цього був потрібен один-єдиний поштовх, спрямований в одну точку. З усім можна було покінчити зразу, одночасно, не розкидаючись; все могло бути знесене одним махом. Важко уявити собі небезпечніше становище, ніж те, в якому опинився Жільят. Здавалося, що той самий сфінкс, який, за здогадами мрійників, ховається в надрах пітьми, поставив перед ним дилему. Залишайся або виїжджай.

Виїжджати було безглуздо, залишатися — страшно.

VI

Двобій

Жільят піднявся на Великий Дувр. Звідти він побачив усе море.

На заході творилося щось неймовірне. Там виростала стіна. Велетенська стіна із хмари, перегороджуючи простір від краю до краю, повільно повзла від горизонту до зеніту. Стіна прямовисна, без єдиної тріщини на всій своїй висоті, без єдиної зазубрини зверху, здавалась вибудованою під кутомір і вирівняною під шнур. Стіна з хмари була схожою на гранітну. На півдні крутий спад хмари був абсолютно перпендикулярний до моря, а на півночі її гребінь, трошки зігнутий на зразок листа покрівельної бляхи, переходив у довгий, злегка похилий спуск. Стіна туману ширилася, наростала, але карниз її залишався паралельним лінії горизонту, майже невидної в сутінках, що нахлинули так несподівано. Повітряна стіна насувалася в цілковитій тиші. Ні згини, ні складки, ні виступи — ніщо не міняло й не хвилювало її поверхні. В незрушності насування цієї озії було щось моторошне. Померкле сонце, оповите згубним серпанком, тьмяно освітлювало це апокаліптичне видиво. Хмара затягла вже майже півнеба. Вона здавалась спадом страшної безодні. Ніби гора мороку виросла між небом і землею. Серед білого дня насувалася ніч.

Повітря нагрілось, як від гарячої печі. Із цієї таємничої товщі хмар валував туман, як у лазні пара. Небо, що з синього стало білим, тепер з білого стало сірим. Воно нависло велетенською аспідною дошкою. А внизу другою аспідною дошкою лежало тьмяне, свинцеве море. Ні подуву, ні плюскоту, ні шуму. Скільки сягнеш оком — пустельне море. Ніде не розвівалося вітрило. Птахи поховалися. Щось зрадливе відчувалося в самому безмежжі. Непомітно наростала і згущувалася темрява.

Рухома гора випарів, що наближалася до Дуврів, належала до тих хмар, які можна було б назвати хмарами-вояками. То підступні хмари. Крізь темні румовища хмар проглядали чийсь косі погляди. Наближення цієї машини вселяло жах.

Уважно придивившись до хмари, Жільят процідив крізь зуби: "Я хочу пити, і ти даси мені напитися!" Якусь мить він стояв непорушно, втупившись у хмару. Він ніби міряв поглядом бурю.

Його червона шапка лежала в кишені куртки, він витяг її і надів на голову. Вийняв з нори, яка так довго служила йому місцем нічного притулку, свої пожитки, одяг ногавиці, накинув на спину непромокальний плащ, наче лицар, що перед боєм натягає на себе весь свій обладунок. Нагадаємо, що в нього не було черевиків, але його босі ноги загрубіли під час шамотання по скелях.

Спорядившись до бою, він глянув на хвилеріз, поквапом схопив перев'язану вузлами віршовку, спустився з майданчика Дувру і, пробираючись по нижніх виступах рифу, побіг до свого складу. Не минуло й кількох хвилин, як він уже був за роботою. Велетенська безмовна хмара могла почути стукіт його молотка. Що робив Жільят? Із решток цвяхів, віршовок, балок у східній горловині протоки, футів на десять-дванадцять нижче від хвилеріза, він майстрував ще одну решітчасту загороду. Усе ще стояла глибока тиша. В щілинах рифу не зворухнулась жодна білинка. Раптом сонце сховалося. Жільят підвів голову.

Насуваючись, хмара згасила сонце, воно наче раптом щезло, його замінило якесь

бліде і тьмяне світіння.

Стіна з хмаровиння змінила свій вигляд. Тепер вона вже не виглядала суцільною. Зібралася в горизонтальні складки і, досягши zenіту, нависла над поки що чистою смугою неба. Тепер вона йшла поверхами. Формація бурі вимальовувалась у ній так само чітко, як геологічна формація в розрізі землі. Можна було розрізнити поклади дощу і пласти залягання граду. Блискавок не було, але скрізь розсіювалось якесь жахливе тьмяне сяйво. Уявлення про жах може бути зв'язане з уявленням про світло. Чулося важке дихання грози. Стояла темна тремтлива тиша. Жільят мовчки дивився, як над його головою сходяться імлісті брили, як згущуються кублища хмар. Над обрієм висіла, розпростершись, попелясто-сіра смуга туману, а в zenіті — свинцевого кольору; сизе лахміття спало з хмар угорі на тумани вниз. Тло, яке становила собою хмарна стіна, було тьманим, каламутним, землянистим, похмурим, таким, що й не опишеш. Вузька білувата хмарина, примчавши бозна-звідки, перетнула навскіс із півночі на південь високу похмуру стіну. Одним своїм краєм ця хмарина тяглася по морю. Там, де вона стикалася з розбурханими хвилями, у п'яті можна було б розрізнити якусь стиснуту червону пару. Під довгою безбарвною хмарою, зовсім низько, сновигали, нашттовхуючись одна на одну, маленькі чорні хмаринки, так, ніби вони не знали, що їм робити. Велетенська хмара в глибині, розростаючись зразу на всі боки, продовжуючи свій лиховісний наступ, згущувала морок. На сході, позаду Жільята, лишалося тільки одне віконце ясного неба, яке ось-ось мало закритися. Хоч вітру й не відчувалось, але в повітрі наче пролетів подрібнений, розвіяний серпанковий пух, ніби там, за стіною мороку, тільки-но обпатрали гігантського птаха. Чорне цупке склепіння нависло над морем, стикаючись з ним на обрії і зливаючись в імлі. Щось насувалось, і це було відчутно. Щось велетенське, важке, злостиве. Темінь густішала. Раптом з неймовірним гуркотом ударив грім.

Тут і Жільята трусонуло. В грімі є щось примарне. Ця груба реальність, що виникає в уявних краях, наводить жах. Здається, що то в оселі велетнів падають меблі. Жоден електричний спалах не сяйнув на небі при цьому страхітливому ударі. Можна б сказати, що то був чорний грім. Знову запанувала тиша. Настало щось на зразок перерви, ніби буря вибирала відповіднішу позицію. Потім повільно, одна за одною спалахнули страшні, безформні блискавиці. Вони були німими. Ніякого грому. При кожному спалахові все вмить осявалося. Стіна з хмари стала тепер печерою. Там можна було розрізнити склепіння й арки. Виднілися якісь постаті. Виділялися потворні голови, витягнуті шиї, слони з вежами на спинах; все це, майнувши, зникло.

Прямий, круглий і чорний стовп туману з клубком білої пари замість головки виглядав наче труба велетенського затонулого пароплава; він димів над водою, розводячи пару. Обриси хмар коливалися. Здавалося, що то мають прапори. В самому zenіті крізь ясно-червону товщу імлі можна було бачити непорушне ядро густого туману, непроникного для електричних іскор, — огидний зародок плоду в череві бурі. Жільят раптом відчув, як подув вітру розкуйовдив його волосся. Декілька великих крапель дощу павуками розповзлися довкола нього по камені. І тоді гримнуло вдруге.

Знявся вітер.

Терпіння мороку досягло крайньої межі; перший удар грому сколихнув море, другий — розчахнув стіну хмари від самого верху до низу, в пробоїну ринула злива. Щілини перетворилися в роззявлену, наповнену водою пащу, буря почала вивергати дощ. То була моторошна хвилина.

Злива, ураган, спалахи блискавки, удари грому, здіблені попід хмари хвилі, піна, тріскотнява, несамовиті корчі, крики, харчання, посвисти — все нараз. Чудовиська зірвалися з ланцюга.

Вітер вив і гримкотів. Дощ не падав, він валив валом.

Для такого нещасливця, як Жільят, що опинився в ущелині поміж скель серед відкритого моря з навантаженим човном, годі було уявити загрозливіше становище. Небезпека припливу, скрученого ним у баранячий ріг, була нічим порівняно з тією небезпекою, яку становила собою буря.

Жільят, довкола якого розверзлася безодня, у фатальну хвилину перед загрозою великого лиха виявив себе блискучим стратегом. Він знайшов для себе опору в самому противникові, він вступив у союз з Дуврським рифом. Відтепер колишній ворог — риф — став його секундантом у страхітливому двобої. Жільят зробив собі фортецю. В могутній морській цитаделі він позазубрював бійниці. Він сам опинився в облозі, але за кам'яною стіною. Він став, так би мовити, обличчям до океану, захистивши тил рифом. Він забарикадував протоку — цю вулицю океану. Зрештою, це було єдине, що йому залишалося робити. Здавалося, що океан, хоч би яким деспотом він був, отямиться перед обличчям барикад, як і будь-який інший тиран. Бот був захищений з трьох боків. Стоячи на якорях фертоїнг, стиснутий двома внутрішніми стінами стрімчаків, він був прикритий з півночі Малим Дувром, а з півдня — Великим, дикими крутосхилами, призначення яких скоріше вчиняти корабельні катастрофи, ніж захищати від них. Із заходу його оберігав заслон із балок, принайтовлений і прибитий до скель цвяхами — випробувана перепона, яка вистояла перед жорстоким натиском припливу, справжня фортечна брама, боковими стояками якої були обидва дуврські стрімчаки. З цього боку боятись було нічого. Небезпека загрожувала тільки зі сходу.

На сході був тільки хвилеріз. Хвилеріз — це прилад-розпилювач. Для того щоб він діяв, потрібно принаймні дві решітки. Жільятові ж вистачало часу збудувати тільки одну. Другу він зводив якраз у розпалі бурі. На щастя, вітер дув з північного заходу. Іноді море допускається помилок. Вітер, старий норд-вест, не досяг успіху, навідаючи на Дуврські скелі. Він штурмував риф збоку і не гнав хвиль ні в одну, ні в другу горловину протоки; замість того, щоб ринути в цю вулицю, він розбивався об скелі. Буря повела атаку неправильно.

Але вітри постійно міняють напрям, і, отже, треба було чекати несподіваного повороту. Якщо вітер, повернувшись, подме зі сходу, перш ніж буде збудована друга решітка хвилеріза, небезпека стане непереборною. Буря хлине в провулок поміж скелями, і тоді всьому кінець.

Оглушливе гуркотіння грози наростало. Буря посилювала удар за ударом. У цьому її

сила, але ж і слабкість. Оскільки вона — — сама лютъ, розум бере над нею гору, і людина захищається. Але яка це руйнівна сила! Нема нічого страхітливішого. Ні відстрочки, ні перепочинку, ні передишки. У марнотратстві невичерпного ховається якась підлота. Відчувається, що тут дихають легені самої безконечності. Весь неосяжний збунтований простір ринув на Дуврський риф. Лунали якісь незліченні голоси. Хто ж це так кричав? У цих голосах панічний жах. Іноді здавалося, що десь перемовляються, ніби дають наказ. І рантом — гикання, звуки мисливських ріжків, дивна тупотнява, і розкотисте і величне ревище, зване моряцькою мовою "покликом океану". Безконечні летючі спіралі вітру з диким свистом крутили воду, хвилі перетворювалися в гігантські колеса, і їх, наче велетенські диски, кидали в скелі невидимі атлети. На скелях понависали величезні клуби піни. Зверху — потоки зливи, знизу — плювки моря. Згодом ревіння посилювалось. Ні гомін юрби, ні гарчання диких звірів не можуть дати уявлення про той гуркіт, який супроводжує переміщення бойових сил океану. Хмара біла з гармати, град сипав картечцю, вали йшли на приступ. В деяких місцях усе було непорушним, а в інших — вітер пролітав зі швидкістю двадцять сажнів на секунду. Скільки глянеш оком, море біліло мильною піною, змилені води застиляли горизонт на десять миль довкола.

Вогненна брама відчинялася і зачинялася. То тут, то там хмари наче підпалювали одна одну, над румовищем інших червоних хмар, схожих на розжарені головешки, вони кубились багряним димом. Якісь леткі постаті стикалися між собою в небі і, постійно міняючи обриси, зливалися до купи. Вода лилася струменями. У небесах лунали постріли цілих військових підрозділів. Посеред темної бані неба неначе перекинувся велетенський кіш, з якого наввипередки сипалися смерч, град, хмари, багрянець, фосфоричні іскри, темрява, світло, удари грому, блискавиці. Ось яке страхіття являє собою перекилена безодня.

Жільят, здавалося, ні на що не звертав уваги. Він схилювався над своєю роботою.

Виростала друга решітчаста загорода. На кожен удар грому він відповідав ударом молота. Серед хаосу виразно розрізнялися ці рівномірні звуки. Жільят був простоволосий: шквал зірвав з нього шапку.

Йому дуже хотілося пити. Очевидно, в нього була гарячка. В западинах скель довкола нього поутворювались калюжки. Час від часу він запускав у них руку і пив з долоні.

Потім, навіть не дивлячись на безчинства бурі, знову брався за роботу.

Все могло залежати від однієї миті. Він знав, що чекає його, якщо він своєчасно не закінчить спорудження хвилеріза. Навіщо ж гаяти хвилину, щоб заглянути в обличчя смерті, яка наближалася?

Море вирувало й кипіло довкола нього, як перегрітий казан. Лунали тріскотнява і гул. Іноді здавалося, що блискавка збігає вниз, наче по сходах. Електричні розряди не згасали на прискалках, очевидно, багатих прожилками діорита. Падали градини завбільшки з кулак. Жільят змушений був потрушувати складки своєї куртки. Навіть у кишені набилося повно граду.

Шторм тепер налягав із заходу і вдарив у перегородку між двома Дуврами. Але Жільят довіряв цій греблі і мав рацію. Виготовлена з великого шматка носової частини борту Дюранди, вона легко відбивала напади хвиль; пружність — це опір; згідно з розрахунками Стівенсона, проти хвилі, яка сама собою еластична, дерев'яна споруда відповідних розмірів, запазована і певним способом зміцнена ланцюгами, являє собою перепону набагато міцнішу, ніж кам'яний хвилеріз. Дуврська гребля відповідала цим вимогам: до річі, вона була так вдало поставлена, що хвиля, вдаряючи в неї ззовні, неначе молот при забиванні цвяхів, ще щільніше припирає її до скелі і тим самим зміцнювала; щоб повалити її, потрібно було б перекинути Дуври. Справді-бо, штормові тільки й вдалося, що обплювати піною бот поверх перепони. З цього боку, натикаючись на греблю, буря мусила вдовольнитися лише плювками. Жільят не звертав уваги на її потуги. Його нітрохи не турбувала несамовитість ворога, що нападав ззаду. Клапті піни, летячи з усіх боків, були схожі на клубки вовни. Вода, могутня й розлючена, затоплювала скелі, піднімалася на них угору, проникала всередину, просочувалася крізь сітку пор у брилах і виходила назовні крізь вузькі щілини, подібні до напіввідкритих ротів, звідки невтомно й спокійно били невеличкі фонтани. Сріблясті струмочки граційно спадали з цих отворів у море.

Допоміжна решітчаста перегородка у східній горловині протоки була майже готова.

Залишалося тільки зв'язати кілька вірьовок та ланцюгів, наближалася хвилина, коли ця загородка в свою чергу вступить у боротьбу.

Рантом небо прояснилося, дощ ущух, хмари розсунулись, вітер змінив напрям, у зеніті розчахнулося щось на зразок велетенського тьмяного вікна, блискавки погасли; можна було подумати, що це вже кінець. Але то був тільки початок.

Південно-західний вітер змінився на північно-східний.

Гроза разом з новим полчищем ураганів збиралася відновити битву. Лютий північний вітер готувався до наступу. Мовою мореплавців таке небезпечне відновлення бурі називається "контршквалом". Південний вітер несе більше дощів, північний вітер — більше блискавиць.

Тепер навала сунула зі сходу і була спрямована на вразливе місце.

Цього разу Жільят покинув свою роботу й почав спостерігати.

Він виліз на виступ скелі, навислий над другою, майже закінченою чергою хвилеріза.

Якщо перше прясло хвилеріза знесе шквалом, то воно розтощить і друге, ще по закріплене як слід, і, отже, уламки розчавлять Жільята. В такому разі Жільят був би вбитий на місці там, де стояв, і не побачив би, як машина, бот і вся його праця

гине в бездонній прірві моря. Така розв'язка була цілком імовірною. Жільят, сповнений непохитної рішучості, рахувався з нею і навіть прагнув її. В цьому крахові всіх його надій йому залишалося тільки одне — вмерти, вмерти першим, бо машину він вважав живою істотою. Він відкинув лівою рукою волосся, що налипло йому на очі, змокріле від дощу, захопив у руки свій вірний молот, хитнувся назад і, прийнявши загрозливу позу, почав чекати. Чекати довелося недовго.

Сигналом послужив гуркіт грому. Блідий просвіт у зеніті закрився, напад зливи вдарив з новою силою, все знову потемніло, залишився палати тільки один факел — блискавка. Моторошний наступ розпочався знову.

На сході, за стрімчаком "Людина", в безперервних спалахах блискавиці піднялася велетенська хвиля. Вона була схожа на гігантський скляний згорток. Сіро-зелена, без піни, вона перегородила собою все море. Вона підбиралася до хвилеріза. Чим ближче вона підкочувалася, тим більше здувалася: то був розмашистий вал мороку, який ішов з океану. Глухо гуркотів грім.

Вал досягнув скелі "Людина", розколовся надвоє і ринув далі. Обидва його рукави, з'єднавшись, перетворились у височенну водяну гору. Вона тепер насувалася не паралельно, як раніше, а перпендикулярно до хвилеріза. То був вал, який за формою здавався колодою.

Цей таран кинувся на хвилеріз. Удар супроводжувався оглушливим риком. Все змішалось в пінявому шумовинні. Той, хто не бачив, не може собі уявити снігоподібних лавин, викидуваних морем, лавин, що поглинають скелі заввишки понад сто футів, як наприклад, Великий Андерло на Гернсеї і Щипець на Джерсеї. А в Сент-Марі на Мадагаскарі вони перелітають через мис Тентенг.

На якийсь час пінява хвиля закрила все навкруги. Нічого не було видно, крім розлючених вод, крім дивовижного виверження піни, котра білим саваном кружляла під крижаним могильним вітром; нічого не було чути, крім громового різноголосся бурі, яка супроводжувала руйнівну роботу моря. Піна розвіялась. Жільят усе ще стояв на тому ж місці.

Хвилеріз затримав навалу. Жоден ланцюг не порвався, жоден цвях не вискочив. Під час випробування греблі виявились дві якості хвилеріза: він пружний, як пліт, і міцний, як мур. Ударивши об нього, вал розсипався на бризки. Струмочок піни, проповзши змією по закрутинах протоки, губився під човном. Людина, яка накинула намордник на океан, не збиралася відпочивати. На щастя, буря раптом повернула в інший бік. Хвилі знову несамовито накинулись на недоступні стіни рифу. То був перепочинок. Жільят скористався з нього, щоб закінчити спорудження задньої решітки.

За цією роботою минув день. Шторм з якоюсь лиховісною святковістю штурмував фланги рифу. Урна води й урна вогню, стоячи в хмарах, не спорожнялися. Вітер стелився низом, знову шугав угору, нагадуючи своїм хвилеподібним летом пересування дракона. Ніч підкрадалася в сутінках, її не можна було не помітити. Зрештою, вона не принесла з собою цілковитої темряви. Грози, то осяваючи, то осліплюючи блискавками, перемижують світло й темряву. Щойно було ясно, як серед білого дня, і раптом — чорна ніч. Тільки-но прошмигне якесь марево, і знову все затягує густа імла.

Фосфорична смуга, яскріючи ясно-червоно, як полярна зірка, палахкотіла язиками примарного вогню за товщею хмар, широко розливаючи довкола себе бліде сяйво. Широкі пасма дощу переливались іскристим сяйвом.

Відблиски цього сяйва допомагали Жільятові і керували ним. Раз він обернувся до блискавки і сказав: "Потри-майно мені свічку!"

При миготливому світлі блискавок йому вдалося підняти задню решітку ще вище, ніж передню. Хвилеріз був майже готовий. Коли Жільят прикріплював на його гребені форштевень Дюранди, вітер дмухнув йому просто в обличчя. Це примусило його підвести голову. Вітер ввірвався в ущелину. Він знову раптово став північно-східним. Наступ на східну горловину тіснини відновився. Жільят окинув поглядом морську далину. Хвилерізові знову загрожував штурм; море готувало новий удар. Важко накинувся перший вал, за ним пішов другий, за другим — третій, і так, за валом вал, п'ятий, шостий, безладно, майже одночасно; нарешті останній, страхітливий.

Він ніби ввібрав у себе руйнівну силу всіх попередніх і здавався живою істотою. Не важко було уявити при вигляді прозорого, здутого тіла хвилі обриси зябрів і плавників. Хвиля розплющилась і зібгалась на хвилерізі. Звіроподібний вал розбився і розлетівся на бризки, нагадуючи велетенську гідру, розпластану на брилі граніту й дерева. Умираючи, він чинив спустошення. Він ніби чіплявся за скелі і кусав їх. Від могутнього струсу аж захитався риф. Поштовхи змішувалися з якимось диким звірячим ревом. Піна здавалася слиною Левіафана.

Коли піна спала, стало видно пошкодження. Останній наліт хвилі завдав чималої шкоди. Хвилеріз цього разу зазнав аварії. Довгу важку балку вирвало з передньої решітки і кинуло через задню запруду на виступ скелі, який Жільят обрав собі за тимчасовий спостережний пункт. На щастя, його там у той час не було, інакше його вбило б на місці.

Якось дивовижна випадковість, завадивши балці відскочити, врятувала Жільята від сильного поштовху і удару рикошетом. Як побачимо, ця випадковість пішла йому на користь і надалі, вже в іншому відношенні.

Між виступом скелі і внутрішнім крутосхилом тіснини зяяла широка щілина, наче прорубана сокирою чи пробита клином. Балка, підкинута хвилею в повітря, застрягла одним кінцем у цій щілині. Щілина розширилась. Тоді Жільятові спало на думку налягти на другий кінець. Балка, застрягши в щілині скелі й розширюючи її, стирчала звідти, як випростана рука. Вона йшла вздовж внутрішньої стіни ущелини, до того ж вільний її кінець відступав дюймів на вісімнадцять-двадцять від щілини. Відстань цілком достатня, щоб здійснити задум.

Жільят уперся ногами, колінами й руками в крутосхил і натиснув плечима на величезний важіль. Балка виявилась довгою, це збільшувало силу натиску. Скеля була вже розхитана. Одначе Жільятові довелося братися за діло чотири рази. Волосся його змокрило не тільки від дощу, а й від поту. Четвертий поштовх був шалений. Скеля загарчала, щілина, переходячи в тріщину, роззявилась, як паща, і важка озія з жахливим гуркотом, який ніби вторував перекотам грому, гепнулась у вузький прохід поміж скелями.

Уламок скелі звалився, прямий, як жердина, якщо так можна висловитись, і не розколовся на шматки.

Уявіть собі менгір, який звалився на воду всією своєю масою.

Балка-важіль полетіла слідом за брилою, за нею тягло й Жільята, і він мало сам не

впав зі скелі.

У тому місці було неглибоко, дно застинали валуни.

Моноліт, збивши піну, яка обліпила Жільята, заліг між головними, паралельними один до одного крутосхилами тіснини поперечною стіною, на зразок з'єднувальної рейки між їх обома високими стінами. Обидва його кінці впиралися в них; скинутий камінь був трохи задовгий, і його вивітрена вершина відбилась, вганяючись у протилежну скелю. Біля місця падіння утворився химерний тупик, який зберігся й донині. За цією кам'яною загородою вода майже завжди спокійна.

Нова опора була міцнішою від дощатого щита з борту Дюранди, встановленого між двома Дуврами.

Ця перепона появилась своєчасно.

Море продовжувало завдавати удари. Хвиля завжди впирається, натрапивши на перешкоду. Перша пошкоджена решітка почала розвалюватися. Розрив навіть в одному з кріплень хвилеріза перетворюється в тяжке нещастя. Розширення пробоїни неминуче, і нема ніякої можливості полагодити її на місці. Хвиля змила б робітника. Спалах блискавки, освітивши риф, дав можливість Жільятові побачити шкоду, завдану хвилерізу: розкидані колоди, кінці мотузок, розгойдуваних вітром, обривки ланцюгів, дірка в центрі споруди. Друга решітка лишилась не-ушкодженою. Кам'яна брила, з такою силою кинута Жільятом в ущелину позаду хвилеріза, являла собою найнадійнішу загороду, але мала один недолік: була занадто низькою. Море не могло її зруйнувати своїми ударами, зате могло через неї переливатись. Нічого було й думати про те, щоб наростити її. Тільки гранітними плитами можна було підняти цей заслон, на-клавши їх зверху — все інше виявилось б марним. Але

яким чином їх відколоти, як перенести, як підняти, як поставити одна на одну й закріпити? Можна надбудувати дерев'яний зруб, але не скелю.

Жільят не був Енкеладом.

Його турбувало те, що гранітний перешийок не досить високий.

Цей недолік незабаром дався взнаки. Шквали не відступали від хвилеріза; вони не просто затялися, вони ніби впилися в нього. Здавалося, що по цій розхитаній споруді тупотять чийсь ноги.

Раптом від розгойданого хвилеріза відірвався шматок карленгса; він перемахнув через другу решітку, пролетів над поперечною брилою, де його підхопила вода й понесла по звивистій тіснині. Жільят втратив її з поля зору. Цілком можливо, що цей шмат колоди міг налетіти на човен. На щастя, буря, бушуючи поза межами рифу, майже не впливала на воду, замкнуту з усіх боків усередині його. Хвиля пробігала там повільно, тому удар міг бути не надто різким. Зрештою, Жільят не мав часу займатися ушкодженням човном, якщо б навіть аварія з ним сталася; всі небезпеки обступили його зразу, буря зосередилась на одній уразливій точці, перед ним стояло невідворотне.

Запала непроглядна темрява, блискати перестало — лиховісна одностайність. Хмари і води діяли спільно; почувся глухий удар.

За ударом пролунав тріск.

Жільят подався вперед. Решітка — передня лінія запруды — була пробита. Було видно, як у воді підстрибують кінці балок. Море скористувалося першим хвилерізом, щоб за його допомогою розірвати другий.

Жільят відчув те, що відчув би полководець, побачивши поразку свого авангарду.

Другий ряд балок витримав удар. Арматура задньої споруди була міцно перев'язана і підперта. Але зірвана решітка була важкою і цілком відданого на волю хвиль, котрі тіпали нею на всі боки, то піднімаючи, то опускаючи. Канатні кріплення поки що тримали її вкупі, не даючи їй розповзтися, вона була все такою ж громіздкою, і якості, надані їй Жільятом як засіб захисту, тепер пішли на шкоду, бо вона стала чудовим знаряддям руйнування. Із щита вона перетворилася в довбню. До того ж скрізь із пробоїн стирчали кінці балок і вся зірвана решітка ніби наїжачилась шипами і зубами. Не можна було вигадати зброї нищівнішої і страшнішої, ніж та, якою зараз орудувала буря.

Гребля стала каменюкою для метання, а море — катапультою.

Удари йшли один за одним з якоюсь трагічною рівномірністю. Жільят, замислившись, стояв позаду брами, якою він сам забарикадував вхід до протоки, і прислухався, як у них стукає смерть, прагнучи прорватись досередини.

Він з гіркотою розмірковував, що якби не клята труба Дюранди, котра, як на лихо, застрягла в розбитому корпусі судна, то він, вернувшись уранці на Гернсей, ось уже в цю хвилину стояв би в порту зі своїм ботом і врятованою машиною.

Те, чого він боявся, сталося. Буря ввірвалася в протоку, і вона зайшлася якимсь харчанням. Перемішані уламки розтерзаних хвилерізів закрутилися, неначе смерч, і разом з валом, ринувши на кам'яний бар'єр, що стояв, ніби гора серед потоку, зупинились. То було якесь безладне сплетіння, безформний частокіл із балок, що пропускав хвилі, але все ще їх розпилював. Переможена опора вмирала героїчно. Море розбило її на друзки, а вона дробила море. Перекинута, вона все ще не втрачала боєздатності. Скеля, утворюючи заслін, який був перешкодою непереборною, підтримувала її. Тіснина, як уже мовилось, була в цьому місці дуже вузькою;

переможний шквал втиснув усю масу перемішаних, понівечених уламків хвилеріза в цю тісну горловину; сама тільки сила його натиску, збиваючи в купу і нагромаджуючи уламки один на одного, перетворила руїну в твердиню. Румовище стало непохитним.

Вирвалося всього тільки декілька балок. Їх порозкидали хвилі. Одна пролетіла в повітрі просто над головою Жільята. Він навіть відчув, як йому в лице війнуло холодним вітерцем.

Але деякі вали, ті самі велетенські вали, що під час бурі налітають з незмінною рівномірністю, перестрибували через рештки хвилеріза. Вони спадали в протоку і, незважаючи на колінця, якими вона звивалася, все ж каламутили воду. Вода стала сердито здиблюватись. Похмурі поцілунки, якими хвилі слинили скелі, ставали все настирливішими.

Як тепер завадиш піднятим брижам домчати до човна?

Для шторму треба зовсім мало часу, щоб замкнуті в тіснині води забурунили; кілька подувів вітру — і човен буде пробитий, а машина потоне.

Думаючи про це, Жільят здригався.

Але він не занепадав духом. Ніщо не могло примусити відступити цю непохитну душу.

Тепер ураган влучив у ціль і з скаженою люттю кинувся ж середину протоки, між двох крутосхилів.

Раптом на недалекій відстані позаду від Жільята пролунав і прокотився ущелиною тріск, жахливішого від якого він ніколи не чув.

Затріщало з того боку, де стояв човен.

Жільят кинувся туди.

Із західної горловини протоки, де він стояв, йому не було видно човна, бо ущелина йшла зигзагами. За останнім поворотом Жільят зупинився і почав чекати блискавки.

Блискавка спалахнула й освітила всю картину.

На удар хвилі в східну горловину відповів порив вітру, нагрянувши на західну. Це загрожувало нещастям.

З ботом чогось особливого ніби й не сталося: він і далі стояв на трьох якорях і не давав приводів для занепокоєння, зате корпус Дюранди був у жахливому стані.

Ця руїна являла собою прекрасну мішень для бурі. Вона висіла в повітрі високо над водою, ніби підставляючи себе під удари. Дірка, яку прорізав у кораблі Жільят, щоб звільнити машину, зовсім ослабила каркас. Кільовий брус був перепиляний. Отже, в скелета перебито хребет.

А більше й не треба було. Палубний настил зігнувся, як напіврозкрита книга. Судно розчленилось. Отоді й пролунав тріск, який Жільят почув крізь виття урагану.

Те, що він побачив, підійшовши ближче, здалося йому непоправним.

Зроблений Жільятом квадратний виріз перетворився на смертельну рану. Вітер зробив з надрізу надлом. Поперечна тріщина розділила корпус корабля на дві половини.

Задня частина, та, що висіла ближче до човна, міцно застряла в гранітних лещатах скелі. Передня ж частина, та, що бовваніла напроти Жільята, провисла над ущелиною.

Будь-яке місце надлому до пори до часу стає начеб петлею воріт.

Вся ця озія хилиталася на розбитих зв'язках, як на шарнірах, і вітер розгойдував її зі страхітливим скрипом.

На щастя, бот уже був не під нею.

Але від цього гойдання здригалася і друга частина корпусу, поки що міцно й незрушно затиснута між Дуврами. Від здригання до руйнування — один крок. Під настирливим натиском вітру ушкоджена частина судна могла зірватися і раптово потягти за собою другу, майже дотичну до човна, і тоді бот і машина загинули б під обвалом.

Все це стояло в Жільята перед очима.

То була катастрофа.

Як запобігти їй?

Жільят належав до тих людей, що були здатні притягти собі на допомогу навіть саму небезпеку.

Якийсь час він зосереджено розмірковував.

Потім збігав у свій арсенал по сокиру.

Молот попрацював на славу, тепер настала черга на тесло.

Жільят піднявся на каркас пароплава, ступив на ту його частину, яка не гойдалась, і, нахилившись над прірвою між двома Дуврами, почав підрубувати надтріснуті балки та всі рештки кріплень, на яких повис уламок корпусу.

Роз'єднати остаточно обидві половини зруйнованого судна, звільнити частину, що збереглася, скинути в морс все, над чим уже запанував вітер, віддати бурі її частину — ось яке завдання стояло перед ним. Воно було не так важке, як небезпечне. Нависла половина корпусу, яку тягли вниз вітер і власна вага, була з'єднана з другою зовсім у небагатьох місцях. Весь корпус скидався на складень, у якому одна напіввідчинена віконниця стукалась об другу. Всього лишень п'ять чи шість з'єднувальних балок, зігнутих і надтріснутих, але ще не попереламуваних, тримали повислу частину. Їх надломи скрипіли і розширювались під кожним подувом

вітру, і сокирі залишалося тільки допомагати вітрові. Неміцність цих зв'язок, полегшуючи перерубування балок, робила його вкрай небезпечним. Все могло зразу звалитися вниз під Жільятовими ногами.

Буря шаленіла. Спочатку вона була тільки страшною, тепер стала жахливою. Судороги моря дійшли й до неба. Досі хмара була незалежною, здавалося, вона чинила, що їй заманеться. Вона всьому давала поштовх, вона доводила до несамовитості хвилі, але сама зберігала якусь похмуру рівновагу. Внизу було оскаженіння, вгорі — гнів. Небо — живе дихання, океан — звичайна піна. Звідси влада вітру. Ураган — то злий геній. Одначе його непокоїло захмеління власною жахливістю, і він став усього тільки вихором. То було засліплення, що породжує тьму. Іноді на бурю наводить потьмарення розуму, так, ніби небу щось стукає в голову. Безодня не знає, що чинить. Вона гатить громи навмання. Нема нічого жахливішого. Це моторошні хвилини. Двигтіння рифу досягло крайньої межі. Всяка буря тримається свого таємничого напрямку, але в такі хвилини вона його втрачає. Це найгірше, що є в бурі. Саме тоді вітер, як сказав Томас Фуллер, і перетворюється в "буйно божевільного". Саме тоді, під час грози, і відбувається та безперервна витрата електрики, яку Піддінгтої називає "каскадом блискавок". Саме тоді, невідомо з яких причин, і виникає там, де хмара найчорніша, синювате світляне коло, ніби віконне, щоб спостерігати загальне сум'яття; іспанські моряки в давнину називали його "оком бурі", el ojo de tempestad. Це похмуре око і дивилося на Жільята. Зі свого боку Жільят теж дивився на хмару. Тепер він підводив голову. Після кожного удару сокирою він зверхньо піднімався. Він був, — а може, це тільки здавалося, — надто близьким до загибелі, щоб не відчутти гордості за себе. А може, він впадав у відчай? Ні. Нестямним нападам несамовитості океану він протиставляв не тільки відвагу, а й обережність. Ходячи по розбитій Дюранді, він

ступав ногами тільки по тих місцях, які трималися міцно. Він і ризикував, і остерігався. Він теж дійшов до несамовитості. Його сили подвоїлись. Його п'янила безстрашність, він був у якомусь самозабутті. Удари його сокири звучали, як виклик. Здавалося, що він здобув ясність думки, тобто те, що втратила буря. То був трагічний двобій. З одного боку — невичерпність, з другого — невтомність. Хто кого здолає? Страхітливі хмари малювалися в безмежжі головами горгон; було пущено в хід усе, чим можна залякати; хвилі сипали дощем, а хмари плювалися піною; над морем схилялися духи вітру; спалахували багрянцем блискавки й гасли, і після такої знемоги морок ставав страхітливим. Холодна злива, не перестаючи, хлюпала з усіх боків; довкола все вирувало; густа темрява, здавалось, перевалювалась через краї неба; розтерзані купчасті попелясті хмари, обважнілі градом, кружляли, ніби в нападі сказу; у повітрі гуло, наче в решеті трясли сухий горох; зустрічні електричні іскри, які спостерігав Вольта, перескакували з хмари на хмару, гралися в громовержні ігри; страшними були безконечно довгі переكاتи грому, блискавиці спалахували поруч з Жільятом. Він, здавалося, дивував безодню. Ступаючи то сюди, то туди з сокирою в руках по хисткій Дюранді, палуба якої дрижала під ним, він рубав, тесав, пробивав, розтинав, блідий у відсвітах блискавки, зі скуйовдженим волоссям, босоногий, у лахмітті, з обличчям, забризканим морською піною, величний у цьому збіговиську громів.

Боротися з оскаженілою стихією можна тільки вправністю. І вправність Жільята перемогла. Він намагався досягти того, щоб розбита частина судна обвалилася вся зразу. Задля цього він підрубав надломлені балки, що висіли, як на шарнірах, але підрубав не до кінця, — тепер вони трималися на волоску. Раптом він зупинився з піднятою вгору сокирою. Діло було зроблене. Шматок судна відірвався повністю. Половина каркаса розбитої Дюранди провалилася у воду під Жільятом, який стояв на другій половині судна і, нахилившись, дивився вниз. Уламок впав у протоку прямовисно і, сипнувши по скелі бризками, застряг в ущелині, не досягнувши дна. Він виступав з води, піднімаючись над хвилями футів на дванадцять; палубний настил став стіною між Дуврами, як і скинута раніше кам'яна брила, котра трохи далі лежала поперек ущелини; він дозволяв піні тільки трішечки пробиватися по краях; то була п'ята барикада, поставлена Жільятом проти бурі на цій океанській вулиці. Сліпий ураган сам попрацював над спорудженням цієї барикади. То дуже добре, що вузький проміжок між обома берегами протоки не дав можливості

цій греблі сягнути дна. Це робило її вищою. До того ж під нею могла пробиватися вода, що зменшувало силу прибою. Те, що може проповзти низом, не мусить долати перешкоду верхом. У цьому частково й полягає секрет плавучих хвилерізів.

Відтепер, що б не виробляла хмара, нічого було боятися за бот і за машину. Вода довкола них бурунити вже не могла. Між заслоном, що прикривав Дуври з заходу, і новою перегородкою, яка захищала їх зі сходу, їм не були страшні жоден набіг моря, жоден подув вітру.

Загрозу катастрофи Жільят обернув на засіб порятунку. Хмара врешті йому допомогла.

Звершивши свою справу, він зачерпнув долонею воду з калюжі і, втамувавши спрагу, гукнув до хмари: "Ех ти, дурепа-недотепа!"

То був вираз веселої іронії войовничого розуму, який констатував неподоланну тупість розлючених стихій, скинутих до становища слуг; Жільят відчував ту одвічну потребу паплюжити ворога, витоки якої йдуть від гомерівських героїв.

Жільят спустився в бот і, скориставшись сяйвом блискавки, оглянув його. Допомога нещасному човнові прибула вчасно. Його добряче потіпало під час урагану, і він уже почав прогинатись. Окинувши човна побіжним поглядом, Жільят не знайшов у ньому ніяких пошкоджень. Одначе було очевидно, що човен зазнав сильних струсів. Але хвилювання моря вляглося, і корпус випростувався сам; якорі виявились надійними, а машину міцно тримали чотири ланцюги.

Не встиг Жільят закінчити огляд, як щось біле прошмигнуло повз нього і зникло в темряві. То була чайка.

Добра прикмета під час шторму. Якщо прилітають птахи, значить, гроза йде геть.

Другий добрий провісник погоди — посилене гуркотіння грому.

Надмірне завзяття бурі виснажує її сили. Це знають усі моряки. Останнє випробування важке, але триває недовго. Найбільше оскаженіння блискавиць провіщає кінець грози.

Дощ раптом ущух. Тільки грім ще понуро перекочувався між хмарами. Шум бурі припинився, як припиняється шум від дошки, що впала на землю. Гроза ніби надломилась, якщо так можна сказати. Велетенське громаддя хмар розсипалось на шматки. Темряву розрізала надвоє смужка чистого неба. Жільят остовпів — був ясний день.

Буря тривала близько двадцяти годин.

Вітер її приніс, він і відніс. Морок танув, розвіювався і заходив за обрій.

Безладно кублились розірвані тумани; вони ніби тікали світ за очі; по всій передовій лінії хмар, від краю до краю, ішов відступ; чути було протяжний, затихаючий гул, упало кілька останніх краплин дощу: у відгомоні громів відлетіла темрява, ніби юрба грозових колісниць.

Раптом усе небо засиніло.

Тільки тепер Жільят відчув, як він стомився. Сон злітає на втомлену людину, як хижий птах на здобич. У Жільята підкосились ноги, він упав у човен, не вибираючи місця, і зразу ж заснув. Так він проспав міцним сном декілька годин, ні разу не поворухнувшись. Він витягся в човні так, що його не можна було відрізнити від брусків і балок, серед яких він лежав.

Коли Жільят прокинувся, то відчув голод.

КНИГА ЧЕТВЕРТА ТАЙНИКИ РИФУ

I

Голодний не тільки Жільят

Буря відлетіла. Але хвилі поза межами рифу ще не вляглися, отож відпливти зараз було неможливо. До того ж день хилився до вечора. З теперішнім вантажем бота

доплисти до Гернсею перед північчю можна було б тільки рано-вранці.

Хоч голод і підганяв Жільята, він почав з того, що роздягся, — це був єдиний спосіб зігрітися.

Він промок до рубця під час грози, але дощова вода змила морську воду, і його вбрання тепер могло швидше висохнути.

Жільят залишив на собі самі тільки штани, закативши їх до колін.

Він порозстилав на виступах скель сорочку, плащ, куртку, овчину, ногавиці, притиснувши їх камінням. Потім згадав, що треба поїсти.

Озброївшись ножем, якого завжди старанно вигострював і тримав у належному стані,

він відколупав від скелі кілька гірських скойок, які належать до того ж виду, що й венерки Середземного моря. Відомо, що їх їдять сирими. Але після такої тяжкої і складної праці то була надто скупа пожива. Сухарів не лишилося. Зате води не бракувало, її вистачило б не тільки щоб напитися, але й втопитися.

Жільят скористався з відпливу і став блукати серед скель у пошуках лангуст. Море оголило багато мілин, і це обіцяло добрий улов.

Однак він не подумав про те, що тепер уже нічого не зможе спекти. Якби в нього був час заглянути в свій склад, то він побачив би, що усе поруйноване зливою. Вугілля і дрова позаливало водою, з його запасів прядива, яке служило йому трутом для підпалу, не залишилося сухим жодного волоконця. Розпалити вогонь було неможливо.

Зрештою, зіпсувався і повітронадувний прилад; дашок над ковальським горном зірвало ураганом; буря пограбувала майстерню. З тими інструментами, які лишилися після погрому, Жільят від сили міг би ще працювати як тесля, але не як коваль. Та поки що Жільят не думав про свою майстерню.

Настирливий голод тягнув його в інший бік, і ні про що більше не думаючи, крім їжі, він пустився в пошуки обіду. Він блукав не в горловині рифу, а поблизу неї, на протилежних боках скель. То було місце, в якому Дюранда два з половиною місяці тому напоролася на риф.

Для полювання, котрим зайнявся Жільят, зовнішній бік протоки був зручніший, ніж внутрішній. Під час відпливу краби звичайно виходять з води, щоб подихати. Вони залюбки гріються на сонці. Ці потворні істоти люблять спеку, їхня поява з води серед білого дня справляє дивне враження, їхні скупчення обурюють. Коли дивишся, як вони незграбно, бочком, важко видряпуються з горбика на горбик по нижніх виступах скель, наче по приступцях сходів, то мусиш визнати, що і в океані водиться гаддя.

Уже два місяці Жільят харчувався цим гаддям.

Однак у той день морські раки і лангусти поховалися. Буря порозганяла цих самітників по їхніх схованках, і вони ще не очунали. Жільят тримав наготові розкритий ніж і час від часу відколупував від водоростей якусь скойку. Він їв їх на ходу.

Він був недалеко від того місця, де загинув сьєр Клюбен.

Жільят уже думав задовольнитись морськими їжаками і каштанами, як раптом під його ногами щось булькнуло. Великий краб, наляканий його наближенням, стрибнув у

воду.

Краб не встиг пірнути глибоко, тому Жільят не втратив його з виду. Жільят кинувся йому навздогін уздовж підніжжя рифу. Краб утікав.

Раптом він зник.

Він, очевидно, зашився в якусь щілину під каменем! Жільят вхопився рукою за виступ скелі і, нагнувшись, заглянув під гранітний навіс.

Там і справді була щілина. Краб, напевно, сховався в ній.

То була не звичайна западина, а щось на зразок портика. Вода заходила під портик, але там було неглибоко. Виднілося дно, всіяне валунами. Валуні були сіро-зелені, обвиті водоростями, а це свідчило про те, що вони завжди були під водою. Зверху вони скидалися на зеленуволосі дитячі голівки;

Жільят затиснув у зубах ніж, спустився вниз, чіпляючись руками й ногами за граніт, і стрибнув у воду. Вона сягала йому майже до плечей.

Він ступив під портик. Опинився в якомусь кам'яному коридорі з гладенько відполірованими стінами, під старовинним стрільчастим склепінням. Краба ніде не було видно. Намацуючи ногами дно, Жільят рушив уперед. Згущувалася темінь, і невдовзі він перестав розрізняти будь-що перед собою.

Кроків через п'ятнадцять склепіння над його головою скінчилося. Він вийшов з коридора. Стало просторіше і тому видніше; до того ж його зіниці в темряві розширились, і він став бачити чіткіше. Раптом він завмер здивований.

Він знову опинився в тій дивовижній печері, у якій побував місяць тому.

Тільки тепер він увійшов у неї з моря.

Він пройшов крізь ту саму арку, яка минулого разу була затоплена. Значить, під час найбільших відпливів вона буває доступною. Його очі призвичаїлись до темряви. Він бачив усе краще й краще. Був приголомшений. Він знайшов той самий чертог темряви, те ж склепіння, колони, ті ж криваві чи, може,

багряні відблиски, рослини в самоцвітах, а в глибині підводний склеп, схожий на святилище, і камінь, подібний до вівтаря.

Він мало пам'ятав ці деталі, але в його пам'яті збереглася загальна картина, і він знову її побачив.

Навпроти нього, досить високо, на крутосхилі, він побачив ту саму щілину, якою пробрався сюди вперше. З того місця, де він стояв тепер, вона здавалася недосяжною.

Поблизу стрільчастої арки він знову побачив ті ж низенькі й темні гроти, які він закріпив тоді здаля, подібні до маленьких печер у великій. Тепер опинився поряд з ними. Найближчий грот вийшов з води, і в нього легко було проникнути.

І вже зовсім близьенько, на відстані витягнутої руки, він закріпив у гранітній стіні, трохи вище рівня води, продовжню тріщину. Очевидно, туди й заповз краб.

Жільят засунув туди руку якомога глибше і став водити нею навпомацки в цій темній дірі.

Раптом він відчув, як хтось схопив його за руку.

Його охопив невимовний жах.

Щось тонке, шорстке, плоске, холодне, липке й живе обвилось в темряві довкола його оголеної руки. Воно підповзло йому до грудей, стиснуло руку ремнем, впилося в неї свердлом. В одну мить ніби якась спіраль намоталася довкола зап'ястя, ліктя і торкнулася плеча. Холодне вістря ковзнулось йому під пахву.

Жільят смикнувся назад, але ледве зрушив з місця, його наче прибили цвяхами.

Вільною рукою він ухопив ніж, затиснутий у зубах, і вперся в скелю, з усіх сил намагаючись вирвати руку. Але він тільки трошки зсунув живу пов'язку, яка стягла його ще тугіше. Вона була гнучкою, як шкіра, міцною, як сталь, холодною, як ніч.

Ще один ремінь, вузький і загострений, висунувся з западини скелі, ніби язик із пащі. Цей огидний язик лизнув оголений тулуб Жільята і, раптом витягнувшись і ставиш неймовірно тонким і довгим, прилип йому до шкіри, обвив усе тіло.

В ту ж секунду нечуваний, ні з чим не зрівнянний біль звів напружені Жільятові м'язи. Він відчув, як у його шкіру вдавлюються якісь гидючі круглі горбики. Йому здавалося, що незліченні роти, вгризшись у його тіло, намагаються випити з нього кров.

Із скелі виринув, звиваючись гадюкою, третій пасок, помацав Жільята і, стьобнувши його по боках, застиг.

Смертельний жах, досягнувши крайньої межі, робить людину німою. Жільят ні разу не крикнув. Було досить ясно, і він міг побачити потворні стрічки, що приклеїлись до нього. Четверта тасьма, швидка, мов стріла, обернулася довкола нього і стягла йому живіт.

Ні відірвати, ні обрізати липкі батоги, які міцно прилипли в багатьох точках до тіла, було неможливо. Кожна з точок стала осередком страхітливого, неймовірного болю. Таке може відчувати людина, яку водночас пожирає величезна кількість маленьких ротів.

З нори виліз п'ятий ремінь. Він ліг на попередні і здушив Жільятові діафрагму. Ці лещата збільшували його страждання; Жільят ледве дихав.

Загострені на кінцях ремені розширювались біля основи, як клинок шпаги біля руків'я. Всі п'ятеро батогів сходилися до єдиного центру. Вони рухались і повзли по Жільяту. Він відчував, як переміщувалися, вдавлюючись у тіло, невидимі горбики, схожі на роти.

Раптом із западини показала велика кругла і плоска грудка слизу. Це був центр.

П'ять ременів були з'єднані з ним, як спиці колеса маточиною, на другому боці цього огидного диска можна було розрізнити ще три щупальці, які лишалися в заглибленні скелі. З грудки слизу дивилася пара очей.

Ці очі бачили Жільята.

Жільят зрозумів, що перед ним спрут.

II

Потвора

Щоб повірити в існування спрута, треба його побачити. Порівняння спрута з гідрами античних міфів викликає посмішку.

Іноді мимоволі починаєш думати, що невловиме, яке літає в наших сонних мареннях,

стикається в сфері можливого з магнітами, котрі притягують його, і тоді воно набуває обрисів, — ось ці згустки сну і стають живими істотами.

Невідомому дано творити дива, і воно користується з цього, щоб створити потвору. Орфей, Гомер і Гесіод могли створити тільки Химеру; бог створив спрута. Якщо богу буде завгодно, він навіть потворне доведе до досконалості. Химера — у грецькій міфології вогнедишна потвора.

Питання про причину такого прагнення наводить жах на релігійного мислителя. Якщо допустити, що ідеали можуть бути у всіх галузях, і якщо є мета створити ідеал жахливого, то спрут — зразкове творіння.

Кит — велетень, спрут — малий; у гіпопотама панцир — спрут голий; кобра свище — спрут німий; у носорога є ріг — у спрута рогу нема; у скорпіона жало — у спрута жала нема; у тарантула щелепи, у спрута щелеп нема; у ревуна чіпкий хвіст, у спрута хвоста нема; в акули гострі плавники, у спрута плавників нема; у вампіра кігтисті крила, у спрута крил нема; в їжака колючки, у спрута колючок нема; у меч-риби меч, у спрута меча нема; у ската електричний розряд, у спрута електричного розряду нема; у жаби отруйна слина, у спрута отруйної слини нема; у гадюки отрута, у спрута отрути нема; у лева кігті, у спрута кігтів нема; у ягнятника-бородача дзьоб, у спрута дзьоба нема; у крокодила зубата пащека, у спрута зубів нема. У спрута нема ні м'язів, ні грізного рику, ні панцира, ні рогу, ні жала, ні клешнів, ні чіпкого або ж замашного хвоста, ні гострих плавників, ні кігтистих крил, ні колючок, ні мечоподібного носа, ні електричного струму, ні отруйної слини, ні отрути, ні кігтистих лап, ні дзьоба, ні зубів. Спрут озброєний найстрашніше від усіх тварин на світі. Що ж таке спрут? Кровососна банка.

У рифах, серед океану, там, де його води то ховають, то виставляють напоказ свої скарби, в западинах ніким не відвідуваних скель, у незнаних печерах, повних найрізноманітнішої рослинності, ракоподібних тварин і скойок, під глибинними порталами моря плавцеві, якого привабила б краса цих місць і який наважився б туди заглянути, загрожує неочікувана зустріч. Якщо це трапиться з вами, облиште свою цікавість, тікайте геть. Туди входиш захоплено, а виходиш пройнятий жахом. Ось із чим ви можете зустрітись в скелях відкритого моря.

Сіруватий предмет коливається у воді, він з руку завтовшки і з півлікта завдовжки, чи то ганчірка, чи то закрита парасолька без ручки. Цей лахман потроху наближається до вас. Але ось він розвернувся, вісім променів раптом розійшлись довкола двоокого диска; ці промені живуть; звиваючись, вони виблискують: це щось на зразок колеса на чотири чи п'ять футів у діаметрі. Страхітлива зірка! Вона кидається на вас. Спрут гарпунить людину.

Ця тварюка прилипає до здобичі, обплутує і зв'язує її довгими ремнями. Зісподу вона жовтуватого кольору, а зверху — землистого; нічим не описати цього незбагненного відтінку. Це створіння, хоч живе у воді, наче зроблене з попелу. За

формою воно — павук, а за кольором хамелеон. Від злості воно синіє. І все воно м'яке; це страшно.

Його петлі душать, дотик паралізує.

Воно схоже на скорбута чи на гангрену. Воно — хвороба, що набула форми потвори. Спрута не відірвати. Він вільно пристає до здобичі. Яким чином? За допомогою пустоти. Вісім щупальців, широких біля основи, поступово тоншають, закінчуючись голками. Під кожним ідуть паралельно два ряди відростків, що поступово зменшуються. Біля голови ці відростки великі, а на кінцях малі. Кожен ряд складається з двадцяти п'яти відростків; на щупальці їх п'ятдесят, на всій тварині — чотириста. Ці відростки і є присосками.

Присоски — це хрящі циліндричної форми, безбарвні, вкриті рогоподібною оболонкою. У великих екземплярів вони досягають величини п'ятифранкової монети в діаметрі, поступово зменшуючись до розміру зерна чечевиці. Спрут то втягує, то випускає ці порожні трубки. Вони можуть впиватися в жертву глибше, ніж на дюйм. Кровососний апарат наділений витонченістю клавіатури. Він вилазить наверх, потім ховається. Він підкоряється найменшому намірові восьминога. Найдосконаліша чутливість далека від чутливості присосків, здатних блискавично скорочуватися від внутрішніх імпульсів тварини чи від зовнішніх обставин. Цей дракон — мімоза. Ту саму потвору, яку моряки називають спрутом, а наука головоногим, легенда величає морським дивом. Англійські матроси називають її *devil fish*, тобто рибою-дияволом. Вони називають її також *blood sucker*, тобто кровососом. Мешканці Ла-Маншу називають її слимаком.

Спрут дуже рідко водиться поблизу Гернсею, дуже малий поблизу Джерсею, дуже великий і досить часто зустрічається біля острова Серк.

На одному з малюнків у творах Бюфферона, виданих Сонніні, зображено восьминога, який обхопив своїми щупальцями фрегат. Дені Монфор вважає, що спрут північних широт справді може потопити корабель. Борі Сеи-Венсан заперечує цю думку, однак стверджує, що в наших морях він нападає на людину. Поїдьте на Серк, там вам покажуть поблизу Брек-У печеру в скелі, де кілька років тому спрут схопив і, затягнувши під воду, втопив ловця омарів. Перрон і Ламарк помилилися, засумнівавшись у тому, чи спрут може плавати, раз у нього нема плавників.

Автор цих рядків на власні очі бачив, як біля острова Серк спрут у гроті, названому Коморою, уплав наздоганяв чоловіка, що купався. Коли спрута вбили, його виміряли, — виявилось, що він мав чотири англійські фути в поперечнику, присосків у нього налічили чотириста. Здихаючи, спрут судорожно виштовхував їх із себе. На думку Дені Монфора, одного із тих спостерігачів, чия багата інтуїція спонукає їх опускатися або ж підноситися до занять магією, восьминіг наділений мало не людськими пристрастями; він уміє ненавидіти. Справді-бо, бути ідеально огидним — значить бути сповненим ненависті.

Потворність відстоює себе перед необхідністю власного знищення, і це її озлоблює. Спрут, плаваючи, ніби перебуває в чохлі. Він пливе, зібравшись складками. Уявіть собі

защитий рукав з кулаком усередині. Цей кулак, він же і спрутова голова, відштовхує воду і просувається вперед ледь помітним хвилеподібним рухом. Двоє його очей, хоч вони й великі, мало помітні, бо вони водянистого кольору. На полюванні чи в засідці спрут маскується, він зменшується, стискається, скорочується до крайньої межі. Він зливається з напівтемрявою. На вигляд він — вигин на хвилі. Він нагадує будь-що, тільки не живу істоту. Спрут — лицемір. На нього не звертаєш уваги, а він виявляє себе зненацька. Грудка слизу, наділена волею, — що може бути страшнішого! Краплина клею, замішана на ненависті.

В найпрекраснішій блакиті прозорих вод появляється ця огидна ненажерлива морська зірка. Помітити її наближення не можна, і це жахливо. Побачити її — означає стати її жертвою.

Однак уночі, особливо в час парування, спрут фосфоресцює. Навіть це страховище здатне до любовних утіх. Воно прагне любові. Воно причепурюється, воно запалюється, воно промениться сяйвом, і з вершини скелі бачиш, як унизу, в глибокій пітьмі, воно розцвітає дивним світінням, наче примарне сонце.

Спрут не тільки плаває, але й ходить. Він до певної міри — риба, що не заважає йому бути частково повзуном. Він повзає по морському дну. При ходінні він послуговується всіма своїми вісьмома лапами. Він тягнеться, як гусениця-землемір. У нього немає кісток, у нього немає крові, у нього немає тіла. Він драглистий. В середині він пустий. Він всього лише оболонка. Його вісім щупальців можна вивернути, як пальці рукавички. У нього один отвір в центрі променеподібних лап. Що це — анальний отвір чи рот? І те, й друге. Він має два призначення. Вхід є одночасно виходом. На дотик спрут холодний.

Молюск Середземного моря огидний. Дотик цього живого холодцю бридкий, у ньому в'яжуть руки, він облипає пальці, у нього запускаєш нігті, роздираєш його, але вбити не можеш, його відриваєш від себе, але звільнитися від нього не вдається, це щось тягуче, липке і чіпке, що вислизає з-під пальців; ніщо так не вражає, як раптова поява спрута, цієї Медузи на восьми зміюках. Нема лещат, міцніших за обійми щупальців восьминога.

Це повітряний насос, який нападає на вас. Ви маєте справу з пустотою, озброєною щупальцями. У вас не впираються кігті, не вгризаються ікла, тільки невиразне

відчуття надсікання шкіри. Укус страшний, але не такий страшний, як висмоктування. Кіготь — дрібниця в порівнянні з присоском. Пазур звіра встромляється у ваше тіло, присосок гада втягує вас у себе. Ваші м'язи здуваються, сухожилля скручуються, шкіра лопається, бризкає кров і змішується з огидною лімфою молюска. Багатьма паскудними ротами присмоктується до вас ця тварюка: гідра зростається з людиною, людина зливається з гідрою. Ви стаєте з нею одним цілим. Ви — в'язень цього втіленого кошмару. Тигр може вас зжерти, восьминіг — страшно подумати! — висмоктує вас. Він тягне вас до себе і в себе, і ви, безрадний, зв'язаний, склесний цим живим слизом, відчуваєте, як повільно переливаєтесь у страшний порожній мішок, яким є ця потвора.

Страшно, коли тебе з'їдять живцем, але куди страшніше, коли тебе живцем вип'ють. Наука через свою надмірну обачність, навіть стоячи перед обличчям фактів, спочатку заперечує можливість існування цих незвичайних тварин, а згодом все ж зважується їх досліджувати: вона їх анатомує, класифікує, каталогізує, наклеює на них етикетки, здобуває зразки і ховає їх у музеях під скло, розподіляє згідно з рубриками номенклатури; вона іменує їх молюсками, зірчастими, визначає їхнє місце серед подібних до них — трохи вище кальмара, трохи нижче сепії; в цих гадах солоних вод наука дошукується подібності з гадами прісноводними, з водними павуками; вона розподіляє їх на великих і малих; вона скоріше визнає малі види, аніж великі, що, між іншим, стало в неї звичним, коли йдеться і про інші галузі, бо вона охоче надає перевагу мікроскопові перед телескопом; вона розглядає будову їхнього тіла і називає головоногими, перелічує їхні щупальці. І коли з ними прощається наука, до діла береться філософія. Філософія, в свою чергу, вивчає ці створіння. Вона заходить не так далеко, як наука, але в чомусь іде далі від неї. Вона не препарує, вона розмірковує. Там, де орудував скальпель, вона висуває гіпотезу. Вона шукає кінцеву мету. Мислитель глибоко страждає. Ці створіння спонукають його засумніватися в самому їхньому творцеві. Вони — гідка несподіванка. Вони вносять сум'яття в душу споглядача. Впевнившись у їхньому існуванні, він розгублюється. Вони — задумані й здійснені форми зла. Що робити з богохульством творчої сили супроти самої себе? Кого звинувачувати?

Можливе — страхітливе плодоносне лоно. Таємниче втілюється в потворах. Згустки мороку виходять з цілості, ймення якій космос; вони розриваються, роз'єднуються, обертаються, плывуть, вбираючи навколишню темінь, підлягають незнаним поляризаціям, оживають, набувають неймовірних форм, створених з імлі, і неймовірних душ, створених з міазмів, і входять жахливими привидами у світ живих створінь. Це — ніби п'ятьма, яка знайшла своє втілення в тваринах. Навіщо? Знову одне й те ж одвічне питання.

Ці тварини, можливо, потвори й примари. Вони безперечні, але вони неймовірні. Їхнє існування — факт; не існувати — було б їхнім законним правом. Вони амфібії смерті. Неправдоподібно саме їхнє існування. Вони стикаються з межами світу людей і живуть на межі світу химер. Ви заперечуєте існування вампіра — ось вам восьминіг. Їх багато, і очевидність цього вас бентежить. Оптимізм, при всій його обґрунтованості, майже втрачає перед ними свою стійкість. Вони — видима межа кругів темряви. Вони позначають перехід нашої дійсності в якусь іншу дійсність. Здається, що вони належать до того сонмища жахливих істот, які неясно ввижаються нам у сні крізь віддушину ночі.

Це продовження життя потвор, що виникли в світі невидимого, а відтак переселилися в світ можливого, прозрівалося суворим натхненням магів і філософів, імовірно, вони навіть підмічались їхнім уважним оком. Звідси здогад про пекло. Демон — це тигр невидимого світу. Хижий звір, який полює за людськими душами, був провіщений людському родові двома ясновидцями: один з них називався Іоаном, а другий — Данте.

Якщо правда, що круги темряви губляться в просторі, якщо за одним кільцем іде інше, якщо це наростання мороку відбувається в безконечній прогресії, якщо цей ланцюг, який ми самі наважились піддати сумніву, існує, то спрут на одному його кінці доводить, що на другому кінці є сатана.

Втілення зла, з одного боку, доводить, що є джерело злоби на другому.

Всяка шкідлива тварюка, як і всякий збочений розум,— своєрідний сфінкс.

Страшний сфінкс, який пропонує страшну загадку. Загадку зла.

Ось ця досконалість зла іноді спонукала мудреців схилитися до віри в подвійне божество, в страшного дволикого бога маніхеян.

На шовковій китайській тканині, украденій під час останньої війни з палацу китайських імператорів, зображено акул, яка пожирає крокодила, що пожирає орла, орел пожирає ластівку, а та пожирає гусеницю.

Все в природі на наших очах когось пожирає і саме пожирається. Одна жертва їсть іншу.

І все ж учені,— а вони ще й філософи і, отже, доброзичливі до всього суцього, знайшли або думають, що знайшли пояснення всьому цьому. Дехто з них дійшов дивного висновку, і серед них женевець Бонне, людина загадкового і точного розуму, якого протиставляли Бюффону, як пізніше Жофруа Сент-Ілера протиставляли Кюв'є. Ось яке їхнє пояснення: якщо скрізь є смерть, то скрізь має бути поховання.

Пожирачі — це гробарі.

Всі істоти поглинають одна одну. Гниття — це життя, тобто гнилизна — це пожива.

Жахливе очищення земної кулі. Людина як істота м'ясоїдна — теж гробар. Наше життя постає зі смерті. Такий страхітливий закон. Ми самі — могили.

У нашому похмурому світі цей фатальний порядок речей породжує страховищ. Ви питаєте: навіщо? Ми вже сказали.

Але хіба це пояснення? Хіба це відповідь на питання? Чому ж усе-таки немає іншого порядку? І знову ж виникає одно й те питання.

Будемо якимось жити, хай буде так.

Але постараймося, щоб смерть була для нас рухом уперед. Полиньмо в думках до світів не таких понурих. Будьмо.

Ідімо слідом за думкою, що веде нас туди. Бо нам ніколи не можна забувати того, що найкращого досягають, тільки йдучи від кращого до кращого.

III

Ще одна форма битви в безодні

Такою була істота, якій уже певний час належав Жільят.

Підводний грот був місцем проживання цієї потвори. Вона була злим генієм цих таємничих місць. Подобизна якогось похмурого духа вод.

Осереддям цієї казкової краси був жах.

Місяць тому, в день, коли Жільят уперше проник у грот, у чорній плямі, обриси якої майнули в брижах зачарованих вод, він побачив саме цього спрута.

Восьминіг був тут у себе дома.

Коли Жільят, переслідуючи краба, увійшов до гроту вдруге і побачив там западину, куди, на його думку, краб утік, там сидів на чатах спрут.

Чи можна уявити собі цю засідку?

Птаха не наважилася б висидіти пташенят, пташеня не наважилося б вилупитися з яйця, квітка не наважилася б розпустити пелюстки, материнська груди не наважилася б вигодувати дитину, серце не наважилося б покохати, розум не наважився б злетіти у високості на думку про те лиховісне терпіння, з яким у безодні влаштовується засідка.

Жільят засунув руку в щілину: восьминіг ухопив його. Спрут не відпускав людини. Жільят став мухою цього павука.

Він стояв по пояс у воді, впираючись ногами в слизькі круглі валуни, права його рука була стиснута, обезвладнена витками плоских щупальці спрута, а тулуб майже зник під складками і сплетінням цієї страхітливої пов'язки.

Із восьми щупальців спрута троє були приліплені до скелі, а п'ятеро впилися в Жільята. Таким способом, з одного боку вчепившись у граніт, а з другого — в людину, спрут ніби ланцюгом приковував Жільята до скелі. В тіло Жільята впилося двісті п'ятдесят присосків. Яке жахливе відчуття тривоги й огиди! Бути затиснутим у незмірно великому кулаці, гнучкі пальці якого близько метра довжиною, суцільно вкриті з нижнього боку живими присосками, порпаються у вашому тілі! Ми вже казали, що вирватися від спрута неможливо. Чим відчайдушніше намагаєшся від нього звільнитися, тим міцніше він тебе в'яже. Він стискає вас іще більше. Його зусилля зростають у відповідності до ваших. Чим сильніший ривок, тим міцніший обруч.

Жільят міг розраховувати тільки на одне: на свій ніж.

Вільною у нього була лише ліва рука, але ми знаємо, як вправно він нею орудував. Про нього можна було б сказати, що обидві його руки — праві. Якраз у лівій руці він тримав розкритий ніж.

Щупальців спрута не розрізати: їхню шкіру нічого не бере, вона ковзає під лезом; до того ж їхні петлі прилягають так щільно, що досить тільки надрізати ці ремені, і ви пораните своє тіло.

Восьминіг страшний; однак є один прийом, який дає можливість справитись із ним. Рибалки з острова Серк знають цей прийом; кому доводилось бачити їхні раптові, блискавичні рухи в морі, той знає. Майже так само роблять дельфіни: накидаючись на каракатицю, вони дуже вправно відкушують їй голову. Ось чому у відкритому морі трапляється чимало кальмарів, каракатиць, восьминогів з відірваними головами. І справді, вразливим місцем у восьминогів є тільки голова. Жільят про це знав.

Йому ще ніколи не доводилося бачити такого великого спрута. З першого ж наскоку він став жертвою цього масивного хижака. Інший на місці Жільята розгубився б. У боротьбі з восьминогом, як і з биком, є момент, який необхідно вловити. Це та мить, коли бик нагинає шию, це та мить, коли восьминіг наближає голову: одна коротка мить. Хто її пропустить, той пропав.

Все, про що ми тут розповідаємо, тривало всього декілька хвилин. Однак Жільят відчував, як двісті п'ятдесят кровососних банок усе міцніше й міцніше присмоктуються

до його тіла. Спрут віроломний. Він намагається насамперед приголомшити свою жертву. Він хапає її, а потім вичікує.

Жільят тримав ножа наготові. Присоски впивалися все сильніше. Він дивився на восьминога, восьминіг дивився на нього. Раптом тварюка відірвала від скелі своє шосте щупальце і, закинувши його за Жільята, спробувала обкрутити його ліву руку.

Водночас хижак швидко присунув до нього голову. Ще мить — і ротгузно торкнеться грудей Жільята. Тіло хлопця знекровлене, руки зв'язані, йому кінець. Але Жільят сам чатував. Його підстерігали, але підстерігав і він. Він сахнувся від щупальця, і в ту ж мить, коли тварюка готова була вгризтись йому в груди, він вдарив озброєною ножем рукою по страховиську. Два конвульсивні зустрічні рухи — рух спрута й рух Жільята. Щось схоже на сутичку двох блискавиць.

Жільят устромив вістря свого ножа в плоску грудку слизу, повернув лезо, окресливши кола довкола обох очей, — так звивається батіг при ударі — і вирвав спрутові голову, як виривають зуб. Оце і все.

Тварюка відвалилася від Жільята. Він упав, ніби ганчірка; як тільки всмоктувальна помпа була зруйнована, порожнечі

не стало. Чотириста кровососних банок водночас відчепилися від скелі й від людини.

Клапоть пішов на дно.

Відсапуючись, Жільят подивився на діло рук своїх і побачив у себе під ногами на валунах дві драглисті безформні купки: з одного боку — голова, а з другого — все інше. Ми кажемо "все інше", бо не можна було назвати це тулубом.

Все ж, остерігаючись передсмертних конвульсій восьминога, Жільят відступив подальше від його щупальців. Але потвора була мертва. Жільят склав ніж.

IV

Ніщо не сховається, ніщо не пропаде

Жільят убив спрута вчасно. Сам він уже ледве дихав, його права рука і тулуб посиніли; на них здулося не менше ніж двісті пухирів; з деяких сочилась кров.

Найкращі ліки проти таких пухлин — морська вода. Жільят зануривсь у воду і став розтирати тіло долонею. Від розтирання пухирі стухали.

Задкуючи і все глибше заходячи в море, він непомітно підійшов до маленького грота, якого помітив ще раніше поблизу печери, де його схопив спрут.

Грот, не залитий водою, прорізав високу стіну печери. Валуни, яких назбиралося там більше ніж у будь-якому місці, настільки підняли дно, що воно виявилось вищим звичайного рівня припливу. Нагнувшись, можна було увійти під низьке, але досить широке склепіння. З підводного грота туди проникало слабке зеленаве світло.

Трапилося так, що, квапливо розтираючи свою набухлу шкіру, Жільят машинально підвів очі.

Його погляд зупинився на гроті.

Жільят здригнувся.

Йому здалося, що в глибині цієї нори, в густих сутінках, він побачив чиесь

усміхнене обличчя.

Жільят не знав слова "галюцинація", але явище було йому знайоме. Таємничі зустрічі з неправдоподібним, які ми, щоб вийти зі становища, називаємо галюцинаціями, в природі трапляються. Ілюзія чи реальність, але видива бувають. Хто зіткнеться з ними, той їх бачить. Як ми вже казали, Жільят був мрійником. Йому була властива та високість душі, завдяки якій він не раз доходив до галюцинацій, ніби пророк.

Небезпечно поринати в марення, усамітнившись у пустельних місцях.

Він подумав, що перед ним знову одне з тих видив, котрі його, нічного блукача, не раз приголомшували.

На вигляд грот скидався на піч для випалювання вапна. То була невисока ніша, дугаста, як ручка кошеля; її навислі склепінчасті стіни постійно знижувались, поки в кінці підземелля, де настил із каміння, зійшлися зі стелею печери, утворивши разом з ними кам'яний мішок.

Жільят увійшов усередину і, нагнувши голову, рушив назустріч тому, що заховалося в глибині.

Справді, там хтось усміхався.

То був череп мерця.

Там був не тільки череп, а й кістяк.

Людський кістяк знайшов собі спочинок у цьому гроті. У таких випадках людина, смілива духом, шукає пояснення того, що бачить.

Жільят оглянувся довкола себе. Скрізь було безліч крабів.

Вони не ворушилися. Картина мала вигляд вимерлого мурашника. Краби лежали незрушно. То, власне, були й не краби, а їхні порожні панцири.

Вони були розкидані купками по настилу з каміння, захаращуючи його собою, ніби якимись потворними сузір'ями.

Жільят, дивлячись уперед, ступав, не помічаючи їх.

У кінці склепу, куди потрапив Жільят, вони лежали ще товщим шаром. Безживно стирчали їхні вусики, лапки й щелепи. Розчепірені клешні стояли догори й уже не стискалися. Не рухалися кістляві щити під шерехатою шкаралупою; декотрі з них були перекинуті догори і ніби виставляли напоказ сіруваті внутрішні стінки порожніх панцирів. Це нагромадження трупів нагадувало безладну юрбу вояк, які облягають фортецю: усе переплуталося, ніби в густому чагарнику.

Під цією купою і лежав кістяк.

З-під цілої гори вусиків, клешнів і щитків виднівся череп з зубчастими швами, хребці, великі стегнові й гомілкові кістки, довгі вузлуваті пальці з нігтями.

Грудна клітка була забита крабами. Там колись билося чиесь серце. Очні ями були вистелені морською пліснявою. Морські слимаки заповнили носові отвори своїм слизом. Між іншим, у цьому кам'яному мішку не було ні водоростей, ні трав, не війнув там вітерець. Усе немов закам'яніло. А зуби шкірились у посмішці.

Коли череп намагається зобразити посмішку, вона вселяє в нас тривогу.

Чарівний палац безодні, викладений і розцяцькований морськими самоцвітами, викрив себе і виявив свою таємницю. Це було лігво, у ньому жив спрут; то була могила, у ній спочивала людина.

Обриси кістяка і мертвих крабів були якимись ніби примарними і застиглими, але в неправильному відбитому світлі підземних вод ці закам'янілі останки ніби підстрибували. Огидне юрмище крабів немов закінчувало свою учту. Здавалося, що ці черепки обгризали череп. Нема нічого разючішого за картину мертвого гаддя на мертвій здобичі. Похмуре продовження смерті.

Перед очима Жільята була комора восьминога.

Похмуре видовище, в якому у всій глибині поставав страхітливий закон життя. Краби з'їли людину, спрут поїв крабів.

Поблизу кістяка не було навіть ніяких слідів одягу. Значить, людину схоплено голою.

Уважно вдивляючись у кістяк, вивчаючи його, Жільят почав скидати з нього крабів.

Ким же була ця людина? Труп її був чудово препарований, наче в анатомічному театрі, — всі м'які тканини видалені, не залишилося жодного м'яза, але й не бракувало жодної кістки. Якби Жільят був знавцем у таких справах, він обов'язково це відзначив би. Оголене надкістя було гладеньким, білим і ніби відполірованим.

Якби не зелені плями нитчатки, які виднілися в різних місцях, можна було б подумати, що то слонова кістка. Хрящові перегородки, ретельно відшліфовані, були цілими. Могила створює такі моторошні зразки ювелірної роботи.

Труп був ніби похований під мертвими крабами. Жільят відкопав його.

Раптом він швидко нагнувся.

Довкола хребта він помітив якусь темну смужку.

То був шкіряний пояс, яким людина, очевидно, оперезала свій стан, ще будучи живою.

Шкіра запліснявіла. Пряжка заіржавіла.

Жільят смикнув пояс до себе. Хребці не піддавалися, довелося їх переламати. Пояс зберігся дуже добре. Але на ньому уже почала наростати кора з черепашок.

Жільят помацав пояс пальцями і відчув на його внутрішньому боці якийсь твердий чотирикутний предмет. Годі було й думати, щоб розстібнути пряжку. Жільят перетяв шкіру ножом.

У поясі лежала маленька залізна скринька і кілька золотих монет. Жільят налічив двадцять гіней.

Скринька являла собою стародавню матроську тавлінку з пружинним замком. Вона дуже заіржавіла і не відчинялась. Пружина позеленіла від окису і не діяла.

Ніж і цього разу став у пригоді Жільятові. Один натиск підсунутого під віко леза, і воно відскочило.

Тавлінка відчинилася.

Всередині були папери.

Дно тавлінки встилав маленький стосик тоненьких, складених учетверо аркушків.

Вони трохи відсиріли, але зовсім не були пошкоджені.

Щільно зачинене віко оберігало їх від псування. Жільят розгорнув папери.

То були три банкноти по тисячі фунтів стерлінгів кожен, що разом складало сімдесят п'ять тисяч франків.

Жільят знову згорнув гроші, поклав їх у скриньку, а що в ній ще трохи лишилося місця, то приклав зверху і двадцять гіней, потім якнайщільніше причинив віко скриньки.

Він став розглядати пояс.

Шкіра, колись лакована зовні, зсередини була невичинена. На бурому тлі чорною густою фарбою було виведено кілька букв. Жільят розібрав ці букви і прочитав: "Сьєр Клюбен".

V

Між шістьма дюймами і двома футами вистачить місця для смерті

Жільят поклав скриньку в пояс, а пояс заховав у кишеню своїх штанів.

Він залишив кістяк крабам, а заодно й мертвого восьминога, що лежав неподалік.

Поки Жільят боровся зі спрутом і морочився з кістяком, знову розпочався приплив і затопив вхід до печери. Жільят міг вибратися звідти, тільки пірнувши під арку. Він зробив це без будь-яких труднощів: знаючи, де вихід, а до подібної морської акробатики він при звичаївся раніше і був, можна сказати, її майстром.

Неважко здогадатися, яка трагедія розігралася тут два з половиною місяці тому.

Одна потвора схопила другу потвору. Клюбен став здобиччю восьминога.

Тут, у цій холодній темряві, відбувся, якщо можна так сказати, двобій двох лицемірів. У глибокій безодні зіткнулися між собою дві істоти, створені з чекання і мороку, і одна з них — бездумна тварюка — скарала на горло іншу — людську душу.

Грізне правосуддя!

Краби живляться стервом, спрут живиться крабами. Восьминог хапає на ходу тварину, яка пропливає поряд, — видру, собаку, а якщо вдасться, то й людину, висисає з них кров і мертве тіло кидає на дно. Краби — це морські жуки-гробарі. Стерво притягує їх, як магнітом, вони збігаються зусебіч: краби пожирають трупа, спрут пожирає їх.

Мертв'ятина зникає в крабах, краб зникає в спруті. Ми вже вказували на цей закон.

Клюбен став принадою для восьминога.

Спрут затягнув його до себе і потопив; краби зжерли труп. Випадкова хвиля закинула його в печеру, аж у кінець підземелля, де Жільят і знайшов кістяк.

Вибравшись звідти, Жільят знову почав нишпорити по скелях у пошуках морських їжаків і скойок, краби викликали в нього огиду. Йому здавалося, що він їв би людське м'ясо.

Зрештою, він тільки про те й думав, як би краще підживитись перед відплиттям.

Тепер його ніщо не затримувало. Після довгих бур завжди настає затишшя, яке іноді триває декілька днів. З боку моря тепер не загрожувала ніяка небезпека. Жільят вирішив відчалити другого дня. Почався приплив, і важливо було зберегти

неторкнутим загороду між двома Дуврами на ніч, але над ранок Жільят збирався розібрати цю запруду, вивести бот поза межі Дув-рів і пуститися до Сен-Сансона.

Легкий вітерець, який подував з південного сходу, сприяв йому.

Травневий місяць був у першій своїй чверті, дні стояли вже довгі.

Коли Жільят, наблюкавшись по скелях і сяк-так погамувавши голод, повернувся в Дуврську протоку, де стояв його човен, сонце вже зайшло, до вечірніх сутінків домішувалося бліде сяйво місяця, яке можна було б назвати сяйвом місячного серпа.

Приплив досяг свого найвищого рівня і починав спадати. На трубі машини, яка стриміла над човном, білів під світлом місяця шар морської солі, нанесений бризками хвиль під час бурі.

Це нагадало Жільятові, що в шторм у човен налилося багато дощової і морської води, і якщо він хоче виїхати завтра, її треба вилити з бота.

Вирушаючи на полювання за крабами, він запримітив, що води в човні було близько шести дюймів. З допомогою черпака він легко міг би позбутись її.

Прийшовши до бота, Жільят остовпів від жаху. У човні було близько двох футів води.

Становище склалося загрозливе: човен протікав.

Поки Жільята не було, бот мало-помалу наповнювався. Якщо зважити на перевантаженість бота, двадцять дюймів прибулої води створювали для нього велику небезпеку. Ще трошки, і він потонув би. Якби Жільят повернувся на годину пізніше, то побачив би над водою тільки трубу і щоглу.

Не можна було гаяти ні хвилини на роздуми. Треба передусім знайти місце, де вода протікає, заткнути його, а вже потім заходитися вичерпувати воду, якщо не всю, то хоч стільки, щоб облегшити човна. Помпи Дюранди пропали під час її катастрофи, Жільяту лишалося задовольнитись черпаком бота.

Передусім треба було знайти пробію. Це найголовніше.

Жільят, тремтячи від хвилювання, зразу ж узявся до діла, навіть не витрачаючи часу на одягання.

Вода в човні прибувала. На щастя, зовсім не було вітру. Найменші хвильки могли потопити човна.

Місяць зайшов.

Зігнувшись і занурившись вище пояса у воду, Жільят навпомацки довго шукав місце пошкодження.

Під час шторму, в ту небезпечну хвилину, коли бот став прогинатись, задня частина його міцного кіля зачепила за дно, і човен сильно вдарився об скелю. Один з виступів Малого Дувру пробив правий борт.

Як на лихо, пробію було зроблено, можна сказати, просто підступно, біля стику двох футоксів, що й перешкодило Жільятові, приголомшеному шквалом, при побіжному огляді в темряві, в розпал бурі, помітити біду.

Пробію викликала стурбованість своїми великими розмірами. Однак, хоч зараз вона й була під водою, а все ж містилася вище ватерлінії, і це вселяло надію в Жільята.

Тієї ж миті, коли був пробитий борт, хвилі люто металися в протоці, ватерлінія постійно змінювалася, вода стала попадати через отвір у човні. Під цією вагою бот на кілька дюймів осів у воду, і навіть коли хвилі вляглися, вода, що проникла всередину човна, тримала пробоїну під водою. Отож і небезпека стала неминучою.

Рівень води в човні піднявся від шести до двадцяти дюймів. Та якщо вдасться заткнути пробоїну, можна буде вичерпати воду, коли ж бот спорожніє, пробоїна вийде з води, і тоді легко або принаймні можливо буде зайнятись його лагодженням.

Теслярські інструменти Жільята, як ми вже казали, були в досить добромому стані.

Але скільки перед цим доведеться пережити сумнівів! Скільки зазнати небезпек!

Скільки може трапитись фатальних випадковостей. Жільят прислухався, як глухо і невблаганно в борт б'є вода. Найменший поштовх, і все піде на дно! Яке нещастя! Чи не запізно він спохватився?

Він повинен був зразу помітити, що бот дістав пошкодження. Шість дюймів води в його кілі мали б його попередити. Він був дурнем, списавши ці шість дюймів на дощ і на хвилі! Він дорікав собі за те, що спав і їв; він дорікав собі за втому; навіть у тому, що була ніч, звинувачував себе. Усе сталося з його вини.

Суворі слова, якими він картав себе, не сповільнювали його праці й не заважали йому обдумувати даліші дії.

Пробоїну знайдено — це перший крок; другий крок — затулити її. Більше нічого зробити зараз не вдасться. Виконувати теслярські роботи під водою неможливо.

Сприятливою обставиною було те, що човен був пробитий у проміжку між двома ланцюгами на правому борту, якими кріпилася труба машини. До цих ланцюгів можна було підв'язати край пластиря.

А тим часом вода прибувала. Її рівень уже перевищував два фути.

Тепер вона сягала Жільятові вище колін.

VI

De profundus ad altum

У запасному такелажі бота Жільят знайшов досить великий просмолений брезент з довгими стропками на всіх чотирьох кутах.

Він узяв брезент і, принайтовивши його двома стропками до двох ланцюгів від труби з боку пробоїни, перекинув його через борт. Брезент, упавши скатертиною між Малим Дувром і ботом, потонув у хвилях. Струмień води, що проривався в човен, притиснув його до борту якраз навпроти дірки. Чим більше натискала вода, тим щільніше прилягав брезент. Сама хвиля приліпила його до пробоїни. Рана бота була перев'язана.

Плахта просмоленої парусини стала впоперек між внутрішньою частиною човна і морськими хвилями. В човен не просочувалося тепер ні краплини води.

Пробоїну було закрито, але не законопачено. То була тільки пауза.

Жільят узяв у руки черпак і почав виливати з човна воду. Давно пора було облегшити його. Від цієї праці він трохи розігрівся, але втомився до знемоги. Змушений був визнати, що йому не вдасться досягти мети і вичерпати до кінця воду. Жільят

майже нічого не їв і відчував принизливе почуття слабості.

Він вимірював успіх своєї праці за тим, як опускався рівень води, що вкривала його коліна. Вона спадала дуже повільно.

Крім того, наплив води припинився тільки на деякий час. Лихо було замасковане, але не відвернуте. Брезент, вдавлюваний водою в пробоїну, випирив усередині човна пухирем. Складалося враження, що під парусиною схований кулак, який намагається його проткнути. Брезент, міцний і просмолений, не піддавався, але пухир і тиск на нього збільшувались; не було певності в тому, що в одну якусь мить тканина не лопне, пухир не розірветься. Наплив води в такому разі відновився б.

У таких випадках екіпажі суден, які зазнали катастрофи, знають, що єдиним засобом є пластир. Беруть будь-які ганчірки, що потрапляють під руки, все, що морською мовою називається "старою парусиною", засувають їх у пробоїну і, наскільки можливо, виштовхують здутий пухлиною брезент.

У Жільята ж не було ніякої клетньовини. Ганчір'я, прядиво, які він зібрав у своєму складі, були або зужиті під час підготовки до спуску машини, або розвіяні бурею. Зрештою, він зміг би відшукати деякі їх рештки, якби добряче понишпорив по скелях. Бот уже був звільнений від зайвого вантажу настільки, що Жільят міг би тепер покинути його на чверть години, але як вдатися до пошуків, не маючи світла? Стояла цілковита темрява. Місяць щез — лишилось тільки темне зоряне небо. У Жільята не було уривка конопляного шнура, щоб зробити гніт, не було лою, щоб вилити свічку, вогню, щоб запалити її, ліхтаря, щоб захистити її від вітру. Нічого не можна ні розрізнити, ні побачити і в човні, і по всьому рифу. Чулося тільки хлюпотіння води довкола пошкодженого човна, не видно було навіть пробоїни; лише промацуючи пальцями, Жільят пересвідчувався, що тиск на брезент збільшувався. Неможливо було в такій темряві розшукати рятівні клапті парусини і троса, розкидані по брилах граніту. Як підібрати ці ганчірки, коли їх навіть не можна розгледіти? Жільят з сумом вдивлявся в темінь ночі. Стільки зірок, і хоч би тобі одна свічка! Коли води в човні стало менше, тиск ззовні посилювався. Пухир із брезенту надувався все більше й більше, наче налив, готовий прорватися. Становище, поліпшившись на якийсь час, знову ставало загрозливим. Треба було заткнути пробоїну, не гаючи ні хвилини. У Жільята залишився тільки одяг.

Як пригадуємо, він простелив його для сушіння на виступах Малого Дувру. Він зібрав його і поклав на борт човна.

Взявши свою просмолену зюйдвестку, він став у воді на коліна і запхнув її в пробоїну, виштовхуючи назовні брезент і тим самим витискаючи з пухиря воду. До зюйдвестки він додав овчину, поверх овчини поклав вовняну сорочку, за сорочкою пішла куртка. Все влізло в дірку.

На ньому лишилися тільки штани, але і їх він зняв і теж заклав їх у пробоїну; затичка стала більшою і міцнішою. Отож вона була готова і здавалася досить надійною.

Пластир виступив з пролому назовні разом з брезентом, що обліпив його. Вода, рвучись усередину, тиснула на перепону, розпластувала її над пробоїною, що було

дуже до речі, і зміцнювала її. Це було щось на зразок щільної перев'язі. Назовні було виштовхнуто тільки середину пухиря; довкола пробоїни і затички лишався круглий парусиновий валик з брезенту, який прилягав до них особливо щільно, тому що його утримували нерівні закраїни пролому. Доступ воді був перекритий.

Але як це ненадійно! Гострі кінці, що притримують брезент, можуть його й прорвати, і крізь дірки рине вода. Жільят цього навіть не помітив у темряві. Мало надій на те, що пластир витримає до ранку. Тепер Жільята непокоїло інше, і тривога його все зростала: він відчував, як тануть його сили.

Він знову взявся вичерпувати воду, але знесилені руки ледве піднімали повний черпак. Жільят був голий і тремтів від холоду. Він відчував наближення фатального кінця.

Раптом у ньому зажеврила надія на порятунок. Можливо, у відкритому морі з'явиться вітрило? Який-небудь рибалка, випадково запливши у води Дуврського рифу, міг би подати йому допомогу. Настав час, коли Жільятові доконче був потрібен помічник. Людина і ліхтар — і все було б урятоване. Удвох вони легко вичерпають з бота воду, і як тільки човен звільниться від рідкого баласту, він підніметься до своєї ватерлінії, пробоїна вийде з води, полагодження човна стане здійсненою справою; пластир не гайно можна буде замінити дерев'яним щитом з обшивки Дюранди, і, знявши тимчасову пов'язку, можна буде остаточно залатати дірку. А якщо ні, доведеться

чекати аж до ранку, чекати цілу ніч! Смертельно небезпечне гаяння часу, воно може призвести до трагічного кінця. Жільята лихоманило від збудження. Якщо б випадком показалися вогні якогось судна, Жільят міг би з вершини Великого Дувру подати йому сигнал. Погода стояла тиха, безвітряна, море ніби заснуло, різкі рухи людини на тлі зоряного неба було б помічено. І капітани кораблів, і навіть шкіпери звичайних шхун, пропливаючи вночі поблизу Дуврського рифу, не відводять від нього підзорної труби; вони це роблять з обережності.

Жільят сподівався, що його побачать. Він виліз на розбиту Дюранду, схопився за вірьовку і піднявся на Великий Дувр.

Жодного вітрила на обрії. Жодного сигнального вогню. Скрізь, куди сягає зір, незоре, пустельне море.

Ніякої надії на допомогу, ніякої можливості перемогти в цьому двобої. Жільят відчув себе обеззброєним, чого досі з ним не траплялося жодного разу. Тепер він був відданий на поталу темної фатальної долі. Незабаром він зі своїм човном, з машиною Дюранди, з усіма своїми важкими злигоднями, з усіма своїми удачами, з усією своєю мужністю стане жертвою безодні. У нього не лишилося ніяких засобів боротьби: руки опустились. Як перешкодити початися припливу, піднятися воді, продовжуватись ночі? Пластир у борті бота — єдина його точка опори. Жільят вибився із сил; він тому й роздягся догола, щоб спорудити й довершити імпровізований пластир. Тепер він уже не міг ні зміцнити його, ні поліпшити. Пластир залишиться надалі таким, яким він є. На нещастя, всім зусиллям покладено край. Зараз море на свій розсуд розпоряджається

пов'язкою, поспіхом накладеною на пробоїну. Як поведеться ця нежива перепона? Тепер бореться вона, а не Жільят. Все залежить від цього ганчір'я, а не від його розуму. Досить, щоб піднялася хвиля, і пробоїна відкриється знову. Більший чи менший натиск — у цьому вся справа. Все має вирішити сліпа боротьба двох механічних величин. Відтепер Жільят не міг ні допомогти союзникові, ні зупинити ворога. Йому лишалося бути тільки спостерігачем власного життя або власної смерті. Місце Жільята, який був утіленням передбачення, в найстрашнішу хвилину замінили тупі сили протидії.

Всі випробування і жахи, через які Жільят пройшов, виявились нічим у порівнянні з теперішнім його становищем.

Прибувши на Дуврський риф, він побачив себе оточеним, взятим у лабеті пустелею. Пустеля не тільки взяла його в облогу, вона на нього наступала. Тисячі погроз водночас нависли над ним. Тут був вітер, готовий дмухнути; тут було море, готове ревіти. Неможливо заткнути цю пельку — вітер; неможливо обламати зуби цій пащеці — морю. І все ж він боровся, бувши людиною, він сам на сам бився з океаном; він виступив голіруч на двобій з бурею.

Він стійко тримався і супроти інших злигоднів, успішно боровся з іншими напастями. Він чинив опір усім нещастям, що випали на його долю. Не маючи інструментів, мусив будувати, без будь-чєїї допомоги він тягав великі вантажі, без знань розв'язував складні задачі. Йому довелося їсти й пити, не маючи ніяких запасів провізії, спати, не маючи постелі й даху над головою.

На рифі, в цьому трагічному закуткові, його почергово катували люті підручні природи — матері, коли їй захочеться, і ката, коли їй заманеться. Він переміг самотність, переміг голод, переміг спрагу, переміг холод, переміг лихоманку, переміг утому в праці, переміг сон. Йому перепиняли шлях обставини, які згуртувалися супроти нього. Після злигоднів — стихія; після припливу — шторм; після бурі — спрут; після страховища — привид.

Похмура іронія кінця. Недурно ж з темної печери того рифу, який Жільят сподівався покинути в тріумфі слави переможця, сміючись, дивився на нього мертвий Клюбен. Привид знав, з чого сміявся, він мав рацію. Жільятові ввижалася його загибель: він стане таким же мерцем, як і Клюбен.

Холод, голод, утома, розбиранка пошкодженого судна, спуск машини, бурі рівнодення, вітер, гроза, спрут — все це ніщо супроти пробоїни. Можна було знайти захист від усього, і Жільят знаходив його: проти холоду — вогонь, проти голоду — скойки на скелях, проти спраги — дощ, проти труднощів урятування машини — майстерність і мужність, проти припливу і бурі — хвилеріз, проти восьминога — ніж. Проти пробоїни в човні — нічого.

То був зловісний останній привіт урагану. Остання сутичка, зрадницька вилазка, підступний напад переможеного на переможця. Тікаючи, буря пустила в нього цю стрілу. Відступаючи, вона поверталась чолом до ворога і продовжувала разити. То був удар з-за рогу, завданий безоднею.

Можна побороти бурю, але як боротися з водою, що просочується!

Якщо затичка не витримає, якщо пробоїна відкриється, ніщо не допоможе: човен піде на дно. Пов'язка зсунеться із скривавленої рани. А досить боту з його вантажем, з поставленою на нього машиною піти на дно, і підняти його звідти буде неможливо. Два місяці шляхетних титанічних зусиль зведуться нанівець. Починати все знову немислимо. У Жільята не було більше ні кузні, ні матеріалів. Може, на світанку він побачить, як уся його праця повільно й безповоротно порине в безодню. Як страшно відчувати під собою прірву! Безодня тягла його до себе.

Море проковтне човна, і йому залишиться одно: вмерти від голоду і холоду, як це сталося з тим, хто, зазнавши корабельної катастрофи, вмер тут, на стрімчаку "Людина".

Два довгих місяці духи й ангели невидимого світу, які витали тут, бачили два ворожих стани: в одному — безмежні простори, хвилі, вітри, блискавиці, сили стихії, в другому — людина; в одному — море, в другому — душа; в одному — безконечність, в другому — атом. І сталася битва.

Але, можливо, ця чудова перемога даремна.

Нечуваний героїзм завершився немічністю, закінчився відчаєм жахливий бій, прийнятий на себе людиною, битва між Нічим і Всім. Іліада, втілена в одному героєві.

Розгублений Жільят дивився в простір.

На ньому навіть не було одежі. Він стояв голий перед безмежжям.

І ось, пригнічений цією незнаною величчю, не знаючи більше, чого від нього хочуть, перед обличчям невблаганної темряви, в гуркоті океану, хвиль, прибою, клетотливих валів, шквалів, під туманами, на вітрі, відданий на поталу неосяжної розпорошеної сили, під таємничою небесною твердю — царством крил, світил і вимерлих світів, перед волею, котра, можливо, керує незмірною могутністю стихій, бачачи довкола себе і під собою океан, а над головою сузір'я і бездонне небо, Жільят відмовився від боротьби, опустився на скелі, ліг навznak, обличчям до зірок, і, переможений, склавши руки перед грізною глибиною, крикнув у безмежжя: "Пощади!" Повергнутий на землю неозорістю, він молився до неї.

Він був один на скелі, вночі, посеред моря, знемагаючи від виснаження, як уражений громом голий гладіатор на арені цирку; лише замість цирку перед ним була безодня, замість хижих звірів — пійма, замість очей публіки — око невідомого, замість весталок — зорі, замість цезаря — бог.

Йому здавалося, ніби він розчиняється в холоді, втомі, безсиллі, в благанні, в мороці, і очі його заплющились.

VIII

Незвідане почуло

Минуло кілька годин. Зійшло сліпуче сонце.

Його перший промінь освітив нерухому людську постать, що лежала на вершині Великого Дувру. То був Жільят. Він усе ще лежав на скелі. Задубіле оголене тіло більше не тремтіло. Заплющені повіки були мертвотно-бліді. Важко було б сказати, чи це жива людина, чи труп. Здавалося, сонце розглядало його.

Якщо ця оголена людина й не була мертвою, то все одно настільки близькою до

смерті, що один подув холодного вітру міг перервати її життя. І вітер подув, але теплий, живлющий; то був весняний легіт травня. А тим часом у глибокій синяві неба піднімалося сонце; його навскісне проміння загорілось багрянцем. Світло стало теплим. Воно огорнуло Жільята. Жільят не ворушився. Якщо він і дихав, то таким слабким диханням, що воно ледве-ледве затуманило б дзеркало.

Сонце сходило все вище й вище, і його промені стали прямовисніше спадати на Жільята. Вітер, який спочатку був тільки теплим, тепер обдавав спекою. Застигле голе тіло й далі було незрушне, однак шкіра трохи порожевшла. Сонце, наближаючись до зеніту, кинуло прямий промінь на майданчик Дувру. З висоти щедро полилося чудодійне світло; воно стало ще яскравіше, відбившись у дзеркальній гладіні моря. Скеля прогрілась і зіграла людину. З грудей Жільята вирвалося зітхання. Він був живий.

Сонце й далі пестило його в своїх гарячих обіймах. Вітер, тепер уже літній, південний, віяв на Жільята теплим м'яким диханням. Жільят поворухнувся.

Море було невимовно спокійним. Воно, наче ненька, тихесенько заколисувало дитину. Хвилі наче погойдували риф.

Морські птахи, Жільятові знайомі, тривожно літали над ним. У їхній тривозі не було й сліду колишнього дикого страху. У ній чулася зворушлива, майже братерська турбота. Вони стиха покигували. Птахи ніби кликали його. Одна чайка, очевидно, дуже при звичаєна до Жільята, сіла біля нього, наче свійська. Вона немов щось казала йому. Але він, здавалося, не чув нічого. Тоді вона стрибнула йому на плече і обережно клюнула в губи. Жільят розплющив очі.

Птахи, задоволені, хоч і налякані, полетіли геть.

Жільят звівся на рівні ноги, потягнувся, як пробуджений лев, і, підбігши на край майданчика, заглянув униз, в ущелину між двома Дуврами.

Човен стояв на місці непошкоджений. Пластир витримав: отже, море обійшлося з ним не надто жорстоко. Все було врятоване.

Жільят більше не почував себе втомленим. Його сили відновилися. Запаморочення виявилось глибоким сном.

Він вичерпав з човна воду і, коли облеглий його таким чином, місце пошкодження піднялося вище ватерлінії. Потім він одягся, напився води, поїв і відчув приплив бадьорості.

Оглянувши пробоїну при світлі дня, він побачив, що вона вимагала більше роботи, ніж він міг передбачити. То було досить серйозне пошкодження. Жільятові довелося витратити майже весь день, щоб законопатити її.

Наступного дня на світанні, розібравши заслон і відкривши вихід із протоки, одягнутий у лахміття, яке виграло битву з водою, підперезавшись Клюбеновим поясом з сімдесятьма п'ятьма тисячами франків, Жільят, стоячи поруч з врятованою машиною на поладженому боті, підштовхуваний попутним вітром, по прекрасному, спокійному морю покинув Дуврський риф. Він узяв курс на Гернсей.

Якби в той час, коли він відпливав від рифу, хтось виявився б поблизу, то почув би,

як Жільят затагнув упівголоса пісеньку Славний Данді.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ДЕРЮШЕТТА

КНИГА ПЕРША

НІЧ І МІСЯЦЬ

І Портовий дзвін Теперішній

Сен-Сансон — майже місто; сорок років тому він був майже селом. Настала весна, і люди вже не засиджувалися допізна, як узимку, вони лягали тільки-но посутеніє. Сен-Сансон був стародавньою парафією, яка зберегла звичай подавати сигнал "гасіння вогнів", отже, свічки там задували рано. Мешканці йшли на спочинок і вставали з постелі разом з сонцем. Старі нормандські села брали приклад з курників.

Варто звернути увагу на те, що мешканці Сен-Сансона, за винятком кількох багатих міщанських родин, були каменярями і теслями. У порту Сен-Сансон лагодять кораблі. Цілими днями тут ламають камінь або отесують колоди; тут цюкають сокири, там чути удари молотків. Постійно обробляють дубову деревину і граніт. Під вечір люди

падають від втоми і засинають, як убиті. Після важкої праці міцний сон. Одного разу на початку травня, подивившись на місяць, що піднімався між деревами, і прислухавшись до кроків Дерюшетти, яка гуляла одна в саду, насолоджуючись вечірньою прохолодою, мес Летьері повернувся в кімнату, що виходила вікнами на порт, і ліг спати. Дус і Грас уже заснули. Все спало в оселі, крім Дерюшетти. Спав увесь Сен-Сансон. Двері й віконниці скрізь були зачинені. На вулицях — ні душі. Поодинокі вогники, нагадуючи готові заплющитись миготливі очі, подекуди забарвлювали червоним віконця на піддашсях, чим сповіщали про те, що й слуги вкладаються спати. Минуло вже чимало часу відтоді, як вибило дев'яту на старій римській дзвіниці, обвитій плющем. Вона поділяла з церквою Сен-Брелад, що на Джерсеї, чудернацьку честь мати одну й ту ж знаменну дату з чотирьох одиниць — 1111, яка означала тисяча сто одинадцятий рік.

Популярність меса Летьері в Сен-Сансоні залежала від успіху його починання. Замість успіху сталася катастрофа, замість популярності утворилася порожнеча. Треба думати, що нещастя — хвороба невідступна, що невдахи заражені чумою, так швидко вони потрапляють у карантин. Синки багатих родичів стали уникати Дерюшетти. Відокремленість "Оселі відважних" від містечка була така велика, що тут навіть не знали про винятково важливу подію, яка того дня сколихнула весь Сен-Сансон. Парафіяльний священик, превелебний Ебенезер Кодре, став багатцем. У Лондоні недавно помер його дядько, високоповажаний декан Сент-Асафа. Звістку привіз поштовий шлюп "Кашмір", який прибув того ж ранку в Сен-Сансон з Англії; щогла "Кашміра" бовваніла на рейді. "Кашмір" мав вирушити назад у Саутгемптон завтра вранці. Подейкували, що він мав забрати з собою його превелебність парафіяльного священика, терміново викликаного в Англію, щоб він був присутній на офіційному розкритті заповіту покійного і для інших нагальних справ, зв'язаних з одержанням великої спадщини. Весь день у Сен-Сансоні гуло, як у вулику: "Кашмір", превелебний

Ебенецер, його покійний дядько, багатство, від'їзд щасливця в Лондон, можливе його підвищення по службі в недалекому майбутньому — все це було предметом нескінченних пересудів. І тільки в одному домі — "Оселі відважних" — ніхто нічого не знав, і, отже, не було ніяких розмов. Мес Лет'єрі кинувся на свій підвісний лежак, не роздягаючись. Після катастрофи Дюранди лягти на лежку було його єдиною втіхою. Розтягнутись на своєму ложі — до цього вдаються всі в'язні, а мес Лет'єрі був в'язнем власного горя. Він лягав, і це було для нього перепочинком, передишкою, припиненням напливу важких дум. Чи спав він? Перебував при ясному розумі? Ні. Ось уже два з половиною місяці — бо якраз минуло два з половиною місяці від дня, коли трапилося лихо, — мес Лет'єрі жив немов сновида. Він ще не прийшов до тями. Був у тому складному, непевному стані, в який потрапляють люди, що зазнали тяжкого удару долі. Його роздуми не були чіткими, сон не був перепочинком. Удень він ходив невиспаним, а вночі начеб і не засинав. Удень він був на ногах, уночі лежав — тільки й усього. Залігши на свою лежанку, він на короткий час забувався, називаючи це сном. Над ним витали і, здавалось, гніздилися в ньому самому химери; нічний туман, переповнений розпливчастими образами, сповивав його мозок; імператор Наполеон диктував йому свої мемуари, десь узялося кілька Дерюшетт, якісь дивовижні птахи сиділи на деревах, вулиці Лон-ле-Соньє перетворилися в гадюк. Кошмари були перепочинком після тяжкого почуття відчаю. Ночі минали в мареннях, а дні в дрімоті. Іноді він залишався на весь час від обіду до вечора в своїй кімнаті біля вікна, котре виходило, як уже згадувалося, на порт. Спершись ліктями на кам'яне підвіконня, обхопивши руками голову, повернувшись спиною до всього світу, він втуплював погляд у старе залізне кільце, вмуроване в стіну його дому, за кілька футів від вікна, де колись пришвартовували Дюранду. Дивився, як іржа поступово вкривала кільце.

Життя Лет'єрі перетворилося в пустопорожнє животіння.

Таке трапляється з наймужнішими людьми, коли вони втрачають ідею, яка надихала їх. Це наслідок порожнечі існування. Життя — це подорож, а ідея — путівник. Немає путівника — і все зупиняється. Коли втрачено мету, тануть сили. Доля — це темна, нікому не підвладна сила. Своїм жезлом вона торкається навіть нашого внутрішнього "я". Відчай — це спустошеність душі. Тільки надзвичайно сильна духом людина може вистояти проти нього. І то не завжди.

Мес Лет'єрі постійно розмірковував, якщо тільки розмірковувати означає поринати в глибину якоїсь понурої безодні. Іноді в нього проривалися такі скорботні слова:

"Мені лишається тільки подати туди, в небеса, прохання про повну відставку".

Відзначимо суперечність цієї натури, складної, як саме море, породженням якого і був, сказати б, Лет'єрі. Він ніколи не молився.

У немічності є своя сила. Сліпа перед обличчям природи, сліпа перед обличчям долі, людина в самому своєму безсиллі знаходить точку опори — молитву.

Людина шукає допомоги у страху: просить, щоб їй прийшла на допомогу власна боязливість; душевне сум'яття — це порада схилити коліна.

Молитва — могутня сила душі, сила незбагненна. Молитва звертається до

великодушності мороку; молитва вдивляється в таїну, і перед невідступною настирливістю її благального погляду не може встояти Невідоме.

Проблиск надії — це втіха.

Однак Летєрі не молився.

Коли він був щасливий, бог для нього існував, можна сказати, в натурі; Летєрі розмовляв з ним, давав йому чесне слово, іноді майже обмінювався з ним потиском руки. Але в нещасті — явище, зрештою, досить поширене — бог Летєрі десь подівся.

Таке трапляється з тими, хто вигадав собі доброго бога, такого собі благодушного дідугана.

Тепер Летєрі в своєму душевному стані чітко розрізняв тільки одне: усмішку Дерюшетти. Все, крім цієї усмішки, було пільмою.

З певного часу, безперечно, через втрату Дюранди, яка по-своєму відбилась і на Дерюшетті, чарівна усмішка появлялася на обличчі дівчини все рідше й рідше.

Здавалось, що Дерюшетта була чимось стурбована. Зникли її дитяча грайливість і безтурботність пташки. Коли на світанку лунав гарматний постріл, Дерюшетта не вітала більше схід сонця реверансом і словами: "Бум! Ви вже тут? Ласкаво прошу!"

Не раз у неї був такий серйозний вигляд, що жаль було дивитись на цю ніжну істоту.

Часом вона силкувалась усміхатися до меса Летєрі, аби хоч трохи розважити його, але її веселощі тьмяніли з дня на день, ніби вкривалися пилом, як крильця в метелика, прохромленого шпилькою. Додаймо, що зажурена журбою дядька — буває ж відбите горе, — чи з якихось інших причин Дерюшетта стала дуже набожною. За часів колишнього парафіяльного священика, Жакмена Ерода, вона, як пригадуємо, заглядала в церкву не більше ніж чотири рази на рік. Тепер вона стала її ревною відвідувачкою. Вона не пропускала жодної служби ні в неділю, ні в четвер. Побожні парафіяни із задоволенням помітили в ній цю перемену. Бо то ж велике щастя, коли молода дівчина тікає від чоловіків-спокусників і наvertsається до бога.

Тоді бідні батьки можуть бути спокійні, що донька не накоїть ніякого лиха.

Увечері, якщо дозволяла погода, Дерюшетта прогулювалась годину-другу в саду "Оселі відважних". Вона завжди блукала там одна і була майже такою ж задумливою, як і мес Летєрі. Спати Дерюшетта лягала останньою. Це не заважало Дус і Грас завжди трохи підстежувати за нею, бо шпигунство — неодмінна властивість людей у становищі слуг: так вони розганяють нудьгу підневільної роботи.

Щодо меса Летєрі, свідомість якого була наче в підвішеному стані, ці невеличкі зміни в поведінці Дерюшетти пройшли повз його увагу. Зрештою, він не надавався до ролі дуеньї. Він навіть не помічав, з якою акуратністю Дерюшетта відвідує церковні служби. Його упередження супроти духівництва і церкви було таким затятим, що навряд чи його потішила б її ревність.

Це не означає, що його душевний стан не міг змінитися. Горе — це хмара, і воно змінює свою форму. Ми казали вже, що подеколи і сильні душі приголомшує раптове нещастя, але не повністю. Мужні люди, такі, як Летєрі, через деякий час оволодівають

собою. У відчаю свої захисні ступені. Спершу людина пригнічена, потім засмучена, затим її охоплює скорбота, яка переростає в меланхолію.

Меланхолія — це сутінки. Страждання під час меланхолії переливаються у втішний смуток. Меланхолія — це щастя в печалі.

Однак такі елегійні переходи були не властиві для Летєрі: ні особливості його натури, ні характер лиха, яке спало на його голову, не допускали цих відтінків почуття.

Тільки під ту пору, коли ми знову повернулися до нього, перший приплив безнадії почав спадати: не ставши веселішим, мес Летєрі лишався таким же бездіяльним; він іще сумував, але останнім часом не здавався таким понурим; до нього до певної міри повернулася здатність сприймати факти і події, і він почав зазнавати на собі дію того дивовижного явища, яке можна було б назвати поверненням до дійсності.

Того дня, сидячи в нижній залі, він не прислухався до розмов, але вже чув їх.

Одного разу вранці Грас прибігла з урочистим виглядом сказати Дерюшетті, що мес Летєрі зірвав бандерольну стрічку з газети.

Навіть неповне сприйняття дійсності є вже по суті гарною ознакою. Це — видужання.

Велике нещастя приголомшує. І таке неповне сприйняття рятує людину від апатії.

Однак це поліпшення душевного етапу уявляється погіршенням. Раніше забуття приголомшувало скорботу, свідомість була затуманена, людина майже нічого не відчувала, а тепер погляд прояснювався, ніщо перед ним не сховається, все вона бачить ясно, все починає завдавати біль. Рана відкривається. Страждання викликає найменша дрібниця. Все знову оживає в пам'яті. А пригадати все — значить тужити за всім. У цьому поверненні до дійсності завжди є якийсь відтінок гіркоти. Людині стає ніби легше, але ж і важче. Ось що відчував Летєрі. Він усвідомлював свої страждання.

Те, що повернуло Летєрі до відчуття реальності життя, було справжнім потрясінням.

Розкажемо ж про подію, яка призвела до цього.

Якось по обіді, 15 чи 20 квітня, у двері нижньої зали "Оселі відважних" постукали двічі — так звичайно стукає листоноша. Дус відчинила двері. Справді, принесли листа.

Лист прийшов з моря. Був адресований на ім'я Летєрі. На поштовому штемпелі стояло "Лісабон".

Дус віднесла лист месу Летєрі, він сидів, зачинившись у своїй кімнаті. Узяв цей лист і, навіть не подивившись на нього, поклав на стіл.

Майже тиждень лист пролежав на столі нерозпечатаним.

Сталося так, що якось уранці Дус запитала в меса Летєрі:

— Хазяїне! Чи можна здмухнути пил з вашого листа? Летєрі наче прокинувся. —

Авжеж, — сказав він. І розпечатав листа. Ось що він прочитав.

"В морі. 10 цього березня.

Месу Летєрі, в Сен-Сансон.

Новину, про яку я хочу Вас повідомити, Ви приймете із задоволенням.

Я пливу на "Тамоліпасі", тримаю курс на Неповернення. В екіпажі судна є матрос

Айє Тостевен з Гернсею, який повернеться додому і дещо Вам розповість. Нам зустрівся корабель "Ернан Кортес", який іде в Лісабон: користуюсь нагодою і пересилаю Вам цей лист.

Ви будете здивовані. Я людина чесна.

Така ж чесна, як сьєр Клюбен.

Гадаю, Ви вже знаєте, що трапилось. Однак, мабуть, не буде зайвим, якщо я Вас про це повідомлю. Річ ось у чому.

Я повернув Вам ваші капітали.

Я позичив у Вас не зовсім пристойним способом п'ятдесят тисяч франків. Перед від'їздом із Сен-Мало я вручив Вашій довіреній особі, сьєрові Клубену, три банкноти по тисячі фунтів стерлінгів кожен, що складає сімдесят п'ять тисяч франків. Думаю, що цю суму Ви вважатимете цілком достатнім відшкодуванням.

Сьєр Клюбен гаряче відстоював Ваші інтереси і одержав гроші. Як мені здалося, він старався аж надміру. Ось чому я й попередив Вас.

Ваша колишня довірена особа Рантен.

P. S. У сьєра Клубена був револьвер, тому я не взяв розписки".

Торкніться електричного ската чи зарядженої лейденської банки, і ви відчуєте те, що відчув мес Лет'єрі, прочитавши цього листа.

В конверті, на який він спочатку не звернув уваги, в аркуші паперу, складеному вчетверо, було щось приголомшливе. Він упізнав цей почерк, упізнав і підпис. Що ж до змісту, то він його спершу зовсім не зрозумів.

Потрясіння було настільки сильним, що він, сказати б, поставив мозок Лет'єрі на своє місце.

Факт вручення Рантеном Клубенові сімдесяти п'яти тисяч франків, будучи загадкою, став корисним поштовхом, який примусив мозок Лет'єрі працювати. Будувати здогади — здорове заняття для думки. У Лет'єрі відновилася здатність міркувати, робити логічні висновки. З певного часу громадська думка Гернсею почала переглядати своє ставлення до Клубена, цієї чесною людини, яка стільки років користувалася одностайною повагою. Люди розпитували про нього один одного, починали сумніватись, бились об заклад. Дивне світло пролилось на цю особистість. Обличчя Клубена починало прояснюватись, точніше кажучи — забарвлюватись у чорний колір.

У Сен-Мало розпочалося судове слідство з приводу зникнення прибережного охоронця номер 619. Проникливе правосуддя звернуло на криву стежку — це трапляється часто. Слідчі виходили з того припущення, що Зуела заманив сторожа і повіз його на "Тамоліпасі" в Чілі. Хитромудра гіпотеза потягла за собою багато інших помилок. Але короткозоре правосуддя навіть не помітило Рантена. Та принагідно воно натрапило на інші сліди. Темна справа ускладнилась. З'ясувалось, що в цій загадковій історії замішаний Клюбен. Було встановлено, що відплиття "Тамоліпаса" збігалось із загибеллю Дюранди; а може, в цьому ховався і якийсь прямий зв'язок. У корчмі біля Динанських воріт, де, як гадав Клюбен, він нікому не відомий, його все ж упізнали.

Корчмар посвідчив: "Клюбен купив пляшку коньяку". Для кого? Зброяр з вулиці Сен-Венсан посвідчив: "Клюбен купив револьвер". Для чого? Власник "Готелю Жана" посвідчив: "Клюбен не раз відлучався з невідомо якою метою". Капітан Жертре-Габуро посвідчив: "Клюбен неодмінно хотів відчалити, хоч його попереджували, та й сам він знав, що в дорозі його застане туман". Екіпаж Дюранди посвідчив: "Товару на пароплаві майже не було, а навантаження провели недбало". Зрозуміло чому, якщо капітан хотів знищити пароплав.

Пасажири-гернсеєць посвідчив: "Клюбен думав, що корабельна катастрофа сталася на скелях Гануа. Тортвальці посвідчили: "Клюбен прибув у Тортваль за кілька днів до загибелі Дюранди і попрямував до Пленмона, розташованого в сусідстві з Гануа. Він ніс саквояж. Туди пішов з саквояжем, а повернувся з порожніми руками. Хлопчаки, руйначі гнізд, дали свої свідчення. Їхня розповідь, очевидно, могла мати відношення до зниклого Клюбена при умові, якщо привиди, що їх налякали, були контрабандистами. Нарешті дав свідчення і сам зачарований пленмонський дім; люди, які вирішили докопатися до істини, проникли в будинок — і що ж вони там знайшли? Відомий уже саквояж Клюбена. Тортвальський поліцейський забрав саквояж і в присутності інших відкрив його. В ньому знайшли запас харчів, підзорну трубу, хронометр, чоловічий одяг та білизну з мітками Клюбена. У тлумаченнях мешканців Сен-Мало та Гернсею все це об'єднувалось і врешті поставало як лихий намір шкіпера проти судновласника. Зіставлялося усе, що було в цій історії неясне: дивне ігнорування дружніх порад, рішення пуститись у рейс, не беручи до уваги передбачуваного туману, підозріле недбальство при завантаженні судна, пляшка коньяку, п'яний стерничий, підміна капітаном стерничого, більш ніж невправний поворот стерна. Героїзм Клюбена, який залишився на розбитому кораблі, обертався шахрайською витівкою. Зрештою, й самого Клюбена обманув риф. Допустивши лихий намір, стане зрозуміло, чому вибір Клюбена випав на Гануа — звідти неважко добратися до берега вплав; зрозумілими стають відвідини будинку, який навіщає нечиста сила, — там можна дочекатися зручного моменту для втечі. Саквояж, заготовлений на випадок потреби, перетворювався у вагомий речовий доказ. Але яка нитка зв'язувала цей випадок з іншим випадком, тобто зі зникненням прибережного дозорця, встановити не вдалося. Здогадувались, що воно мало якесь відношення до попередньої події, і нічого більше. І все ж гадали, що дозорець під номером 619, певне, зіграв роль жертви в якійсь трагедії. Може, Клюбен безпосередньо ніякої ролі в ній не грав, а тільки дивився з-за куліс.

Не все, зрештою, пояснювалось лихим наміром. Наприклад, залишався без ужитку револьвер. Він, очевидно, призначався для якоїсь іншої мети.

Чуття в народі тонке й точне. Суспільний інстинкт чудово встановлює істину за уривками й крупинками відомостей. Однак факти, які вказували на можливий лихий намір, викликали великий сумнів.

Все ніби було встановлено, все з'ясовано, але не вистачало головного. Хто знищить пароплав задля тільки самої приємності його знищити? Хто наразить себе на всі небезпечні випадковості втечі — попливе назустріч туману, викинеться на риф,

пуститься вплавав до страшної криївки, не маючи від цього якоїсь вигоди для себе? А яку ж вигоду міг мати Клюбен?

Бачили його дії, причини ж цих дій були приховані. Звідси в багатьох людей виникали сумніви. Коли невідомі причини дії, то здається, що не було й самої дії. Тут була суттєва прогалина. Тепер цю прогалину заповнив лист Рантена. Лист розкрив причину вчинків Клюбена. Украдено сімдесят п'ять тисяч франків — ото й причина.

Рантен виступив у ролі бога з античної трагедії. Він зійшов із хмари зі смолоскипом у руці.

Його лист пролив остаточне світло на справу.

Він пояснював усе і на додачу виставляв свідка в особі Айє Тостевена. Він же рішуче вказував на призначення револьвера.

Рантенові, без сумніву, все було достеменно відомо. Його лист ніби давав можливість усе помацати пальцями.

Не лишалося ніяких обставин, які виправдовували б лихий вчинок Клюбена. Він наперед задумав корабельну катастрофу і доказом цього є речі й провізія, приховані ним у будинку, навідуваному нечистою силою. І навіть якщо припустити, що катастрофа була ненавмисною, то чи ж не повинен був він в останній момент, зважившись пожертвувати собою, лишитися на розбитому кораблі, передати сімдесят п'ять тисяч франків месу Летєрі через людей, які врятувалися на шлюпці? Все стало ясным, як божий день. Але що ж трапилося з самим Клубеном? Очевидно, він став жертвою власного промаху. Він, напевно, загинув на Дуврському рифі. Всі ці припущення, що, як бачить читач, відповідали дійсності, декілька днів роїлися в голові меса Летєрі. Лист Рантена виявив йому послугу, спонукавши до думки. Спочатку Летєрі був уражений несподіванкою, а потім зробив над собою зусилля і став розмірковувати. Тоді він учинив ще більше зусилля — став наводити довідки. Йому доводилося вести розмови з людьми і навіть шукати такої можливості. Через тиждень до нього певною мірою повернувся здоровий глузд, його міркування знову набули послідовності, він майже вилікувався. Летєрі вийшов зі свого сутінкового стану.

Якщо допустити, що меса Летєрі не полишала надія коли-небудь одержати свої гроші, то лист Рантена остаточно розвіяв цю надію.

До катастрофи Дюранди лист додавав нове нещастя — втрату сімдесяти п'яти тисяч франків. Лист знову зробив його власником цих грошей тільки для того, щоб він сильніше відчув їх втрату. Лист примусив Летєрі збагнути всю повноту його розорення.

Звідси нова мука, і то дуже пекуча, про що ми тільки-но говорили. Вперше він почав займатися в думках тим, що випало з його поля зору за останні два з половиною місяці — своїм будинком, тим, що чекає його попереду і що треба буде змінити колишній спосіб життя. Дрібні турботи, які колють безліччю шипів, мабуть, гірші, ніж безнадія. Переносити лихо в його буденних проявах, оспорювати крок за кроком у доконаного факту завойовану ним територію — нестерпно. Можна вистояти перед обваленою брилою нещастя, але не перед пилом, який при цьому піднявся. Нещастя у

всій своїй сукупності пригнічує, а часткові його прояви терзають душу. Тільки-но катастрофа вразила вас ударом, а тепер вона збиткується над вами.

Таке приниження робить її удар ще страшнішим. Це друга поразка на додачу до першої, до того ж ганебна. Людина опускається іще на один ступінь у небуття. Після савана — лахміття.

Думати про своє падіння! Нема печальніших дум на світі.

Бути розореним — хіба є щось простіше? Блискавичний удар, брутальність долі, непоправна катастрофа. Хай буде так. Треба змиритися. Усьому кінець. Людина розорена. Нічого не вдієш, вона мертва. Але ж ні! Вона жива! Другого ж дня вона починає це розуміти. За якими ознаками? За уколами шпильки. Хтось, проходячи повз вас, не привітався; лавиною посунули рахунки з крамниць; ось один із ваших ворогів

посміхається. Може, він сміється через останній каламбур Арналя, але це все одно: той каламбур не видався б йому таким дотепним, якби ви не розорились. Ви вичитуєте своє власне приниження навіть у кинутих на вас байдужих поглядах; люди, які у вас обідали, вважають, що три страви на вашому столі — це забагато, ваші вади тепер впадають всім у вічі; невдячні людя, яким уже нічого від вас сподіватися, набирають бундючного вигляду; дурні, виявляється, передбачили все, що з вами сталося; вас паплюжать; вас жаліють ті, хто нещасливіший від вас. А до того ж — сотні дратівливих дрібниць. Вони викликають уже не сльози, а огиду. Ви пили вино, а тепер п'єте сидр. Дві служниці? Вам забагато й одної. Доведеться другу розрахувати, а на першу звалити всю роботу. У вашому городі забагато квітів, краще засадити його картоплею. Ви роздавали фрукти друзям, тепер доведеться продавати їх на ринку. Про бідних годі й думати: хіба ви самі не стали бідняком? А вбрання — ось болісне питання. Що за мука відмовляти жінці в якійсь там стрічці! Тій, яка обдаровує вас красою, шкодувати прикрасу! Стати скнарою! Вона може вам сказати: "Як, ви позабирали квіти з мого саду, а тепер висмикуєте їх з мого капелюшка?" Гай-гай! Прирікти її носити вилинялі сукні! За родинним столом усі як води в рот понабирали. Вам здається, що всі тут проти вас. Дорогі вам обличчя стурбовані. Ось що таке поступовий занепад. Кожен день гірший за смерть. Упасти — це ще півбіди, це значить миттєво згоріти в розжареній печі. Опускатись усе нижче й нижче — означає горіти на повільному вогні.

Катастрофа — це Ватерлоо; поступове знищення — острів Святої Єлени. Доля, втілена у Веллінгтоні, зберігає ще якусь дешицю гідності, але якою огидною стає вона тоді, коли перетворюється в Гудсона Лоу. Така доля жалюгідна. Людина, яка призвела до миру в Кампоформіо, свариться через пару шовкових панчіх. Приниження Наполеона принижує Англію.

Через ці дві фази — Ватерлоо і острів Святої Єлени, звичайно ж, зменшені відповідно до масштабу життя буржуа, проходить кожна розорена людина. Того вечора, про який ми говорили, — одного з перших травневих вечорів, — Летєрі, не заважаючи Дерюшетті блукати по саду під сяйвом місяця, ліг спати ще в похмурішому настрої, ніж будь-коли.

Усі ці набридливі й прикрі дрібниці, які спочатку тільки навівають нудьгу, а потім

наводять жах, пропливали в його свідомості. Тоскне нагромадження житейських дрібниць. Мес Летєрі відчував невідворотність свого падіння. Що робити? Куди дітись? На які жертви приректи Дерю-шетту? Кого розрахувати — Дус чи Грас? Чи не продати "Оселі відважних"? Чи не покинути острова? Стати нікчемою там, де ти був всемогутнім? О, яке б це було нестерпне приниження!

І тільки подумати, що всьому кінець! Згадувати про рейси, які з'єднували Францію з архіпелагом, вівторки — дні відправлення пароплава, п'ятниці — дні його повернення, юрбу на набережній, величезні вантажі, нечуваний оборот, справжнє процвітання, чудовий прямий шлях сполучення, машину, яка скоряється людській волі, могутній казан, дим труби — всю оцю зниклу реальність! Пароплав — вдосконалений компас; компас показує прямий шлях, пара йде за ним. Один вказує, друга виконує. Де вона тепер, його Дюранда, його чудова й велична Дюранда, володарка моря, королева, яка зробила і його королем? Прославитись у своєму краї людиною передових ідей, втіленням успіху, прогресу й відмовитись, відступитись від усього. Стати не знати чим, якимсь посміховиськом! Перетворитися в порожній міх, в якому щось колись було. Стати реліктом минулого після того, як був символом майбутнього! Опуститись до того, що тебе зверхньо жалітимуть ідіоти! Дивитись, як тріумфує косність, безголов'я, егоїзм, невігластво, як відновились безглузда шамотанина старих від-жилих вітрильників, як вони шкутильгають то сюди, то туди! Дивитись, як молодиться цей мотлох. Втратити в своєму житті все! Бути світочем і згаснути! Ах! Якою гарною була на воді велична труба, цей чудовий циліндр, стовп з димовою капітеллю, колона величніша, ніж Вандомська, бо остання служить п'єдесталом тільки одній людині, тоді як перша — прогресу! Вона приборкувала океан. Вона вселяла почуття певності посеред відкритого моря! Це диво бачили на цьому островці, в цьому маленькому порту, в цьому мізерному Сен-Сансоні! Авжеж, її бачили! Гай-гай! Її бачили всі і вже більше не побачать!

Усі ці скорботні думки терзали душу Летєрі. Іноді душа начеб перебувала в риданнях. Мабуть, ніколи він так гостро не відчував гіркоти своєї втрати. Але за болючим нападом горя прийшло отупіння. Коли таким чином його туга трохи затихла, він задрімав.

Близько двох годин він пролежав із зімкнутими повіками, перебуваючи в стані якогось гарячкового збудження, він майже не спав і багато про що передумав. Це заціпеніння ховало в собі дуже виснажливу роботу мозку. Десь посеред ночі, опівночі, може, раніше, а може, трохи пізніше, він струснув з себе цю дрімоту.

Прокинувся, розплющив очі. Просто перед ним, у вікні, виникло дивовижне видовище.

За вікном щось чорніло. Щось надприродне. Труба парової машини!

Мес Летєрі миттю підвівся і сів на своєму ложі. Підвісний тапчан загойдався, ніби під час бурі судно. Летєрі придивився. У вікно зазирає привид. Залитий місячним сяйвом, порт був наче вставлений в раму вікна, і в цьому сяйві просто перед будинком вимальовувався прямий, круглий, чорний і водночас величний силует.

То була залізна труба пароплава.

Летьєрі блискавично зіскочив з лежачка, підбіг до вікна, підняв раму, перекинувся через підвіконня і впізнав її. Так, перед ним була труба Дюранди. Вона стояла на своєму давньому місці.

Чотирма ланцюгами вона була прикріплена до борту судна. Під нею виднілись обриси якоїсь темної маси.

Летьєрі позадкував, повернувся спиною до вікна і опустився на свій тапчан.

Обернувшись, він знову побачив привид.

Він кинувся до дверей і вже за хвилину був на набережній із засвіченим ліхтарем у руках.

До старого кільця причалу Дюранди був прив'язаний баркас, у якого ближче до корми, просто перед вікном "Оселі відважних", бовваніла якась брила, над нею височіла пряма труба. Ніс баркаса стояв урівень з набережною, трохи виступаючи за ріг кам'яної стіни.

Тільки один такий човен і був на Гернсеї, всі знали його прикмети. То був голландський бот.

Летьєрі стрибнув у човен і підбіг до темної брили, яка стояла за щоглою. То була машина.

Вона тут, уся, як є, ціла й непошкоджена, міцно сидить на квадратній чавунній плиті. Перегородки в казані на місці, колінчатий вал, сторчма прив'язаний до казана, нагнітальна помпа на своєму місці. Не бракувало нічого.

Летьєрі уважно оглянув машину.

Ліхтар і місяць, допомагаючи один одному, присвічували йому.

Летьєрі провів огляд усього механізму.

Він побачив дві скрині й перевів погляд на колінчатий вал.

Потім увійшов у каюту. Вона була порожня.

Летьєрі вернувся до машини й помацав її. Просунув голову в казан, ставши при цьому навколішки, щоб краще було видно, що там усередині.

Він поставив ліхтар у топку; вогонь зразу ж освітив увесь механізм і створив примарну ілюзію: здавалось, машина розводить пару.

Летьєрі розреготався і, випроставшись, втупившись поглядом у машину, закричав, простягнувши до труби руки: "Рятуйте!"

Портовий дзвін висів на набережній, за кілька кроків від нього. Летьєрі підбіг до дзвона, вхопився за вірвовку і став дзвонити, скільки було сили.

II

Знову портовий дзвін

А сталося ось що. Пропливши без якихось пригод, хоч і трохи повільно через перевантаженість бота, Жільят прибув у Сен-Сансон. Було близько десятої години вечора.

Жільят добре розрахував час. Наростав приплив. Світив місяць, вода піднялася: можна було увійти в гавань.

Маленький порт спав. На якорі стояло кілька суден з прибраними вітрилами, без

сигнальних ліхтарів. Далі на стапельному майданчику виднілося кілька суден, піднятих з води для ремонту. Над обшивкою подекуди стирчали зігнуті краї оголеного набору корабля, і ці великі корпуси без щогл скидались на мертвих жуків, перевернутих на спину лапками догори.

Пройшовши вузький вхід у гавань, Жільят уважно оглянув порт і набережну. Ніде не було світла; не було його і в "Оселі відважних". Перехожих теж ніде не було видно, хіба що якийсь чоловік чи то увійшов у молитовний дім, чи вийшов з нього. Та й хто міг сказати з певністю, що то людина, — ніч завжди затушковує все, що в ній вимальовується, а місячне сяйво всьому надає оманливих обрисів. Розрізнити щонебудь заважала не тільки темрява, а й чимала відстань. Молитовний дім у той час стояв на другому кінці порту, на тому місці, де тепер збудували корабельню. Жільят тихенько причалив до "Оселі відважних" і пришвартував бот до кільця Дюранди просто під вікном меса Лет'єрі. Потім він перестрибнув через борт на берег.

Залишивши човна на причалі, Жільят обійшов дім, звернув в один провулок, потім у другий і, навіть не глянувши на бічну стежку, що вела до "Будинку на Пустирищі", за кілька хвилин опинився в тому кутку огорожі саду, де в червні цвіли рожевим цвітом мальви, де росли плющ, гостролист і кропива. Звідси в літню пору, сидячи на камені, заховавшись за кущ колючої ожини, він стільки разів, стільки годин дивився поверх стіни, такої низької, що хотілося перемахнути через неї, на сад "Оселі відважних", а крізь віти дерев — на два вікна її кімнати. Він знайшов свій камінь, свою ожину, ту ж низеньку стіну, той же темний закуток і, неначе дикий звір, що повернувся до свого барлогу, не пройшов, а проповз у нього і забився якомога глибше. А вже коли сів, то й не поворухнувся. Він дивився. Знову бачив сад, алеї, скупчення дерев, грядки з квітами, дім і два вікна. Місяць осявав його мрію. Як жахливо, що людина змушена дихати! Всіма своїми силами Жільят намагався затамувати дихання.

Йому здалося, що він потрапив у рай. Боявся, щоб цей рай не вознісся на небеса. Було просто неймовірно, що всі ці речі існують перед його очима; а якщо вони й існують, то неминуче мають зникнути, — так завжди буває з божественними видивами. Один тільки подмук — і все розвіється. Думаючи про це, Жільят тремтів. У саду, на краю алеї, зовсім близько стояла пофарбована в зелений колір лавочка. Про неї ми вже згадували.

Жільят вдивлявся в заповітні вікна. Він думав про те, що там, у тій кімнаті, над кимось витають сні. За стіною сплять. Йому хотілося б не бути тут. Але він скоріше вмер би, ніж пішов звідси. Йому вчувалося дихання, яке піднімає чиїсь груди. Вона — цей міраж, ця білизна, окутана світлим серпанком, ця мана, яка заволоділа усім його еством, — вона була там! Він думав про недосяжне, про істоту, яка спала так близько, і була такою дорогою його пойнятій захватом душі, він думав про несказанно прекрасну Жінку, над якою теж витають примарні образи; про створіння жадане, далеке, невловне, яке заплющило повіки, підклавши під голову руку; про таємничі сні ідеальної істоти, про мрії своєї мрії. Він не смів думати про більше і все ж думав; у мареннях він наважився переступити межі дозволеного; його хвилював образ ангела в

усіх його жіночих повабах; нічна пора надавала сміливості його боязким позиркам, кинутим покрадьки; думав іти далі, але картав себе за блюзнірство і мимовільно, начеб з примусу, наперекір самому собі, весь тремтячи, вдивлявся в невидиме. Його проймав дроз, і він навіть страждав, коли малював у своїй уяві накидку, що впала на килим, сукню на стільці, розстебнутий пояс, хустину. Уявляв корсет із шнурівками, котрі звисають на підлогу, панчохи, підв'язки. Душа його ширяла між зорями.

Зорі створені для людського серця: і для серця такого злидаря, як Жільят, і для серця мільйонера. Коли почуття кохання досягав особливої сили, людині стає властивим глибоке, захоплене зачудування. І якщо натура цієї людини сувора й проста, то тим більше вона захоплюється.

Відлюдкуватість посилює замріяність.

Зачудування — це повнота почуттів, яка може перехлюпнути через край, як вино в переповненому келиху. Бачити ці вікна було для Жільята майже понад силу.

Раптом він побачив її саму.

Поміж віттям кущів, які уже густо заряснила листям весна, з нез'ясовною плавністю небесного видава появилася чиясь постать, чиясь сукня, чиясь божественне обличчя, неначе чисте сяйво, світліше, ніж сяйво місяця.

Жільят відчував, що непритомніє, — то була Дерюшетта.

Вона підійшла ближче. Зупинилася. Ступила кілька кроків убік, потім знову зупинилася і сіла на дерев'яну лавочку. Місяць зайшов за дерева, поміж бляклими зорями блукали поодинокі хмари, море тихцем перешіптувалося з темрявою, місто спало, на обрії стелився туман, від усього віяло глибокою печаллю. Дерюшетта схилила чоло, її задумливий погляд був спрямований у пустоту, голова її була майже не накритою; чепчик розв'язався, і з-під нього видно було ніжну потилицю з привабливими завитками волосся, — вона машинально намотувала стрічку від чепчика на один із пальців, у напівтемряві вимальовувались її чарівні, як у статуї, руки;

сукня на ній була такого відтінку, який уночі стає білим; дерева ледь гойдали віттям, ніби вони були проникнуті чаром, який ішов від неї, виднівся кінчик її ніжки, опущені її злегка здригалися, ніби від стримування сліз чи невідступної думки, яку вона намагалася прогнати; її руки в зворушливій безпорадності ніби шукали, на що спертися; у всій її позі було щось легке, немов повітряне; вона скорше здавалася відблиском саява, ніж світла, скорше була схожа на грацію, ніж на богиню; сукня її спадала звабливими складками; на вродливому личку відбився цнотливий роздум. Вона сиділа так близько, що Жільятові стало страшно. Він чув її дихання.

Деся у глибині зарослів щебетав соловейко. Легенький шум вітру у віттях дерев сколихував невимовну тишу ночі. Прекрасна і недоступна Дерюшетта в цих сутінках здавалася ніби витканою з місячних променів та ніжних ароматів; все безконечне, розсіяне довкола очарування таємно тяглося до неї, зосереджувалось у ній і розцвітало нею. Вона була ніби розквітлою душею чудової ночі.

Срібляста імла, втілена в Дерюшетті, пригнічувала Жільята. Він був розгублений.

Те, що він відчував, неможливо передати словами, почуття — завжди нові, слова ж

— затерті, тому почуття не можна передати словами. Іноді людина знемагає від захоплення. Бачити Дерюшетту, бачити наяву, бачити її сукню, бачити її чепчик, бачити стрічку, яку вона намотує на свої пальці! Чи ж можна уявити собі щось подібне? Бути біля неї — хіба це можливо? Слухати, як вона дихає! Значить, вона дихає? Тоді й зорі дихають. Жільят весь тремтів. Він був найнещасливішою і найзакоханішою людиною на світі. Він не знав, що йому робити. Несамовита радість бачити її повергала його в прах. Невже то була вона, а тут ось і він сам? Його засліплені захопленням, зосереджені думки були приковані до цієї істоти, як погляд скнари — до коштовного каменя. Він не зводив очей з її потилиці, її волосся. Він навіть не казав собі, що все це належить йому, що незабаром, можливо, завтра він матиме право зняти цей чепчик, матиме право розв'язати цю стрічку. Подумати про таке — ні, навіть на мить у нього не зринув би цей зухвалий помисел. Доторкнутись думкою — це майже те саме, що торкнутись рукою. Любов для Жільята була як мед для ведмедя; вона була вишуканою, заманливою мрією. Думки у нього плутались. Він не розумів, що з ним діється. А в саду співав соловейко. Жільят відчував, що вмирає.

Підвестися, перемахнути через огорожу, підійти і сказати: "Дерюшетта, це я", — таке не приходило йому в голову. А якби навіть і прийшло, він утік би. Коли щось подібне до думки зродилось у його голові, то це певність того, що Дерюшетта тут, що більше нічого й не потрібно і що це початок вічності.

Якийсь шелест привернув увагу їх обох: Дерюшетта ніби прокинулася від своєї замріяності, Жільят вийшов зі стану екстазу. Хтось ішов по саду. Хто саме — за деревами не було видно. Кроки були чоловічі.

Дерюшетта підвела очі.

Кроки наблизились, потім затихли. Людина, що прийшла, зупинилася. Стежка, на якій стояла лавчина, губилася між деревами. Прибулий, очевидно, зупинився між двома

рядами дерев, за кілька кроків від лавки.

Волею випадку віття дерев не ховало його від Дерюшетти, але ховало від Жільята.

Місячне сяйво відкидало на стежку поза деревами тінь, котра пролягла до лавки.

Жільят бачив цю тінь.

Він подивився на Дерюшетту.

Вона була дуже блідою. З її напіврозкритих уст вирвався крик здивування. Вона встала, але знову опустилася на лавку. В її поведінці можна було вловити бажання втекти, і водночас її ніби стримували якісь чари. Її здивування було сповнене захоплення, змішаного зі страхом. На її устах променилась усмішка, а очі блищали від сліз. Присутність незнайомого ніби перевернула все її єство. Здавалося, що той, хто постав перед нею, був неземною істотою. В його погляді мерехтів відблиск очей ангела.

Істота, яка була для Жільята тільки тінню, заговорила. Голос із-за дерев був ніжнішим, ніж жіночий, але все ж то був голос чоловіка. До Жільята долітали слова:

— Мадемуазель! Я бачу вас щонеділі і щочетверга, мені казали, що раніше ви так часто не приходили. Пробачте мені, на це звернули увагу інші. Я ніколи не говорив з

вами, це був мій обов'язок. Нині я заговорив з вами — це теж мій обов'язок. Я повинен передусім звернутись до вас. "Кашмір" відпливає завтра. Ось чому я прийшов сюди. Ви щовечора прогулюєтесь у своєму саду. Було б негарно з мого боку дізнаватися про ваші звички, якби не одна моя за-думка. Мадемуазель! Ви бідна, а я віднині став багатим. Чи хочете ви, щоб я став вашим чоловіком?

Дерюшетта благально склала руки, зацікавлено подивилася на того, хто говорив, її погляд був зосереджений, уся вона тремтіла від голови до ніг. Голос вів далі:

— Я вас люблю. Бог не для того створив серце чоловіка, щоб воно мовчало. Раз бог обіцяє вічність, значить, він хоче, щоб чоловік жив у шлюбі. Для мене на землі тільки одна жінка — це ви. Мої думки про вас — це молитва. Бог — моя віра, ви — моя надія. Крила, на яких я можу злетіти, носите ви. Ви — моє життя, а тепер — і моє небо.

— Мосьє, — мовила Дерюшетта, — нема нікого в моєму домі, хто міг би відповісти вам на це.

Голос зазвучав знову:

— Я створив цю солодку мрію. Бог не забороняє мріяти. Ви здаєтесь мені саявом. Я палко люблю вас, мадемуазель. Свята невинність — це ви. Я знаю, що о цій порі всі сплять, але іншого часу я вибрати не міг. Ви пригадуєте місце в Біблії, яке нам прочитали? Книга Буття, глава двадцять п'ята. З того часу я завжди думаю про ті слова. Я часто їх перечитував. Превелебний Ерод казав мені: "Вам потрібна багата жінка". А я йому відповідав: "Ні, мені потрібна бідна жінка". Мадемуазель, я говорю з вами, не наближаючись до вас, і я відійду ще далі, якщо ви не бажаєте, щоб моя тінь торкалася ваших ніг. Ви моя володарка, ви підійдете до мене, якщо захочете. Я люблю і чекаю. Ви — живе втілення божої благодаті.

— Мосьє, — пролебеділа Дерюшетта, — я не думала, що мене помічали по неділях і по четвергах...

Голос вів далі:

— Не можна боротися проти того, що послано з самих небес. Найбільший на світі закон — закон любові. Шлюб — це Ханаан. Ви — краса обітована. О благодатна, схиляюся перед вами!

Дерюшетта відповіла:

— Я не думала, що чинила гірше тих, хто справно відвідував церковну службу... Знову пролунав голос:

— Бог своєю волею створив квіти, вранішню зорю, весну, і він хоче, щоб скрізь панувала любов. Ви така чудова в цій священній темряві ночі! Цей сад обробили ви, і від цих квітів віє вашим диханням. Мадемуазель! Душа поєднується з душею незалежно від них. Не наша вина в тому. Ви молились у церкві, тільки й усього; і я там був — тільки й усього. Я лише відчував, що кохаю вас. Інколи мій погляд зупинявся на вас. Це було недобре, але що я міг вдіяти? Все це трапилося зі мною, коли я дивився на вас. Перечити цьому неможливо. Існують таємні жадання, які стоять вище нас. Найвеличніший храм — людське серце. Мати вашу душу в своєму домі

— це земний рай, який, я сподіваюсь, ви погодитесь розділити зі мною. Поки я був

бідний, я мовчав. Я знаю, скільки вам років. Вам двадцять один рік. Мені ж двадцять шість. Завтра я від'їжджаю, якщо ви мені відмовите, я більше сюди не повернуся. Будьте моєю нареченою. Ви погоджуєтесь? Мої очі вже не раз мимоволі ставили це запитання вашим очам. Я люблю вас, дайте мені відповідь. Я поговорю з вашим дядьком, як тільки він зможе мене прийняти, але насамперед я звертаюсь до вас. Адже про Ревекку треба запитати в самої Ревекки. А може, ви не любите мене.

Дерюшетта схилила голову й прошепотіла:

— О, я обожаю його!

Це було сказано так тихо, що почув тільки Жільят.

Вона не підводила голови, ніби ховаючи в темряві обличчя, ховала в тіні й думки.

Запала тривала мовчанка. Жоден листочок на деревах не ворухнувся. То був той строгий і мирний час, коли сон неживих предметів поєднується зі сном живих істот і ніч ніби прислухається до биття серця самої природи. В цю безмовність вривається гармонійною співзвучністю невгамовний шум моря, який доповнює тишу.

Знову пролунав голос:

— Мадемуазель! Дерюшетта здригнулася.

— Я чекаю.

— На що ви чекаєте?

— На вашу відповідь.

— Бог почув її, — мовила Дерюшетта.

Тоді голос начеб задзвенів, і водночас він став ще ніжнішим, ніж перед тим. Слова лунали з гущавини дерев, як з неопалимої купини:

— Ти моя наречена. Встань і прийди до мене. І хай ця зоряна глибінь стане свідком прийняття моєї душі твоєю душею, і хай наш перший поцілунок вознесе нас на небеса!

Дерюшетта підвелася і якусь мить, втупивши погляд перед собою, очевидно, в погляд його очей, стояла непорушно. Відтак з високо піднятою головою, з обвислими руками і розчепіреними пальцями пішла повільними кроками, як ідуть, коли під ногами не чують твердого ґрунту, під дерева і сховалась між ними.

Ще через мить замість однієї тіні на піску вимальовувалися дві, вони злились, і Жільят побачив у себе під ногами міцні обійми двох тіней.

Час тече в нас, як цівка піску в пісковому годиннику. І ми не відчуваємо його плину, особливо в найвідповідальніші хвилини нашого життя. Як довго тривала таємнича мить, коли з бігу часу виключилась пара, що не знала про свідка й не бачила його, і свідок, який не бачив цієї пари, але знав, що вона по той бік огорожі? Сказати важко. Раптом здаля долинув якийсь шум, хтось крикнув: "Рятуйте!"

Слідом за цим задзвонив портовий дзвін. Але ті, що були в п'янкій знеможі неземного щастя, напевно, нічого й не почули.

А дзвін усе бамкав. Якби хтось надумав тепер пошукати Жільята в завулку за рогом стіни, то вже не знайшов би його там.

КНИГА ДРУГА

ДЕСПОТИЗМ ВДЯЧНОСТІ

Мес Летєрі несамовито бамкав у дзвін. Раптом він зупинився. З-за рогу на набережну вийшла людина. То був Жільят.

Мес Летєрі підбіг до нього, чи, точніше, накинувся на нього, схопив його за руку своїми ручиськами і якусь мить мовчки дивився йому в очі; ця мовчанка свідчила про бурхливий наплив почуттів, які не знаходили собі виходу.

Потім, трясучи Жільята, притягуючи до себе, стискаючи його в своїх обіймах, Летєрі затягнув його в нижню залу "Оселі відважних", штовхнувши ногою двері, котрі так і залишились прочиненими, і сів, а точніше, впав на стілець поблизу великого столу, освітленого місяцем, у променях якого неясно біліло обличчя Жільята, і крикнув, чи то сміючись, чи то ридаючи:

— Ах, синку! Ось він який, хлопець з волинкою! Ось він який, Жільят! Я зразу ж зрозумів, чия це робота! Твій же бот, хай йому грець! Ну, розкажи мені все. Ти, значить, поїхав туди? Сто років тому тебе спалили б за таке! Це ж прямісіньке чаклунство. Все ціле до останнього гвинтика. Я вже все роздивився, все побачив, все обмацав. Зразу здогадався, що в тих двох скринях сховані колеса. Нарешті ти з'явився! А я і в каюту до тебе лазив. Дзвонив у дзвін. Шукав тебе. Думав собі: "Де це він заподівся? І всиплю ж я йому!" Чи ти бачиш, які речі діються на білому світі! Ця звірюка з'являється з Дуврського рифу і повертає мені життя. Побий мене грім з ясного неба, якщо ти не ангел! Так, так, так, це моя машина. Ніхто й не повірить. А як хто побачить, то скаже: "Та не може бути! Все ж на місці! Все на місці. Жоден змійовик не пропав. Жоден золотник не пропав. Водозабірна труба навіть з місця не зсунулась. Просто не віриться, що нема ніяких пошкоджень. Залишається тільки трохи змастити мастилом. Але як це тобі вдалося! Сказати тільки, Дюранда знову залопотить колесами! Колінчатий вал так вправно знято, ніби біля нього потрудився ювелір. Дай мені слово честі, що я не з'їхав з глузду. Він устав, випростався, перевів подих і вів далі:

— Побожися, що я при своєму розумі. Все тепер перевернулося. Дивись: я щипаю себе — добре чую, що це не у сні. Дитино моя, хлопчику мій, та ж ти сам милостивий господь бог! Ах, синку! Так ти, значить, вирушив по морю за негідницею машиною! У відкрите море! До тих проклятущих Дуврів у лапи. Чого тільки я не набачився на своєму віку! А такого бачити не доводилось. Бачив я парижан — чорти чортами. Але плюнь мені в очі, якщо вони здатні на щось подібне. Це ще більше, ніж узяти Бастілію. Я бачив, як гаучо обробляють землю в пампасах: у них замість плуга — ломака з сучком, а замість борони — оберемок тернового хмизу, який вони волочать на посторонках із сириці. Отак поколупаються в землі, а потім збирають урожай, у якому кожна зернина — завбільшки з ліщиновий горіх. Але то суцці дрібниці в порівнянні з тим, що зробив ти. Правду кажучи, ти сотворив чудо! Ну й бестія! Та обніми ж мене! Тобі буде зобов'язаний щастям весь край. А що вже балачок буде в Сен-Сансоні! Зараз же візьмуся за спорудження нової посудини. Дивно, як це шатун не поламався! Любі добродії, він рушив у Дуври! Я повторюю — в Дуври! І махнув туди зовсім один. Дуври!

Паскудні каменюки, гірших від них не знайти! До речі, знаєш, тобі, напевно, казали? Все це зроблено навмисно, це вже доведено. Клюбен посадив на риф Дюранду, щоб привласнити грошенята, які мав мені передати. Він напоїв Тангруйля. Це довга історія, якось розповім тобі на дозвіллі про цей грабунок. А я, дурний, віслюк, довіряв Клубенові. Але й сам він попався, мерзотник, бо звідти не виберешся. Є ще бог на світі, сто чортів! Слухай, Жільяте, давай хутенько побудуємо нову Дюранду. Залізо у вогонь — і пішло! Ми її зро- бимо на двадцять футів довшою. Тепер взагалі будують довші судна. Я за куплю дерево в Данцігу та Бремені. Тепер, коли в мене є машина, мені відкриють кредит. Довір'я вернеться.

Мес Летєрі перевів дух, підвів погляд угору, ніби споглядаючи крізь стелю небо, і пробурмотів крізь зуби:

— Хтось там таки та є, що не говори!

Потім він ткнув середнім пальцем правої руки в міжбрів'я, що означало напружену роботу думки, і сказав:

— Все ж, щоб знову поставити справу на широку ногу, на перших порах потрібно хоч трохи грошей готівкою. Ех, якби мені зараз мої три банкноти, сімдесят п'ять тисяч франків, які той розбійник Клюбен украв!

Жільят тим часом мовчки понишпорив у кишені, витяг щось із неї і поклав на стіл перед Летєрі. То був шкіряний пояс, який він привіз із собою. Він розстебнув його і розправив. З внутрішнього боку на шкірі пояса при місячному світлі можна було розібрати слово "Клюбен", відтак Жільят витяг з кишеньки пояса скриньку, а з неї три складені аркушки паперу, розгорнув їх і підсунув месові Летєрі. Мес Летєрі уважно оглянув усі три аркушки. Було досить ясно, він розрізнив цифру — 1000 і слово — "тисяча". Мес Летєрі схопив усі три білети, розклав їх на столі один біля одного, подивився на них, подивився на Жільята, на якусь мить йому наче заціпило, а потім, після недавнього вибуху почуттів, почалося справжнє виверження вулкану:

— Іще й це! Ти ж чарівник! Мої банкноти! Всі три, кожен по тисячі! Мої сімдесят

п'ять тисяч франків! Значить, ти спускався в саме пекло. Пояс Клубена! Сто чортів! Я прочитав його паскудне ім'я. Оце так Жільят! Привіз машину і на додачу гроші! Ось що треба друкувати в газетах. Я на куплю дерева найліпшої якості. Я здогадуюсь, ти знайшов кістяк! Клюбен, напевно, згнів у якійсь ямі. Сосну ми замовимо в Данцігу, а дуб у Бремені, ми зробимо добрячу обшивку, поставимо дуб всередину, а соснові дошки наверх. Колись будували кораблі набагато гірше, а служили вони довше, це тому, що деревину краще витримували — тоді менше будували. А може, ми зробимо корпус з в'яза. В'яз дуже добрий для підводних частин судна; якщо деревина то сохне, то кисне — вона гние; в'яз же любить завжди бути у воді; він живиться нею. Яку чудову Дюранду ми спорудимо! Тепер я сам собі указ. Я більше не маю потреби в кредиті. Я при грошах. Ох, Жільят! Де знайти ще такого! Мене звалили на землю, поклали на лопатки, на мені поставили хрест. А він знов поставив мене на ноги! Я навіть і не думав про нього! Мені навіть із голови вискочило. Тепер усе пригадую. Бідний хлопчина! Ага! До речі, ти одружишся з Дерюшеттою.

Жільят похилився до стіни, ніби от-от мав упасти, і дуже тихо, але дуже виразно сказав:

— Ні.

Мес Летєрі підскочив:

— Як це "ні"?

— Я її не люблю, — відповів Жільят.

Мес Летєрі підійшов до вікна, відчинив його, зачинив знову, вернувся до столу, узяв у руки три банкноти, склав їх, поставив на них залізну тавлінку, почухав потилицю, схопив Клюбенів пояс і, люто кинувши його на підлогу, крикнув:

— Тут щось не так!

Засунувши руки в кишені, він провадив далі:

— Ти не любиш Дерюшетти? Отже, ти мені награвав на волинці?

Стоячи весь час обпертим об стіну, Жільят поблід іще більше, ніби прийшла остання його хвилина. Чим блідішим ставало обличчя Жільята, тим більше наливалось кров'ю обличчя Летєрі.

— Бачили бовдура? Він не любить Дерюшетти! Ну так постарайся полюбити, бо вона вийде заміж тільки за тебе. Що за небилиці ти мені тут плетеш! Думаєш, що я тобі повірив! Хворий ти, чи що? Гаразд. У такому разі йди до лікаря й не мели дурниць.

Не може бути, щоб ви вже встигли погиркатись і перегніватись. Що правда, то правда: всі ці закохані — такі дурні! Почекай-но, а може, в тебе для цього є причина? Кажі. Ні з того ні з сього люди не дуріють. А крім того, у мене у вухах вата, може, й не дочув, повтори-но, що ти сказав.

Жільят повторив:

— Я сказав "ні".

— Ти сказав "ні"? От худобина! Все це неспроста, зразу видно! Ти сказав "ні"! Дурість нечувана, світ ще такого не бачив! Таких божевільних, як ти, холодною водою обливають. Ага! Ти не любиш Дерюшетту! Значить, усе це ти виробляв з любові до старого діда? Значить, задля прекрасних очей татуса ти вирушив у Дуври, страждав від холоду, спеки, гинув від голоду й спраги, їв слимаків, відпочивав у спальні з туманів, дощів та вітрів і здійснив таке диво — врятував машину тільки заради того, щоб піднести її мені точнісінько так, як підносять гарненькій лапочці її чижики, який утік з клітки? А буря, яка лютувала три дні тому? Ти й справді думаєш, що я нічого не петраю! Добряче тебе там потіпало. Значить, ти, з солодкою усмішкою пригадуючи мою стару пику, стругав, рубав, перекидав, свердлив, волочив, пиляв, підпилював, тесав, вигадував, сушив собі голову — одним словом, сам-самісінький сотворив більше чудес, ніж усі небесні святі разом узяті. Ех, ти, йолопе! До речі, ти мені в печінки в'ївся зі своєю волинкою. У Бретані називають її дудою. Завжди пиляв одну і ту ж пісеньку. Чи не бовдур? Ага, ти не любиш Дерюшетти! Ніяк не можу зрозуміти, що з тобою. Тепер я пригадую все, як воно було: я сидів ось там, у кутку. Дерюшетта сказала: "Я вийду за нього заміж". І вона піде за тебе заміж! Ага! Ти її не любиш! Скільки не думав, нічого не збагну. Чи ти несповна розуму, чи я божевільний. Ну чого ж ти мовчиш,

бодай тобі заціпило! Зрозумій, це суще безглуздя: зробити все, що зробив ти, і під кінець сказати: "Я не люблю Дерюшетти!" Людям не роблять послуг для того, щоб вони казилися зі злості. Гаразд, якщо ти не одружишся з нею, вона посивіє в дівках. Крім того, ти потрібен мені самому. Ти будеш лоцманом Дюранди. Чи не здається тобі, що я так і відстану від тебе? Гай-гай, і не думай, голубе, я тебе не відпущу. Попався! І слухати тебе не хочу. Де знайти такого моряка, як ти? Ти мій. Та чи промовиш ти хоч слово?

А тим часом бамкання дзвона потривожило весь дім і всіх сусідів. Дус і Грас вискочили з постелі і мовчки, розгублені спустилися в нижню залу. Грас тримала в руці запалену свічку. Міські обивателі, моряки та селяни, що повибігали з довколишніх будинків, з'юрилися на набережній, остовпівши від здивування, і розглядали трубу Дюранди й човен, в якому вона стояла. Дехто з прибулих, зачувши з нижньої зали "Оселі відважних" голос мяса Летєрі, мовчки й собі пробрались туди крізь прочинені двері. Між двома кумасями просунув свою голову і сєр Ландуа, який завжди пролазив скрізь, де тільки можна, щоб не пропустити цікавого видовища. Велика радість вимагає свідків. Радість любить юрбу; вона ніби підноситься вгору, відштовхуючись від цієї, хоч і не суцільної, але єдиної опори. Мес Летєрі раптом помітив, що довкола нього зібрався народ. Він гаряче вітав усіх:

— О, ласкаво просимо! Я дуже радий. Знаєте новину? Оцей чоловік побував там і привіз оце. Добрий вечір, сєр Ландуа! Не встиг я проснутись, як побачив трубу. Вона стирчала в мене під вікном. У цій штуковині ціле все, жоден гвіздок не загубився. Люблять на гравюрах зображувати Наполеона. А як на мене, то перемога в Дуврах важча, ніж битва під Аустерліцом. Ви тільки-но піднялись з постелей, добрі люди. Поки ми спали, до нас явилась Дюранда. Поки ми одягаємо нічні ковпаки і гасимо свічі, знаходяться люди, які вершать геройські вчинки. Всі ми купа боягузів, але є на світі й завзяті голови. Ці одчайдухи йдуть туди, куди треба йти, і роблять те, що треба робити. Молодець із "Будинку на Пустирищі" вернувся зі скель Дувру. Він виловив Дюранду з дна морського, він виловив гроші з кишені Клюбена, а це яма куди глибша. Як же це тобі вдалося? Адже вся чортівня була проти тебе — вітер і приплив, приплив і вітер. Недарма кажуть, що ти чаклун. Той, хто так каже, не такий уже і дурний! Дюранда вернулась! Хоч як лютувала буря, а він поцупив судно у неї з-під самого носа. Друзі! Сповіщаю вам, що більше не існує корабельних катастроф. Я оглянув механізм. Машина як новенька, ціла-цілісінька, тільки подумайте! Золотники ходять, як по маслу, ніби їх тільки вчора змайстрували. Адже ви знаєте, що воду з казана спускають трубою, встановленою в іншу трубу, яка забирає воду, — це щоб тепло не пропадало марно, — так ось, навіть обидві трубки на місці. Вся машина! Колеса теж! Ні, ти на ній оженишся!

— На кому? На машині? — запитав сєр Ландуа.

— Ні, на моїй донечці. Та й на машині. На обох. Він стане, так би мовити, моїм подвійним зятем. Він буде капітаном. З богом, капітане Жільєте! Він буде задоволений з Дюранди. Знову почнемо закручувати справи, пустимо гроші в обіг, будемо торгувати,

плавати, вантажити биків і баранів! Я не проміняю Сен-Сансон на Лондон! Ось він, винуватець усього цього. Кажу вам, що це чудо, та й годі. В суботу прочитаєте про це в газеті батька Можера. Жільят-Лукавий таки справді лукавий. А це що таке? Золоті монети?

Мес Летьєрі тільки тепер помітив під напіввідчиненим вічком тавлінки, покладеної на банкноти, блиск золота. Він узяв скриньку, відкрив, висипав собі на долоню все, що там було, і поклав жменю гіней на стіл.

— Це для бідних. Сьєр Ландуа, передайте від мене гроші констеблеві Сен-Сансона. Ви пригадуєте лист Рантена? Я вам його показував. Так ось — перед вами банкноти. Є за що купити дуб та сосну і заплатити за теслярські роботи. А чи пригадуєте, яка погода була три дні тому? Як завивав вітер, як хлющив дощ! Небо наче стріляло з гармат. А Жільята все це настигло в Дуврах. Це не завадило йому зняти з розбитого корабля машину так, як я знімаю зі стінки годинник. Завдяки йому я знову став людиною. Шановні добродії, шаланда батька Летьєрі відновлює рейси! Горіхова шкаралупа з двома колесами і носогрійкою, — я завжди був схиблений на цьому винаході. Весь час казав собі: розживусь-таки на машину. Думка ця полонила мене давно: вона засіла в моїй макітрі ще в Парижі, коли я сидів у кав'ярні на розі вулиць Христини й Дофіна і читав про пароплав у газеті. Будьте певні, Жільят аби

тільки захотів, то засунув би машину з Марлі у кишеню жилетки і подався б з нею на прогулянку. Адже цей молодець — наче коване залізо, гартована сталь, діамант, просолений моряк, коваль, рідкісний хлопчина! Куди до нього принцу Гогенлое! Це людина з головою. У порівнянні з ним ми — ніщо. Хто такі ми з вами? Морські вовки. А він морський лев, от хто! Слава Жільятові! Не знаю, що він там робив, але працював, як диявол, — це вже напевно. І як мені після цього не віддати за нього Дерюшетту?

Уже кілька хвилин Дерюшетта була в залі. Вона не промовила й слова. Увійшла безшумно, пропливла, наче тінь. Майже непоміченою сіла на стілець позаду Летьєрі, а він, випроставшись, говорив весело, нестримно, красномовно, голосно, бурхливо розмахуючи руками. Трохи згодом після появи Дерюшетти зайшов ще один безмовний відвідувач. То була людина в чорному сюртуці і в білій краватці, з капелюхом у руці. Він зупинився у напіввідчинених дверях. Юрба поступово росла, і в залі стало більше запалених свічок. Їх світло осявало збоку людину в чорному сюртуці; прекрасний юний профіль сліпучої близьки вимальовувався на темному тлі чітко, як на медалі. Юнак сперся ліктем об стояк дверей, стиснувши лівою рукою лоб; він і не знав, скільки грації в кожному його рухові, як підкреслювала його високий лоб маленька рука. В куточках його судорожно стиснутих уст лягли болісні складки. Він дивився на те, що відбувається, і слухав з глибокою увагою. Присутні, впізнавши в юнакові превелебного Ебенезера Кодре, парафіяльного священника, відступили, щоб пропустити його вперед, але він лишився на порозі. В його поставі відчувалося вагання, а погляд виражав рішучість. Іноді очі його зустрічалися з очима Дерюшетти. Жільят — чи то випадково, чи, може, навмисно — стояв у тіні, і його майже не було видно.

Спочатку мес Летьєрі не помітив Ебенезера, але побачив Дерюшетту. Він підійшов

до неї, поцілував її в лоб з усією палкістю, яку тільки можна вкласти в батьківський поцілунок. Водночас він простягнув руки в темний кут, де стояв Жільят, і сказав:

— Дерюшетта! Ти знову багата, і ось твій чоловік. Дерюшетта підвела голову і розгублено подивилася в темноту.

Мес Летєрі вів далі:

— Весілля зробимо негайно, завтра ж, якщо вдасться дістати дозвіл; зрештою, формальності у нас не бозна-які, декан робить, що хоче, він повинчає так швидко, що й не встигнеш отямитись, — це вам не Франція, де вимагають церковних оповіщень, письмових оголошень, витримують особливі терміни і всілякі інші дурниці, — і ти зможеш пишатися тим, що стала жінкою чесного чоловіка. Нічого й казати, який з нього моряк, я побачив це зразу, коли він привіз з Ерма маленьку гармату. Щойно він повернувся з Дуврів, привіз твоє і моє багатство, багатство цілого краю; настане час, і про цю людину заговорять усі. Ти сказала: "Я вийду за нього заміж", — і ти вийдеш за нього; у вас народяться діти, і я стану дідом. Ти матимеш щастя бути дружиною серйозної людини, роботящої, корисної, заповзятливої, вартої сотні інших, людини, яка рятує чужі винаходи. Він справжній благодійник роду людського! І ти принаймні не вийдеш заміж, як деякі зазнайки з тутешніх багатих родин, за якогось там вояка чи попа, тобто за людину, яка або вбиває, або бреше. Та що ти заліз у куток, Жільяте? Тебе ж не видно. Дус! Грас! Давайте світло! Присвітїть моему зятєві, але так, щоб було видно, як удень. Обручаю вас, мої діти. Ось твій чоловік, а мій зять, Жільят із "Будинку на Пустирищі", славний хлопець, усім матросам матрос. Іншого зятя у мене не буде, а в тебе не буде іншого чоловіка, в чому ще раз даю моє чесне слово перед господом богом. О, і ви тут, ваша превелебність? Ось ви й повинчаєте моїх дітей.

Погляд меса Летєрі зупинився на превелебному Ебене-зері Кодре.

Дус і Грас виконали наказ господаря. Дві свічки, поставлені на столі, освітили Жільята з голови до ніг.

— До чого ж він прекрасний! — крикнув Летєрі. Жільят був страшний.

Він виглядав таким, яким уранці вибрався з Дуврів — у лахмітті, з пороздираними на ліктях рукавами, з довгою бородою, розкошленою чуприною, червоними, запаленими очима, подряпаним обличчям, закривавленими руками, до того ж босий. На волохатих руках подекуди ще виднілися сліди пухирів, які залишилися після сутички зі спрутом.

Летєрі розглядав його.

— Оце мій дорогий зятьок! Як він бився з морем: весь у лахмітті. Але ж і плечі! А що за лапи! Ну й красень же ти!

Грас підбігла до Дерюшетти, щоб підтримати її. Дерюшетта знепритомніла.

II

Шкіряна валіза

На світанку весь Сен-Сансон був уже на ногах; сюди вже стікались і мешканці порту Сен-П'єр. Воскресіння Дюранди справило на острові не менше шуму, ніж на півдні Франції чудеса Салети. На набережній товпилась юрба, люди дивилися на трубу,

що височіла над човном. Кожен хотів на неї подивитись і хоча б доторкнутись, але мес Летєрі, задоволено оглянувши ще раз, при денному світлі, машину, поставив у човен двох матросів, звелівши їм нікого близько не підпускати. А тим часом труба становила собою предмет, достойний споглядання. Юрба була зачудована. Жільятове ім'я не сходило з уст. Люди говорили про його вчинок і доходили висновку, що прізвисько Лукавий йому підходить; усі захоплені промови неодмінно закінчувалися фразою: "Не дуже то приємно мати на острові людей, здатних на такі справи". Знадвору було видно, що мес Летєрі сидить за столом біля вікна і пише, поглядаючи то на папір, то на машину. Він був настільки зайнятий, що тільки раз зробив перерву, аби погукати Дус і розпитати її, як почуває себе Дерюшетта. Дус відповіла:

— Панночка встала і вийшла.

Дуже добре, хай подихає свіжим повітрям, — погодився з цим мес Летєрі. — Вночі їй стало млосно від задухи. В кімнату набилося надто багато народу, а вікна були зачинені. До того ж така несподіванка, така радість. Не треба забувати, що ще й вікна були позачинювані. Так, чоловік їй попався нівроку! І він знову почав писати. Він уже підписав і запечатав два листи, адресовані до найвідоміших власників верфей у Бремені. Тепер він запечатував третій. Гуркіт коліс на набережній примусив його повернути голову. Він нахилився до вікна і побачив, як на повороті доріжки, що вела до "Будинку на Пустирищі", появився хлопчак з візком. Хлопчак прямував до порту Сен-П'єр. На візку лежав оббитий жовтою шкірою, обцяцькований мідними та олов'яними цвяшками куферок. Мес Летєрі крикнув хлопчиків:

— Куди тебе несе, хлопче?

— На "Кашмір".

— Чого?

— Відвезти валізу.

— Прихопи й мої листи.

Мес Летєрі висунув шухляду стола, витяг шматок шнурка, зв'язав хрестом усі три щойно написаних листи й кинув пакет хлопчаків, — той спіймав його на льоту обома руками:

— Скажи капітанові "Кашміра", що листи від мене, хай він про них потурбується. Листи я надсилаю у Німеччину, в Бремен, через Лондон.

— Мені не доведеться розмовляти з капітаном, месе Летєрі.

— Чому?

— Тому що "Кашмір" не стоїть на причалі.

— Що?

— Вій на рейді.

— Ай справді. Море неспокійне.

— З корабля вишлють човна. Я можу порозмовляти зі старшим на шлюпці.

— От ти йому і передай мої листи.

— Гаразд, месе Летєрі.

— О котрій відпливає "Кашмір"?

— О дванадцятій. Якраз настане приплив. Доведеться йти проти хвилі.

— Зате вітер попутний.

— Хлопчику, — мовив мес Летєрі, тицьнувши пальцем на трубу машини, — бачиш оце? Начхати їй на вітер і на приплив.

Хлопчик запхав листи в кишеню, вхопив за ручки тачку і погуркотів нею в бік міста.

Мес Летєрі загукав:

— Дус! Грас!

Грас прочинила двері.

— Зайди і почекай.

Мес Летєрі взяв аркуш паперу і сів писати. Якби Грас, стоячи за спиною Летєрі, поки він писав, виявила цікавість і витягнула шию в його бік, то могла б прочитати через його плече таке:

"Я пишу в Бремен щодо лісу. Цілий день возитимуся з теслями, які прийдуть домовлятися про роботу. Відбудова судна піде у нас швидко. А ти зі свого боку збігай до декана по дозвіл. Я хотів би, щоб весілля відбулося якомога скоріше, найкраще — сьогодні. Я зайнятий Дюрандою, а ти займись Дерюшеттою".

Він поставив дату і підписався: "Летєрі".

Цього разу він не завдав собі клопоту запечатати лист, а попросту згорнув його вчетверо і подав Грас:

— Віднеси Жільятові.

— У "Будинок на Пустирищі"?

— Еге ж.

КНИГА ТРЕТЯ

ВІДПЛИТТЯ "КАШМІРА"

I

Біля маленької затоки поблизу церкви

Коли в Сен-Сансоні багато народу, то порт Сен-П'єр безлюдний. Цікава звістка в якомусь одному місці відіграє роль всмоктувальної помпи. В глухих закутах новини розлітаються швидко; піти подивитись на трубу Дюранди під вікнами меса Летєрі — ось про що від самого сходу сонця тільки й думав кожен гернсеєць. Усі інші події зразу ж поблякли перед останньою. Розмов про смерть декана Сент-Асафа наче й не було; ніхто більше не говорив про його превелебність Ебенезера Кодре, про його несподіване багатство, про його від'їзд на "Кашмірі". Машина Дюранди, вивезена з Дуврів, стала найзлободеннішою темою розмов. Ніхто в це не вірив. Навіть катастрофа судна здавалася незвичайною, а що вже врятування машини — то й просто неймовірним. Отож, щоб пересвідчитись у цьому, треба було побачити її на власні очі. Всі інші заняття було відкладено. Вервечки обивателів зі своїми сім'ями, люди різних станів, починаючи від "сусіда", і кінчаючи "месом", жінки, джентльмени, матері з дітьми і діти з ляльками тяглися з порту Сен-П'єр околичними дорогами до "Оселі відважних" "подивитися на дивину". Багато крамниць у порту Сен-П'єрі було позамикано; в

торговельних рядах ділове життя зовсім завмерло: ні збуту, ні комерційних угод; вся увага була прикована до Дюранди; в жодного крамаря не було "почину", за винятком ювеліра, що якимсь чудом продав шлюбну обручку чоловікові, котрий "дуже квапився і запитав, де живе декан". Відчинені ж крамниці перетворилися в місця зборищ, де голосно обговорювалося чудодійне врятування машини. Жодного перехожого в Іврезі, якого тепер невідомо чому називають Кембриджським парком; жодної душі на Гай-стріт, яка тоді називалася Головною вулицею; нікого у верхньому місті, навіть площа зовсім спорожняла. Можна було подумати, що настала неділя. Військовий парад, влаштований в Анкресі в честь якої-небудь королівської персони, що відвідала місто, не міг би так обезлюднити порт Сен-П'єр. Весь цей рейвах з приводу такого нікчеми, як Жільят, примушував людей статечних і добре вихованих знизувати плечима. Церква в порту Сен-П'єр, з потрійним щипцем, з бічними приділами і високим шпилем, стоїть на березі, глибоко в гавані, майже на самому причалі. Вона вітає тих, хто приїжджає, і благословляє тих, хто від'їжджав. Церква справляє враження великої букви в довгому ряді міських будівель, обернених до океану.

Ця парафіяльна церква порту Сен-П'єр водночас виконує функції провідної церкви всього острова. Нею відав намісник єпископа, духовної особи з необмеженими повноваженнями.

Гавань порту у наші дні — дуже мальовнича і широка, але в ті часи, та й навіть десять років тому, вона багато в чому поступалася сен-сансонській гавані. Її оточували два товстелезних циклопічних мури, які тяглися півколом праворуч і ліворуч від берега, і там, де вони майже з'єднувалися, височів невеличкий білий маяк. Під ним був вузький прохід для суден, — тут ще й досі збереглася подвійна ланка від ланцюга, яким у середні віки замикали порт. Уявіть собі розімкнуту

клешню омара — такою була гавань порту Сен-П'єр. Ці кліщі відвоювали від водного безмежжя шматочок моря, примушуючи його вести себе спокійно. Але коли вітер віяв зі сходу, біля входу в гавань клекотіли буруни, в бухті піднімалась хитавиця, тож доречніше було туди не заходити. Саме так і вчинив того дня "Кашмір". Він кинув якір на рейді.

Коли вітер дув зі сходу, кораблі охоче йшли на це; таким способом вони, крім усього, позбавлялися портових поборів. У подібних випадках перевізники, уповноважені на комісійних засадах міськими властями — хоробре плем'я морських вовків, яке стало непотрібним новому порту, — садовили в човни пасажирів з причалу чи інших закутків узбережжя і переправляли їх разом з вантажем, нерідко при дуже розбурханому морі, але завжди щасливо на готові до відплиття кораблі. Східний боковий вітер дуже сприятливий для переїзду в Англію — він викликає бортову, а не кільову хитавицю суден. Коли корабель, готовий відчалити, стояв у самому порту, то пасажирів, від'їжджаючи, тут і робили посадку; коли ж він стояв на рейді, то до якірної стоянки можна було добратися на власний розсуд з будь-якого найближчого місця на узбережжі. В кожній бухті можна було найняти "вільного перевізника".

Одним з таких місць була невеличка затока Гавеле. Лежала ця бухточка поряд із

Сен-Сансоном, але в такому безлюдді, що, здавалося, від міста до неї дуже далеко. Скелі форта Георгія закривали цю тиху гавань, тому-то вона і була такою пустельною. Туди вело чимало стежок; найкоротша з них бігла по краю берега — в неї була та перевага, що в місто й до церкви звідси можна було дійти за п'ять хвилин. Незручність же її полягала в тому, що двічі на день її заливало хвилями. Інші стежки досить круто піднімались угору, заглиблюючись в ущелини поміж скелями. Навіть при денному світлі затока лишалася в напівтемряві. З усіх боків над нею нависали камінні брили. Зарості колючого чагарника були до того густими, що від них спадала легенька тінь на сусідні скелі та хвилі, які били в їх підніжжя. Не було на світі затишнішого місця, ніж ця бухточка в тиху погоду, і нічого неспокійнішого — під час бурі. Віття чагарників там постійно купалося в піні. Весною було повно квітів, пташиних гнізд, пахощів, птахів, метеликів і бджіл. Завдяки проведеним недавно будівельним роботам, таких диких закутів тепер уже нема, їх замінили красиві прямі лінії, цегляні будівлі, набережні й сади; землекопи добряче доклали до них руки; гарний смак розправився над химерністю обрисів гір і над примхливою безформністю скель.

II

Відчай перед обличчям відчаю

Було близько десятої години ранку, "чверть перед десятою", як кажуть на Гернсеї. Людське збіговисько в Сен-Сансоні, судячи з усього, збільшувалось. Цікавість підганяла мешканців, і вони валом валили на північ острова, тож бухточка Гавеле в його південній частині стала ще пустельнішою.

І все ж там можна було побачити човна з перевізником. У човні лежав саквояж. Перевізник чекав.

На рейді, стоячи на якорі, бовванів "Кашмір". Він мав відчалити тільки опівночі, тому на кораблі ще не починали готуватися до відплиття.

Коли б який-небудь перехожий, піднімаючись по одній із ступінчастих стежок скелястого берега, насторожив вуха, то почув би неподалік від човна, у закутку, відгородженому чагарником і камінням від ока перевізника, двох осіб, чоловіка та жінку — Ебенезера і Дерюшетту.

Ці куточки на березі моря, що так приваблюють до себе купальниць, не такі вже й пустельні, як здається на перший погляд. Іноді там за вами підстежать і підслухають вас. За тими, хто туди тікає, щоб знайти затишне і недоступне для інших містечко, можна залюбки пробратись крізь чагарникові зарості по численних переплутаних стежечках. Гранітні брили й дерева, приховуючи таємних співрозмовників, можуть заховати і свідка.

Дерюшетта і Ебенезер стояли, тримаючись за руки, одне перед одним, дивлячись одне одному в очі. Говорила Дерюшетта. Ебенезер мовчав.

Скорбота і пристрасть відбилися на побожному обличчі Ебенезера. А ще на ньому можна було прочитати розпачливу покірність долі — покірність, несумісну з вірою,

хоч з віри вона й впливає. На його спокійне, ясне чоло лягла тінь похмурої фатальності. Той, хто досі розмірковував тільки над релігійними догматами, береться

думати про долю, — такі роздуми небезпечні для священика. Вони руйнують віру. Ніщо так не бентежить душу, як схиляння перед невідомим. Людина — мученик обставин. Життя — одвічний потік, ми пливемо за ним. Ми не знаємо, з якого боку на нас нападе підступний і віроломний випадок. Приходять катастрофи, дні блаженства, а тоді відходять, як несподівані гості. У них свої закони, своя орбіта, своя сила тяжіння, не підвладні людській волі. Чесноти не дають щастя, злочин не веде до лиха, у свідомості своя логіка, вони між собою не збігаються. Нічого не можна передбачити. Ми живемо в суєті з дня на день. Сумління — пряма лінія, життя — вихор. Він то вивергає несподівано на голову людини похмурий хаос, то простягає над нею сині небеса. Доля не знає мистецтва поступового переходу. Іноді її колесо крутиться так швидко, що людина заледве вловлює проміжки між однією і другою подією, зв'язок вчорашнього з сьогоднішнім. Ебenezер був віруючим, схильним до розмірковувань; священик, підвладний пристрастям. Релігії, які сповідують безшлюбність, знають, що роблять. Нема нічого згубнішого для священика, ніж любов до жінки. Чорні хмари думок осмутили душу Ебenezера.

Він довго вдивлявся в Дерюшетту, надто довго. Ці дві істоти боготворили одна одну. В очах Ебenezера світилося німе обожнення і відчай. Дерюшетта говорила:

— Ви не поїдете. Я не витримаю цього. Знаєте, я думала, що зможу розпрощатися з вами, але ні, не можу. Не можна зробити того, що зробити не в силі. Чому ви вчора прийшли? Якщо ви вирішили виїхати, то не треба було приходити. Я ніколи не розмовляла з вами. Я любила вас, але цього не знала. Тільки першого дня, коли Ерод читав оповідання про Ревекку, коли ваші очі зустрілися з моїми, я відчула, що в мене палають щоки і подумала: "О, як, напевно, почервоніла Ревекка!" Якби ще позавчора мені сказали: "Ви любите парафіяльного священика", — я розсміялася б. Ось що найжахливіше в цьому коханні. Воно як зрада. Я й не остерігалась його. Ходила в церкву, бачила вас, гадала, що у всіх так заведено. Я вам не дорікаю, ви нічого не робили такого, щоб я вас полюбила, ви не прагнули мене закохати в себе; дивились на мене, але в тому, що ви дивитесь на людей, нема вашої вини, проте я стала обожнювати вас. Але мені це і в голову не приходило. Коли ви брали в руки Біблію, мені здавалося, що то смолоскип, коли ж це робив хтось інший, Біблія була просто книжкою. Кілька разів ви зводили на мене очі. Ви говорили про архангелів, але то ви були архангелом. Що б ви не сказали, я зразу ж з усім погоджувалася. До вас я не знала, чи вірю в бога. Спізнавши вас, я стала віруючою, почала молитися. Я казала Дус: "Одягни мене швидше, бо я запізнююсь на відправу". І я бігла до церкви. Ось що значить покохати! А я цього не знала. Говорила собі: "Якою богомільною я стаю!" Це ви мені відкрили, що я ходила в церкву не задля господа бога. Я ходила туди заради вас, це правда. Ви такий гарний, говорите так красиво! Коли ви підносили руки до неба, мені здавалося, що у ваших білих руках моє серце. Я була шалена, сама того не знаючи. Хочете, щоб я вам сказала, в чому ви помилилися? В тому, що вчора зайшли до мене в сад і говорили зі мною. Якби ви мені нічого не сказали, я нічого б не знала. Ви поїхали б, я, можливо, сумувала, а тепер вмру. Тепер, коли я знаю, що ви мене любите, ви не повинні

від'їжджати. Про що ви думаєте? Ви, здається, не слухаєте мене? Ебenezер спитав:

— Ви пам'ятаєте, що я казав учора?

— Ще й як!

— Що я можу ще додати?

Якусь мить вони мовчали. Тоді знов озвався Ебenezер — Мені залишається тільки одне — поїхати!

— А мені — вмерти. О, як я хотіла б, щоб не було цього моря, а тільки небо! Мені здається, що все влаштувалося б, тоді ми поїхали б разом. Не потрібно було вам зі мною говорити. Навіщо ви це зробили? Раз так, не їдьте. Що зі мною станеться? Запевняю вас, я вмиру. Ви будете тішитись життям, а я лежатиму в могилі. Ах, моє серце розбите! Яка я нещасна! А мій дядько не такий поганий.

Уперше в житті Дерюшетта назвала меса Лет'єрі дядьком. Досі вона завжди називала його батьком.

Ебenezер відступив на крок і подав знак перевізникові. Почувся стук остя, що вдарився в прибережну гальку, і кроки людини в човні.

— Ні, ні! — закричала Дерюшетта. Ебenezер підійшов до неї.

— Так треба, Дерюшетто.

— Ні, ніколи! Заради машини? Це неможливо! Ви бачили вчора це страховисько? Не покидайте мене. Ви розумний, ви знайдете вихід. Навіщо ж ви кликали мене сюди вранці, якщо вирішили поїхати? Що я вам зробила поганого? Вам нема за що сердитись на мене. Ви й справді хочете поїхати на цьому кораблі? Я не хочу. Ви мене не покинете. Не для того перед людиною відкривають небеса, щоб зразу ж і закрити їх. Кажу вам, ви залишитесь. До того ж корабель відпливе ще не скоро. О, я люблю тебе! Притулившись до нього, Дерюшетта обняла його за шию, міцно сплівши пальці, ніби хотіла прив'язати його до себе своїми руками, і водночас благально простягаючи їх до неба.

Він розімкнув це ніжне кільце обіймів, яке піддалося не зразу.

Дерюшетта опустила на виступ скелі, обвитої плющем, машинальним рухом відкинувши рукав до ліктя і оголивши свою чарівну руку; очі її знерухоміли, блиск, що осявав їх, збляк і погас. Човен наближався.

Ебenezер м'яко, двома руками підвів голову Дерюшетти; дівчина стала схожа на вдову, а юнак — на старого чоловіка. Він доторкався до волосся Дерюшетти з благоговійною обережністю, якусь мить його погляд був зосереджений на ній, потім він поцілував її в лоб — здавалося, від такого поцілунку повинна була засяяти зоря, — і голосом, що тремтів від смертельної муки, ніби його душа розривалась на шматки, він у відчаї промовив:

— Прощай! Дерюшетта заридала.

Тієї ж миті вони почули спокійний рівний голос:

— Чому б вам не поженитись?

Ебenezер оглянувся. Дерюшетта підвела погляд.

Перед ними стояв Жільєт.

Він прийшов сюди обвідною стежкою.

Жільят тепер нічим не нагадував собою людину, яку вони бачили напередодні. Він був причесаний, поголений, взутий. На ньому гарно сиділа біла матроська сорочка з широким відкидним коміром. На мізинці блищала золота обручка. Він здавався незворушно спокійним. Але з-під засмаги проступала мертвотна блідість. Його лице скидалося на бронзову маску печалі.

Вони розгублено дивилися на нього. Хоч Жільят і змінився до невпізнання, Дерюшетта його впізнала. І все ж слова, які він щойно вимовив, були настільки далекими від думок Ебенезера і Дерюшетти, що вони не дійшли до їхньої свідомості.

Жільят повторив запитання:

— З якої речі ви прощаєтесь? Чи не краще вам одружитись? Поїдете разом.

Дерюшетта затремтіла. Дрож пойняв її від голови до ніг.

Жільят вів далі:

— Мадемуазель Дерюшетті двадцять один рік. Вона вже може розпоряджатися собою. Її дядько — тільки дядько. Ви кохаєте одне одного.

Дерюшетта лагідно перервала його:

— Як ви тут опинились?

— Повінчайтесь, — повторив Жільят. Дерюшетта почала вникати в зміст його слів.

— Бідний дядечко, — шепотіла вона.

— Він відмовився б дати згоду на ваш шлюб, але при мириться, коли ви обвінчаєтесь. Зрештою, ви поїдете, а коли повернетесь, він простить, — з гіркотою в голосі додав Жільят. — До того ж він думає тепер тільки про те, як би відбудувати пароплав. Поки вас не буде, він тільки цим і займатиметься. Він утішиться Дюрандою.

— Я не хотіла б, — пробелькотіла Дерюшетта з ніяковістю, у якій уже відчувалась радість, — залишати когось в горі.

— Воно розвіється швидко, — відповів Жільят.

Свідомість Ебенезера й Дерюшетти була начеб потьмарена. Тепер вони приходили до тями. Трохи заспокоючись, почали розуміти зміст слів Жільята. Не все ще було для них ясним, але хіба вони могли встояти? З рятівником не сперечаються. Коли перед вами розкриваються двері раю, заперечення завмирають на вустах. Дерюшетта стояла, ледь торкаючись плечем Ебенезера. Все в ній говорило про те, що вона готова погодитись з Жільятом. А загадкова поява цієї людини і її втручання, які спочатку так вразили Дерюшетту, були питанням не таким уже й важливим. Ця людина сказала їм: "Повінчайтесь!" Ось що було головним. Всю відповідальність він брав на себе. В глибині душі Дерюшетта відчувала, що саме Жільят мав на це право. Те, що він казав про меса Летєрі, було правдою. Ебенезер прошепотів, розмірковуючи:

— Дядько — це не батько.

Така несподівана і щаслива розв'язка спокутувала його. Можливо, докори сумління і тривожили душу священика, але вони танули в бідному закоханому серці.

Голос Жільята став уривчастим і різким, у ньому відчувалося гарячкове збудження:

— Поспішайте. "Кашмір" відходить через дві години. У вас іще є час, але його обмаль. Ходімо.

Ебенезер уважно подивився на нього. Раптом він скрикнув:

— Я вас упізнав. Це ви врятували мені життя!

— Не думаю, — відповів Жільят.

— Там, на рифі.

— Я не знаю цього місця.

— В день мого приїзду.

— Не гаймо часу, — сказав Жільят.

— І, якщо я не помиляюсь, ви той, кого я бачив учора ввечері.

— Можливо.

— Як вас звуть?

— Перевізнику, зачекайте нас, — замість відповіді гукнув Жільят, — ми незабаром повернемось. Мадемуазель! Ви запитали мене, як я сюди потрапив. Дуже просто: я йшов слідом за вами. Вам двадцять один рік. У наших краях, якщо людина повнолітня і розпоряджається собою сама, її можуть повінчати за чверть години. Підемо стежкою вздовж берега. Нею ще можна пройти, приплив почнеться десь близько полудня. Але швидко. Ходімте за мною.

Дерюшетта і Ебенезер, здавалось, про щось радились між собою. Вони непорушно стояли одне перед одним; були наче п'яні. На краю прірви, імення якій щастя, людей іноді поймає нерішучість. Їм усе було зрозуміло, і водночас вони нічого не розуміли.

— Його звуть Жільят, — сказала пошепки Дерюшетта Ебенезеру.

— Чого ж ви чекаєте? Я сказав вам: ходімо за мною, — вів далі Жільят майже владно.

— Куди? — запитав Ебенезер.

— Туди.

І Жільят показав пальцем на церковну дзвіницю. Вони пішли за ним. Жільят ішов попереду рішучою ногою. А вони ступали невпевнено.

В міру того, як вони наближались до дзвіниці, прекрасні й чисті обличчя Дерюшетти й Ебенезера ставали дедалі радіснішими, готові розцвісти усмішкою. Чим ближчою ставала церква, тим більше сяяли вони. Запали очі Жільята були сповнені мороку. Він здавався приви́дом, який веде до раю дві щасливі душі.

Ебенезер і Дерюшетта не зовсім чітко уявляли собі, що має статися. Втручання цієї людини було соломинкою, за яку чіпляється потопаючий. Вони йшли за Жільятом з покірністю людей, охоплених крайньою безнадією, готових здатися на волю першого-ліпшого зустрічного. Перед обличчям смерті людина ладна скористатися будь-якою випадковістю. Менш досвідчена Дерюшетта була довірливішою. Ебенезер міркував: Дерюшетта повнолітня; формальності протестантського шлюбу дуже прості, особливо в краях з патріархальним ладом життя, де парафіяльні священики користуються майже необмеженою владою: але чи погодиться декан повінчати їх, навіть не запитавши дозволу дядька? Ось у чому річ. Зрештою, можна спробувати. В усякому разі це все таки відстрочка.

Але хто ж цей чоловік? І якщо він справді той, кого старий мес Летьері хотів мати

за свого зятя, то як пояснити те, що він зараз робить? Перепона несподівано перетворилася в провидіння. Ебenezер довірився Жільятові, але то була мовчазна й надто швидка згода людини, яка відчувала, що тільки в цьому її порятунок.

Стежка була нерівною, в деяких місцях мокрою і крутою. Поглинутий своїми думками, Ебenezер не звертав уваги на водяні бризки і кам'яні брили. Час від часу Жільят обертався і казав Ебenezерові: "Обережно, тут каміння. Подайте їй руку!"

III

Далекоглядність самозречення

Коли вони ввійшли в церкву, вибило пів на одинадцяту, У зв'язку з ранньою годиною, а також безлюддям у місті, церква того дня була порожньою.

Однак в глибині, біля столу, який в англійській церкві замінює вівтар, було три особи: декан, паламар і реєстратор. Декан, його превелебність Жакмен Ерод, сидів, паламар і реєстратор стояли.

На поставці лежала розкрита Біблія.

Поряд, на столі, була розкрита інша книга — метричних записів; уважне око могло розгледіти в ній свіжосписану сторінку, на якій ще не встигло висохнути чорнило.

Навпроти реєстратора стояла чорнильниця з пером.

Побачивши преподобного Ебenezера Кодре, високоповажаний Жакмен Ерод підвівся і сказав:

— Я чекаю на вас. Все готове. Декан і справді був у ризі. Ебenezер глянув на Жільята. Превелебний декан додав:

— Я до ваших послуг, колего. — І вклонився.

Без сумніву, вітання призначалось одній людині. Судячи з напряму погляду, уклін адресувався тільки Ебenezерові, служителю культу і джентльмену. Уклін не мав ніякого відношення ні до Дерюшетти, що стояла поруч з Ебenezером, ні до Жільята, котрий стояв ззаду. В погляді Жакмена Ерода начеб були думки, за якими вмістився лише Ебenezер. Дотримання таких відтінків поведінки входить у кодекс правил, що оберігають порядок і підтримують підвалини суспільства. Декан продовжував люб'язно, але з певною зарозумілістю:

— Дорогий колего! Здоровлю вас двічі. Ваш дядько вмер, і ви одружуєтесь; перша подія дає вам багатство, друга — щастя. Зрештою, тепер, завдяки пароплавові, який буде відновлено, мадемуазель Летьєрі теж стала багатою, з чим я вас і вітаю.

Мадемуазель Летьєрі народилася в цій парафії, я перевірів дату її народження в метричній книзі. Мадемуазель Летьєрі повнолітня і може сама розпоряджатися собою. До того ж її дядько, єдина її рідня, згоден. Ви хочете повінчатися зразу ж у зв'язку з вашим від'їздом, я розумію вас, але при вінчанні парафіяльного священика мені хотілося б трохи більш урочистості. І все ж я скорочу обряд, щоб догодити вам. Адже суть його полягає в небагатьох коротких словах. Сам акт про шлюб уже записано в метричній книзі, потрібно тільки вписати імена. Згідно з законом і звичаєм, вінчання можна провести зразу ж після запису імен. Належну заяву зроблено належним чином. Я беру на себе відповідальність за те, що трохи відступив від правил, бо прохання на

дозвіл треба було занести в книги заздалегідь — за тиждень, але я виходжу з невідкладної необхідності вашого від'їзду. Хай буде так. Я повинчаю вас. Мій паламар буде свідком молодого, що ж стосується свідка молодої...

Декан обернувся до Жільята. Жільят кивнув головою.

— Цього досить, — сказав декан.

Ебenezер стояв нерухомо. Дерюшетта від захвату просто закам'яніла. Декан вів далі:

— Але все ж є ще одна перешкода. Дерюшетта здригнулась. Декан сказав:

— Присутній тут посланець від меса Летьєрі одержав для вас дозвіл і, підписавши заяву на шлюб у метричній книзі, — великим пальцем лівої руки високоповажаний Жакмен Ерод вказав на Жільята, що звільняло його від необхідності вимовити його ім'я, — посланець меса Летьєрі сказав мені нині вранці, що мес Летьєрі надто

зайнятий, аби прийти особисто, і бажає, щоб вінчання відбулося негайно. Але цього бажання, вираженого словами, не досить. Даючи дозвіл, я й так відступаю від деяких правил, тому я не можу зразу перейти до вінчання, не впевнившись у згоді меса Летьєрі. Мені треба бачити хоча б його підпис. Якою б великою не була моя добра воля, я не можу задовольнитися переданим мені словом. Потрібен хоч рядок, написаний його рукою.

— За цим діло не стане, — сказав Жільят і подав превелебному деканові аркуш паперу.

Декан узяв папір, пробіг його очима і, очевидно, пропустивши кілька рядків, які не мали відношення до справи, прочитав уголос:

"...збігай до Декана по дозвіл. Я хотів би, щоб весілля відбулося якомога скоріше, найкраще — сьогодні".

Жакмен Ерод поклав папір на стіл і додав:

— Підписано Летьєрі. Було б шанобливіше звернутися безпосередньо до мене. Та оскільки йдеться про мого колегу, я більшого не вимагаю.

Ебenezер знову глянув на Жільята. Існує безмовне розуміння душ. Ебenezер відчував, що тут є якийсь обман, але в нього не було сили розкрити його; можливо, йому не хотілося думати про це. Чи то скоряючись таємному героїзмові душі Жільята, про який він здогадувався, чи просто, буди приголомшеним несподіваним щастям, він не зронив і слова.

Декан узяв перо і за допомогою реєстратора заповнив пробіли на сторінці метричної книги, потім випростався і жестом запросив Ебenezера і Дерюшетту підійти до столу.

Обряд почався.

То була дивна хвилина.

Ебenezер і Дерюшетта стояли поруч перед священиком. У них було відчуття, знайоме тому, хто бачив у сні власне вінчання.

Жільят стояв осторонь, у тіні колони.

Дерюшетта прокинулась уранці у відчаї і, думаючи про домовину й саван, одяглася

в біле. Ця похмура думка зробила їй послугу в хвилину вінчання. Біла сукня миттю перетворила дівчину в молоду. Могила — теж своєрідні заручини.

Дерюшетта ніби випромінювала внутрішнє сяйво. Ніколи вона не була такою вродливою, як в ту мить. Недолік Дерюшетти полягав у тому, що вона була гарненькою, але не красунею. Її краса грішила, якщо можна назвати гріхом надмір миловидності. У хвилини душевного спокою, тобто за відсутності пристрасті й скорботи, Дерюшетта, як ми вже зазначали, була особливо привабливою. А зараз відбулося перетворення чарівливої дівчини в ідеал дівочої чистоти. Дерюшетта, звеличена любов'ю і стражданнями, піднялася, — хай мені буде прощений цей вислів, — на вищий ступінь у своєму ангельському чині. Вона була такою ж цнотливою, але в ній появилось більше гідності, такої ж свіжої, але ще запашнішої. То була стокротка, яка перетворилася в лілію.

На її щоках ще не до кінця висохли недавні сльози. В куточку її усміхненого рота бриніла сльозинка. Ледве помітні сліди сліз — потаємна і солодка окраса щастя.

Декан, стоячи перед віттарем, поклав палець на розкриту Біблію і голосно запитав:
— Чи не перечить хтось цьому шлюбові? Ніхто не відповів.

— Амінь, — мовив декан.

Ебенезер і Дерюшетта ступили на крок до превелебного Жакмена Ерода. Декан сказав:

— Джое-Ебенезер Кодре! Чи хочеш ти взяти собі за дружину цю ланку?

— Так, — відповів Ебенезер.

— Дюранда-Дерюшетта Летєрі, — вів далі декан, — чи хочеш узяти собі цього молодика за чоловіка?

Знемагаючи від надміру щастя й радості, як лампада, що гасне від надміру масла, Дерюшетта ледь чутно прошепотіла:

— Так.

Згідно з обрядом англіканського вінчання, декан, оглянувшись, звернувся у темну пустку церкви з урочистим запитанням:

— Хто віддає цю жінку чоловікові?

— Я! — гукнув Жільєт.

Запала мовчанка. Ебенезер і Дерюшетта, що захилялися від блаженства, раптом відчували, як у них тоскно стиснулося серце.

Декан уклав праву руку Дерюшетти в праву руку Ебенезера, і Ебенезер сказав Дерюшетті:

— Дерюшетто! Беру тебе за дружину, і будеш ти кращою чи гіршою, багатшою чи біднішою, хворою чи здоровою, любитиму тебе до самої смерті, в чому даю тобі свою клятву.

Декан уклав праву руку Ебенезера в праву руку Дерюшетти, і Дерюшетта сказала Ебенезерові:

— Ебенезере! Беру тебе за чоловіка, і будеш ти кращим чи гіршим, багатшим чи біднішим, хворим чи здоровим, любитиму й слухатимусь тебе до самої смерті, в чому

даю тобі свою клятву.

Декан запитав:

— А де ж обручка?

То була непередбачена обставина. В Ебенезера, захопленого подіями зненацька, обручки не виявилось.

Жільят зняв з мізинця золотий перстень і подав його деканові. Очевидно, то була обручка, куплена вранці у ювеліра в торговельних рядах.

Декан поклав обручку на Біблію, потім вручив її Ебенезерові. Ебенезер узяв тремтячу руку Дерюшетти і, надівши обручку на безіменний палець, виголосив:

— Цією обручкою я поєднуюся з тобою.

— В ім'я отця, і сина, і святого духа, — промовив декан.

— Хай буде так, — озвався паламар. Декан підвищив голос.

— Ви поєдналися у шлюбі.

— Хай буде так, — сказав паламар.

— Помолімося, — закінчив декан.

Ебенезер і Дерюшетта повернулись лицем до поставця і опустились на коліна.

Жільят, стоячи, нагнув голову.

Вони стали на коліна перед богом, а він схилявся перед тягарем власної долі.

IV

"Твоїй дружині, коли ти оженишся"

Виходячи з церкви, вони побачили, що "Кашмір" почав готуватися до відплиття.

— Ви не запізнилися, — сказав Жільят.

Вони знову пішли стежиною до маленької бухточки. Молоді йшли попереду, Жільят — за ними.

Ебенезер і Дерюшетта скидались на двох сновид. Вони й надалі були мов у тумані, але вже інакше. Не усвідомлювали, де вони і що з ними робиться; поспішали кудись машинально, а куди — не знали, забули про все на світі, відчували тільки, що належать одне одному, і були неспроможні зв'язати двох думок. Людина не може мислити, коли її охоплює екстаз, так само, як плавець, потрапивши у вир. Із нетрищ мороку вони раптом шубовснули в Ніагару молодості, радості. Їх наче перенесли до раю. Вони не промовляли жодного слова, тим красномовніше говорили їхні душі. Дерюшетта міцно стискала руку Ебенезера.

Жільятові кроки позаду них вряди-годи нагадували про його присутність. Вони були до краю зворушені, але не говорили й слова: надмір почуттів повергає в заціпеніння. Це було прекрасно, але гнітило, Вони одружилися. Все інше вони відкладали на "потім", вони ще побачаться з Жільятом; він учинив дуже гарно, ось і все. В глибині душі вони гаряче, хоч і несвідомо, дякували йому. Дерюшетта думала про те, що повинна в чомусь розібратись, але згодом. А тим часом вони приймали його допомогу. Вони віддавали себе в розпорядження цієї рішучої, безоглядної у вчинках людини, волею якої було створено їхнє щастя. Звертатись до нього, розмовляти з ним було не в їхніх силах. Надто багато вражень нахлинуло на них відразу. Можна було їм пробачити

їхнє самозабуття.

Події іноді уподібнюються до граду. Вони сиплються на вас неочікувано. Ви приголомшені ними. Випадковості, навально вриваючись у звичайне, спокійне життя, зразу ж роблять усе, що відбувається, незбагненним для тих, кого вони знедолюють. Людина не розбирається в тому, що з нею трапилося. Її розчавлено, але вона цього й не знає, її увінчено, але вона цього не розуміє. Так, зокрема, сталося і з Дерюшеттою, котра за кілька годин пережила багато потрясінь: спочатку

запаморочливе захоплення — Ебенезер у саду; потім кошмар — страховисько, оголошене її чоловіком; потім відчай — ангел, розправивши крила, готовий відлетіти; а тепер — радість, нечувана радість, яка ховає в собі нез'ясовне, — страховисько поєднує її, Дерюшетту, з ангелом; смертельна мука завершується шлюбом; а цей Жільят —

учора згуба, сьогодні — порятунок. Вона не розуміла, що тут до чого. Було очевидним, що з самого ранку Жільят тільки тим і клопотався, щоб повінчати їх; він зробив усе: замінив Летєрі, зустрівся з деканом, добився дозволу на шлюб, підписав необхідну для цього заяву, а без цього вінчання не відбулося б. Та Дерюшетта цього не розуміла; зрештою, якби вона й зрозуміла, що сталося, то так і не збагнула б, чому.

Заплющити очі, подякувати в думках, забувши про землю і про життя, дозволити цьому доброму генієві вознести себе на небеса — єдине, що залишалось робити. Пояснення зайняло б багато, надто багато часу, а просто подякувати — цього було б замало. І Дерюшетта мовчала в солодкому дурмані щастя.

В них усе ж таки лишилася дешиця тверезого розуму: дорогу вони розрізняли. Морська губка і під водою місцями не втрачає білизни. Здорового глузду у них лишилося настільки, що вони ще відрізняли море від землі і "Кашмір" від інших суден.

За кілька хвилин вони були вже біля затоки.

Ебенезер першим увійшов у човен. Дерюшетта мала намір ступити за ним, вона відчула, як хтось легенько сіпнув її за рукав. То був Жільят, який торкнувся пальцем її сукні.

— Мадам! — промовив він. — Адже ви не збиралися від'їжджати. Я подумав, що, може, вам знадобляться сукні і білизна. На борту "Кашміра" на вас чекає куферок з усім, що треба для жінки. Цей куферок мені дістався від моєї матері. Він був призначений для жінки, на якій я оженися. Дозвольте подарувати його вам.

Дерюшетта наче прокинулася від своїх марень. Вона обернулася до Жільята. Тихим, ледве чутним голосом Жільят вів далі:

— І ще одне... я не хочу вас затримувати, але, бачите, мені треба пояснити вам. У той день, коли трапилося лихо, ви сиділи в нижній залі і сказали одне слово.

Звичайно, ви цього не пам'ятаєте, це зрозуміло. Ніхто не мусить пам'ятати все, що каже. Мес Летєрі тоді дуже бідкався. Воно й правда, пароплав був чудовий і користь давав неабияку. Лихо прийшло з моря; весь народ у нашому краї хвилювався.

Це цілком природні речі, вони самі собою забуваються. Врешті, то був тільки корабель, який загинув у скелях. Не можна весь час думати про нещасливий випадок.

Мені б хотілося сказати вам тільки одне: я почув, що ніхто не піде туди, тому пішов

я. Вони казали, що це неможливо, але зовсім не це виявилось неможливим.

Дякую, що ви затримались на хвилину і слухаєте мене. Зрозумійте, мадам, адже я поїхав туди, зовсім не думаючи, що це може вас образити. Зрештою, це було так давно. Я знаю, що ви поспішаєте. Був би час, порозмовляли б, дещо пригадалося б, але це ні до чого. Все почалося з того дня, коли випав сніг. А потім я проходив якось повз вас, і мені здалося, що ви усміхнулись. Цим і пояснюється все. А вчора я не встиг забігти додому, щоб перевдягнутись; я тільки-но повернувся з роботи, був у лахмітті, налякав вас, вам стало погано. Я завинив перед вами, не можна показуватись людині у такому вигляді.

Прошу вас, не гнівайтесь на мене. Оце майже все, що я хотів би вам сказати. Ви від'їжджаєте. Стоятиме гарна погода. Вітер дме зі сходу. Прощайте, мадам. Я правильно зробив, що трошки порозмовляв з вами, чи не так? Адже це остання хвилина.

— Я все думаю про ваш куферок, — відповіла Дерюшетта. — Чому б вам не подарувати його вашій дружині, коли ви оженитесь?

— Я, мабуть, ніколи не оженися, — сказав Жільят.

— Жаль, бо ви добрий. Дякую вам.

І Дерюшетта усміхнулась. Жільят усміхнувся їй у відповідь.

Потім він допоміг їй вступити в човен. Не минуло й чверті години, як човен з Ебenezером і Дерюшеттою причалив до "Кашміра", що стояв на рейді.

Велика могила Жільят пішов уздовж берега, швидко проминув порт Сен-П'єр, потім попрямував до Сен-Сансона, ідучи понад морем. Він ховався від перехожих, уникав доріг,

запруджених з його ж таки вини народом.

Ще з давніх пір, як нам відомо, він один міг обійти весь край вздовж і впоперек, не потрапляючи нікому на очі. Йому відома була кожна стежина, він вибирав забуті й звивисті доріжки; у нього були звички здичавілої, полохливої істоти, якої ніхто не любить; він намагався бути подалі від людей. Ще дитиною, не бачачи привітності в очах оточуючих, він виробив у собі цю звичку; згодом відлюдькуватість стала частиною його вдачі.

Він обійшов площу й солеварню. Час від часу оглядався і дивився на рейд — "Кашмір" уже підняв вітрила. Вітру майже не було. Жільят ішов швидше, ніж плив "Кашмір". Він крокував уздовж прибережних скель над самою водою, низько схиливши голову. Починався приплив.

Один раз Жільят зупинився і, повернувшись спиною до моря, кілька хвилин вдивлявся в дубовий гайок позаду скель, що затуляли Валльську дорогу. То були дуби поблизу урочища "Нижні будинки". Там, під цими деревами, колись давно пальчик Дерюшетти накреслив на снігу його ім'я: "Жільят". Давно вже розтанув той сніг. Жільят пішов далі.

День був чудовий, того року ще не видавалось такої ясної днини. Ранок повнився якоюсь весільною радістю. Травень щедро розсипав свої скарби; здавалося, що все

суще не мало перед собою іншої мети, крім святкування і насолоджування щастям. Крізь лісовий шум і гомін людських скель, крізь шепіт хвиль і пошуми вітру пробивалося ніжне воркування. Перші метелики сідали на перші троянди. Все було новим і свіжим у природі — трава, мох, листя, запахи, промені. Здавалося, що сонце вперше зійшло на небо. Валуни були наче щойно вимиті. Дереву співали хоральну пісню голосами пташат, що вилупилися напередодні. Мабуть у гніздах ще лежала шкаралупка з яєць, яку вони пробили вчора своїми дзьобиками. Під першими помахами крилець на віттях дерев шелестіло потривожене листя. Пташата співали своїх перших пісень, зринали в свій перший політ. Навперебій щебетали одуди, синички, дятли, щигленята, снігурі, горобці. У хащах мальовничо пістрявіли бузок, конвалії, вовчі ягоди й гліцинії. Надзвичайно красива водяна чечевиця, що росте на Гернсеї, вкривала смарагдовим обрусом болота. У них купалися трясогузки й стрижі, ці майстри ліпити вишукані гніздечка. Крізь усі просвіти в буйній рослинності проглядало голубе небо. Кілька закоханих хмаринок ганялися одна за одною в блакиті з грацією німф. Здавалося, що все повітря дзвеніло від поцілунків, якими обмінювалися невидимі вуста. Не було жодної старої стіни, з якої не звисали б букети диких левкоїв, як на весіллі. Сливи квітували, верболіз був обсіпаний котиками: сліпучо-білими і яскраво жовтими купами сяяли вони з-під переплетеного гілля дерев. Весна кидала все своє золото і срібло у величезний кошик лісів. Зеленіла молода поросль. У повітрі лунали радісні вітальні вигуки. Літо гостинно відчиняло свої двері прилітним птахам. То був час, коли повертаються з далеких країв ластівки. Ще не розпустилися біло-рожеві грона глоду, їх випередили золоті грона дроку, що обрамляли круті схили обабіч доріг. Прекрасне і зваблिवе жило в доброму сусідстві; розкішне доповнювалось вишуканим; велике не заважало малому; жодна нотка не губилася в цьому велетенському концерті; величність безконечно малого займала своє місце у загальній розбуялій красі; все проглядалося чітко, наче в надзвичайно прозорій воді. Всюдисуща божественна повнява і таємниче набухання бруньок говорило про стихійну і священну роботу життєдайних соків. Блискуче блищало яскравіше, закохане кохало сильніше. Кожна квітка звучала пісню, кожен звук розсипався промінням. Гігантська гармонія все ширилась, розливаючись усюди. Те, що починало розпускатися, заохочувало те, що починало сходити. Бентежність, яка йшла з нашої землі і спадала з небес, мимоволі зворушувала серця, підвладні потаємному і розсіяному всюди впливові вічно оновлюваної народження природи. Квітка загадково шепотіла про майбутній плід; все цнотливе розпливалося в мареннях; відтворення живих істот, визначене заздалегідь безмежною душею невідомого, починалося з променистого сяння природи. Весілля на кожному кроці. Життя вступало в шлюб з неосяжністю. Довкола краса, світло, теплінь. За плотами у дворах бігали, сміючись, діти. Подекуди вони грали в "казана". Яблуні, перикові дерева, вишні, груші прикрашували овочеві сади пишними білими й рожевими кропами. У траві ряхтіли проліски, барвінок, деревій, стокротки,

нарциси, гіацинти, фіалки, вероніка. Синювата огіркова трава, жовтий ірис розросталися впереміш з чарівними рожевими зірочками, які завжди зацвітають усі

разом і тому називаються "подружками". Золотисті комахи сновигали між камінням.

Гілки розквітлого молодика встеляли багрянцем стріхи. Трудівниці вуликів вилітали на волю. Бджола взялася за роботу. Повітря сповнювалося рокотом моря і гудінням комах. Природа, сп'янівши від весни, сходила любовною млостю.

Коли Жільят дійшов до Сен-Сансона, вода ще не прибула в глибину гавані, і він міг перейти її посуху, ніким не поміченим, бо скрадався позаду суден, витягнутих на берег для ремонту. Низка плоских каменів, укладених на великій відстані один за одним, полегшували йому перехід Ніхто Жільята не помітив. Юрба товпилася з другого боку гавані, поблизу її горловини, — там, де стояла "Оселя відважних". Його ім'я перелітало з уст в уста.

Про нього го-ворили так багато, що на нього самого не звернули уваги Жільят пройшов мимо, ніби розчинившись у тому шумі, винуватцем якого був сам.

Здалеку він побачив свого човна на тому ж місці, де він його пришвартував. Побачив трубу машини між чотирма ланцюгами, теслярів, зайнятих роботою, силуети людей, які ходили то в один, то в другий бік, почув громовий, бадьорий голос мяса Лет'єрі, що давав розпорядження.

Жільят звернув у провулок.

Позаду "Оселі відважних" було безлюдно, бо всі з цікавості збіглися на набережну.

Жільят пішов стежкою вздовж низенької садової огорожі. Дійшовши до закутка, до росла дика мальва, він зупинився; знову побачив камінь, на якому сидів стільки разів; побачив дерев'яну лавочку Дерюшетти. Глянув на алейку, на землю, де ще недавно обнімалися дві тепер уже зниклі тіні.

Він рушив знову. Піднявся на горб замку Валль, зійшов з другого його боку і попрямував до "Будинку на Пустиріші".

Бухта Уме-Параді була пустельною.

Дім лишався таким, яким він його покинув уранці після того, як, одягшись, вибрався в порт Сен-П'єр.

Вікно було відчинене. Крізь нього виднілася стіна і волинка на цвяху.

На столі лежала маленька Біблія, подарована на знак вдячності незнайомим, який виявився Ебенезером.

Ключ стирчав у дверях. Жільят підійшов, замкнув двері подвійним поворотом ключа і, поклавши ключ у кишеню, пішов геть.

Попрямував не в глиб острова, а до моря.

Він перетнув навскоси сад, аби якомога скоротити собі шлях, не пощадив і грядок, тільки ж намагався не пом'яти брюссельської капусти, яку він посадив тому, що її любила Дерюшетта.

Переліз через огорожу й спустився до кам'яних брил.

Ішов, тримаючись довгої і вузької лінії рифів, які з'єднували "Будинок на Пустиріші" з Воловим рогом — величезним гранітним обеліском посеред моря. Саме там і було крісло Гільд-Гольм-Ур.

Він переступав з каменя на камінь, як велет з вершини на вершину гір. Крокувати

по гостряках підводних скель — усе одно, що ходити по гребеню покрівлі.

Якась рибачка з сачком у руках, що бродила неподалік боса по калюжах, гукнула йому, пробираючись до берега:

— Обережно! Вода прибуває! Жільят продовжував іти.

Дійшовши до Рогу — скелі, яка замикала риф і була найвищою його точкою з боку моря, він зупинився. Тут берег закінчувався. То була прямовисна стіна невеличкого мису.

Жільят оглянувся.

У відкритому морі погойдувалися на якорях кілька рибальських баркасів. Час від часу борти цих човнів мінілися сріблом у променях сонця — то з води витягали сіті.

"Кашмір" іще не доплив до Сен-Сансона; на ньому поставили великий марсель.

Корабель ішов між Ермом і Жет-У.

Жільят обігнув скелю. Опинився під самим кріслом Гільд-Гольм-Ур, біля підніжжя тих

крутих сходів, з яких менш ніж три місяці тому він допоміг зійти Ебенезеру. Він піднявся по них угору. Майже всі приступці були вже під водою. Тільки два чи три лишались сухими. Саме по них він ступав, піднімаючись.

Приступці вели до крісла Гільд-Гольм-Ур. Жільят підійшов до нього, озирнувся, закрив долонею очі й повільно повів нею від однієї брови до Другої, — здавалося, що таким жестом він стирає своє минуле. Потім сів у гранітну нішу. За його плечима височіла скеля, під ногами простиралося море.

В ту ж мить "Кашмір" проминув масивну круглу вежу, що виринала з води. На цій вежі сторожував сержант з гарматою — вона відмічала на рейді половину дороги від Ерма до порту Сен-П'єра.

Над головою Жільята в щілинах скель ледве хиталися стебла гірських квітів. Скільки глянеш оком, голубіла вода. Вітер дув зі сходу, тому біля острова Серк не було прибою — з Гернсею видно тільки західну частину острівця. Здалеку ледь виднілись оповиті серпанком береги Франції і жовтіла довга смуга пісків Картре. Інколи над головою Жільята пролітав білий метелик. Метелики люблять пурхати над морем. Вітер ледве віяв. Синява небес і моря ніби застигла. Ніяке хвилювання не скаламучувало своєрідних зміюк то з темнішої, то із світлішої голубіні, якими на поверхні моря позначувалися приховані звивини мілин.

"Кашмір", якого ледве підганяв вітер, напнув марса-ліселя, щоб скористатися з бризу. Він окутався вітрилами. Ішов на половину вітру, тому ліселі змушували його триматися самого берега Гернсею. Проминув віху Сен-Сансона. Ось він порівнявся з горбом Валль. Зараз обігне мис "Будинку на Пустиріщі". Жільят дивився, як наближалось судно.

Повітря й вода наче дрімали. Приплив нарастив, але не піднімаючись валом, а плавно здуваючись. Віддалене шумування хвиль, долітаючи з відкритого моря, нагадувало спокійне дихання дитини.

З гавані Сен-Сансона долинали короткі глухі удари — то були удари молотків.

Очевидно, теслярі встановлювали талі і платформу для того, щоб вивантажити машину з човна. Гранітна товща стіни, до якої притулився Жільят, поглинала ці звуки, і він їх майже не розрізняв. "Кашмір" наближався повільно, мов привид. Жільят чекав.

Раптом щось хлюпнуло. Жільяту стало холодно, він глянув униз. Його ніг торкнулась вода. Він опустив очі, знову підвів погляд. "Кашмір" був уже зовсім близько. Крутосхил, у якому дощі видовбали крісло Гільд-Гольм-Ур, був такий прямовисний, і під ним було так глибоко, що в тиху погоду кораблі могли безпечно плисти по фарватеру на відстані кількох кабельтових від скелі.

"Кашмір" був поряд. Він появився зразу, наче піднявся з океану. Здавалося, він ріс над водою. Так росте, видовжуючись, тінь. Такелаж корабля вимальовувався проти неба чорними лініями, а довкола ледве гойдалося величне море. Високі вітрила, на мить затуливши сонце, стали майже рожевими і дивовижно прозорими. Вода ледь-ледь муркотіла. Ніякий шум не скаламучував величної тиші, серед якої урочисто плив силует корабля. На палубі було видно все як на долоні. "Кашмір" майже торкнувся скелі.

Стерничий стояв за румпелем, юнга ліз вантами, пасажери, спершись на борт, споглядали безхмарне небо, капітан курих. Але не це бачив Жільят.

На палубі був куточок, залитий сонцем. Туди й спрямував він свій погляд. Там, у золотому сьайві, він бачив Ебенезера і Дерюшетту. Вони сиділи в цьому сліпучому сьайві одне біля одного в граційних позах, як дві пташки, що гріються в променях полудневого сонця. Сиділи вони на лавочці, зверху прикритій невеличким тентом з просмоленої парусини. Гарно обладнані кораблі пропонують такі лавочки пасажирам, і якщо це англійське судно, то на них можна прочитати: "Тільки для дам". Дерюшетта схилила голову на плече Ебенезера, Ебенезер обіймав Дерюшетту за стан; вони трималися за руки, їхні пальці сплелися. В ангельських рисах їхніх витончених облич, які аж променилися чистотою, була відчутна різниця. Одне здавалося невиннішим, друге — одухотворенішим.

Їхні цнотливі обійми були такими виразними! У них поєднувалися і пристрасть, і сором'язливість. Лава вже стала альковом і майже гніздом. І водночас її оточував ореол, світлий ореол кохання, що злітає в хмари. Все охоплювала божественна тиша.

Зосереджений погляд Ебенезера світився вдячністю, губи Дерюшетти безмовно ворушилися; і серед цієї чарівної тиші, в ту коротку мить, коли вітер дмухнув на берег, а судно ковзнуло за кілька сажнів від крісла Гільд-Гольм-Ур, до Жільята долинув ніжний і милий голос Дерюшетти: — Подивись-но! Мені здається, там, на скелі, — людина. Видиво щезло.

"Кашмір" проплив повз мис "Будинку на Пустирищі" і пропав у глибоких проваллях хвиль. Не минуло й чверті години, як його щогли й вітрила перетворились у якийсь обеліск, що танув на обрії. Вода сягала Жільятові до колін. Він дивився вслід судну.

Вітер у відкритому морі посвіжішав. Жільят бачив, як на "Кашмірі" поставили нижні ліселі й клівери, щоб скористатися з наростаючої сили вітру. "Кашмір" уже вийшов із гернсейських вод. Жільят не зводив з нього очей. Вода доходила йому до

пояса. Приплив піднімався. Час минав.

Чайки і баклани тривожно кружляли над ними. Здавалося, вони хочуть його застерегти. Не виключено, що в цих пташиних зграях була і чайка з Дуврів, яка впізнала Жільята. Минула година.

Вітер з відкритого моря не відчувався на рейді, але "Кашмір" зменшувався дуже швидко. Отже, судно, безперечно, пливло вже повним ходом. Воно майже досягнуло скель Каске. Довкола підніжжя крісла Гільд-Гольм-Ур море не скипалося піною, хвиля не біла в граніт. Вода піднімалася спокійно. Вона майже сягала Жільятових плечей. Минула ще одна година.

"Кашмір" уже покинув води Оріньї. На хвилину він сховався за скелю Ортах. Він заплив за скелю, потім появився з-за неї, як місяць після затемнення. Вітрильник мчав на північ. Він вийшов у широке море. Тепер він перетворився на цятку, яка мерехтіла від сонячного проміння. Птахи кружляли над Жільятом, уривчасто кричали. Над водою виднілась тільки його голова. Море піднімалося з лиховісною лагідністю. Жільят, не рухаючись, дивився, як зникає "Кашмір".

Був уже майже повний приплив. Западав вечір. На рейді, позаду Жільята, рибальські човни поверталися додому.

Погляд Жільята, спрямований удалечінь, був нерухомий.

В цих нерухомих очах не лишилося нічого земного. В скорботному і спокійному погляді крилося щось невимовне: він був сповнений тієї незворушності, яку породжує нездійснена мрія; то була моторошна покірність іншій долі. Напевно, таким поглядом супроводжують зірку, що падає, цей погляд, все ще прикований до однієї цяточки на всій безмежній водній широчіні, дедалі темнішав, неначе смеркло небо. Як скеля Гільд-Гольм-Ур у неозорому морі, потопав глибокий погляд Жільята у безмежному спокої небуття.

"Кашмір" тепер став маленькою плямкою, ледве помітною у серпанку туману. Треба було знати, де він, щоб розрізнити його. І ця нечітка плямка зблякла. Потім вона ще поменшала. Потім зникла.

Коли судно щезло за обрієм, голова сховалася під водою. Лишилося тільки море.

1866 р.